ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 173

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE TÜRKLER VE TÜRK ÜLKELERİ

RAMAZAN ŞEŞEN

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
2001

Birinci baskı Ankara 1985

Şeşen, Ramazan
İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri / Ramazan Şeşen.-- Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2001.
viii, 299 s. ; 24 cm.--(AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi - Sa. 173)

İndeks var.
ISBN 975 - 16 - 1407 - 4

1. Türkler _ İslâm coğrafyacıları. 2. Türk ülkeleri _ İslâm coğrafyacıları. 3. Tarihi coğrafya _ Türkler.
I. E.a. II. Dizi.

909.049435

ISBN 975-16-1407-4
Raportör: Prof. Dr. Reşat GENÇ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... VII-VIII
GİRİŞ 1-23

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜTÜN TÜRK ÜLKELERİNDEN BAHSEDEN METİNLER

I. Mahmûd el Kâgarî, *Dîvânü lügât el-Türk'ten* 24-29
II. *Mücmel-el-tavârîh*'ten 30-35
III. İbn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise'den* 36-42
IV. Mes'ûdî, *Mürûc el-zeheb*'ten 42-56
V. Mes'ûdî, *el-Tenbih ve'l-işrâf*'tan 56-57
VI. Mes'ûdî, *Aca'ib el-dünya*'dan 57-58
VII. *Hudûd el-âlem*'den 58-71
VIII. Gerdizî, *Zeyn el-Ahbar*'dan 72-89
IX. Köprülü Kütüphanesi, nr. 1623'teki yazmadan 89-91
X. Avfî, *Câmi el-hikâyât*'tan 91-96
XI. *İdrisî, Nüzhet el-müştak*'tan 96-129
XII. Yâkut el-Hamavî, *Mu'cem el-büldân*'dan 129-146
XIII. Kazvînî, *Âsâr el-bilâd*'tan 146-154
XIV. Mübârekşâh ve Reşîdüddîn'in eserlerindeki Türk kabilelerinin listesi 154-155

İKİNCİ BÖLÜM

UMUMİYETLE BATI TÜRKLERİNDEN BAHSEDEN ESERLER
EBÛ ZEYD EL-BELHÎ EKOLÜ

I. İstahrî, *Memâlik el-mesâlik*'ten 156-164
II. İbn Havkal, *Sûret el arz*'dan 164-175

III. Makdisî, *Ahsan-el-tekâsim*'den 175-180
IV. Ebû Hâmid el-Giranâtî, *Tuhfet el-acâ'ib*'ten 180-184

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLER HAKKINDA KISA VE DAĞINIK BİLGİ VEREN ESERLER

I. İbn Hurdâdbih, *el-Mesâllik ve'l-memâlik*'ten 185-187
II. Ya'kûbî, *Kitâb el-büldân*'dan 187-189
III. Kudâme b. Caf 'er, *Kitab el-harâc*'tan 190-193
IV. İbn el-Fakih, *Kitâb el-büldan*'dan 193-196
V. Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-târih*'ten 197-199
VI. Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin eserlerindeki Türklerle ilgili kısımlar 199-205
VII. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*'ten 205-207
VIII. İbn Sa'îd el-Mağribî, *Kitâb el coğrafya*'dan 207-208
IX. Cemâl el-Karşî, *Mülhakât el-Surâh*'tan. Satuk Buğra Han'ın müslüman oluşu ile ilgili hikâye 208-211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SÂMÂNİLER DEVRİNDE MÂVERÂÜNNEHR

I. İbn Havkal, *Sûrat el-arz*'dan 212-251
II. Makdisî, *Ahsen el-tekâsim*'den 251-272

İNDEKSLER 273-294

ÖNSÖZ

Okuyucuların istifadesine sunulan bu kitap ilk defa 1985 yılında, sayın Prof. Dr. Şükrü Elçin'in gayretleriyle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları arasında neşredilmişti. Türk tarihi ve Türkoloji ile uğraşanlar arasında büyük ilgi uyandırmış, mevcudu kısa zamanda tükenmişti. Bazı arkadaşların ısrarı üzerine bahsedilen baskı 1997 yılında aynen tekrarlandı. Onun da mevcudu kalmadı.

Bu arada kitabı gözdeng eçirmiş, bazı tashihler (düzeltmeler) yapmış, birkaç yerde ilâvelerde bulunmuştum. Bu ilâvelerin en önemlisi İbn el-Fakih-'in *Kitab el-Büldan*'ının Meşhed nüshasından yapılan ilâvedir. Türk Tarih Kurumu ve tashihli ve ilâveli nüshayı TKAE'nin izniyle yayınlamaya karar verdi. Bugün bu kararını gerçekleştirmektedir.

Okuyucuların bir çoğunun bildiği gibi bu çalışmada klâsik İslâm kaynaklarından tarih-coğrafyaya dair otuz civarında eserden, Türkler ve Türk ülkelerinden bahseden kısımların tercümeleri verilmektedir. Ayrıca, bu eserden İbn Havkal'in *Surat el-Arz'ı*, el-Makdisî'nin *Ahsen el-Tekâsim*'inin Maveraünnehr-Harezm'den bahseden bölümlerinin tercümeleri de verilmiştir. Tercümesi verilen bu metinde yüz elli kadar Türk boy ve aşiretinden, bunların yurtlarından bahsedilir. O günkü durumları hakkında bilgi verilir. Pek çok Türk şehrinden, kasabasından, köyünden sözedilir. Bilhassa Maveraünnehr ile ilgili metinlerde X. yüzyılda bölgenin zenginliği, medenî seviyesi, sosyal ve iktisadî durumu özler önüne serilir. İslâm dünyasının en mamur, en zengin bölgesinin Maveraünnehr bölgesi olduğu açıkça ifade edilir.

Okuyuculara kolaylık sağlaması için, burada şu noktaları da belirtmek gerekir: Bu çalışmada gerekmedkiçe transkripsiyon işareti kullanılmamıştır. Ancak, okunuşlarında yanılma ihtimali olan kelimelerde transkripsiyona başvurulmuş, okunuşu tereddütlü bazı kelimelerin yanına arap harfleriyle metindeki şekilleri verilmiştir.

Kitapta tercümesi verilen metinlerde uzunluk ölçüsü olarak, *zirâ', mil, fersah, konak (menzil), berid* gibi kelimeler kullanılır. *Zirâ'*, Halife Me'mun tarafından kabul edilen 48,25 cm. uzunluğundaki ölçü birimidir. Bir *mil*

4000 *zira'*, bir *ersah* 3 *mil*dir. Buna göre 1 *fersah 12000* zira' *olup, 5762,8 medredir. 4* fersah *ise* 1 *berid*'dir. Bu da 1 *menzil* veya *konağa* eşittir. İki posta menzili arasındaki mesafedir. Buna göre 1 *berid* 48000 *zirâ'* veya 22915,2 m. eder.

Kitapta bunlardan başta *rustak, nâhiye, kasaba, kûre, câdde* gibi kelimeler geçer. *Rustak* köy manasındadır. *Kât, kâs, kend* kelimeleri de aynı mânâya gelir. *Rustak*'ın reisine *dikhan* denir. *Nâhiye* küçük bir şehir ve etrafıdır. *Kûre* orta bir şehir ve ona bağlı yerlerdir. Sancak, kaza (ilçe) mânâlarına gelebilir. *Kasaba* bir bölgenin merkezi ve en büyük şehri, *câdde* ise kervan yol anlamındadır. Kitapta *iklim* kelimesi bir kaç yer dışında bölge, yedi iklimden biri anlamına kullanılmıştır. Eski coğrafyacılar, Ekvator'un kuzeyini Ekvator"dan Kuzey Kutbu'na doğru yedi iklime (kuşağa) bölerler, her iklimi doğudan batıya doğru anlatırlardı.

Önsözü bitirirken, kitabın iyi bir şekilde yayınlanması için ellerniden gelen yardımı esirgemeyen TTK mensuplarına, bilhassa Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu başkanı Prof. Dr. Reşat Genç ile Türk Tarih Kurumu başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na, yayın işleri müdürü Serap Erkut'a teşekkür etmeyi borç bilirim. Okuyculardan, hatalar konusunda gerekli uyarıları yapmalarını beklerim.

Prof. Dr. Ramazan Şeşen

GİRİŞ

Bu çalışma islâm kaynaklarında Türkler hakkında verilen bilgileri derli toplu Türk okuyuculara tanıtmak ve onların hizmetine sunmak maksadiyle yaptığımız çalışmaların bir devamıdır[1]. Çalışmada, klâsik islâm coğrafyacılarının ve birkaç önemli tarihçinin eserlerinde Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verilen kısımların tercümelerini üç bölüm halinde ve her bölümde en eskiden yeniye doğru tarih sırasına göre okuyucuların istifadesine sunmaya çalıştık. Yalnız, daha sonraki bazı unvan ve terimleri açıklayıcı olması dolayısıyla *Divânü Lügât el-Türk ve Mücmel el-tavârih'ten* tercüme ettiğimiz kısımları birinci bölümün başına aldık. En sonda ise, epeyce Türk nüfusu bulunması dolayısıyla İbn Havkal ve el-Makdisî' nin eserlerinin Mâverâünnehr (Horosan'ın Haytal) bölgesiyle ilgili kısımların tercümelerini verdik. Şu hususu bilhassa belirtmek gerekir ki, bu eserlerde bahsedilen Türkler umumiyetle müslüman olmamış ve İslâm dâiresine girmemiş Türklerdir. Klâsik islâm müellifleri Türk kelimesiyle umumiyetle İslâmiyet'i kabul etmemiş (kâfir) Türkleri kastederler. Bu eserlerde IV(X.) asrın başlarında müslüman olan Bulgar Türklerinin ve Karahanlıların durumları hakkında. bir iki kaynak dışında, tafsilâtlı bilgi verilmez. Tercümesini verdiğimiz bu metinlerden, sâdece Makdisî bir yerde Buğrahan (Karahanlılar hâkânı)'dan bahseder. Bu eserlere bakılınca, ilk anda Türklerin hepsinin kâfir olduğu, aralarında müslüman olanların pek fazla olmadığı intibaı uyanır. Bunun sebebi, islâm coğrafyacılığına şeklini veren meşhur eserlerin çoğunun, Türk ülkelerinde islâmiyetin henüz yerleşmediği ve iyice yayılmadığı bir sırada (IV.asrın ilk yarısında) yazılmış olmaları, sonraki müellif lerin umumiyetle onların verdiği malûmatı tekrarlamaları ve bunun üzerine pek az şey ilâve etmemeleridir.

[1]Daha önce bu konuda dört çalışma yapmıştık. Bunlardan birincisi Câhiz'in *Fazâ'il el-Etrâk* adlı eserinin tercümesi *(Hilâfet Ordusu'nun menkibeleri ve Türklerin fazileleri,* TKAE yayınları 33, seri: III-sayı: A8, Ankara 1967), ikincisi *"Eski A raplara göre Türkler"* adlı makâle *(Türkiyat Mecmuası,* XV, 11-36), üçüncüsü *İbn Fazlân'ın Risâlesi,* Ebü Dülef'in *Risâle*'siyle ve Şeref el-Zamân el Mervezî'nin *Tabâi'el-hayavân* adlı eserinde Türklere ayrılan bölümün tercümesi *(İbn Fazlan seyâhatnâmesi,* Bedir yayınları, İstanbul 1975, ilâveli baskı 1995), dördüncüsü *"Klâsik İslâm Kaynaklarına göre eski Türklerin dini ve Şaman Kelimesi'nin menşei". TED,* X-XI. 1979, 1980 (tab'ı 1981), s. 58-90'dır.

Halbuki, IV (X). asrın ikinci yarısından itibaren Türkler arasında islâmiyet hızla yayılmış, Moğol istilâsından sonra, pek azı hariç, Türkler müslüman olmuşlardır. Bundan sonra, Yeni Çağlarda Türk kelimesi bazen müslüman mânâsına da kullanılmıştır. Klâsik islâm coğrafyacılarına göre, Türk ülkeleri Macaristan-Bulgaristan-Karadeniz Kafkasya-Cürcan-Mâverâünnehr-Tibet ve Çin ülkeleri ve bunların kuzeyinde kalan yerlerdir. Bu sebeple Ruslar, (Vikingler), Slâvlar ve Moğol istilâsına kadar Moğollar Türklerden sayılmışlardır. Mâverâünnehr'in her tarafında ve bilhassa doğu kısmında Şâş, İlâk, Uşrûsene, Fergana'da Türkler İran menşeli kavimlerle karışık durumda ve çoğunluktaydılar. Afganistan'da, Huttal ile Hindistan arasında, Tibet'te de Türkler diğer kavimlerle karışık haldeydiler. Bu devirde Horasan'da Türk unsurunun bulunduğuna Câhiz tarafından işâret edilmektedir[2]. Yeni çalışmalarla da bu husus te'yit edilmiştir[3].

Yalnız, eski metinlerdeki Horasan terimine dikkat etmek gerekir. Emevîler devrinde ve Abbâsiler devrinin başlarında Horasan ifâdesiyle Ceyhun'un batısındaki topraklarla beraber Sistan, Harezm ve Ceyhun'un ötesindeki Taraz'a kadar Maverâünehr'deki islâm toprakları da kastedilir. Bu terim her iki bölge için müşterek kullanılır. Ceyhun'un ötesindeki Maverâünnehr topraklarına Horasan'ın Haytal (Heftal) bölgesi denir. Emevîler ve Abbasiler devirlerindeki Horasan valileri her iki bölgenin valisiydi. Sâmânî'lerin başşehri Buhara olduğu halde onlara Horasan sultanları denirdi. İleride görüleceği üzere, Makdisî bu konu üzerinde etraflıca durur; eserinde Horasan'ı Ceyhun'un ötesindeki ve berisindeki topraklar olmak üzere iki kısımda mütalâa eder. Yakûbî de "Horasan'ın her tarafı Türk cephesidir" derken Harezm ve Mâverâünnehr bölgelerini de kastetmektedir. *Hudûd el -âlem*, s. 83'de Mâverâünnehr'in Horasan hududları içinde olduğu söylenir. Câhiz'in bahsettiği Horasan Türkleri daha çok Harezm, Maverâünnehr, Sistan ve Afganistan bölgelerindeki Türkler olmalıdır. Bu çalışmada faydalanılan eserlerde Cürcân ve Sistan'da Türklerin bulundukları açık olarak ifâde edildiği gibi, Harezm ile Hazar denizi arasındaki bölgeye Oğuz Çölü denmektedir. Birûnî Gaznelilerin hakimiyetini Türk hâkimiyeti kabul eder. Maverâünnehr'e dâhil Şâş, Fergana, İlâk, Uşrûsene bölgelerinde Türk nüfusunun İran menşeli kavimlerle karışık olarak oturduğu anlaşılmaktadır. Hatta Harezmce konuşan

[2] Câhiz, *Hilâfet ordusunun menkibeleri ve Türklerin fazileri*, s. 28, 42, 74, 83.

[3] Z.V. Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, birinci baskı, s. 69; R.N. Frye ve Aydın Sayılı, *"Selçuklulardan evvel Ortaşark'ta Türkler"*, *Belleten*, X (1946), s. 97-131; H.D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* ist. Ün. Ed. Fakültesi yayınları nr. 2154, İstanbul 1976, s. 50-51.

Harezm'de, Suğdça konuşan Buhara ve Semerkand bölgelerinde dahi Türklerin bulunmuş olmaları gerekir. Bunların Türk olarak geçmemesi çoğunun anadilleri Türkçeyi bırakıp Farsça'yı kullanmalarından dolayı olmalıdır. Mahmud Kâşgarî bu hususa işâret etmektedir. Bu bölgelerin askerlerinin çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği ise kesindir. Fakat, Türk kelimesinin İslâm dünyasındaki müslüman Türkler için değil, İslâm dâiresine .girmemiş olan kâfir Türkler için kullanılması bu konuda açık-seçik bilgilere sahip olmamıza mâni olmaktadır. Bunun yanında Selçuklular ve Moğollardan önce, gerek İslâm devrinde ve gerekse İslâm'dan önceki devirde, Avrupa'ya olduğu gibi Önasya'ya oldukça kalabalık Türk topluluklarının geldiğine dâir bilgiler bulunmaktadır.

Eski kaynaklara dayanılarak yapılan bazı çalışmalara göre M.Ö. VII. asırda Sakalar devrinden itibaren çeşitli Türk kavimlerine mensup topluluklar Derbend (Bâb el-Ebvâb) yoluyla Kafkasların kuzeyinden Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdir. Bu sebeple Derbend'e "Türk kapısı" denmiş, Kuzey Azerbaycan'da kalabalık bir Türk unsuru toplanmıştı.[1] Ayrıca, Tabaristan, Cürcan mıntıkalarında çok miktarda Ağaçerî, Çöl (arapça: Sul)* ve Yazır Türkleri bulunuyordu. Anûşirevân bunların direnmelerini önleyebilmek için bir kısmını Azerbaycan'a nakl edip yerleştirmişti[5]. Yine çok eski zamanlarda Afganistan, Sistân ve Belucistan'a Heftalitler (Akhunlar), Gûrlar, Halaçlar ile Karluklular'ın bir kısmı gelip yerleşmişlerdi.[6]

Bundan başka, Türkler çok eski devirlerdenberi Önasya Sâmî kavimleri tarafından tanınmaktaydı. Asur kitâbelerinde geçen Sakalar hükümdarı Gok aynı zamanda Yahudî menkıbelerine ve *Tevrat'a* da geçmiştir. Cahiliye devri Arap şiirinde Türklerden de bahsedildiğine göre, Türkler ile İslâmiyetin çıktığı Arabistan Yarımadası sâkinleri arasındaki münasebetler de oldukça eski

[1] İbn Hişâm, *Kitâb el-tîcân*, Haydarâbad tabı, s. 80, 402; Marquart, *Eranşehr*, s., 119-121; Z.V. Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, birinci baskı, s. 155, 159-166; *İA*, *"Azerbaycan"* maddesi, II, 97-100; *Belleten*, VII (1943), s. 227-243.

* Çöl Türkleri, Prof. Dr. M. Kemal Özergin'in yayınlanmamış bir araştırmasına göre ilkin Kuzey Çin'den tanıdığımız Chou'dur (M.Ö. 10-247), oradaki devletleri yıkıldıktan sonra bir kısmı batıya Yarış Yazısı'na göçtü, bir kısmı eski yerlerinde kaldılar. Kuzey Çindekiler Kuzey Chou adıyla kısa ömürlü bir devlet daha kurdular (550-586).

Yarış Yazısındakilerin devletini ise Çin kaynakları bu kez Şa-t'o Türkleri diye yazarlar. Şa-t'o kelimesi çince çöl anlamındadır. Onlardan, başka bir topluluk daha batıya uzanarak Hazar denizinin güneydoğu kıyısındaki Cürcân bölgesinde başka bir devlet kurdular.

[5] Tabarî, I, 874; *Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 163, 165, 170.

[6] *Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 142, 144, 391-392; Z.V. Togan, *"Eftalitlerin menşei"*, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, IV, 58-65; *Selçuklulardan evvel Ortaşark'ta Türkler*, s. 123-129.

olmalıdır[7]. Fakat bu ilişkiler Araplar tarafından İran'ın fethine kadar, doğrudan doğruya değil, İran vasıtasıyle devam etmiştir. Bilindiği üzere, Sâsânî ordusunda ve onların hâkimiyeti altında Türk ve Arab unsurlar bulunuyordu. Sâsânilerin idaresine bağlı Türk unsurların bir kısmından yukarıda bahsedildi. Ayrıca, Afganistan, Maverâünnehr, Harezm bölgelerindeki Türklerin de umumiyetle İran'ın idâresinde yaşamış olmaları muhtemeldir. Nitekim, merkezleri Hîre olan Lahmî Arapları milâdî IV. asırda Sâsânilerin idâresine girmişler, onların ordularında bulunmuşlardır. Anûşirevân'ın babası, Kubâd (488-451m) Heftalitlerin yardımıyla tahta çıkmıştı. Anûşirevân ise Hazar Hakanı'nın kızı Kâkum ile evlenmiş, bu evlilikten oğlu ve halefi IV. Hürmüz (579-596 m.) dünyaya gelmiştir. Sâsânî ordusundaki Türklerden bir kısmı 575 senesinde İran kumandanı Vahriz'in kumandasında Yemen'in fethine katılmışlardı. IV. Hürmüz'ün kumandanı Behram Çûbîn'in 588 yılında Horasan'da Göktürk hakanı Baga (Şâbe) ile yaptığı muharebede ordusunda Arap birlikleri bulunuyordu. Bahrâm Çubîn'in üç büyük kumandanı ve Firdevsî'nin bahsettiği "seh Türkü sütürk" ve maiyyetlerindeki kuvvetler Türktü. Yine aynı sıralarda Göktürklere mağlup olan Heftalitlerin bir kısmı daha önce Sâsânilerin hizmetine girmişlerdi. Bunların kumandanlarından Kâdis'in tavsiyesiyle Sâsâni ordusunda bulunan 8000 Hazar askeri IV. Hürmüz'ün emriyle imhâ edilmiştir. Hüsrev Perviz'in Behrâm Çûbîn ile yaptığı saltanat mücâdelelerinde Pervîz tarafında Araplar, Behrâm Çûbîn tarafında Türkler bulunmaktaydılar. Bu muhârebelerden Nehravan ırmağı kenarında yapılan muharebede, Hassân b. Hanzalat el-Tâ'î'nin Hüsrev Pervîz'i Türk süvarilerinden kurtarması dolayısiyle söylediği beyitler zamanımıza ulaşmıştır. Bundan sonra 604-628 yılları arasında Sâsânilerle Bizans arasında yapılan uzun mücâdelelerde Göktürkler, Hazarlar, Avarlar faal rol oynamışlar, *Kur'an'da* da belirtildiği üzere, bu mücadelelerle Araplar da ilgilenmişlerdir. Hüsrev Pervîz'in öldürülmesi üzerine, yerine Hâkân'ın kızından olan oğlu Şîraveyh'in geçirilmesi, Çin kâynaklarına göre, Göktürk hakanının desteğiyle olmuştur. 629 tarihinde Sâsânî tahtına geçen Harhân ve halefi III. Hüsrev Türk ülkelerinde yaşamış prenslerdendiler[8]. Bunlardan başka Peygamber devrinde Arabistan'da, İran'da olduğu gibi, Türk çadırları kullanılmaktaydı. Tabarî'ye

[7] Câhiliye devrinde arap şiirinde Türkler i çin bk. *"Eski Araplara göre Türkler", TM,* XV, 12-14.

[8] Mes'ûdî, *Mürûc el-zeheb*, II. 236; Yâkût, *Mu'cem el-büldân, Kâdisiyye mad.*; Chavennes, *Documents*, s. 171; *Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 69-71; *Eski Araplara göre Türkler*, s. 11-13; *Türklerin faziletleri*, s. 90; O. Turan, *Türk cihan hâkimiyeti*, birinci baskı, s. 135-136; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 3-5.

göre Peygamberimiz, Hendek Gazvesi'nden önce, hendek kazılırken bir Türk çadırında oturarak çalışmalara nezaret etmiştir. Müslim'in naklettiği bir hadiste ise Peygamber'in bir Türk çadırında itikâfa girdiği söylenmektedir[9]. Bunlardan başka, Türkler hakkında Peygamberimizden ve ilk devirlerdeki islâm büyüklerinden nakledilen epeyce hadis ve haber vardır. Bunların ne derecede gerçek oldukları şüpheli olmakla berber, o zamanki Arap toplumundaki Türkler hakkındaki kanâati aksettirmesi bakımından önemlidir. Gerek şiirlerden, gerekse hadis ve haberlerden bize kadar gelenlerden çıkan umumî neticeye göre, eski Araplar Türkleri kahraman, fakat acımasız ve islâmiyet için tehlikeli görüyorlardı[10]. Bunun için Câhiz daha sonraları *Fazâ'il el-Etrâk* adlı eserini yazarken "Kantûrâ Oğulları Seddi ve onların süvarilerinin Irak hurmalıklarına verecekleri zarar hakkında bize gelen haberleri duymuşsunuzdur. Bu hadisler, bütün insanları onlardan korkutmak ve ürkütmek için söylenmiştir. Şimdi ise onlar, İslâm'ın yardımcıları, kalabalık ordusu, halifelerin hâmileri, sığınakları, sıkı fıkı adamları oldular" diyerek milleti adına âdeta özür dilemiştir[11].

İslâmiyet devrinde Araplarla Türkler arasındaki ilk münâsabetlerin nasıl meydana geldiği hakkında elimizde sarih bilgi yoktur. Fakat, bu ilişkilerin önceleri yine İranlılar vasıtasıyla olduğu tahmin edilebilir. Müslümanlar Türkleri önceleri Sâsânî ordularında görmüş olmalıdırlar. Belki de Arabistan'a ve Ordugâh şehirlerine esir olarak getirilen Sâsânî askerleri arasında Türkler de bulunuyordu. Fakat, bu Türkler ve bunların arasında İslâmiyet'i kabul edenlerin olup olmadığı hakkında tarihî kayıtlara sahip değiliz. Türklerle Arapların doğrudan doğruya teması Hz. Omar zamanında 20 (641) yıllarında Azerbaycan ve Horasan'da olmuştur. Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Darbent'de Hazarlar, Cürcan'da Sul Türkleri, Sîstan'da Heftalitler ve Halaçlar(hükümdarları Rutbil), Bâdgis'te Tirek (Nîzek) Tarhan, Toharistân'da Karluklar'dan bir Yabgu bulunuyordu. Harezm ve Mâverâünnehr'de ise Sâsânî imparaluğunun yıkılması ve batıdaki Göktürk nüfuzunun zayıflaması üzerine mahallî hanedanlar istiklâllerini ilân etmişlerdi. Harezm ve Suğd'da İran nüfuzu kuvvetliydi. Biz burada, Hz. Omar zamanından itibaren Emevîler devirlerinin sonlarına kadar devam eden buraların fethi hareketine temas etmiyeceğiz[12].

[9] *Eski Araplara göre Türkler*, s. 15, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 6.

[10] *Eski Araplara göre Türkler*, s. 2. 13-29.

[11] *Türklerin faziletleri*, s. 85.

[12] Bu fetih hareketleri hakkında bk. Gibb., M.A.R., *Orta Asya'da arap fütûhatı*, çeviren M. Hakkı, İstanbul 1930, H.D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 7-42.

Kanaatimize göre Türkler arasında islâm dünyasında ilk görülenler, ve islâmiyeti ilk kabul edenler köleler, mevlâlar, islâm ordularına asker olarak alınan kimselerdir. Bunlardan bildiğimiz en eski kişi Süreyc'tir. Bu zat köle olarak Medine'ye getirilmiş ve müslüman olmuştur. Oğlu Ubeydullah b. Süreyc (ölm. 98/716) ise İslam tarihindeki dört büyük musikişinastan biridir. İran udunu Hicaz bölgesine sokmuştur. Koroyu idâre etmek için eline ilk değnek (baget) alan kişidir. Hz. Hüseyin'in kızı Sükeyne tarafından himaye edilirdi. Diğer taraftan Araplar fethettikleri memleketlerdeki yerli halktan milis ve muhafız kuvvetleri teşkil ederlerdi. Muâviye'nin Horasan valisi Ubeydullâh b. Ziyâd, 54/675 yılında Buhara seferinden sonra Basra vâliliğine tâyin edildiğinde, yanında Buharalı 2000 okçu getirmişti. Bunların arasında Türklerin de bulunması muhtemeldir. Zira, bundan biraz sonra hicrî 60 yılı olaylarından söz edilirken Basra'da Ubeydullâh b. Ziyâd'ın Reşîd el-Türkî adında bir mevlâsından bahsedilmektedir[13]. Bundan sonra 79 (698 m.) yılı olaylarında yalancı peygamber el-Hâris b. Abdurrahmân b. Sa'îd el-Dimaşkî'nin hareketinin Kudüs civarında bastırılması esnasında Türk kuvvetlerinden faydalanıldığı görülmektedir:

"Burada Nâsriyye halkından biri onun yanına geldi... Abdülmelik'ten kendisini korumaları için, Türk askerlerinden bir birlik göndermesini istedi... Sonra, halifenin muhafız birliği Türklerden Ferganalılara emretti, onu yakalayıp bağladılar. ...el-Hâris bu Türklere 'Rabbim Allah'tır diyen bir adamı öldürmek mi istiyorsunuz ?" dedi.

Onlar kendi dilleriyle 'Bizim Kur'ân'ımız bu, sen kendi Kur'ân'ını göster' dediler."[14]. Bu metinden Abdülmelik devrinde halifenin muhafız birlikleri arasında Türk birliklerinin de olduğu anlaşılıyor. Nitekim Haccâc'ın Vâsıt'taki muhafız kuvvetleri arasında da Buharalı birlikler olduğu görülmektedir[15]. Yine aynı devirde Bâdgis sahibi Nîzek Tarhan'ın yeğenlerinden Osman'ın siyasî bir sebeple yeğenleriyle beraber idâm edildiği bilinmektedir. I. Velid devrinde Horasan valisi olan Kuteybe b. Muslim yerli halkla işbirliği yaparak büyük başarılar kazanmış, Kâşgar'a kadar ilerlemiştir. Onun öldürülmesinden sonra Horasan'a tâyin edilen Yezîd b. Mühelleb zamanında, 97 (716)

[13] *Türklerin faziletleri*, s. 22; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 46.

[14] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Mısır tabı, IX, 28 Ebû Bekr b. Ebî Hayseme tarihinden naklen; Zekeriyyâ Kitapçı, *el-Türk fî mü'ellefât el-Câhiz*, Beyrut 1972, s. 105-106.

[15] Bu ifâdeler bazılarının düşündüğü gibi Emevilerin sâdece arap unsuruna dayandığı fikrini zayıflatmaktadır. Nitekim, Emevîler devrinde çok sayıda İranlı müslüman, ve müslüman olmayan İranlılar, Rumlar, Arâmîler, Kıbtlar devlet işlerinde görevlendirilmişlerdir.

yılında Cürcan (Dihistan)'daki Türk hükümdarı Sûl Müslümanların hizmetine girip müslümanlığı kabul etti. Hicrî 120 (738) yılında Horasan'a tâyin edilen Nasr b. Seyyâr'ın yerli halkla işbirliği yaparak âhenkli bir idâre kurması Türkleri islâm idaresine ısındırmış olmalıdır. Zira, 121 (739) yılında Fergâna hükümdarıyla yapılan sulh müzakerelerinde Müslümanların mümessili Cürcân beylerinden Süleymân b. Sûl idi[16].

Yâkût el-Hamavî'nın nakline göre, bundan biraz önce Halife Hişâm b. Abdülmelik, müslümanlığı kabul etmesi için, Türk hâkânına bir elçi göndermiştir. Bu hâkânın Türgiş hâkânı Sulu (ölm. 738) olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat, Hâkân müslüman olurlarsa askerlerinin geçinmesinin zorlaşacağını söyleyerek halifenin teklifini kabul etmemiştir[17].

Bu sırada Hazar Türkleri arasında da islâmiyet yayılmaktaydı. Müslümanlar 105 (723) tarihlerinde Hazarların başşehri Belencer'i zaptettiler. Bunun üzerine, Hazarların merkezi Dâr el-Beyzâ denen Etil şehrine taşındı. Biraz sonra, 113 (731) yılında Mesleme b. Abdülmelik, 114 (732) yılında Mervân b. Muhammed (II. Mervân) kumandasındaki müslüman kuvvetler tekrar Belencer'i ele geçirdiler. İbn el-A'sem el-Kûfî'nin kaydettiğine göre Mervân, Hazarları itâat altına almak için 119 (737) tarihinde yeni bir sefer yaparak başşehir Etil'i muhasara etti. Bunun üzerine, Hâkân itâatini bildirip müslümanlığı kabul etti. Mervân' dan İslamiyet'i öğretecek fakihler istedi. Mervân da orduda bulunan Nûh b. Sâbit el-Esedî ile Abddurrahmân b. Zübeyr el-Hûlânî'yi Hazarlara ve Bulgarlara İslâmiyeti öğretmesi için, Hazar Hâkânı'nın yanında bıraktı. Mervân ayrıca, Bulgarlar'dan esir aldığı 20000 (?) aileyi Derbend'in güneyine Samur Köprüsü ile Şâberân arasına yerleştirdi. Bununla beraber Hazarların müslümanlığı muvakkat olmuş büyük çoğunluk eski dinlerinde kaldıkları gibi, Hâkân âilesi de Bizans'tan kaçan yahudilerin etkisiyle Hârûn el-Reşîd zamanında (786-809) mûsevî olmuşlardır. Fakat, her şeye. rağmen Etil şehrinde bir islâm cemâati yaşamaya devam etmiş ve zamanla bu cemaat hâkim unsur haline gelmiştir. 358 yılında Rusların hücumundan sonra ise Hazarların hepsi islâmiyeti kabul etmişlerdir[18]. Mutasım devrinde ise Sâmarrâ yapılırken (221/836) Hazar Türkleri için ayrı bir semt

[16] *Türklerin faziletleri*, s. 28; *İslamiyet ve Türkler*, s. 47.

[17] *Mu'cem el-büldân, Türkistan* mad.; *Asâr el-bilâd*, s. 346; *Belleten*, sayı 45, s. 13; *Eski Araplara göre Türkler*, s. 35.

[18] İbn el-A'sem el-Kûfî, *Fütûh el-büldan*, III. Ahmed, nr. 2956, yap. 193b-194b; Z.V. Togan, *Ibn Fadlan's...*, s. 295-303, 307; *İA*, *"Hazarlar"* maddesi; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 30-31.

ayrıldığı görülmektedir[19]. İslâmiyet Bulgarlar arasında da varlığını korumaya devam etti. İbn Rusteh zamanında 300/910 yılı civarında bu ülkenin hükümdarı müslümandı.

Bilindiği üzere, Abbasî ihtilâli Horasan (Maverûnnehr dâhil)' da başlamış ve batıya doğru yayılmıştır. Horasan mıntıkasında Türk unsuru da bulunduğuna göre bu ihtilâle Türklerin iştirak etmiş olması gerekir[20]. Nitekim, 129 (747) yılındaki olaylardan bahsedilirken Ebû Müslim'in yakın adamlarından Tarhân el-Cemmâl diye birinin adı geçmektedir. Yukarıda zikredilen Sûl'ün oğullarından Muhammed'in gerek Abbâsî ihtilâlinde, gerekse onu takibeden yıllarda ,önemli vazifeler aldığı görülmektedir. Hattâ, bazı eserler onun Abbâsî dâîlerinden biri olduğunu söyler. Yine, aynı sıralarda hicrî 137 (754-755) yılı olayları arasında Hemedan valisi ve Huzâ'a kabilesinin mevlâsı Züheyr b. el-Türkî'den bahsedilmektedir. 145 (762) yılında Bağdat'ın inşasıyla ilgili hazırlıkları Hammâd el-Türkî haber vermektedir. Bundan şehrin inşası ile ilgili faaliyetlerde Hammâd'ın da görevlendirildiği anlaşılır[21]. Ayrıca Hammâd, Mansur tarafından 152 (769) yılında Irak'taki Sevâd bölgesi vâliliğine tâyin edilmiştir.Ya'kûbî'nin nakline göre, halife Mansûr Bağdad'ın bir bölgesini Mubârek el-Türkî ve adamlarına tahsis etmiştir[22]. Şüphesiz ordu ve idâredeki bu Türklerin dayandıkları epeyce bir Türk unsuru vardı.

Daha önce de Türklerin İslâm devletinde halifelerin ve diğer kumandanların muhafız birliklerinde hizmet etmelerine rağmen, aralarında devletin idâresinde söz sahibi kişiler olmaması dolayısiyle, eski müellifler Türklerin islâm âlemine esaslı şekilde nüfuz etmelerinin başlangıcı olarak Halife Ebû Ca`fer el-Mansûr devrini (754-775 m.) kabul ederler. Yemût b. el-Muzerra''ın hocası Câhiz'dan nakline göre "Türkleri yakın adamları arasına alan (önemli görev veren) ilk halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur. O. Hammâd el-Türkî'yi yakın adamları arasına almıştı. Sonra oğlu Mehdî (devri 775-785 m.) Mübârek el-Türkî ile Tûlyâ el-Türkî'yi yakın adamları arasına almıştır..."[23]. Yezîd b. Mezyed'le beraber Haricîlerden Velîd b. Tarîf'in isyanını bastıran ve onu öldüren Tûlyâ el-Türkî'dir. Mubârek el-Türkî ise, halife Mehdî tarafından Kazvin valiliğine tâyin edildiğinde, orada bir şehir yaptırıp kendi adamlarını yerleştirmiş, bu şehre "Mübarek Şehri=Medinet el-Mübârek"

[19] Ya'kûbî, *Kitâb el-büldân*, s. 262.
[20] *Türklerin faziletleri*, s. 28-29; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 52-54.
[21] *Türklerin faziletleri*, s. 29; *islâmiyet ve Türkler*. s. 55.
[22] Ya'kûbî, *Kitâb el-büldân*, s. 253; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 55.
[23] *Türklerin faziletleri*, s. 29; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 56.

denmiştir[24]. Meşhur Türk âlimi ve zâhidi Abdullah b. Mübârek'in bunun oğlu olması muhtemeldir[25]. Yine bu devrede Türkler arasında yetişen bazı islâm âlimlerinden daha önceki bir çalışmamızda biraz bahsetmiştik[26].

Bundan başka, halife Mehdî Türkistan hükümdarlarına elçiler göndererek İslâmiyet'e dâvet etmiş, bu hükümdarlardan islâm hudutları içinde bulunanlar onun teklifini kabul edip müslüman olmuşlardır[27]. Nitekim, Ya'kubî, Râfi' b. el-Leys'e yardım eden Karluk Yabgusu'nun halife Mehdî vasıtasıyla müslüman olduğunu söyler[28]. İbn el-Esîr de aynı olaydan bahsederken bu sırada bazı Oğuzların da müslümanlığı kabul etmiş olduklarını ifâde ile şöyle der:

"Horasan tarihçilerinden biri şunu kaydeder: Bu Oğuzlar Türkistan'ın en uzak mıntıkalarındaki huduttan, halife el-Mehdî zamanında Mâverâünnehr'e gelip müslüman oldular. el-Mukanna' onların yardımını gördü"[29].

Hârûn el-Reşîd devrinde halifenin muhafız birliklerinin bir kısmının yine Türklerden olması gerekir. Nitekim, İbn Abd Rabbih, bu konuda şöyle bir nakilde bulunur: "Hârun el-Reşîd'e hindli elçiler hediye getirdiklerinde, halife Türklere teçhizatlı bir şekilde sarayın giriş kısmında saf bağlamalarını emretti. Onlar yolun iki tarafında iki saf halinde durdular. Zırhlarını giymişler, gözlerinden başka hiçbir yerleri görülmüyordu"[30]. Yine aynı halife devrinde, 171 (787) yılında Ebû Süleym Ferec el-Türkî Tarsus'un tahkimiyle görevlendirilmiştir. Ebû Süleym daha sonra Emîn devrinde (809-813) de buralarda çeşitli görevlerde bulunmuş ve bu mıntıkaya epeyce Horasan'lı askerî kuvvet yerleştirilmiştir[31].

Bunlar kaynaklarda isimleri bize kadar ulaşan Önasya'da önemli rol oynamış Türklerdir. Şüphesiz bunların maiyyetinde ikinci derecede önemli Türk unsuru vardı. Müslüman Türklerin asıl kalabalık unsuru bu sırada Ho-

[24] *Türklerin faziletleri*, s. 29; *İslâmiyet ve Türkler* s. 57.

[25] *Türklerin faziletleri*, s. 30.

[26] *Aynı*, s. 29-31.

[27] Bathold, s. 187-195; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, s. 138. Temîm b. Bahr el-Mutavvi'î'nin elçiliğinin aynı sıralarda yapılmış olmalıdır *(Umûmî Türk tarihine giriş*, s. 51; Z.V. Togan, *"İbn el-Fakîh'in Türklere ait haberleri", Belleten*, sayı 45, s. 13-15).

[28] Ya'kûbî, *el-Târîh*, Necef 1358, II, 165.

[29] *el-Kâmil*, XI, 117; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 23.

[30] *Türklerin faziletleri*, s. 29; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 61.

[31] *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 170; *Türklerin faziletleri*, s. 29; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 58-61.

rasan (Maverûnnehr dâhil)'da, Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunmuş olmalıdır. Câhiz'ın ifâdelerinden anlaşıldığına göre, Önasya'ya gelen ve Hilâfet Ordusunda hizmet gören Türklerden bir kısmı tekrar ülkelerine dönmüşlerdir. Fakat, halife Mutasım gibi, Türklere lâyıkıyla değer veren bir kimse halife olunca memleketlerine dönmekten vazgeçip onun hizmetinde kalmışlardır. Bu Türklerin vatan hasretine dayanamayıp tekrar ülkelerine dönmeleri eski Araplar tarafından tenkit edilmiştir[32].

Câhiz'ın eserinden anlaşıldığına göre, Me'mûn, Mutasım, Tâhir b. el-Huseyn ve bunların zamanındaki büyük kumandanlar, askerî kabiliyetleri, sağlam karakterleri sebebiyle Türkleri tutuyorlardı[33]. Bu sebeple, Me'mûn devrinden itibaren Hilâfet Ordusunu'nun muharip unsuru, cengâverliklerini kaybeden Arapların yerine, Türklerden ve Afrikalılardan teşkil edilmeye başlandı. Me'mûn'un hilâfeti devrinde, kardeşi Mutasım Türkleri Hilâfet Ordusu'nda toplamaya büyük ehemmiyet verdi. Türkistana adamlar göndererek Türk köleleri satın aldırdı. Bu konuda Ya'kûbî, Ca'fer el-Huşşekî'den şunları nakleder: "Me'mûn devrinde, Mutasım beni Türk köleleri satın almak için Semerkand'da Nûh b. Esed b. Sâmân'ın yanına gönderdi. Her sene bir miktar Türk toplayıp Mutasım'a götürüyordum. Bu şekilde, Me'mûn zamanında Mutasım'ın hassa birliğinde 3000 kadar Türk toplandı"[34]. Yine bu sırada Horasan'ın senelik haracının bir kısmı Türk kölesi olarak gönderilirdi. Me'mûn devrinde Abdullâh b. Tâhir harac olarak 2000 Oğuz kölesi göndermiştir[35].

Mutasım halife olduktan sonra Türk köleler (memlûklar) edinmeye devam etmiş, Bağdat'ta çeşitli kimselerin elinde bulunan Türk kölelerini satın almıştır. Mes'ûdî bu konuda "Mutasım etrafında 4000 kadar Türk askeri topladı, bunlara ipekli elbiseler giydirdi. Altın sırmalı kemerler kuşandırdı. Bunların kıyâfetlerini diğer askerlerinkinden ayırdı. Ayrıca, Mısır, Yemen... taraflarından askerler toplayıp onlara Mağâribe adını verdi" der[36]. Yâkût bu Türklerin sayısının 70000 kadar olduğunu söyler[37]. Ortadoğu'da Türk askerî nüfusunun bu derece artması neticesi Mutasım tarafından Sâmarrâ şehri kurulmuştur. Zamanla bu Türkler nüfûzlarını daha da arttırarak devletin kon-

[32] *Türklerin fazileleri*, s. 77-80.
[33] *Türklerin faziletleri*, s. 64 v.d. İbn Tayfûr. *Kitabü Bağdâd*. 143-144.
[34] Ya'kûbî, *Kitâb el-büldân* s. 255; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 66.
[35] İbn Hurdâdbih, *Mesâlik el-memâlik*, s. 39; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 67.
[36] *Murûc*, VII, 117-119, Ya'kûbî, *Kitâb el-büldan*, s. 255-256.
[37] *Mu'cem el-büldân*, *"Sâmarrâ"* maddesi. Şüphesiz bu sayı mübalâğalıdır.

tröIünü ellerine almışlardır. Bu konu etrafında daha önce çeşitli çalışmalar yapılmıştır[38]. Bu askerî Türk nüfûzu Selçukluların gelişine kadar devam etmiştir. Burada bu konudan bahsederek sözü uzatmak istemiyoruz. Ayrıca, bu çalışmada da ifâde edildiği üzere, Sâmânîlerin ve Gaznelilerin askerleri de memlûk Türklerden meydana geliyordu. Mâverâünnehr, Doğu Türkistan, Oğuz, Hazar, Bulgar, hattâ Macar ülkelerinde İslâmiyetin yayılması ile ilgili İbn Fazlan Seyahatnâmesi üzerindeki çalışmamızda ve bu çalışmanın çeşitli yerlerinde dağınık bilgi verilmektedir. Buraya kadar Önasya'daki Türk unsuru hakkında kısaca bilgi vermemizin sebebi, tercümesini verdiğimiz metinlerde bunlara hiç temas edilmemesinden, Türk kelimesiyle Dâr el-İslâm dışındaki Türklerin kastedilmesindendir.

Bunlardan başka Avrupa'ya göç eden Avar, Peçenek, Oğuz, Bulgar, hattâ Macar ve Hazar Türklerinden Bizans ülkesinde büyük topluluklar olmalıdır. Bizans ordusundaki Peçenek ve Oğuzların varlığı malûmdur. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî "Rum hükümdarının gılmânının (memlûklarının) çoğu Türk ve Hazardır" der[38a]. Asker bir millet olan Türklerin askerlik yapmak maksadiyle Bizans tarafından istihdam edildiğinde veya Bizans'ın hizmetine girdiklerinde şüphe yoktur. Bu Türk birliklerine Bizans'ta "Türkopol" denirdi.

İçindekiler kısmında açık olarak görüldüğü üzere bu çalışmada İbn Hurdâdbih (ölm 272 /886'dan sonra)'ten itibâren Kazvînî (ölm. 682 / 1283)'ye kadar İslam coğrafyacılarının ve birkaç tarihçinin eserlerindeki Türk kavimleri ve ülkeleriyle ilgili kısımların tercümeleri verilmeye çalışılmıştır. Bu parçalarda o sırada mevcut çeşitli Türk kabilelerinin yaşayışları, yurtları, idâreleri, dinleri, sosyal ve iktisadî durumları hakkında dağınık da olsa bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler bazılarında çok muhtasar, bazılarında sâdece bazı bölgelere münhasır, bazılarında oldukça geniş sahayı içine alan tafsilâtlı bir şekildedir. İdrîsî ve Kazvînî'nin eserlerinde olduğu gibi bazı bilgilerin hayal mahsulü olduğu, *Murûc el-zeheb*, Gerdizî ve *Mücmel el-tavârih-'de* olduğu gibi bazılarının destan ile karışık olduğu görülmektedir. Bu eserlerde Türkler hakkında verilen bilgiler çeşitli derecelerde önem taşırlar. Bununla beraber, İbn Fazlân'ın eserinde olduğu gibi çok yakın müşâhedeye dayanan bilgiler nisbeten azdır. Fakat, buna mukabil bütün Türk dünyası sahası hakkında bilgi veriyorlar. İbn Fazlan'ın eserinde olmayan birçok hususu

[38] *Umumî Türk tarihine giriş*, s. 160-172; *İslâmiyet ve Türkler*, s. 70 v.d.
[38a] *el-Bed' ve't-târih*, IV, 68.

tamamlıyorlar. Ebû Dülef'in verdiği bilgilere göre daha sağlamdırlar. Burada verilen bilgilerin sağlamlık derecesi, umumiyetle daha önceki çalışmalarımızdan Şerefüzzamân el-Mervezî'nin eserinde verilen bilgilerle aynı derecede sayılabilirler. Bazı eserler Türkleri anlatırken doğudan batıya, bazıları batıdan doğuya doğru bir sıra takibetmektedir. Bazı eserler ise iklimlere göre tertip edilmişlerdir. Şimdi burada tercümesi verilen kısımlar ve müellifleri hakkında kısa bilgiler vererek çalışmanın değerini bir dereceye kadar ortaya koymak istiyoruz:

1) Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hurdâdbih (öl.m. 272 /886 dan sonra): Adından da anlaşılacağı üzere, IX. asırda yaşayan İran menşeli İslâm coğrafyacılarındandır. Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış, Abbâsi halifesi Mu'temid'in nedimleri arasına girmiştir. *Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı coğrafyaya dâir eserinin ilk müsveddesini 232 (846 /847) tarihlerinde tamamlamıştır. Hilâfet sarayının evrak hazinesinden de faydalanan müellif kitabını 272 (886) de son şeklini vermiş olmalıdır. Eseri muhtasar bir halde bize kadar gelmiştir. Daha sonraki müelliflerin eserlerinde onun kitabından alınmış olduğu kaydedilen malûmatın bir kısmı matbu nüshada yoktur[39]. Türkler hakkında verdiği bilgiler azdır. Daha çok doğu Türklerinden bahseder. Onun eserinde (s. 162-170 arası) bulunan ve daha sonraki kaynaklar tarafından ondan nakledilen Sellâm el-Tercümân'ın Ye'cûc ve Me'cûc ülkesi seyahati uydurma olmalıdır[40].

2) Ahmed b. İshâk *b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Hanzalî el-Ya'kûbî* (ölm. 284-897): Abbasîler devrinde dîvânda çalışan meşhur kâtiplerden olup mutedil şîî idi. Horasan'da Tâhirîlerin yanında bulunmuş, Azerbeycan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'ı dolaşmıştır. Bu çalışmada pasajlar aldığımız *Kitâb el-büldân* adlı eserini 278 (891) yılında tamamlamıştır. Eserinde Sâmarrâ'nın kuruluşundan ve buraya yerleştirilen Türklerden bahsetmektedir. Horasan (Mâverâünnehr dahil) etrafındaki Türk ülkeleri hakkında kısa bilgiler verir[41].

3) *Ebû Alî Ahmed b. Omar b. Rusteh el-Hemedânî* (ölm. 300/913 civarı): IX. asırda yaşayan İran menşeli İslâm coğrafyacılarındandır. 290 (903)

[39] *İA, İbn Hurdâdbih* maddesi, *GAL*- I, 225-226, S.I, 404; Kahhâle, VI, 236. Ve eserinin başındaki nâşirin mukaddemesi.

[40] İbn Rusteh s. 149; İbn Hurdâdbih, s. 162-170; Makdisî s. 362-365; Yâkût, "Ye'cûc ve Me'cûc" mad.

[41] *EI*, IV, 1215-1215; *GAL*, I, 226, S. I, 405; Kahhâle, I, 161, ve şâşirin mukaddimesi.

yılında tamamladığı *Kitâb el-a'lâk el-nefîse* adlı büyük eserinin coğrafyaya ait kısmı bize kadar gelmiş ve neşredilmiştir. Fakat, eserin Türklere âit bölümünün ilk yarısı yâni doğu Türklerinin başından Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazarlar bahsinden sonraki kısım mevcuttur. Verdiği bilgiler tertipli ve çok kıymetlidir. Türklere âit bölümün tamamı bize ulaşmış olsaydı, doğu Türkleri hakkındaki bilgilerimiz oldukça geniş ve aydınlanmış olabilirdi. Gerdizî'nin eserinde verilen bilgiler bu eserde verilen bilgilerle büyük bir paralellik arzederler[12].

4) *Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. el-Fakîh el Hemedânî* (ölm. 300/913 den sonra): IX-X. asırlarda yaşayan islâm coğrafyacılarından olup, *Kitâb el-büldân* adlı eserinin Alî b. el-Hasan el-Şeyzerî tarafından 413 (1002) yılında yapılan muhtasarı bize ulaşmış ve neşredilmiştir. Müellif bu eserini yazarken Ceyhânî'nin kitabından da faydalanmıştır. Z.V. Togan bu eserin Meşhed kütüphanesinde daha tafsilâtlı bir nüshasının parçasını bulmuştur. Eserinde doğu Türkleri hakkında kısa bilgiler verir[13].

5) Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib el-Bağdadî (ölm. 337 /948): Bağdad'ta hıristiyan bir âileden dünyaya gelmiş ve halife Muktefî zamanında (289-295) müslüman olmuştur. 297 (908) yılında Abbâsî Devleti'nde Meclis el-Zimâm başkanlığına getirilmiştir. *Kitâb el-harâc* adlı eseri coğrafya ve iktisat tarihi bakımından önemli olup 316 yılından biraz önce te'lif edilmiştir. Doğu Türkleri hakkında, kendisinden önce te'lif edilen eserlere nisbetle, daha çok bilgi verir[14].

6) *Ebu'l -Hasan Alî b. el-Huseyn el-Mes'ûdî* (ölm. 345 /956): Bağdad'ta doğup gençliğinde İran'ı dolaştı. 305 (915) yılında İstahr'da bulundu. Ertesi yıl Hindistan'a giderek Multân ve Saymur'a uğradı. Buradan Seylan'a geçti. Çin denizinde tâcirlerle bir yolculuk yaptı. Dönüşünde Zengibar'a, buradan Oman'a uğradı. Sonra, Hazar denizinin güney sahillerini, Suriye ve Filistin'i dolaştı. Yukarıda zikredilen tarihte Mısır'da Fustat şehrinde öldü. Eserleri, tarih, coğrafya ve arkeoloji bakımından önemlidir. Bu çalışmada, onun, Mürûc *el-zeheb, el-Tenbih ve'l-işrâf* adlı eserleriyle ona nisbet edilen *Acâ'ib el-dünyâ* adlı eserdeki Türkler ve Türk ülkeleriyle ilgili kısımların tercümele-

[12] *İA, "İbn Rusteh"* maddesi; *GAL*, I, 227, S. I. 406; Kahhâle; II, 31 ve nâşirin mukaddimesi.
[13] *İA,"İbn'ülfakîh"* maddesi; *GAL*, I, 227,S. 1, 405-406; Kahhâle, II, 80. ve nâşirin mukaddimesi.
[14] İA, *"Kudâme"* maddesi, *GAL*, I, 228, s. I, 406; Kahhâle, VIII, 128. ve nâşirin mukaddimesi.

rini verdik. Coğrafî bakımdan bazı hatalarına rağmen onun verdiği bilgiler tarih ve etnoloji bakımından son derece değerlidir[15].

7) Ebû *İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, el-Fârisî* (ölm. 346/957): IV (X.). asır islâm coğrafyacılarından olup 340 (952) yılı civarında İbn Havkal ile görüşmüş, Ebû Zeyd el-Belhî'nin coğrafyasını esas alarak yazdığı *Mesâlik el-memâlik* adlı coğrafyasında bazı tashihler ve ilâveler yapmak istediğini söylemiştir. Bu eserinde tarihte ilk def'a olarak Sicistan'daki yel değirmenlerinden bahsedilir. Mes'udî ve İbn Havkal da yel değirmenlerinden bahsederler. Eseri muhtasar olarak bize ulaşmıştır. Bu eserde ve bu eserin devamı mahiyetinde olan İbn Havkal ve Makdisî el-Beşşârî'nin eserlerinde doğudaki Türkler hakkında kısa bilgi verildiği halde, batı Türkleri ve bilhassa Hazar denizi etrafındaki Türkler hakkında tafsilâtlı bilgi verilir[16].

8) *Mutahhar b. Tâhir el-Makdîsî:* Hayatı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Önceleri hocası Ebû Zeyd el-Belhî'ye isnat edilen *el-Bed' ve't-târih* adlı eserini 355 (966) yılında Sicistan'da Büst şehrinde tamamlamıştır. Bu eserinde doğu Türkleri hakkında bazı önemli bilgiler verir[17].

9) Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ölm. 367/977 den sonra): Tüccar âlimlerinden olup, Nusaybin'dendir. 331-367 (943-977) yılları arasında çeşitli yerleri ve bilhassa Horasan (Maverâünnehr dâhil) ve Hazar denizi etrafını, Sicilya'yı ve sayısız ülkeyi dolaşmıştır. Biraz önce belirtildiği gibi, 340 (952) yılı civarında İstahrî ile konuşmuştur. İstahrî tarafından Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserine göre te'lif edilen *Mesâlik el-memâlik* adlı kitabı ve haritalarını tashih ve ikmal ederek Sûret *el-arz* adıyla yeniden te'lif etmiştir. Eserinde İstahrî gibi, Hazar denizi ve Mâverâünnehr etrafındaki Türkler hakkında tafsilâtlı bilgi verir[18]. Mâverâünnehr hakkında verdiği bilgiler gözlemlerine dayanmaktadır.

10) *Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdîsî* (ölm. 375 /985 den sonra): Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kudüs'tendir. 356 (966) yılında yirmi yaşlarındaydı. *Ahsen el-tekâsim fî ma'rifet el-ekâlîm* adlı coğrafya kitabını 375 yıllarında tamamlamıştır. Tertip ve muhteviyatta bazı değişiklikler yapmakla beraber eserini Ebû Zeyd el-Belhî mekte-

[15] *İA, "Mesudî"* maddesi; *GAL*, 1,144 S. I, 220; Kahhâle, VII, 8 ve buralarda verilen yerler.
[16] *İA* "İstahrî" maddesi, *GAL*, I, 229. S. I, 408; Kahhâle, I, 104 ve nâşirin mukaddimesi.
[17] *GAL*, S. I, 222; Kahhâle; XXII, 294. Ve nâşirin mukaddimesi.
[18] *İA, "İbn Havkal" maddesi, GAL*, I, 229, S. II, 408; Kahhâle, II, 5 ve nâşirin mukaddimesi.

bine göre yazılmıştır. İbn Havkal'in eserinden sonra en mükemmel olarak bize gelen coğrafya kitaplarındandır. Daha çok Hazar denizi etrafındaki Türkler hakkında bilgi verir[49].

11) *Hudûd el-âlem :* 372 (982) tarihi civarında tamamlanmış olan bu kitap eski Türk ülkelerinin coğrafyası hakkında en tafsilâtlı bilgi veren eserlerdendir. Değeri İbn Rusteh, Mes'udî ve Gerdîzî'nin eserinden sonra gelir. Ayrıca, çeşitli Türk ülkelerindeki önemli şehirler hakkında da epeyce bilgi ihtivâ eder. Bu çalışmada kullanılan Minorsky'nin ingilizce tercümesi, İslâm ve bilhassa Türk coğrafyası hakkında yapılan en önemli çalışmalardandır[50].

12) *Ebu'l-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî* (ölm. 440/1051): İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerden biri olan Bîrûnî'nin çeşitli eserlerinde Türkler ve Türk ülkeleri ile ilgili dağınık halde, fakat sağlam notlar bulunmaktadır. Bu çalışmada bu notların tercümelerini vermeyi ihmal etmedik. Bîrûnî 362 (973) yılında Harezm'in başşehri Kât'ta doğmuş, yukarıda zikredilen tarihte Gazne'de ölmüştür[51].

13) *Ebû Sa'îd Abdülhayy b. Dahhâk el-Gerdîzî* (ölm. 444 /1053 civarı): Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kâbul'ün güney doğusundaki Gerdiz şehrindendir. 432 (1041) yılına kadar gelen *Zeyn el-ahbâr* adlı eserinin Türklere tahsis edilen bölümü Türk coğrafyası, etnolojisi ve tarihi bakımından önemlidir. Gerdîzi eserinin Türk ülkelerine tahsis edilen bölümünü yazarken İbn Hurdâdbih'in *Kitâb el-ahbâr, Mesâlik elmemâlik,* el-Ceyhânî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* İbn el-Mukaffa'ın *Rub' el-dünyâ* adlı eserlerinden, *Tavzîh el-dünyâ* adlı eserden ve büyük bir ihtimâlle İbn Rusteh'in eserinden faydalanmıştır[52]. Bu kısma, ihtiva ettiği mâlûmatın benzerlik arzetmesi dolayısiyle Köprülü kütüphanesi, nr. 1623'deki mecmûadaki parça da ilâve edilmiştir.

14) Mahmûd b. *el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî* Kaşgar'a bağlı Barsğan Türklerinden olup kendisi hakkında şu bilgiyi verir: "Ben Türklerin en fasih dillisi, en açık konuşanlardan, en zekîlerinden, en soylularından, mızrağı en keskin olanlarından biri olduğum gibi, Türk ülkelerini, çöllerini dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız dillerini (lehçelerini)

[49] *İA, "Makdisi"* maddesi; *GAL;* I, 230, S. I, 410; Kahhâle. VIII, 238.

[50] İngilizce tercümesinin mukaddimesi; *GAL.* I, 229, S. I, 411, 961.

[51] *İA* "Bîrûnî" maddesi; *GAL.* I, 475-476, S.I. 879-875; Kâhhâle VIII, 241; *Beyruniye armağan.* TTK yayınları, VII dizi, s. 68, Ankara 1974.

[52] *İA, "Gerdizî"* maddesi; *GAL,* S. I, 411 ve nâşirin mukaddimesi.

ve bunların şiirlerini öğrendim. Nihâyet, Türklerin her nev'inin dilini iyice öğrendim ve bunları en düzenli şekilde tellif ettim" der[53]. Bu çalışmada, onun *Dîvânü lügât el-Türk* adlı meşhur eserinden bazı maddelerin tercümesini verdik. Eserinin sonunda açık olarak kaydettiğine göre kitabını 1 Cemâziyelevvel 464 tarihinde telife başlamış 10 Cemâziyelâhır 466 Pazartesi günü tamamlamıştır. Ve Abbâsî Halifesi Muktedî bi-emrillâh'a takdim etmiştir[54].

15) Ebû *Ubeyd Abdullâh b. Abdü'l'aziz el-Bekrî :* Hicrî V (XI). asır Endelüs coğrafyacılarından olup 432 (1040) senesi civarında doğdu ve 487 (1094) senesinde Kurtuba'da öldü. *Kitâb el-memâlik ve'l-mesâlik* adlı coğrafya kitabı, iklimlere göre tertibedilmiş olup bilhassa, Afrika ve Endelüs coğrafyası bakımından önemlidir. Türk ülkeleri hakkında verdiği bilgiler daha önceki coğrafyacıların eserlerinden alınmıştır. Bu çalışmada *Kitâb el-memâlik ve'l-mesâlik'in* Lâleli Kütüphanesi. nr. 2144'deki nüshası kullanılmıştır[55].

16) *Mücmel el-tevârîh ve'l-kısas :* 520 (1126) tarihinde Hemedan Esedâbâd'ından bir âlim tarafından te'lif edilip Sultan Sencer'e ithaf edilmiş muhtasar bir islâm tarihidir. Bu eserinde eski Türk tarihi, İslâm tarihi ve etnolojisi hakkında kıymetli efsânevî bilgiler verir[56].

17) *Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Şerîf el-İdrîsî* (ölm. 560/1166): Sebte'de doğmuş, Kurtuba'da yetişmiş ve Sicilya'da ölmüştür. *Nüzhet el-müştâk* adlı coğrafyasını 548 (1154) yılında Sicilya'da tamamlamış ve Norman kralı II. Roger'e takdim etmiştir. Bu sebeple eserine *Kitâbu Rocâr* da denir. İdrisî eserinin Türklerle ilgili kısımlarını yazarken İbn Hurdâdbih, İbn Havkal gibi büyük coğrafyacılardan ve tanıdığı bazı Türklerden faydalanmasına rağmen Batlamyus coğrafyasından pek çok hayalî malûmat da almıştır. Okuyucu bu hususun kolayca farkına varacaktır. Bunun için onun verdiği bilgilerden, daha önceki coğrafyacıların vermediklerini ihtiyatla karşılamak gerekir. Eserinin tamamı yakın zamanda neşredilmiştir[57].

18) *Ebî Hâmid Muhammed b. Abdürrahîm el-Mâzinî el-Giranâtî el-Endelüsî* (ölm. 565 /1169): Granada'da doğdu. Avrupa'nın çeşitli ülkelerini,

[53] *Dîvânü lügât el-Türk*, I, 3, III, 308; A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi*, cilt II, İst. Ün. Edebiyat Fakültesi, 1964, s. 19 v.d.

[54] *Dîvânü lügât el-Türk* III, sondaki istinsah kaydı.

[55] A. Cour, *el-Bekrî* mad., *İA*, II, 458-459; *GAL*, I, 476, S. I, 875-876.

[56] Z.V. Togan, *İbn Fadlans Reisebericht*, s. 312-316; *Tarihte usûl*, İstanbul 1969, s. 188 ve nâşirin mukaddimesi.

[57] *İA*, *"İdrisî"* maddesi; *GAL*, I, 477, S. I, 876; Kahhâle, XI, 236.

Hazar ülkesini, Azerbaycan ve İran'ı dolaştı. Zikredilen tarihte Dimaşk'ta öldü. *Tuhfet el-acâ'ib* adlı eserinde sâdece Bulgar, Hazar ülkeleri hakkında pek sağlam olmayan bilgiler verir[58].

19) *Yâkût el-Hamavî* (ölm. 626/1229): Türk olması muhtemel olan Yâkût aslen Anadolu'dandır. Bağdadlı bir tâcir tarafından köle olarak satın alınmış, sonra âzâd edilmiştir. Kitap ticâretiyle uğraşmış, çeşitli ülkeleri dolaşmıştır. Uzun müddet Harezm ve Mâverâünnehr'de oturmuştur. Moğol istilâsı üzerine Önasya'ya gelmiş, ömrünün geri kalan kısmını Irak, Suriye ve Mısır'da geçirmiştir. Hama'da uzun müddet oturması dolayısiyle oraya nisbet edilmiştir. 612/1215 yılından ölümüne kadarki zamanda tamamladığı *Mu'cem el-büldân* adlı büyük coğrafya lûgâtı ve biyografye dair *İrşâd el-erîb'i* en meşhur eserleridir. *Mu'cem el-büldân'da* Türkler hakkında verdiği bilgiler, birkaç pasaj dışında, eski müelliflerin eserlerindeki mâlûmatın tekrarıdır[59].

20) *Nûreddîn Muhammed b. Muhammed el-Avfî* (ölm. 630 /1233 civarı): Buhara'da doğmuş ve, Moğol istilâsı üzerine Hindistan'a göçmüş ve Delhî'de ölmüştür. *Câmi' (Cavâm') el-hikâyât* adlı meşhur eserinin farsça ve arapça nüshaları bulunmaktadır. Türkçe'ye birkaç def'a tercüme edilmiştir. Türkler hakkında verdiği bilgiler Şerefüzzamân el-Mervezî'nin eseriyle büyük benzerlik arzeder[60].

21) *Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî* (ölm. 682 / 1283): Moğollar devri tarihçilerindendir. *Asâr el-bilâd* adlı eserindeki çeşitli maddelerde Türkler hakkında epeyce malûmat verir. Doğu Türkleri hakkında verdiği bilgileri bilhassa Ebû Dülef'ten almıştır[61].

22) *Ebu'l-Hasan Alî b.* Mûsâ b. *Sa'îd el-Mağribî :* 610 (1214) hicride Granata'da doğdu, 685 (1286) yılında Dimaşk'ta öldü. İklimlere göre tertibettiği *Kitâb el-coğrafyâ* adlı eserinde Türkler hakkında az miktarda bilgi verir. Moğol devrine yetiştiği için, Moğollarla çeşitli yerlerdeki Türkler arasında geçen bazı mücâdelelere ve Anadolu Türklerine dâir de bazı bilgiler verir. Bu çalışmada İsmâîl el-Arabî tarafından (Beyrut 1970) yapılan neşrinden faydalanılmıştır.

[58] *GAL*, I, 477, S. I, 877-878; Kahhâle, X, 158 ve nâşirin mukaddemesi.

[59] *EI*, IV, 1216-1217; *GAL*, I, 479-480, S. I, 880; Kahhâle, XIII, 178-179.

[60] *İA*, *"Avfî"* maddesi; Browne, *A literary history of Persia*, II, 477 v.d.; *GAL*, S. II 25; *Tarihte Usul*, s. 50-51.

[61] *İA*, *"Kazvînî"* maddesi; *GAL*, I, 481, S. I, 882; Kahhâle, IV, 183.

23) *Cemâleddîn Ebu'l-Fazl Muhammed el-Karşî* 1300 milâdî civarında yazdığı *Mülhakât el-surâh*'ında Ebu'l-Fütûh el-Fazlî'nin *Târîhu Kâşğar*'ından aldığı Satuk Buğra-han'ın müslüman oluşuyla ilgili hikâyenin tercümesi de önemli bulunduğu için bu çalışmada verilmiştir[62].

24) *Fahruddin Mübâreksâh-ı Merverrûdî'nin Şecere*'sine tarihî bir giriş mahiyetinde 1206 yılında yazdığı eserde[63], Reşîdüddîn Fazlullâh (ölm. 718 ~1318)'ın *Câmi` el-tavârîh*'inde verilen Türk kabilelerinin listeleri de bu çalışmada verilmiştir.

Klâsik islâm kaynaklarında Türk kavimlerinin ve kabilelelerinin adları ve yaşadıkları yerler bazı farklılıklar gösterir. Bunun sebebi çeşitli zamanlarda bu kabilelerin veya kabile gruplarının yer değiştirmeleri, bazı kabilelerin ehemmiyetini kaybetmesi ve başka kavimler içinde erimesine mukabil bazılarının ehemmiyet kazanıp tarih sahnesine çıkmalarıdır. Ayrıca, aralarına çok miktarda Türk karışmış olması dolayısıyle eski kaynaklar Rusları ve Slâvları Türklerden sayarlar. Bazı kaynakların hem doğu, hem batı Türklerinden bahsetmesine karşılık, bazıları sâdece batı Türklerinden, bazıları sâdece doğu Türklerinden bahsederler. Klâsik Çin kaynaklarında, yeni devirdeki eserlerde zikredilen Sibirya'daki bazı Türk kabilelerinden hiç bahsedilmez. İndekste de görüleceği üzere, *Oğuzlar, Karluklar, Kimaklar, Kırgızlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Tokuzoğuzlar* (Uygurlar), *Burdaslar, Başgırtlar* (Macarlar)'dan umumiyetle bütün kaynaklarda bahsedilir.

Diğer Türklerden Karluklara komşu olan el-Cefrî (الجفرى = Çağrı olabilir)'den İbn Hurdâdbih, Mes'ûdî *(Mürûc)*, İdrîsî, Yakût; *Ezgişlerden* İbn Hurdadbih, İbn el-Fakîh, İdrîsî, Yâkût; *Kıpçaklar* (Kumanlar)'dan İbn Hurdâdbih, İbn el-Fakîh, *Hudûd el-âlem*, Kâşgarî, Mervezî (s. 102), İdrîsî ve Yâkût; *Halaçlardan* İbn Hurdâdbih, Mes'ûdî *(Mürûc)*, İstahrî, İbn Havkal, el-Harezmî *(Mefâtih el-ulûm*'da), İdrîsî, Yâkût; *Türkeşlerden* İbn Hurdâdbih, Ya'kûbî, İbn el-Fakîh, Gerdizî, İstahrî; *Serîr (Avarlar)*'den İbn Rusteh, Mes'ûdî *(Mürûc)*, İstahrî, *el-Bed'vel'-târîh*, İbn Havkal, *Hudûd el-âlem*, Bîrûnî, Gerdîzî; *el-Lân (Alanlar)*dan İbn Rusteh, Mes'ûdî *(Mürûc)*, *el-Bed' ve'l-târîh*, İbn Havkal, *Hudûd el-âlem*, Bîrûnî, Gerdîzî, İdrîsî, Yâkût; *Tibet ve Hoten Türklerinden* İbn el-Fakîh, Mes'udî *(Murûc)*, Bîrûnî, Gerdîzî, İdrîsî, Yâkût; *Çiğillerden* Makdisî, *Hudûd el-âlem*, Gerdîzî, Ebû Dülef, Kâşgarî, *Mücmel*

[62] *Tarihte usûl*, s. 197.
[63] Mubârekşâh, *Târih*. nşr. E. Denison Ross, London 1927.

el-tavârîh, Avfî, Kazvînî; *Tuhsilerden Hudûd el-âlem* ve Kaşgarî; *Yağmalardan Hudûd el-âlem,* Gerdîzî, Kâşgarî; *Kâylardan* Bîrûnî, Kâşgarî, Mervezî, Mübârekşâh, Avfî; *Tatarlardan. Hudûd el-âlem,* Bîrûnî, Gerdîzî, Kâşgarî., Kazvinî;. *Kunlardan* Bîrûnî, Mervezî ve Avfî; *Barshân* Türklerinden Mes'ûdî *(Mürûc),* Makdîsî, Gerdîzî, *Mücmel el-tevârîh* bahseder.

Bunlardan başka Mes'ûdî *Beddiyye,* 'Yecn.î (يجنى), *Ülhân* (Vahân), *Aygân* (Afgan) ve *Gûr* Türklerinden bahseder. *Vahan, Afgan* ve *Gûrları* Türklerden sayar. Kâşgarî *Basmiller, İğraklar, Caruklar, Cumullar* ve *Tengütleri* Türk kabileleri listesinde verdikten sonra, eserinin başka yerlerinde *Sığdak,* Kencâk, *Argû, Uğrak, Kucet* ve *Bulak* Türklerinden bahseder. *Mücmel el-tavârîh'te* Tûtel ve İlâk Türklerinden bahsedilir. İbn Havkal Huttal'ın arkasındaki *Şikniyye* (Şikinân), Bîrûnî'de *Şikinan-şâh, Vahân-şâh* Türklerinden; Makdisî Sağaniyân (Çağâniyân) bölgesine komşu *Kîcî ve Kencîne* Türklerinden; Makdisî, Bîrûnî Keşmir'e komşu *Hattaniyân* Türklerinden, Kâbul tarafında Şâhiyye, Kafkasya'da *el-Âs* Türklerinden; Mervezî ve Avfî, *Sârî* Türklerinden bahseder. Kaşgarî Karlukları *Yabakûlar* adıyla zikreder[64].

Ebû Dülef *Kutluğ* Türklerinden bahseder[65]. *Kitaylar* ile *Tafgaçların* Çinliler, Nevkerde, 'Vanandr ve *Mirvatların* ise bir Avrupa kavmî olduğu anlaşılmaktadır. Cengizhan ve Moğollar devrinde tarih sahnesine çıkan pek çok yeni kabileden Reşîdüddin tarafından bahsedilmektedir.

Ayrıca, bu zikredilen Türk kavimlerinden bazılarının büyük gruplara bağlı boylar olması gerekir. Oğuz boylarının listesini Kâşgarî ve Reşidüddîn verirler. Mübârekşâh-ı Merverrûzî ise Oğuz boylarını diğer Türk kabilelerinin arasında zikreder. Mervezî'ye göre Karluklar dokuz boya ayrılıyordu. Bunlardan üçünü Çiğiller, üçünü Askelîler, birini Bulaklar, birini Güğercinler, birini Tuhsiler teşkil eder[66]. Aynı ifade Avfî'de daha başkadır. Karluklar dokuz boya ayrılır: Üçünü Çiğiller, üçünü Heskeliler, birini Bevâvî, birini Kevâkinî, birini Kimaklar teşkil eder. Demek ki bazı eserlerde ayrı bir Türk kavmi kabul edilen isimler gerçekte büyük federesyonların bir parçasıdır. Türklerin en büyük kısmını teşkil eden Oğuzlar, Karluklar ve Kimaklara za-

[64] İslâm tarihçileri tarafından bahsedilen Toharistan yabgusu Karlık Türklerinden, Sistan hükümdarları Rutbîl ise Halaç Türklerinden olmalıdır.

[65] Ebû Dülef Buğraç ve Necâ Türklerinden bahsederse de bunlardan birincisinin Karahanlılar (Buğrahanlar), ikincisinin ise Kucâ (Kuşâ) Türkleri olması gerekir.

[66] Mervezi, s. 100.

man zaman Türkmen denildiği görülmektedir[67]. Oğuzların bir boyu olan Kayı (Kayığ) aşiretiyle, daha doğuda yaşayan Kaylar birbirinden tamamiyle ayrıdır. Kâşgarî bu hususa bilhassa temas eder.

Bu Türk gruplarından en batıda Hunların (Kunların) bir kısmı olan Batı Hunları, Başgırtların batıya giden kolu olan Macarlar vardı. Yâkût bu Başgırtlardan Haleb'e Ebû Hanîfe mezhebi fıkhı tahsil etmeğe gelen talebelerle konuşmuştu (bk. Yâkût, Bâşgırt maddesi. Ayrıca bk. el-Kazvînî, Başgırt maddesi ile İbn Sa'îd'in eserinden tercüme edilen kısım). Bunların doğusunda batıya giden Bulgarlar, onların arkasından gelen Peçenekler, daha sonra Kimakların bir kolu olan Kıpçaklar, Hazarlar ve Etil vadisinde yaşayan Burdâs, Bulgar kavimleri bulunuyordu. İslâm coğrafyacıları tarafından müslümanlığı kabul ettiği söyleyenen Rus Hakanlığı ise yukarı Volga bölgesinde bulunmuş olmalıdır. Kafkasya'da Hazarlardan başka Alanlar, Avarlar, Âs Türkleri vardı. Bîrûnî, Alanlar ile Âs Türklerinin esas yurtlarının Ceyhun ile Hazar denizi arasındaki Oğuz çölü olduğunu, bunların Peçenek ile Oğuzca karışımı bir Türk lehçesi konuştuklarını söyler. Hazarların ve Volga Bulgarlarının doğusunda Oğuzlar, Kimaklar, doğuda kalan Başgırtlar ve Peçenekler bulunuyordu. Her ne kadar kazak kelimesinin bir hayat tarzı olduğu söyleniyorsa da, bugünkü Kazakların eski Kimakların torunları olması kuvvetle muhtemeldir. Kimakların doğusunda Kırgızlar, Kâylar, Tatarlar, Kınlar bulunuyorlardı. Oğuzların doğusunda Karluklar, Çiğiller ve onların doğusunda Oğuzların bir kolu olan Tokuzoğuzlar (Uygurlar) bulunuyordu.

Bazı müelliflerin Hazarların ve Burtasların ayrı bir dili olduğunu söylemesine karşılık, Kâşgarî bunların en sağlam Türkçeyi konuştuklarını söyler. Belki de bu müellifleri yanıltan husus, Volga havalisindeki Türklerin Çuvaşca'ya yakın bir Türkçe kullanmalarıdır.

Tibet, Keşmir ve Afganistanda da Türkler vardı. Bu bölgelerdeki Halaçlar ve Akhunlardan (Heftalitler) yukarıda bahsedildi. Makdisî, zamanında Gazne ve Büst şehirlerinin Türklerin elinde olduğunu söyler. Bunlar büyük bir ihtimalle Gazneliler, Gûr (Guz), Gencine, ve Şikiniyân Türkleri olmalıdır. Görüldüğü üzere, Hunların bir kısmı olan Batı Hunları, batıya giden Macarlar, Avarlar, Peçenekler, Bulgarlar, Oğuzlar ve Kıpçakların bir kısmı ise doğuda yurtlarında kalmışlardı. Bu hususun bilinmesine rağmen, kaynak-

[67] Bazı Çin kaynaklarında geçen Türkmen kelimesi İslâm coğrafyacılarından ilk def'a Makdisî tarafından zikredilmektedir.

ların pek çoğunda, bu Türklerin doğudaki kollarına dâir haberlerle batıdaki kollarına dâir haberler birbirine karıştırılmaktadır. Tercümesini verdiğimiz metinlerin bir kısmında, notlarla bu husus belirtilmiştir. Bu Türk kavimlerinden batıya gelen Peçenekler ve Oğuzlar, Bizans'ın içinde erimişler, Macarlar ve Bulgarlar hristiyan olup lâtinleşmiş veya silâvlaşmışlardır.

Türk kavimleri arasında en kalabalık olanı ve en geniş sahaya yayılanı şüphesiz Oğuzlardır. Oğuzların bir kolu olan Tokuzoğuzlar Çinlilerle komşu olduğu gibi, bir kısım Oğuzlar Kâşgarî'nin açık olarak belirttiği şekilde kendi dillerini bırakarak Farsça konuşmaya başlamışlardır. Oğuzların yukarılar (el-'Avāli), Ortalar (el-Evâsıt) ve Aşağılar (el-Esâfil) diye ayrılmalarının sebebi oturdukları sahanın genişliği olabilir. İslâm. dünyasına dağılan Türklerin çoğu Oğuzlardandır. Selçuklular ve Osmanlılar Oğuz boylarına dayanıyorlardı. Bu Oğuzlardan bir kısmı Arap ülkelerine yerleşerek zamanla Araplaşmışlardır. Oğuzlardan bir kısmı Osmanlılardan çok önce Mısır, Kuzey Afrika, Yemen, Sudan, hattâ Endelüs'e kadar gitmişler ve oralarda kalmışlardır. Daha önceki çalışmalarımızda bu Türklerden epeyce bahsettik[68]. Ayrıca, Mâverâünnehr'de Vâşcırd (Başgırd), Burgar (Bulgar) Hazar adlarında yerleşme merkezleri görülmektedir. Bu yer adları buralara bu ismi taşıyan kabilelerden gurupların gelip yerleşmiş olabileceği ihtimalini uyandırıyor. Bu sebeple kaynaklarda İç Başgırt-Dış Başgırt, İç Bulgar-Dış Bulgar gibi ifâdeler kullanılmakta, bunların yaşadıkları bölgelerin ayrılığına işâret edilmektedir. Anadolu'ya gelen Türkler dahi İç-il, Dış-il gibi kısımlara ayrılmışlardır.

Türk kavimlerinin bu kadar geniş bir sahaya yayılmalarının ve dağınık bir hayat sürmelerinin başlıca sebebi büyük bir kısmının yerleşik bir hayata geçmemiş olmasıdır. Bunların son ve gerçek yurtları ise yerleşik hayata geçtikleri bölgeler olmuştur. Bunlardan Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya gidenler Slâv ve Lâtin kavimleri arasında eriyerek onların kültürlerini ve dinlerini benimsemişlerdir. Horasan'dan Önasya'ya ve Kuzey Afrika'ya gidenler ise azınlıkta bulundukları yerlerde Arap ve İran unsurları arasında erimişler, çoğunlukta bulundukları yerlerde ise kendi kültürlerini ve varlıklarını koruyabilmişlerdir.

Bugün artık eski Türk dininden bir iz kalmamıştır. Orta ve Kuzey Asya'da eski Türk dinine mensup olan Şamanistler de zamanımızda aralarında

[68] Bk. *Selâhaddin devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1983; *"Salâhaddin Eyyubî devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi"*, *Tarih Dergisi*, XXXIII, 1982, s. 169-198.

aydınlanmanın yayılmasıyla eski dinlerini kaybetmişlerdir. Bu gün artık Türkler arasında Şamanizm (putperestlik) diyebileceğimiz eski dinden bahsetmek mümkün değildir. Bu din bir tarih olmuş, bütün Türkler Müslümanlık, Hıristiyanlik ve Budizm gibi dinlere girmişlerdir. Son asırlarda medenî hayatın yayılmasıyla Türkler arasında göçebelik de hemen hemen kalkmıştır.

Bu kitabın konusu olan devrede, Türklerin çoğunluğunun göçebe veya yeni göçebelikten yerleşik hayata geçmekte oldukları anlaşılmaktadır. İbn Hurdâdbih bütün Türk şehirlerinin 16 olduğunu söyler. Fakat, bu şehirlerin adlarından bahsetmez. Daha sonraki kaynaklar Seyhun kıyılarında birkaç Oğuz şehrinden, bazı Hazar şehirlerinden, Bulgar ve Suvar şehirlerinden, Tokuzoğuz, Kırgız, Karluk, Kimak, Tibet ülkesindeki bazı şehirlerden bahsederler. Kaşgar, Kuça ve Hoten bölgesiyle İlâk, Şâş, Fergana bölgelerinde çok eskidenberi şehirler bulunmaktaydı. Harezmî (ölm. 847)'nin eserinde, Taraz şehri için "Medinet el-Tüccâr" ifadesi kullanılır. Türk şehirlerinden ve yerleşme merkezlerinden en çok bahseden iki eser *Hudûd el-âlem* ile İdrîsî'dir. *Hudûd el-âlem'in* verdiği bazı şehir ve kasaba isimlerini kesin olarak tâyin etmek mümkün değildir. İdrîsî ise Kırgızlar, Kîmaklar, Oğuzlar ve Kıpçaklara âit başka bir eser tarafından zikredilmeyen pek çok şehirden bahseder. Bunların büyük çoğunluğunun hayâli şehirler olması muhtemeldir. Kafkasya ve Afganistan bölgelerindeki Türklerin büyük çoğunluğunun yerleşik olması gerekir. Avrupa'da yerleşen Macarlar ve Bulgarlar gibi Türklerin de şehirler kurdukları kesindir. Bir de Hazar, Kafkasya, Mâverâünnehr ile Çin arasındaki bölgede yaşayan Türkler arasında yerleşik hayat gelişmiş, köyler, kasabalar ve şehirler kurulmuştu. Çobancılıktan çiftçilik hayatına önemli miktarda geçilmişti. Başka bir kaynak tarafından desteklenmemesine rağmen İdrîsî bu şehirlerde çeşitli metal v.s. eşya sanatlarının geliştiğinden, çarşılar bulunduğundan bahseder. Câhız'in eserlerinde bahsedilen Türk eşyaları, İbn Havkal'ın bahsettiği üzere Ferğana ve Şâş bölgelerinde metal ve diğer eşyalara âit sanatların gelişmiş olması, taş kömürü ve petrol kullanılması İdrîsî'nin söylediklerinde bir dereceye kadar haklı olduğunu düşündürüyor. Kaynakların çoğunluğuna göre ise Türklerin ekonomisi daha çok avcılığa ve hayvan yetiştirmeye dayanıyordu. En makbul kürkler, et hayvanları, misk Türk ülkelerinden geliyordu. Harezm ve Mâverâünnehr'in önemli mâli kaynaklarından biri, tarımın ve endüstrinin gelişmesi yanında, Türklerle ticâret idi. Kaynakların çoğundan anlaşıldığına göre Oğuzlar, Bulgarlar, Hazarlar, Tokuzoğuzlar, Hâkâniler arasında ticâret yaygın bir sanattı. İslâm, Rus, Yahudi tüccarları yanında Türk tüccarlarından da bahsedilmektedir.

Türklerin bir kısmı dağlı kavimler olmakla beraber çoğu bozkır kavimlerindendir. İklimleri soğuktur. Bununla beraber bazı yerlerde kışları çok soğuk oluyor, yazları şiddetli sıcaklar hüküm sürüyordu. Sıcaktan ve soğuktan korunmak için birbirleri içinde inşâ edilmiş keçe çadırlarda otururlardı. Türkler keçe imalini çok iyi bilirlerdi. İklimleri çok soğuk olduğ için kırmızı yüzlü, az kıllıydılar. Hayvanları iklimlerinin şartlarına uymuş bir anatomideydi. Türk anatomisi hadislerde ve eski arap kaynaklarında ortaya konur. Mes'ûdî'ye göre Türklerin en küçük gözlü ve kısa boyluları Oğuzlardır. İklimlerinin gereği olarak vücutlarının mafsalları gevşektir. Başlarını öne çevirdikleri gibi yana ve arkaya da çevirerek ok atabilirler. En çok at, koyun, sığır ve katır gibi hayvanlar beslerler. Bütün kaynaklara göre at etini ve sütünü diğer gıdalara tercih ederler. Ülkelerinden bol miktarda kürk, yün, hayvan hutüvv (mamut dişi, balina dişi) ihraç edilir. Bunların yerine giyecek, yiyecek maddeler, silâh ve her türlü işlenmiş eşya ithal edilirdi. Bazı eserlerde ise Türkler arasında madenî sanatların ve bilhassa silah imali ve at takımları imalinin geliştiğine işâret edilmektedir. Ticaî ahlâkın gelişmesi yanında kabile hayatının icabı olarak yağmacılık da gelişmiştir. Eski Türk insanının psikolojisini bize Câhiz ve İbn Fazlân nakletmişlerdir. Diğer müelliflerin verdikleri bilgiler bunları tamamlayıcı mahiyettedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜTÜN TÜRK ÜLKELERİNDEN BAHSEDEN ESERLER

I. Mahmûd el-Kâşgarî, *Dîvânü lugât el-Türk*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1333-1335

[Türk Kabileleri ve Dilleri:]

Türkler aslında 20 kabiledir. Hepsi Türk b. Yâfes b. Nûh'un neslinden gelir... Bunlardan her kabilenin ancak Allah'ın bileceği kadar çok oymağı vardır. Ben burada büyük kabileleri sayacağım, küçük parçaları bırakacağım. İnsanların bilmesi gerektiği için, bunların oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını zikredeceğim. Rumların yakınından doğuya doğru müslüman ve Câhiliye dinlerine mensup olanlarını zikredeceğim. Rumlara en yakın kabile Peçeneklerdir. Sonra Kıpçaklar, sonra Oğuzlar, sonra Yemaklar (Kimaklar), sonra Başgırtlar, sonra Besmiller, sonra Kâylar, sonra Yabagûlar, sonra Tatarlar, sonra Kırgızlar gelir. Kırgızlar Çin'e yakındır. Bütün bu kabililer Rumların hizasından doğuya doğru uzanırlar. Sonra Çiğiller, sonra Tuhsiler, sonra Yağmalar, sonra İğraklar, sonra Caruklar, sonra Uygurlar, sonra Tengütler, sonra Hitâylar gelir. Hitâylar Çin'dir. Sonra Tafgâç gelir ki, Mâçin'dir. Bu kabileler güney ile kuzey arasındadır (cild I, 27-28).

En fasîh dilli türk kabileleri tek bir dil bilen, Farsça ile ilişkisi olmayan ve yer değiştirmeyenlerdir. İki dil konuşan ve şehirler halkıyla karışanların dili fasîh değildir. Böyle iki dil konuşanlar Suğdâk, Kencâk ve Argû gibi kabilelerdir. İkinci kısım Hoten, Tübüt ve Tengütlerin bir kısmıdır ki, bunlar Türk ülkelerine gelip yerleşmişlerdir (cild I, 29).

Mâçîn ve Çin şehirlerindeki halk Türkçe'yi iyi konuşurlar... Tibetlilerin ve Hotenlilerin ayrı dilleri vardır. Bunlar Türkçe'yi iyi bilmezler. (s. 30) Uygurların ayrı bir Türk dili vardır. Aralarında konuştukları başka bir dilleri daha bulunur... Bunlar şehirlerin halkıdır. Göçebelere gelince, Cumulların ayrı bir dili bulunur. Bununla beraber Türkçe'yi bilirler. Kây, Yabâğû, Tatar, Yesmil kabilelerinden her birinin ayrı bir dili vardır. Kırgızların, Kıpçakların,

Oğuzların, Tuhsilerin, Yağmaların, Çiğillerin, Iğrakların, Carukların tek ve has Türkçe ortak bir dilleri vardır. Yemaklar (Kimaklar) ve Başgırtların dilleri de bunlarınkine yakındır. Rumların yakınındaki Bulgarların, Suvarların, Peçeneklerin dilleri aynı şekilde etrafı kırpılmış bir Türkçe'dir. En hafif Oğuzların en sağlam Yağmaların, Tuhsilerin, İlâ, İrtiş, Yemâr, Etil vâdileri halklarının ve Uygurların dilidir. En fasîhi ise Hâkânî hükümdarlarının (Karahanlılar) ve onlarla karışan Türklerin dilidir (s. 31). Balasagun halkı Suğdça ve Türkçe konuşurlar. Taraz ve Medînet el-Beyzâ halkı da aynı şekildedirler. İsbîcâb'tan Balasagun'a kadar bütün Argû ülkesinin dili fasîh değildir. Kâşgar'ın bazı rustaklarında Kencâk dili konuşulur. Şehrin içinde ise Hâkânî Türkçesiyle konuşurlar.

Çiğil dilindeki zâl harfini, Kıpçakların, Yemakların (Kimakların), Suvârların bir kısmı zây şeklinde telaffuz ederler (cild I, 33).

Oğuz : Türklerden bir kabiledir. Bunlara Türkmenler denir. 22 oymaktırlar. Her boyun hayvanları üzerinde ayrı damgası vardır. Birbirlerini bu damgalarla tanırlar. Bu boylar: Kınıklar, Kayıglar, Bayundurlar, Yıpa (İpa)lar, Salgurlar, Afşarlar, Beğtilîler, Bekdüzler, Bayâtlar, Yazgırlar, Eyınürler, Karabülükler, Alkabülükler, İğderler, Yüdeğirler, Tûtirkalar, Ulâyundulûğlar, Tükerler, Becenekler. Cuvaldarlar, Cebniler, Carukluğlar'dır...

(s. 58) Bu kabileler en eski atalarına nisbet edilirler. Araplarda da Benû Süleym, Benû Hafâce denir.

Azak : Oğuz beylerinden büyük bir beyin adıdır (I, 164).

Oğuzlar Farslarla karışınca Türk dilinin çoğunu unutup yerine Farsça kullandılar (I, 73).

Oba : Oğuzcada kabile demektir (I, 81).

Altun-kân : Uygurlar yakınında bir dağın adıdır (I, 84).

İlâ Bir vâdinin adı olup iki tarafında Türklerden Yağma ve Tuhsi adında iki kabile ve Çiğillerden bir topluluk oturur (I, 30).

İrtiş : Yemak bozkırında bir vâdinin adıdır (I. 89).

Kül-irkin : Karluk büyüklerine verilen ad (I, 99).

Uygur Beş şehirden meydana gelen bir vilâyettir. Bu şehirleri Zü'l-Karneyn kurmuştur (I, 101). Bunlar Sülmi, Kuçu (Kuça), Cenbalık, Bişbalık, Yengi-balık şehirleridir (I, 103).

Uğrâk : Kara-yiğâç hududunda oturan Türklerden bir cinstir (I, 108).

İnâl: Anası hâtûn ve babası halktan olan her gence verilen ad (I, 110).

Umay : Soñ (I, 111).

Ordu Başşehir (I, 112). Balasagun yakınında bir merkez. Balasagun'a Kuz-ordu denir (I, 112).

Alkâ-bulâk : Türklerden bir cinstir (I, 116).

İnanç-bek : İtimad edilen emîr (I, 119).

Kend : Beled. Oğuzlarda "kend" köy, Türklerin çoğu arasında kûre mânâsınadır (I, 288).

Tübüt (Tibet) : Türk diyarında kalabalık bir cinstir. Doğularında Çin, batılarında Keşmir, kuzeylerinde Uygur, güneylerinde Hind denizi bulunur (I, 296).

Küçet : Harezm diyarında yerleşen Türklerden bir cinstir (I, 298).

Balık : Kale, Biş-balık, Yengi-balık gibi (I, 317).

Bulak : Türklerden bir cinstir. Kıpçaklar tarafından esir edilmişler, sonra kurtulmuşlardır (I, 317).

Caruk: Barcuk'ta oturan Türklerin bir cinsidir. Barcuk Afrâsyâb'ın şehridir (I, 318).

Çiğil: Türklerden üç topluluğun adıdır. Bunlardan biri Kuyâs'ta oturan göçebe bir gruptur. Kuyâs, Barsgân'dan sonra küçük bir beldedir. İkincisi Tarâz yakınında Çiğil denen bir kasabadır. Bu ad bu kasabanın adından gelir.:. Oğuzların ülkesi buraya bitişik iken Çiğillerle devamlı harbederlerdi. Bu sebeple, zamanımıza kadar aralarında düşmanlık süregelmiştir. Oğuzlar, Ceyhun'dan Yukarı Çin'e kadarki sahada yaşayan bütün Türklere Çiğil derler ki, bu yanlıştır. Üçüncüsü, Kâşgar'da bazı köylere Çiğil denir. Bunların halkı da tek bir yerden yayılmışlardır (I, 329-330).

Cumul: Türklerden bir cinstir (I, 330).

Tarım : Teginlerin ve Afrâsyâb Oğullarından kadınların v.s. nin aldığı lâkaptır (I, 331-332).

Tarım Kuçâ yanında, Uygur hududunda bir mevkinin adı. Buradan akan su da aynı adı alır (I, 332).

Tigîn : Aslında köle mânâsınadır. Alp-tigîn, Kutlug-tigîn gibi. Sonra, Hâkânîlerin çocuklarına verilen bir unvan olmuştur (I, 346-347).

Tuhsi : Kuyâs'taki Türklerden bir cinsin adıdır. Tuhsi-Çiğil denir (I, 354).

Cürcân : Çin hududundaki İslâm sınırlarından biridir (I, 364).

Barshân : Kâşgar yakınında bir dağın tepesinde bir kaledir. Alt tarafında altın madenleri vardır (I, 364).

Sebrân : Oğuz beldelerinden biridir. Halk Sabrân derler (I, 364).

Saḳsîn : Bulgar yakınındaki Suvâr şehridir (I, 365).

Terken : İtâat edilen mânâsına olup Hâkânîlerden bir vilâyete hükümdar olanlara verilen isimdir (I, 368)

Tafğâc: Mâçîn, Uygur mânâlarına gelir (I, 378).

Kırgız : Türklerden bir cinstir (I, 381):

Man-kışlağ : Oğuz ülkelerinden bir yer adıdır (I, 387).

Suğdâk : Suğdlardan Balasagun'a yerleşme bir topluluğa verilen adtır. Bunlar kıyâfet ve anane bakımından Türkleşmişlerdir (I, 391-392).

Suğnâk : Oğuz ülkelerinden bir beldedir (I, 392).

Karluk Oğuzlardan ayrı, göçebe Türklerden bir cinstir. Bunlara da Türkmen denir (I, 393).

Karnâk : Oğuz diyarında bir beldedir (I, 393).

Kıpçak : Türklerden bir cinstir (I, 394).

Argû Türkleri (I, 395, 396).

Kencâk : Türklerden bir sınıftır (I, 399).

Becânek (Peçenek) : Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınındadır (I, 404).

Becânek : Oğuzlardan bir kabiledir (I, 404).

Bakırlığ : Balasagun yakınında bir yer adı (I, 410).

Çarıklığ : Oğuzlardan bir kabilenin adıdır (I, 411).

Bundan sonra cild III den:

Yimâk .(Kimâk) : Türklerden bir sınıf olup bize göre Kıpçaklara mensupturlar. Ayrıca, kendilerini başka bir sınıf sayan Kıpçak Türkleri vardır (III, 22).

Kara-yalga : Fergana ve Türkistan arasında bir yokuşun adıdır (III, 24-25).

Yağma : Tarâz yakınında bir köyün adıdır (III, 26).

Yabakû : Türklerden bir sınıftır (III, 27).

Çiğil, Yağma, Tuhsi, Ğuziyye, Kıfçâk, Suvârîn (III, 102).

Semiz-kend (Semerkand), Taşkend (Şâş), Özkend, Tünkend, Bahr-i Abaskun, Özcend (III, 111).

Hân : Büyük hükümdar. Afrâsyâb Oğullarından olanlar bu adı alır (III, 117).

Mân-Kışlağ : Oğuz ülkesinde bir bölge adı (III, 118).

Mân-kend : Kâşgar yakınında harap almuş bir belde adı (III, 118).

Bay-yığaç : Uc ile Kuçâ arasında bir mevki adı (III, 118).

Kây : Türklerden bir sınıfın adıdır (III, 118).

Kayığ : Oğuzlardan bir kabiledir (III, 124).

Kayâs : Tuḫsi ve Çiğil ülkesinin adıdır. Bunlar üç kale olup birincisine Sâblık-kayâs, ikincisine Ürüng-kayâs, üçüncüsüne Kara-kayâs denir (III, 129).

Keygen : Kayâs'tan İlâ vâdisine akan iki ırmağın adıdır. Birine Kiçik-keykân, diğerine Uluğ-keykân denir (III, 132).

Kuçû : Uygur ülkesinde bir yer adıdır. Bazan oradaki her yere bu ad verilir (III, 165).

Kara-sengir : Barsgân'da bir yer adı (III, 168).

Kasî: Bizim ülkemizde bir yer adı (III, 170).

Çupı (çovı): Hoten töresine göre, Hâkândan iki derece aşağıdaki şahsa verilen lâkap (III, 171).

Türkler ölülerinin ruhlarının yılda bir gece toplanıp, hayattayken bulundukları şehrin halkına ziyârete geldiklerini, bu sırada onların rastladığı insanların öldüklerini söylerler (III, 175).

Balû : Argû'da bir köy adı (III, 180).

Koço: Uygur diyarının adı (III, 180).

Türk : Nuh'un oğlu Yafes'in oğlunun adıdır. Ona bu adı Tanrı vermiştir. Aynı zamanda onun neslinden gelen insanlara bu ad verilir.. İmam.. el-Hüseyn b. Ḫalef el-Kâşgarî'nin İbn el-Ğarkî vasıtasıyla Ebû Bekr b. Ebu'l-Dünyâ el-Müfid el-Cercerâî'den naklettiği bir hadise göre, "Allah, benim Türk adını verdiğim bir ordum var. Onları doğuda iskan ettim. Bir kavme kızarsam, onları o kavme musallat kılarım, der." İşte bu hadis, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara o kendi ordum." demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer sayısız meziyetler görülmektedir (I, 293-294).

Türk : Bu kelime hem müfred hem cemi olarak kullanılır. Sen kimsin anlamına "kimsen" şeklinde sorulur. Buna "Türkmen" diye cevap verilir. Ben türküm demektir (I, 294).

Türkmen : Oğuzlardır. Bunlara bu ismin verilmesinin şöyle bir hikâyesi vardır. Zü'l-Karneyn Semerkand'i geçip Türk ülkeleri üzerine yürüdüğü sırada Türklerin hükümdarı Sû adında biriydi... Hısn-sû, Balasagun yakınındadır... Kınık, Salgur, Ḫalaç Türkmendirler (III, 304-307).

Barsğân Afrâsyâb'ın bir oğlunun adıdır. Barsğân şehrini kurmuştur. Kaşgarlı Mahmûd'un babasının memleketidir (III, 308).

Ẹnc-kend : Mukanna' taraftarlarına âit bir şehirdi. Harap olmuştur (III, 323).

Allah kahretsin, kâfirler göğe "Tengri" derler. Yine, büyük bir kaya ve büyük bir ağaç gibi gözlerinde büyük olan (büyük gördükleri) her geye "Tengri" derler. Bunun için, böyle şeylere secde ederler. Yine aynı sebepten âlim bir kişiye "Tengri-kân" derler. Sapıklıktan Allah'a sığınırız (III, 279).

II. *Mücmel el-tavârîh* (müellifi bilinmiyor, telif tarihi 520 hicri), nşr. A. Ramazânî, Tahran 1318 şemsî

(s. 97) *Onbirinci Bâb Türklerin Nesebleri ve Onların Zikri Hakkında:*

Şöyle okudum: Nuh peygamber Tufan'dan sonra yeryüzünü çocukları arasında paylaştırınca, (s. 98) Arabistan, iki Irak, Yemen'i Sâm'a; Mısır, Yunanistan, Kıbt, Nabat, Berber ülkeleri, Hindistan ve Zingibar'ı Hâm'a verdiği gibi, Ceyhun tarafının hepsini Yâfes'e verdi. Bu toprakların insanları soylarını bunlardan aldılar. Biz tekrar Yâfes bahsine gelelim. Şöyle rivâyet olunur ki; Yâfes babasının yanından ayrılmak isteyince, ona "Ey Allah'ın peygamberi bana verdiğin memleketin suyu az, kendisi harap. Bana bir dua öğret ki yağmura muhtaç olunca, Allah'a o dua ile yalvarayım. Allah bize cevap versin." dedi. Nuh peygamber dua etti ve ulu Allah ona bir ad (dua) ilham etti. O da bu adı oğluna öğretti. Yafes bu adı (duayı) bir taşa kazıdı. Nazarlık gibi boynuna asıp gitti. Ne zaman bir ihtiyaç için Allah'ı bu ad ile anarsa kar veya yağmur yağar; tekrar bu adla Allah'ı anarsa kar ve yağmur dururdu. Yâfes'in yedi oğlu vardı. Bunlardan birincisinin adı Çin, ikincisinin adı Türk, üçüncüsünün adı Hazar, dördüncüsünün adı Saklâb (Slâv), beşincisinin adı Rus, Ye'cûc ve Me'cûc'un babası olan altıncısının adı Misek, Bulgarların ve Burtasların babası olan yedincisinin adı Kemârî idi. Bu çocuklardan her birinin nesli ve sülâlesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. Doğu taraftaki Ceyhun iklimini aralarında paylaşılar. Yerler edindiler. Allah'ın izniyle bunun tafsilâtından kısaca bahsedelim.

Bu oğulların tabiatlarına gelince; Çin çok akıllı ve terbiyeliydi. Hazar sakin ve az konuşurdu. Rus hilekâr, gâfil ve utanmaz (ihtiyatlı) biriydi. Saklâb (Slâv) yumuşak kalpliydi. Misek pek yaşamamıştı. Onun oğlunun oğlu Ğuz (Oğuz) hile ve hurda doluydu (kurnazdı). Dedesi Yâfes onu oğullarından daha çok severdi. Kemârî oyunu seven, ava ve işrete düşkün biriydi. Türk edepli, akıllı ve doğru kalpliydi. Şimdi bunlara dair haberlerden bahsedelim.

Türk b. Yâfes'in Haberleri:

Türk doğuyu dolaştıktan sonra bir yer buldu. Bu yerin adı Sükûk'dü. Türkçe'de Süğük derler. Burada küçük bir deniz, sıcak su, çok çeşmeler vardı. Yakında çok otlu, hoş suları bulunan bir dağ bulunuyordu. Türk Allaha şükrettikten sonra o yerde mekân tuttu. Yâfes'in oğulları arasında Türk ve Hazar akıllıydılar. Öteki oğullarında hiç hayır yoktu. Sonra, geceleyin bu

dağın başında bir ateş peydâ oldu. Ertesi gün Türk dağın başına çıktı ve ateşten hiçbir iz görmedi. Fakat orada iyilik, hoş ve şen otlaklar (çayırlar) buldu ve memnun oldu.

Bu dağa Endûk-ert (اندوق أرت) adını verdi. Bu gün dahi böyle derler. Sonra, ağaçlardan ve otlardan evler yapılmasını emretti. Bundan sonra hârgâh ve gereken şeyleri yaptılar. Emretti. Koyun postundan kabâ, külâh yaptılar. Hâlâ bu âdet devam eder. Türkün orada bulunduğu sırada tâli (yıldız) aslan burcundaydı. Bu saatin efendisi Merih, Ay ve Zühre ile beraber yay (kavs) daydı. Türklerin kan dökücü ve güzel yüzlü olmaları bundandır. Türk'ün Tûtel (توتل), Çiğil, Barsḫân ve İlâk gibi çocukları vardı. Bu günkü Barsḫânlar, İlâklar ve Çiğiller bunların çocuklarıdır. Anlattıklarına göre Tûtel bir gün av sahasına gitti, bir şey yiyordu. Buranın zemini tuzdu. Lokması elinden yere düştü. Bunu yerden alıp yedi. Tadını güzel buldu. Ondan alıp getirmelerini ve yiyeceklere koymalarını emretti. Bu âdet kaldı. Gerçeği Allah bilir.

Hazar b. Yâfes'in Haberleri:

Söylediklerine göre, Hazar'a Etil nehrinin kenarı diğer yerlerden daha hoş geldi. Burada Hazarların şehrini kurdu. Bu ülkeye Hazar ülkesi dendi. Burada kışlar sert geçer. Hazarlar kışın şehirde, yazın kırlarda otururlar. Hayvanları otlaklara giderler. Bunların darıdan başka ekini yoktur. Ayrıca, bu dağlarda sayısız tilkiler bulup bunları yakalarlar. Hazar onlara bu postlardan kışın örtünmelerini ve diğer yerlere götürüp satmalarını emretti. (s. 101) Sonra Hazar'ın bir çocuğu öldü. Onun için ne yapacaklarını bilemediler. Zira, babası Yâfes, kardeşi Mîsek her ikisi de Ceyhun'da boğulmuşlardı. Sonra, "Ben çocuğum için Ceyhun ırmağının aksine bir tedbir alayım." dedi. Emretti, odun topladılar. Bütün çocuklarını ve insanları çağırdı. Sekiz telli bir tanbur yapmışlardı. Hepsi çaldılar. Şarkı söylediler ve eğlendiler. Sonra, oğlunun cesedini ateşte yaktı. Bu âdet kaldı. *Kitâb-ı memâlik ve mesâlik*'te okıudum bu şekilde yazılmıştı. Hazar buradaki ormanlardan çok bal elde etti. Bundan çeşitli şeyler yaptı. İnsanın kullanması ve giymesi için halılar, câcimler ve burada imal edilen zarif şeyler yapmayı öğretti. Nesli çoğaldı. Bunun oturduğu yerin tâlii (yıldızı) Başak Burcu'ydu. Bu sırada Ay Terâzi Burcu'nda ve saatin sahibiydi...

Rus b. Yâfes'in Haberleri:

Rivâyet ederler ki, Rus ile Hazar'ın anaları aynıydı. Rus çok dolaştı, fakat kendisinin hoşuna giden bir yer bulamadı. Hazar'a mektup yazdı. Onun ülkesinden yerleşecek bir köşe istedi. Rus dolaştı, çok büyük ve çok küçük olmayan, toprağı rutûbetli, havası kötü kokulu bir yer buldu ve burada yerleşti. Burası ormanlık ve zahmetli bir yerdi. Aslâ hiç kimse buraya ulaşamadı. Ancak, Keyhusrev, Luhrâsif'i Hazarlara ve Alanlara gönderdiği sırada, babası Luhrâsif'in emriyle Guştâsif ulaştı. İnşâallah bundan bahsedeceğiz. Sonra şöyle derler; Rus'un bir oğlu vardı. Biriyle çarpıştı ve başı yaralandı. Başı kana bulanmış bir halde babasının yanına vardı. Babası "Git, elinle intikamını al." dedi. Oğlu da böyle yaptı. (s. 102) Bu âdet onlar arasında kaldı. Aralarından biri yaralanırsa intikamını almadıkça rahat etmez. Bütün âlemi ona versen yine bundan vazgeçmez. Onlardan kimse birbirine yardım etmez. Birinin bir çocuğu doğarsa, babası onun karnı üzerine kılıcını koyar, "Sana bırakacağım miras budur." der. Ruslar insan öldürücü, hileci ve kıskanmayan kimselerdir. Bunların oturduğu yerin tâlii (yıldızı) Yengeç Burcu'dur. Bu saatin sahibi Müşteridir.

Guz b. Mesîl (Mîsek) b. Yâfes:

Sonra, Guz Bulgar'ın kıyısında yer tuttu. Burası şimdi Guz ülkesidir. Guz amcası Türk ile savaştı. Bu savaşın sebebi şuydu: Yâfes Ceyhun nehrinde ölünce, Nuh peygamberin, amcasına verdiği taşı kendisine teslim edilmiş olan Guz aldı. Kardeşler toplandılar. Herkes taşın kendisinin olmasını istedi. Sonunda kura çekmeye karar verdiler. Guz hileci ve kurnaz bir kişiydi. "Yarın kura çekelim." dedi. O gece bahsedilen taş gibi bir taş yaptı. Kimse bilmeden yeni taşın üzerine esas taşın üzerindeki yazıyı kazıdı (nakış yaptı). Sonra, kura çektiler. Taş Türk'e çıktı. Guz ona "Ey amca, sen bu taşa daha lâyıksın." dedi. Ve sahte taşı ona verdi. Bunlar yurt tuttular. Bu kur'ânın üzerinden 120 sene geçtikten sonra Guz'un oğulları çoğaldı. Oğullarının en büyüğü *Beygû* idi. Türk'ün ülkesinde yağmur yağdırması gerekti. Bahsedilen taşı çıkardı. Duâ etti. Hiç yağmur yağmadı. Hayrette kaldı. Guz'un hile yaptığını anladı. Yaşça Guz amcasından daha büyüktü. Türk Guz'a mektup yazarak hilesinden dolayı serzenişte bulundu. Guz ise sert cevaplar verdi. "Yalan söylüyorsun. Siz Allah'ı incittiniz, duânızı kabul etmedi." dedi. Türk gücü yettiği kadar bir şeyler söyledi. Bir müddet sonra Guz'un yağmura ihtiyacı oldu: Nuh peygamberin Yâfes'e verdiği taşı çıkardı. Ve duâ etti. Allah onlara yağmur verdi. Türk bu haberi duyunca harbe hazırlandı. Bunların arasında savaşlar oldu.

(s. 103) Düşmanlık meydana geldi. Harpte Beygû öldü. Bunun hikâyesi vardır. Bizim ise maksadımız neseb ve ikâmet edilen yerlerden bahsetmektir. Yâfes'in çocukları ve Türk cinsleri arasında böyle sebeplerden dolayı düşmanlıklar çıkması zilletlerinin sebebi oldu. Henüz kin ve düşmanlık bunlar arasında kalkmamıştır ve kalkmaz da.

Şöyle okudum: Çin çok akıllı ve bilgili bir kişiydi. Bir çok şeyler ele geçirdi ve bunların özelliklerini öğrendi. Bu elde ettiği şeyler arasında Gök Gürültüleri Taşları da vardı. Bunun bahsi mâlûmdur. Zamanımızda dahi kâhin, falcı ve zecrci, koyun tarağı falını bilenlerin çoğu Çin'in huzurunda toplanırlar. Guz ile Türk arasındaki savaşları duyunca Çin falcılarından ve bilginlerinden 10 kişiyi Türk'ün yanına gönderdi. Ona bir taş için savaş yapmamasını tavsiye etti. Ona başka hediyeler de gönderdi. Türk bundan memnun kaldı. Bu sırada Türklerden bazı kişiler bilgi sahibi olan Çinlilerden koyun tarağı falını öğrendiler. Fal ve zecr (fal) elde ettiler. Türk ağabeyisinin çocuklarından zikredilen cevabı alınca iyi bir karşılık verdi. Türkler arasında bu cins falcı ve bilgili insanlar çoğaldı. Bunlara "Kam" derlerdi.

Şöyle okudum: Ham'ın oğullarından semenî (şamanist) Hindû gelip Türklere putperestliği öğretti. Türk hâriç bütün kardeşler putperestliği kabul ettiler. Türk putperestliği kabul etmedi. Türk ölünce oğulları padişahlık için birbirlerine düştüler, aralarında düşmanlık meydana geldi.

Kitapta Yâfes'in oğlu Saklâb'ın haberlerinin tafsilâtı da yazılmıştı. Bunu şöyle buldum: Yâfes henüz (s. 104) Bâbil'de babasının yanındayken bir oğlu dünyaya geldi. Çocuğun anası doğumdan hemen sonra öldü. Bütün gün çocuğun içecek sütü yoktu. Bu sırada bir köpek yavrulamıştı. Bu çocuğa bu köpeğin sütünden verdiler. Çocuk bu sütü içti ve çok hoş buldu. Bir müddet sonra çocuk büyüdü. Dişleri ve pençesiyle insanı tırmalardı. Büyüyünce köpek huyunu gösterdi. Konuşmak için insanların üzerine sıçrardı. Sonra, Yâfes ona yakınlarından bir kadın verdi. Bunların çocukları doğdu. Bu çocuğa Saklâb adını verdiler. Bahsedilen köpek ölmüştü (فرو دو ویری). Saklâb dedesiyle Ceyhun tarafına gitti. Yâfes'in çocuklarından her biri bir tarafa gidince, Saklâb da yurt edinmek için Rus'un tarafına gitti. Rus ona "Burası dardır". dedi. Kemârî ve Hazar da aynı şekilde olumsuz cevap vermişlerdi. Bunların arasında harp oldu. Saklâb yenildi. Slâvların bu gün oturdukları yere gitti. "Burayı makam tutup bunlardan kolaylıkla intikam alma yolları arıyayım." dedi. Yerin altında evler kazdılar. Kışın soğuktan bu evlerden dışarı çıkamadılar. Hava yerin altındaki evlerde de soğuktu. Çok odun ve büyük taşlar ge-

tirmelerini emretti. Bu taşları ateşle kızdırıyorlar ve ve üzerlerine su döküyorlardı. Bu yerden buhar kalkıyordu. Bu buhar sebebiyle yerin altındaki dehlizler ısındı, rahata kavuştular. Şimdi hâlen kışları böyle yaparlar. Bu toprakları imar ettiler ve tüccarlığı meslek edindiler. Bunların suretinden Luhrâsif'in haberlerinde bahsedilecektir.

Kemârî b. Yâfes'in Haberleri:

Çin babasının yanından ayrıldığı sırada Kemârî de onunla beraber ayrıldı. Yolda saparak bu gün Bulgarların bulunduğu yerde kaldı, burasını yurt edindi. Burasının toprağı boştur. Ormanlar, dağlar ve bozkırlar vardır. Kemârî'nin oğulları vardı. Bunlardan biri Bulgar'dı. Burasına onun adını verdiler. Onun diğer oğlu Burtas'tı. Bunlar buraları mamur ettiler. Burtâs; Bulgar-'ın bir kenarında ayrı yer tuttu. Burada makbul tilkiler, samur, sincap, kakum v.s. bulunuyordu. Bunları yakalayıp (s.105) ticâret için postlarını şehirlere götürmek için çarelere başvurdular. Bu âdeti devam ettirdiler. Bu ülke böylece mamur oldu, nesilleri çoğaldı...

... Şöyle okudum: Türklerin bedenlerinde kıl az bulunur. Bunun sebebi şudur: Yâfes çocuk iken şiddetli bir hastalığa yakalandı. İhtiyar bir kadın onun anasına "Karınca yumurtası bul. Bunu ezerek kurt sütüyle yoğur. Üç gün bundan ver. Yiyince iyileşir." dedi. Bu sırada Sâm b. Nûh'un dişi bir kurdu vardı. Bu kurt birkaç gün önce yavrulamıştı. Yâfes'in anası karınca yumurtasını getirip kurdun sütüyle karıştırdı. Ve bu karışımı Yâfes'e verdi. Yâfes hastalıktan kalktı. Karınca yumurtası yediği için vücudunda hiç kıl yoktu. Bunun delili, şudur: Nereye karınca varırsa orada hiç nebat bitmez. Yâfes'in çocukları onun neslinden geldikleri için hışım sahibi ve kindar olurlar. Hışm bunların bedenlerinden mesâmelerle çıkacak yer bulamaz. Zira, bunların bedenlerinde kıl yoktur. Bedeninde çok kıl bulunan insanlar kızarlarsa çabuk sâkinleşirler. Hışm onların mesâmelerinden çıkar. Türklerde ise bu yoktur. Daha sonraları bunların çocuklarından Kimâk, Kırgız, Barshân, Burtâs, İlâk v.s. gibi sayısız kabileler ortaya çıktı. Bunların hepsi birbirleriyle düşmandır ve harp halindedirler. Feridûn, Şâh b. Nerîmân ile oğlu Tûr'u hükümdarlık yapması için doğuya gönderdi. Bunlar orada kaldılar. Tûr'a dâir haberlerden yeri gelince bahsedilecek. Tûr'un hükümdarlık işi iyi gidince orada kaldı. Ondan Zâdşem, Zâdşem'den Peşenk dünyaya geldi. Afrâsyâb ise Peşenk'in oğludur. Afrâsyâb Türkistan'a, Hindilere ve Rumlara galip geldi. Birkaç defa da İran'ı mağlûp etti. Biz, Allah'ın yardımıyla bunların nasıl olduklarından bahsedeceğiz.

(s. 420) **Doğu Pâdişahlarının Lâkapları:**

Doğu padişahlarının lâkapları burada zikredilecek olanlardan biridir. Doğuda şahları bunlardan biriyle çağırırlar. Umumiyetle bu gün de böyledir. Bu hükümdarların lâkaplarının bazıları ortadan kalkmış, bunların yerine başka lâkap almışlardır:

Çin pâdişahına Fağfûr derler, İç Çin pâdişahına Tuğuzguz Hâkân, (s. 421), Hoten pâdişahına Hoten Büyüğü derler. Hazar pâdişahına Hazar Hâkân derler, Tibet pâdişahına Tibet Hâkânı derler, Guz padişahına Beygû (Yabgu) derler. Yağmâ padişahına Buğra-hân derler, Suğd pâdişahına Beğtigîn derler, Çiğil padişahına Tigîn-i Çiğil derler Sahtket padişahına كولنقافش derler, Ḫûrkutâl padişahına تغليغا derler, Atlığ padişahına Yinâl-tigîn derler, Sûyât padişahına Yelân-şâh derler, Salığ padişahına Kalâ-çûr derler, Sütket padişahına خامسكى derler, Barsḫân pâdişahına Tigîn-i Barsḫân derler, Kâşgar padişahına Hân derler, Kimak padişahına Tutug derler, Tatar padişahına سيمون بيوى derler, شلخ padişahına Haylaş Erkin derler, Cemûket padişahına Belâvket derler, Suğd'un büyük padişahına İhşîd derler, Ḫalluḫ padişahına براتبغ derler, نحيس padişahına Kûtiğîn derler, Lebân padişahına Kûtigîn-i Lebân derler, Tarâz padişahına İlâs derler, Fergana padişahına İhşîd derler, Uşrûsene pâdişahına Afşîn derler, Câc (Şâş) padişahına Hidîv derler. Macar padişahına Künde derler, Saklâb padişahına Suvît ve Suvîne derler, Rus padişahına Hâkân-ı Rûs derler, Burtâs padişahına Taparu derler, Alan padişahına Alân-şâh derler. Lekzân padişahına Lekzân-şâh derler, Hind padişahına Raja derler

(s. 480) Dördüncü İklim Tibet ve Horasan şehirlerinden başlıyarak... Ferğâna, Usrûşene, Semerkand, Buhara, Belh batıya doğru devam eder.

Beşinci İklim: Doğu'daki Ye'cûc ve Me'cûc şehirlerinden başlar, Horasan'ın kuzeyindeki dağlardan geçer. Buradan Tarâz,. Nevîket, İsbicâb, Câc (Şâş), Tarâz-bend, Harezm, Dihistan ve Gürgân'dan geçer...

(s. 481) Altıncı İklim: Doğu'daki Ye'cûc ve Me'cûc şehirlerinden başlıyarak sonra Hazar şehirlerinden geçer. Devamla Tabaristan denizinin ortasından, Rum denizinden, Hazarlardan ... geçer.

Yedinci İklîm: Doğu'da Ye'cûc ve Me'cûc'un kuzeyinden başlar. Türk şehirlerinden geçerek Tabaristan denizinin kuzeyinden, Rum dedenizinin ortasından, Burcân ye Sakâlibe diyârından geçerek Mağrip denizine ulaşır

(s, 490-493 te Ye'cûc ve Me'cûc Seddi ile ilğili Sellâm el-Tercümân'ın seyâhati nakledilir.).

III. İbn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise,* nşr. M.J. de Goeje, Leyden 1892

(s. 139) **Hazarlar:**[69]

Peçeneklerle Hazarlar arasında bozkırlar ve ormanlar arasından geçen on günlük yol vardır. Fakat, bu yol muntazam değildir. Peçenekler bu mesafeyi ağaçlıklar ve koruluklar arasından yürüyerek katederler. Hazar ülkesi geniş bir ülke olup bir tarafından, tepelerinde Tûlâs ve Lav'arların bulunduğu büyük bir dağa bitişir. Bu büyük dağ Tiflis diyarına kadar uzanır. Hazarların İşâ unvanı verilen bir hükümdarları vardır. Büyük hükümdara ise *Hâkân* denir. Hazarların bu büyük hükumdara saygısı sözdedir. İşleri idâre eden, orduya kumandanlık yapan İşâ'dır. Hazarların büyük reisi yahudi (mûsevi)dir. İşâ ve büyük reisin temâyülünü gösteren kumandanlar ve büyükler de mûsevîdirler. Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir din üzeredirler. Şehirleri Sarığşen'dir. Hazar ülkesinde Hanbalığ adında bir şehir daha vardır. Halk kışın bu iki (s. 140) şehirde otururlar. Bahar gelince kırlara çıkarlar. Kış gelinceye kadar oralarda kalırlar. Bu iki şehirde Müslümanlardan bir koloni (cemâat) de bulunur. Bu Müslümanların mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır. Hükümdar İşâ, bu ülkenin kudretli ve zenginlerine mallarına ve refah derecelerine göre süvariler beslemekle mükellef tutmuştur. Hazarlar her sene Peçenekler üzerine akın yaparlar. Orduyla sefere ve akına çıkan İşâ'dır. Seferlere dâimî askerleriyle çıkar. Hazarlar güzel insanlardır. Bir tarafa sefere çıkarlarken süslü ve tam teçhizatlı bayraklarla, terrâdelerle, muhkem silâhlarla hareket ederler. Hükümdar maaş alan ve kendisine sonsuz bağlı olan 10.000 süvari ile sefere çıkar. Bu askerler arasında zenginler tarafından beslenenler de vardır. Bir tarafa sefere çıkarken def şeklinde yapılmış şemsiye gibi bir şey hazır edilir. Bunu İşâ'nın önünde yürüyen bir süvari tutar. Askerler arkadan bu şemsiyenin parıltısını görürler. Ganimet ele geçirince hepsini İşâ'nın karargâhında toplarlar. İşâ bu ganimetlerden istediğini seçer, kendisi (devlet) için alır. Kalanını aralarında paylaşmaları için askerlere bırakır.

Burdaslar:

Burdâs ülkesi Hazarlarla Bulgarlar arasındadır. Onlarla Hazarların başşehri arasında 25 günlük mesafe vardır. Hazar hükümdarına bağlıdırlar.

[69] Yukarıda işâret edildiği gibi, Ibn Rusteh'in eserindeki Türklerle ilgili bölümün Hazarlara kadarki kısmı eksiktir.

Oradan 10.000 süvari çıkarılır. Onları bir araya toplayan ve aralarında hükmü geçen bir reisleri yoktur. Her mahallede bir veya iki ihtiyar vardır. Aralarındaki anlaşmazlıkların halli için onlara baş vururlar. Gerçekte ise Hazar Hakanına itâat ederler. Ülkeleri geniş olup, ormanlıklar arasında otururlar, Bulgarlar ve Peçeneklere yağma akını yaparlar. Cesur ve kahraman kişilerdir. Dinleri Oğuzların dinine benzer. Parlak, güzel manzaralı ve cüsselidirler. İçlerinden biri diğerine haksızlık, zulm eder veya yaralarsa yaralanan veya haksızlığa uğrayan intikamını almadıkça aralarında sulh üzerine anlaşma ve birlik sağlanamaz. (s. 141) Aralarından bir kız bülûğa erince babasının emri altından çıkar (ona itâati bırakır), istediği erkeği seçer, gelip babasından kendisini istemesini sağlar. Bu erkek gelip onu babasından ister. Babası da kızını onunla evlendirir. Burdaslar deve ve sığır yetiştirirler, çok miktarda bal üretirler. Mallarının (paralarının) çoğu sincap derisidir. Burdaslar iki sınıftır: Bir kısmı ölülerini yakarlar, bir kısmı ise gömerler. Onlar ovada otururlar. Ormanlarının çoğu halenc (kayın ağaçı) dir. Tarlaları vardır. Mallarının çoğu bal, sincap derisi ve yün (kürk) tür. Ülkelerinin genişliği ve uzunluğu onbeşer günlük yoldur.

Bulgarlar:

Bulgarlar Burtâs ülkesine komşudurlar. Hazar Denizi'ne dökülen Etil (Volga) nehri kıyılarında konaklamışlardır. Bulgarlar Hazarlar ile Sakâlibe (Slâvlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almuş denir. Bu hükümdar İslâm dinine mensuptur. Bulgarların toprakları ormanlık ve koruluklarla kaplı olup bu korular ve ormanlar arasında yaşarlar. Bulgarlar üç sınıftır: Bir kısmına Bursûlâ, başka bir sınıfına Esğil, üçüncü sınıfına ise Bulgar denir. Hepsi bir bölgede yaşarar. Hazarlar onlarla ticâret ve alış-veriş yaparlar. Ruslar da samur, kakım, sincap v.s. gibi ticâret mallarıyla onlara gelirler. Bulgarlar zirâat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı v.s. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslâm dinine mensupturlar. Oturdukları yerlerde mescidleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur. Aralarında kâfir olanlar sevdikleriyle karşılaştıkları zaman birbirlerine secde ederler.

Burdaslar ile bu Bulgarlar arasında üç günlük mesafe vardır. Bulgarlar Burdaslara karşı sefer yapar, onları yağmalar ve esir ederler. Bulgarların hayvanları (atları), zırhları ve keskin silâhları vardır. Hükümdarlarına hayvan v.s. gibi vergi verirler. İçlerinden biri evlenince hükümdar ondan bir hayvan alır. Ülkelerine gelen müslüman gemilerinden öşr (onda bir) vergisi alırlar. (s. 142) Elbiseleri Müslümanların elbiselerine benzer. Müslümanlar gibi me-

zarlıkları vardır. Mallarının (paralarının) çoğu sincap derisidir. Madenî paraları yoktur. Dirhemleri sincap derisidir. Onlar arasında bir sincap derisi iki buçuk dirhem değerindedir. Yuvarlak beyaz dirhemler oraya islâm diyârından götürülür veya onlar bu dirhemleri Müslümanlardan alırlar.

Macarlar :

Peçeneklerin ülkesiyle Bulgarlardan Eskillerin ülkesi arasında Macar hudutları başlar. Macarlar Türklerin bir cinsidir. Başkanları 20 0000 kadar süvari ile sefere çıkar. Bu büyük reise Künde denir. Bu isim hükümdarlarının unvanıdır. Zira, onların başındaki hükümdarın adı Jula'dır. Muharebe etmek veya etmemek v.s. gibi hususlarda bütün Macarlar Jula adındaki hükümdarlarının emirlerine kulak verirler. Macarlar kubbeli çadır sahipleri olup otlu ve verimli topraklarda gezerler. Ülkeleri geniştir. Bu ülkenin hudutlarından biri Rum denizi (Kara deniz) ne bitişir. Bu denize iki nehir dökülür. Bunlardan biri Ceyhun'dan daha büyüktür. Macarların oturdukları yerler bu iki nehrin arasında kalır. Kış gelince bu nehirlerden yakın olanın kıyılarına giderler. Kışı bu nehirlerden balık avlıyarak geçirirler. Kışın buralarda kalmaları onlar için daha elverişlidir. Macarların yurdu ağaçlık, sulak ve nemlidir. Çok miktarda tarlaları vardır. Etraflarındaki Slâvların hepsine galip gelirler. Onlara ağır vergiler koyarlar. Slâvlar Macarların elinde esir gibidirler.

Macarlar ateşe taparlar. Slâvlar üzerine yağma akını yaparak aldıkları esirleri deniz sâhiline götürürler. (s. 143) Bu esirleri Rum ülkesinin girişindeki Kerh (Çarşı) denen yere götürürler. Rivâyet edildiğine göre, eski zamanda Hazarlar, Macarlardan ve etraflarındaki diğer komşu kavimlerden korunabilmek için onlarla aralarına hendek kazmışlardı. Macarlar aldıkları esirleri Kerh denen yere getirince Rumlar denizden çıkar ve bahsedilen yerde çarşı kurarlar. Macarlar onlara esir vererek Rum dibâsı, zilliyyat (?) v.s. gibi rum eşyaları alırlar (Doğudaki Macarlar ile batıdaki Macarlara ait olaylar karıştırılıyor).

Slâv Ülkesi:

Slâvlar arasından biri ölünce cesedini ateşte yakarlar. Yakınlarından biri ölünce kadınlar ellerini ve yüzlerini bıçakla keserler. Ölünün cesedi yakıldıktan sonra, ertesi günü yakıldığı yere varıp küllerini alırlar. Bu külleri toprak bir küpece kayarak bir tepeye gömerler. Aradan bir sene geçtikten sonra, 20 küp, daha fazla veya daha az bal alıp bahsedilen tepeye götürürler. Ölünün yakınları toplanıp bu balı ve götürdükleri yiyecekleri mezarı başında yer ve

içerler. Bundan sonra mezarın başından ayrılırlar. Ölünün üç karısı olur ve aralarından biri kocasını çok sevdiğini hissederse ölünün yanında yere iki ağaç diker, (s. 144) üçüncü bir ağacı bunların üstüne yere paralel olarak koyar, bu son ağacın ortasına bir ip bağlar. Bir sandalyenin üstüne çıktıktan sonra ipin sallanan ucunu boynundan ilmikle bağlar. Bundan sonra sandalye altından alınır. Kadın boğuluncaya kadar asılı olarak kalır. Daha sonra ateşe atılıp yakılır. Slâvların hepsi ateşe taparlar. Ekinlerinin çoğu darıdır. Hasad zamanı gelince, darı tanelerini bir kepçenin içine koyup semaya doğru kaldırırlar, "Ey rabbimiz, bize sen rızık verdin. Onu bizim için tamamla" derler...

Ruslar[70]**:**

Ruslar etrafı bir gölle çevrili bir adada otururlar. Oturdukları ada ormanlık, koruluk ve nemli olup uzunluğu ve genişliği üçer günlük yol mesafesindedir. Orada insan ayağını yere koyunca yerin rutubetinden altındaki toprak oynar. Rusların "Rus Hakanı" denen bir hükümdarları vardır. Slâvlar üzerine akınlar yaparlar. Gemilere binerek onların ülkesine çıkarlar. Onlardan aldıkları esirleri Hazarlara ve Bulgarlara getirip satarlar. Rusların ziraat sahaları yoktur. Slâv diyarından elde ettikleri şeylerle geçinirler. İçlerinden birinin bir çocuğu doğarsa, onun önüne kınından sıyrılmış bir kılıç atar. Ona "Ben sana mal bırakmıyorum. Sen bu kılıcınla kazandığınla geçineceksin." der. Onların gayr-i menkul malları ve tarlaları yoktur. Meslekleri samur, sincap v.s. hayvanların kürklerinin ticâretidir. Bunları satarlar, kazandıkları para ve malları sandıklarına yükleyip götürürler. Onların elbiseleri temizdir. Adamları altın bilezikler takınır. Kölelerine iyi davranırlar. Güzel elbiseler giyerler. Zira, onlar ticâretle uğraşırlar. (s. 146) Çok sayıda şehirleri vardır. Müreffeh yaşarlar, müsafirlerine ikram ederler, kendilerine sığınan yabancılara ve kendilerine başvuranlara iyilik ederler. Kimsenin bu kişilere haksızlık ve zulüm etmesine müsâada etmezler. Zulüm ve kötülük yapmak isteyenlere karşı onları korurlar.

Onlar "süleymaniyye" kılıçları kullanırlar. Aralarından bir gurup yardım isterse hepsi sefere çıkarlar, parçalanmazlar. Düşmanlarına karşı yek-vücut olup galip gelirler. İçlerinden biri diğerinden şikâyetçi olursa hükümdarın huzurunda onunla muhakeme olur. Hükümdar aralarında kesin bir karar verirse onun dediği yapılır. Fakat, onun kararına rıza göstermezlerse, hü-

[70] Burada bahsedilen Ruslar Vikinglerdir. İslâm coğrafyacıları Rus kelimesiyle tüccar, gemici ve savaşçı bir kavim olan Vikingleri kastederler.

kümdar kılıçlarıyla karar vermelerini emreder. Hangisinin kılıcı daha keskin ise o galip gelir. İki aşîret evlerinden dışarı çıkarak silâhlarıyla dururlar ve çarpışırlar. Hangi taraf diğerine galip gelirse dilediğini yapmakta serbesttir.

Rusların hükümdarlarına dahi hükmeden tabibleri (şamanları) vardır. Bu tabibler birer tanrı gibidir. Onlara, kadın, erkek, mal gibi şeylerden istediklerini yaratanlarına kurban etmelerini emrederler. Onlar tabiblerin emirlerini mutlaka yerine getirirler. Tabib onlardan bir insanın veya hayvanın boynuna ip geçirir, canı çıkıncaya kadar onu ağaca asılı olarak bırakır. Ve "Bu Allah'a kurbandır" der. Ruslar çok yürüyen ve kahraman bir kavimdir. Bir kavmin yurduna inince onları mahvetmeden, namuslarına tecavüz etmeden ve onları esir almadan ayrılmazlar. Onlar cüsseli, gösterişli ve atılgan kişilerdir. Onlar hayvan sırtında gitmezler. Seferleri ve harekâtı gemilerle yaparlar. Onlar tânesi 10 zira kumaştan yapılmış tünik (kurtak) giyerler. Bu elbiseyi giyince dizlerine kadar toplarlar ve bağlarlar. Onlardan biri ihtiyacını görmek için dışarı çıkarsa, mutlaka arkadaşlarından üçü ona bekçilik yapar. Birbirlerine güvenmedikleri ve kalleşlik yaptıkları için, herkes yanında bir kılıç taşır. Aralarından birinin azıcık malı olsa yanındaki arkadaşı onu öldürüp malını almak ister. İçlerinden bir büyük ölünce, ona geniş bir oda gibi bir mezar kazarlar ve cesedini içine koyarlar. Cesediyle beraber mezarına üzerindeki elbiseleri, altın bileziğini, (s. 147) çok miktarda yemek, içki ibrikleri ve para koyarlar. Onunla beraber kabrine onu seven karısını diri diri koyarlar. Sonra, mezarın kapısını kapatırlar. Kadın orada ölür.

Serir (Avarlar):

Hazarlardan on iki gün yürüdükten sonra yüksek bir dağa ve vâdilere çıkılır. Bu yerlerde de üç gün yürüdükten sonra Serîr hükümdarının kalesine varılır. Bu kale bir dağın başında bulunup 4x4 fersah genişliğindedir. Etrafını taştan yapılmış bir sur çevirir. Hükümdarın biri altından, diğeri gümüşten yapılmış iki tahtı vardır: Kale halkının hepsi hiristiyandır. Memleketin geri kalan kısmının halkının hepsi kâfirdir. Hükümdarın ülkesinin 20 000 dar geçidi bulunur. Buralarda çeşitli sınıftan insanlar yaşar. Serîr halkının bu geçitlerde çiftlikleri ve köyleri vardır. Hepsi bir kuru kafaya (kafa tasına) taparlar. Avarlardan biri ölünce onu taputa koyup meydanda üç gün bırakırlar. Sonra, şehir halkı zırhlar giyip silâhlanarak cenazenin bulunduğu meydanın bir tarafına varırlar. Ellerindeki mızraklarla tabutta bulunan cenazenin üzerine hamle yaparlar. Onun etrafında dolanarak mızraklarını ona yöneltirler. Fakat, saplamazlar.

İbn Rusteh (veya râvi) şöyle der:

"Onlara bu hareketlerinin manasını sordum. 'Bizim yanımızda bir adam vardı. Öldü ve gömüldü. Üç gün geçtikten sonra mezarından bağırdı. Bunun için ölüyü üç gün bırakırız. Dördüncü gün olunca üzerine silâhla hamle yaparız. Ruhu muvakkat ayrıldı ise cesedine döner.' dediler. Bu onlar arasında 300 sene kadar âdet oldu. Serîr ülkesi hükümdarına "Avar" denir.

Kalenin sağından bir yol çıkar, yüksek dağlar ve gür ormanlar arasında 12 menzil gittikten sonra Hayzân adında bir şehre varılır. Bu şehrin Azernersî (آذر نرسی) denen ve üç dini benimseyen bir hükümdarı vardır. Bu hükümdar Cuma günü olunca Müslümanlarla Cuma namazı kılar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya, Pazar günü (s. 148) Hristiyanlarla kiliseye gider. Kendisine bu konuda soru soranlara, bu dinlerin mensuplarından her birinin kendisini dinlerine çağırdıklarını, kendilerinin doğru yolda, diğerlerinin sapık olduğunu söylediklerini anlatır. "Ben her üçünün hakkını elde edeyim diye. hepsinin dediğini yaparım." der.

Bu hükümdarın şehrinden 10 fersah ötede Renhas (رنحس) denen bir şehir bulunur. Bu şehirde meyvesiz büyük bir ağaç vardır. Her Çarşamba günü şehir halkı bu ağacın etrafında toplanır, ona çeşitli meyveler asarlar. Ona secde ederler, adak adarlar. Serîr hükümdarının اولال غوميك denen müstahkem bir kalesi vardır. Anûşirevân tarafından Serîr hükümdarına verilen hazine bu kalede saklanır.

El-Lân (el-Elân, Alanlar):

Serîr ülkesinin sağından çıkıp üç gün dağlar ve çayırlar (merâlar) arasında yürüdükten sonra el-Lân ülkesine varırsın. Alan hükümdarı hıristiyandır. Halkı ise kâfir olup putlara taparlar. Nehirler ve ağaçlar arasından 10 gün yürüdükten sonra Bâb el-Lân denen bir kaleye ulaşışılır. Bu kale bir dağın, başındadır. Dağın aşağısında bir yol vardır. Bu yolun etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Bu kalenin surunu her gün, gece ve gündüz kale halkından görevlendirilmiş 1 000 adam korur. el-Lân dört kabileye ayrılır. Hükümdarın çıktığı ve itibarlı olan kabileye دحساس denir. el-Lân hükümdarına Begâyir (بغایر) denir. Onların başına hükümdar olan herkese bu unvan verilir.... Bâb ve el-Ebvâb seddi Kafkas dağı başından Hazar denizine kadar uzanır ve denizin içine üç mil sokulur.

Ye'cûc ve Me'cûc'a Dair Haberler:

(s. 149) İbn Hurdâdbih şöyle der:

Türklerin gönderdikleri mektupları Halife el-Vâsık'a tercüme eden Sellâm el-Tercümân bana şunu haber verdi: "Halife el-Vâsık-billâh, Zü'l-Karneyn'in bizimle Ye'cûc ve Me'cûc arasında kurduğu Sedd'in açık olduğunu rüyasında görünce beni yanına çağırıp 'Git, Sedd'i gör ve bana haber getir' dedi. Ve ilâve etti ilâ âhiri ..... İbn Hurdâdbih dedi ki, "Sellâm el-Tercümân bu haberlerin hepsini bana anlattı. Sonra, bu yolculuğu hakkında Halife el-Vâsık'a yazdığı mektuptan (rapordan) bir kısmını bana imlâ ettirdi. Bu mektupta bulunan karışıklık ve ilâvelere vakıf olman için, mektubu esere aldık. Zira, bu gibi şeylerin doğruluğu kabul edilemez. Ben de bunu şüphe ile karşılıyorum.

Eserden Alınan Dağınık Kayıtlar:

(s. 92)... Ceyhun nehri en sonunda, Aral gölüne dökülmeden önce el-Karyet el-Hadise (Yeni-Kent)'den geçer. Ceyhun nehrine dökülen kolların en büyüğü Vahşâb suyudur. Bu nehir Karluk ülkelerinin uzaklarından gelir, Pamir'e ulaşır... Sonra Vâşcırd (Başgırd) hududu ile Huttal arazisinden Temliyât rustâkı arasında iki dağ arasından akar. Burada Kantarat el-Hicâra (Taş Köprü) denilen bir köprü bulunur. Bu köprü üzerinden Vâşcırd'tan Huttal'a geçilir. (s. 93) Bunlardan biri de Vâşcırd ve Sağâniyân hududu arasındaki Râşt bölgesinin yukarı kısmından akıp gelen Zâmul nehridir..

(s. 98) ... Altıncı iklim Ye'cûc ve Me'cûc ülkelerinden geçerek Hazar ülkesine gelir. Buradan Tabaristan denizine, oradan Rum ülkesine geçer... Yedinci iklim Ye'cûc ve Me'cûc'un kuzeyinden Türk ülkelerine, oradan Hazar denizinin kuzey sâhiline gelir. Sonra Rum denizini geçer... Bu iklimlerdeki meskûn bögeler doğuda Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinden başlayan Tuğuzguz ve Türk ülkelerini, sonra el-Lân ..... ülkelerini geçer.

IV. Mes`ûdî, *Murûc el-zeheb,* nşr. Barbier de Meynard, Paris 1861-1874

Cild I:

(s. 212)... Seyhun nehri kıyısında Türklerin Yeni-kent denen bir şehirleri vardır. Burada Müslümanlar oturur. Bu Müslümanların çoğu Türklerdendir. Bu yerde göçebe ve yerleşik Oğuzlar oturur. Oğuzlar üç sınıftır: *Aşağılar,*

yukarılar, ortalar (el-esâfil, el-'avâlî, el-evâsıt). Oğuzlar Türklerin en kahraman ve gözleri en küçük olanlarıdır. Aristo tarafından *Kitâb el-hayavân*'ın XV. ve XVIII. makalelerinde garânîk kuşu bahsinde zikredildiğine göre, Türkler arasında Oğuzlardan daha kısa boylu olanlar vardır. Bu kitabın gelecek kısımlarında, toplu ve dağınık olarak Türklere dâir haberlerden biraz bahsedeceğiz. Belh şehrine bağlı ve şehirden 20 gün kadar uzakta el-Aḫşabân denen bir ribât vardır. (s. 213) Bu ribât Belh âmilliklerinin ucudur. Buranın hizasında çeşitli cins kâfirler bulunup ve bunlara *Ûḫân* ve *Tübbet* denir. Bunların sağında Aygân denen başka bir cins vardır. Buradan *Aygân* nehri adında büyük bir nehir çıkar. Tecrübe ve görgü sahibi bazı kişiler buranın Ceyhun nehrinin kaynağı olduğunu söylediler. Bu nehrin toprak üzerindeki mecrâsı 150 fersah kadardır. 400 fersah olduğu da söylenir. Türk nehrinin başlangıcı Aygân'dır. Bazı kitapların müellifleri bu konuda hata yaparlar... Biz, *Kimâk-Bâygûrların* ülkesinde bulunan Kara İrtiş ve Ak İrtiş'ten bahsetmedik. Kimaklar Seyhun'un ötesinde Türklerden bir cinstir. Bu iki nehir üzerinde Türklerden *Gûrlar* (Guzlar) bulunur. Bu nehirlere dâir çeşitli haberler vardır. Toprak üzerindeki uzunluklarını bilmiyoruz. (s. 214) Gences (Ganj) nehri Hindlilerin nehri olup Türklerden Tuguzguzların tarafından Hindistan'ın Çin'e yakın yukarı kısmınınından çıkar.

(s. 262) Hazar denizi ayrıca, Bâb el-Ebvâb, Gîl, Deylem, Cürcân, Tabaristân denizi diye de bilinir. Bu deniz etrafında çeşitli Türk kabileleri yaşar.

(s. 286 J *Onbeşinci Bâb Çin ve Türk Hükümdarlarının Zikrine, Âmûr Oğullarının Etrafa Dağılmalarına, Çin'e Dâir Haberler ve Bu Bâbla İlgili Diğer Şeyler Hakkındadır :*

İnsanlar Çin halkının soyları ve başlangıçları hakkında ihtilâfa düştüler. Çokları dediler ki; Fâliğ b. (s. 287) 'Âmîr b. Erfahşîd b. Sâm b. Nûh'un, çocukları arasında yeryüzünü taksim ettiği zaman 'Âmûr b. Sûbîl b. Yâfes b. Nûh'un çocukları Doğu'nun sağ tarafına gittiler. Bunlardan Eravâ'nın oğullarından bir gurup kuzeye doğru gittiler ve etrafa dağıldılar. Çeşitli ülkeler meydana getirdiler. Deylem, Gîlân; Taylasân, Teb (Bebr), Mûkân, Lekz cinsinden Kafkas dağları halkı, sonra el-Lân, Hazarlar, Abazalar, Serîr (Avarlar), Keşk ve bu havalide Taraz'a, Karadeniz'e, Hazar denizine, Bulgara, bu yerlere bitişik yerlere dağılmış olan diğer milletler bunlardandır. Âmûr Oğulları Belh nehrini geçtiler. Aralarından çoğu Çin'e gitti. Oralarda çeşitli ülkelere dağıldılar. Huttallar Huttalan, Rûsân; Usrûşene, Buhara ile Samerkand

arasında oturan Suğdlar, (s. 288), Ferganalılar, Şâş, İsbîcab, Fârâb halkı bunlardandır. Bunlar şehirler ve köyler kurmuşlardır. 'Âmûr Oğullarından buralara yerleşmeyenler ayrılarak çöllerde oturmuşlardır. Bunlar Türkler, Karluklar ve Kûşân (Kuça) şehri sahipleri olan Tokuz Oğuzlardır. Tokuzoğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır. Bu güne, 332 yılına kadar Türkler arasından, onlardan daha kuvvetli, kudretli, memleketi iyi idâre edenler çıkmamıştır. Bunların hükümdarı İrhân, dinleri ise Mâni dinidir. Türkler arasında bunlardan başka Mânî dinine inanan yoktur. Bunlardan başka Kimak, Barsah, Bad (البدية), Çağrı (الجغرى) Türkleri de vardır. Türkler arasında en kudretli Oğuzlar, en güzel ve en boylu, en parlak yüzlü olanlan Karluklardır. Karluklar Fergana, Şâş ve buralara komşu ülkelerin üst taraflarındadır. Hükümdar ve Hâkanlar Hâkânı (Kâğan) Karluklardandır. (s. 289) Bu hükümdar diğer Türk ülkelerini hâkimiyeti altında bulundurur. Ve o ülkelerin hükümdarları ona boyun eğerler. Fars ülkesini zapteden Afrâsyâb ile Şâve bu hâkânlardandır. Semerkand çölündeki Amât (عمات) şehri harap olalı beri Türk hükümdarlannın bağlandığı bir hâkân ortaya çıkmamıştır. Biz, orta kitabımızda *(Kitab el-evsat)* hükümdarlığın bu şehirden başka yerlere geçmesinden ve bunun sebeplerinden bahsettik. Âmûr'un oğullarından bir kısmı Hind hudutlarına gittiler. Buranın iklimi onlar üzerinde etki yaptı. Renkleri Türklerin renklerinden başka türlü olup hindlilerin renklerine benzedi. Bunlar da medenî ve göçebe olmak üzere iki kısma ayrılır. 'Âmûr Oğullarından bir kısmı ise Tibet'e yerleşti. Bunlar başlarına bir hükümdar tâyin ettiler. Bu hükümdar Hâkâna bağlıydı. Anlattığımız gibi, Hâkân'ın devleti ortadan kalkınca daha önceki Türk hükümdarına benzeterek Tibet halkı hükümdarlarına Hâkân dediler. 'Âmûr Oğullarının ekseriyeti (s.. 290) ise daha doğuya Çin'e giderek oralarda yerleştiler...

(s. 299) Mez ülkesi, yukarıda inançlarının Mânî dini olduğunu söylediğimiz, karanlık ve nurdan bahsettiğimiz Tokuz Oğuzların ülkesine bitişiktir. Çeşitli Türk kavimleri gibi, inançla ilgili yolları bilmezlerdi. Câhiliye dininde idiler. Nihâyet, Mânî dinine mensup şeytanlardan biri oraya vardı. Onlara bu âlemdeki zıdlıkları gösteren güzel sözler söyledi... Anlattıklarımıza inandılar... Mez hükümdarıyla Türklerin (s. 301) hükümdarı *İrhân* arasında harp başabaştır... (s. 305) Mez şehri sahibi Türklerin hükümdarı İrhân'a mektup yazarak ondan yardım istedi...

(s. 337) Türk ülkesinin Türklerin yüzünde ve gözlerinin küçüklüğündeki etkisi, gibi. Hatta, bu tesir onların develerini de etkilemiş, develerinin ayakları kısa, boyunları kalın, tüyleri beyaz olmuştur.... (s. 350) Tibet hal-

kının bir kısmı yerleşik, bir kısmı göçebedir. Göçebeler Türk olup sonsuz kalabalıktır. Diğer Türk göçebelerinden kimse onlara karşı duramaz. Diğer Türkler arasında onlar büyük itibar görür. Zira, eskiden hükümdar onlar arasından çıkardı. Diğer Türklerin inancına göre, hükümdarlık yine onlara dönecektir.

(s. 356) Mes'ûdî der ki: Çin, Türk, Hind, Zenci ve dünyadaki diğer milletlerin hükümdarları Bâbil hükümdarına hürmet ederler... (s. 358) Çin hükümdarından sonra, Türk hükümdarlarından Kûşân şehri sahibi gelir. Bu Tokuz Oğuzların hükümdarı olup "yırtıcılar ve atlılar hükümdarı" adını alır. Zira, yeryüzündeki hükümdarlar arasında onun adamlarından daha kahraman ve kan dökmeye istekli adamları olan, ondan daha çok atı olan kimse yoktur. Ülkesi Çin ile Horasan çölleri arasında yalnızdır. Umûmî olarak ona İrhân denir. Türkler arasında bir çok hükümdar ve hiç bir hükümdara boyun eğmeyen çeşitli cinsler vardır. Yalnız, bunlardan hiç bir kimse hükümdar ile boy ölçüşemez..

Cild II

(s. 6) Onyedinci Bâb Kafkas Dağları, Alanlar, Hazarlar, Türklerin Çeşitleri, Bulgarlar, Bâb el-Ebvâb ve Bunların Etrafındaki Hükümdarların ve Milletlerin Haberlerine Dâir Bahistir :

Hazarlar:

(s. 7) Bâb el-Ebvâb halkı Ceydân memleketinden şikâyet ederler. Ceydân halkı Hazar hükümdarına tâbidir. Hazarların başşehri Bâb el-Ebvâb'tan sekiz günlük uzaklıkta (kuzeyde) bulunan Semender şehridir. Bu gün Semender'de Hazar halkı oturur. Bu şehri İslâmiyet'in ilk devirlerinde Süleymân b. Rabî'at el-Bâhilî fethetmiştir. Burası fethedilince Hazar hükümdarı yedi günlük kuzeyde bulunan Amul (Etil) şehrine çekilmiştir. Hükümdar bu gün Etil'de oturur. Bu şehir üç kısımdan müteşekkildir. Türk ülkelerinin ücrâ köşelerinden gelen bir nehir şehri parçalara ayırır. Bu nehirden Bulgar ülkelerine doğru kollar ayrılır. Bu nehir Mayıntıs denizine (doğrusu Hazar denizine olmalı) dökülür. (s. 8) Etil iki kısma ayrılır. Nehrin ortasında bir de ada vardır. Hükümet sarayı bu adadadır. Hükümdarın sarayı da bu adanın bir kıyısındadır. Bu ada şehrin bir tarafına gemilerden bir köprü ile bağlıdır. Etil şehrinde Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Câhiliye dinlerine mensup kişiler (şamanistler) bulunur. Yahudiler hükümdar ve maiyyetini teşkil eder. Hükümdar Hazar kabilesindendir. Hazar hükümdarı Hârun

el-Reşid'in hilâfeti devrinde yahudi olmuş, müslüman şehirlerinden ve Bizans'tan gelen yahudiler de ona katılmışlardır. Zira, zamanımızdaki Bizans hükümdarı (hicrî 332 yılı) Romanos ülkesindeki yahudilerin hıristiyan olmalarını istemiş ve onlara bu konuda baskı yapmıştır.... (s. 9) Kitabımızda anlattığımız gibi, yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçtılar. Hazar hükümdarının yahudiliği kabul etmesine dâir çeşitli hikâyeler vardır. Fakat, burası onların anlatılmasına müsâit değildir. Biz bu konudan daha önceki kitaplarımızda bahsettik. Hazar ülkesindeki Câhiliye dinlerine mensup olanlara gelince, bunlar, çeşitli ırklara ayrılırlar. Bunlar arasında Ruslar ve Slâvlar da bulunur. Bu putperestler şehrin bir yakasında otururlar. Ruslar ve Slâvlar ölülerini, ölenin hayvanını, âlet ve mücevherlerini yakarlar. Bir adam ölünce, karısı sağ ise kocasının cesediyle beraber yakılır. İçlerinden bekâr biri ölürse, ölümünden sonra evlendirilir. Kadınlar Cennet'e gireceklerine inandıkları için, kocalarının cesediyle beraber yakılmalarını isterler. Yukarıda anlattığımız gibi, bu Hindlilerin âdetlerindendir. Yalnız, Hindliler kadın istemedikçe onu kocasıyla beraber yakmazlar. (s. 10) Hazar ülkesinde Müslümanlar hâkim sınıftır. Zira, hükümdarın ordusunu onlar meydana getirir. Bu Müslümanlar orada *"Erîsiyye"* diye tanınırlar. Bunlar Hazar ülkesine Harezm tarafından gelmişlerdir. İslâmiyet'in zuhurundan sonraki zamanlarda ülkelerinde harp ve vebâ çıkmış, bunun üzerine Hazar hükümdarının yanına gitmişler. Bunlar kuvvetli ve kahraman kişilerdir. Hazar hükümdarı harplerde onlara dayanır. Bu Müslümanlar hükümdarla yaptıkları bir anlaşmaya göre Hazar ülkesinde kalmışlardır. Bu anlaşmanın şartları arasında Müslümanların dinlerini serbestçe tatbik etmeleri, mescidler inşâ etmeleri, ezan okumaları, vezirin onlar arasından seçilmesi gibi hususlar vardır. Zamanımızdaki Hazar veziri onlardan Ahmed b. Kûye'dir. Hazar hükümdarıyla Müslümanlar arasında harp çıkarsa bu müslümanlar ordudan ayrılırlar, kendi dindaşlarına karşı çarpışmazlar. Hükümdarın maiyyetinde diğer milletlere, yâni kâfirlere karşı çarpışırlar. Zamanımızda, bu müslümanlardan hükümdarın ordusunda 7000 zırhlı, miğferli (s. 11) süvari bulunur. Hazarların başşehrinde yedi kadı bulunması âdettir. Bu yedi kadıdan ikisi müslümanlara ikisi *Tevrat*'la hükmedip Hazarlara, ikisi *İncil*'le hükmedip hıristiyanlara, biri câhiliyye ahkâmıyla hükmedip Slâvlara, Ruslara ve oradaki diğer putperestlere âittir. Câhiliyye ahkâmı akıl ile konulmuş hükümlerdir. Putperestler bilmedikleri mühim meselelerle karşılaşınca Müslümanların kadılarına başvururlar, onların kararlarına göre hareket ederler. İslâm şerîatının gerektirdiği hükümlere boyun eğerler. Hazar hükümdarından başka, bu havalideki doğu hükümdar-

larının hiç birinin maaşlı askeri yoktur. Hazar ülkesindeki her müslüman, onların deyimiyle "Erîsiyye" diye tanınır (s.. 12) Bahsettiğimiz Ruslar ve Slâvlar Câhiliyye dinlerine mensupturlar. Onlar hükümdarın askerleri ve kullarıdır. Hazar hükümdarının ülkesinde Erîsiyye'den başka müslüman tüccarlar ve sanatkârlar da bulunur. Bu müslümanlar oraya hükümdarın adâleti ve emînliği dolayısıyla gitmişlerdir. Oradaki Müslümanların Cuma mescidi ve bu mescidin hükümdarın sarayına bakan minâresi vardır. Onların çocuklarının *Kur'ân* okudukları mektepleri bulunan mescidleri de vardır. Oradaki Müslümanlarla Hıristiyanlar birleşince hükümdar onlara karşı duramaz.

Mes'ûdî der ki: Hazar hükümdarından bahsederken Hâkân'ı kastetmiyoruz. Hazar ülkesinde Hâkân bulunur. Hâkân'ın hükümdarın yanında ve sarayında bulunması âdettir. (Burada metin iyi anlaşılmıyor "Hâkân başka bir sülâledendir. Ayrı bir sarayda oturur." şeklinde olması-daha uygun düşer.). Hâkân bir sarayda oturup ata binmez, idâreci sınıfın ve halkın karşısına çıkmaz. Haremi de sarayında onunla beraber kapalı oturur. Hâkân emir ve yasaklarda bulunmaz. Ülkenin işlerinden hiç bir şeyi yönetemez. Bununla beraber, Hâkân olmadan Hazar hükümdarı devleti, yönetemez. Ancak, Hâkân hükümet sarayında ve oturduğu sarayda bulunursa hükümdarın icrâatı yürür. Hazar ülkesinde kuraklık olur, ülkenin başına bir felâket gelirse veya başka bir milletin saldırısına uğrarsa, idâreci sınıf ve halk ayaklanıp Hazar hükümdarının yanına giderler, ona "Bu Hâkân ve devri bize uğursuzluk getirdi. Onu öldür veya bize teslim et, öldürelim." derler. Bazan hükümdar Hâkân'ı onlara teslim eder ve onu öldürürler. Bazan hükümdar onun öldürülmesini kendi üzerine alır. Bazan ise ona acır. Haksız yere öldürülmemesi için onu müdâfaa eder. Bu âdetin eski zamandan kalma mı olduğunu, yoksa sonradan mı meydana geldiğini bilmiyorum. Hâkânlık makamı onların ileri gelen bir âilesine âittir. Hükümdarlığın onlarda eski olduğuna kâniyim. Gerçeği Allah bilir.

Burdaslar:

(s. 14) Hazarların kayıkları bulunur. Bu kayıklarla şehrin yukarı taraflarından gelen ve yukarılarda Etil nehrine karışan Burtas nehrinde işlerler. Burtâs nehri üzerinde yerleşik ve Hazarlara bağlı Türk kavimleri yaşar. Bu kavimlerin yerleşme merkezleri Hazar ülkesi ile Bulgar arasında bulunur. Bu nehir Bulgar diyârı tarafından gelir. Bu nehirde Bulgar, Hazar, Burtâs ülkeleri arasında gemiler işler.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Burtâs aynı adı taşıyan nehir kıyılarında yaşayan bir Türk kavmidir. Onların ülkesinden "burtâsiyye" denen siyah ve kırmızı tilki derileri getirilir. Bu kürklerin tânesinin değeri 100 veya daha çok dinâra kadar ulaşır. Bazı siyah ve kırmızı postlar daha ucuzdur. Bu siyah kürkleri Arap ve Acem hükümdarları giyer. Bunları giymekle övünürler. (s. 15) Bu hükümdarlar yanında aiyah tilki kürkleri samur, fenek ve benzeri hayvanlann kürklerinden daha kıymetlidir. Hükümdarlar bu kürklerden kaftan, kalpak ve palto edinirler. Hükümdarlar arasında burtâs tilkilerinin kürkleriyle astarlanmış kaftan ve devâc edinmeyen birini bulmak mümkün değildir.

Bulgarlar, Ruslar:

Hazar nehrinin yukarılarında bir göl vardır. Burası Nitâs nehrinin girintisiyle bitişir. Nitâs (Balık) denizi Rus denizidir. Onlardan başkaları oraya giremez. Ruslar bu nehrin sâhillerinden birinde otururlar. Ruslar herhangi bir hükümdara ve şeriata bağlanmayan büyük bir millettir. Onlar arasında Bulgar hükümdannın ülkesine gelip giden tüccarlar vardır. Rusların ülkesinde Horasan'daki Nechîr dağındaki, Mayınus kıyısındaki Bulgar şehrindeki gibi, gümüş madeni vardır. Bulgarların yedinci iklimde olduklarını zannediyorum. Onlar Türklerden bir kavim olup oradan Horasan'ın Harezm bölgesine devamlı kâfileler gelir gider. Yalnız, bu ticâret yolu diğer Türk kabilelerinin bozkırları arasından geçer ve onlar tarafından korunur. Bulgar hükümdarı zamanımızda, yâni 332 yılında, müslüman olmuştur, 310 yılından sora Halife el-Muktedir-billâh zamanında gördüğü bir rüya üzerine Müslümanlığı kabul etmiştir.

Bu hükümdarın oğullarından biri hac yaptı ve Bağdad'a geldi. Halife el-Muktedir tarafından ona sancak, siyah hilât ve mal verildi. Bulgarların camileri vardır. Bulgar hükümdarı 50 000 veya daha fazla süvâri ile Bizans ülkesine gazâ yapar. Roma'ya, Endelüs'e, Burgonya'ya, Galiçya'ya ve Frenk ülkesine kadar Bizans etrafındaki ülkeleri yağmalar. Bulgar şehrinden Kostantiniyye'ye kadar mâmûreler ve bozkırlardan geçen iki aylık yoldur[71]. Müslümanlar Şam hudutlarından biri olan Tarsus'tan Suğûr emîri Zülfî diye tanınan Selm el-Hâdim (s. 17) ile ve onun emrindeki Şamlılar ve Basralıların gemileriyle 312 yılında gazâ yaptıkları, Kostantiniyye Boğazını ve Akdeniz'den çıkışı olmayan başka bir boğazı geçtikleri ve Fendiyye (acaba Venedik

[71] Birçok yerde olduğu gibi, burada Volga Bulgarları ile Tuna Bulgarları karıştırılmaktadır.

mi?) ülkesine ulaştıkları zaman, Bulgarlardan bir gurup yardım etmek için onların yanına gelmişlerdir. Bu, bizim Bulgarların akınlarının Akdenize kadar vardığı hususundaki anlattıklarımıza delildir. Bahsedilen Bulgarlardan bir birlik Tarsusluların gemilerine binerek onlarla Tarsus'a geldiler.

Bulgarlar büyük ve kuvvetli bir millettir. Etraflarındaki milletler onlara boyun eğer. Bahsedilen hükümdarla beraber müslüman alan Bulgar süvârilerinden bir kişi kâfirlerden 100 ve 200 süvariye karşı çarpışır. Zamanımızda Kostantıniyye halkı onlardan şehirlerinin suru sâyesinde korunurlar. Bölgelerinde olan bütün kavimler (s. 18) onlardan kaleler ve duvarlarla korunurlar. Bulgar ülkesinde senenin bir kısmında geceler çok kısadır. İçlerinden bazıları, insanın tenceresindeki yemeği pişirmeden sabah olduğunu söylerler. Bundan önceki kitabımızda bunun astronomik sebebinden, gecelerin devamlı altı ay, gündüzlerin devamlı altı ay geçtiği yerlerin özelliğinden bahsettik. Bu durum Oğlak Burcu tarafından görülür. Astronomlar zîclerde bunun sebebini kaydederler.

Ruslar bir çok ve çeşitli kabilelere (milletlere) ayrılırlar. Onlardan Lavzaâne denen bir cins çoğunluğu teşkil eder. Bu Ruslar ticâret için Endelüs, Roma, Kostantıniyye ve Hazar ülkelerine gelir giderler. Hicrî 300 den sonra bunlardan, her birinde 100 er kişi bulunan 500 gemilik bir kuvvet gelip Hazar denizine bitişik olan Nitâs denizi halîcine girdiler. (s. 19) Burada, Hazar hükümdarının bu denizden ve bu tarafta Hazar denizi ile Nitas denizinin bitiştiği kolun bulunduğu kara parçasından gelenlere mâni olan iyi techizatlı askerleri bulunur. Zira, Oğuz Türklerinin göçebeleri gelip bu kara parçasında kışlarlar. Çok kere Hazar nehrinden Nitas Halîci'ne bitişen su (Ural nehri, Yayık) buz tutar. Ve Oğuzlar atlarıyla Hazar ülkesine geçerler. Bu su büyük olup fazla buz tuttuğu için Oğuzlar geçerken buzları göçmez. Bazan Hazar ülkesine giren bu Oğuzları görevlendirilen askerler defedemez. Bunun üzerine, Hazar hükümdarı onlara karşı çıkar, onların buz tutmuş sudan geçmelerine mani olur ve onları ülkesinden uzaklaştırır. Yazın ise Türklerin bu sudan geçmesine imkân yoktur.

Bahsedilen Rus gemileri halîcin ağzında yerleştirilen Hazar askerlerinin yanına gelince, Hazar hükümdarına haber göndererek, elegeçirdikleri ganimetin yarısını vermek şartıyla, ülkesinden geçmelerine ve nehirde ilerleyip Hazar nehrine girmelerine, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Cürcân, Tabaristan ve diğer Acem ülkelerinin denizi olan Hazar denizinde ilerlemelerine müsâade edilmesini istediler. Hazar hükümdarı da onlara istedikleri izni verdi.

Ruslar Halîc'e girerek nehrin döküldüğü yere vardılar. Bu nehir kolundan çıkarak Hazar nehrine ulaştılar. Şehri geçerek nehrin Hazar denizine döküldüğü yere vardılar. Nehrin döküldüğü yerden Etil şehrine vardılar. Bu nehir suları bol, büyük bir nehirdir. Rus gemileri Hazar denizinde etrafa dağıldılar. Akınları Gîlân, Deylem, Tabaristan, Cürcân sahilindeki Abaskun, Naffâta ülkesi (Bakû ve civarı) ve Azerbaycan taraflarına kadar uzandı. (s. 21) Azerbaycan'ın Erdebîl şehrinde-ki Hazar denizine üç gün kadarlık uzaklıktadır-kan döktüler, kadınlara ve çocuklara tecâvüz ettiler. Halkın mallarını ganimet alıp etrafı talan ettiler, yakıp yıktılar. Bu denizin etrafındaki kavimler dehşete düştüler. Zira, onlar eskiden bu denizden düşmamn saldırısına alışmamışlardı. Bu denizde sâdece tüccarların ve balık avcılarının gemileri gelir giderdi. Ruslar, Gîlân, Deylem halkı ve İbn Ebi'l-Sâc'ın bir kumandanıyla savaştılar. Şirvan ülkesinin Bakû denen Naffâta sâhiline vardılar. Ruslar sahillere yaptıkları akınlardan döndükten sonra, Naffâta bölgesine yakın ve sâhilden bir kaç mil uzaklıktaki denizdeki adalara sığınıyorlardı. Bu sırada Şirvân hükümdarı Alî b. el-Heysem idi. Halk hazırlanıp ticâret gemilerine ve kayıklara bindiler. Bahsedilen adalar üzerine yürüdüler. (s. 22) Ruslar onlara hücum ederek binlercesini öldürdüler veya denizde boğdular. Ruslar aylarca bu şekilde Hazar denizinde kaldılar. İnsanlar onlara karşı hazır duruyor ve onlardan korkuyordu. Bilindiği gibi bu deniz; etrafındaki milletlerin çok işlediği bir denizdir.

Ruslar ganimet aldıktan ve bu durumda kalmaktan bıktıktan sonra Hazar nehrinin ağzına ve denize döküldüğü yere döndüler. Hazar hükümdarına adam gönderip daha önce kararlaştırılan malları ve ganimetleri ona verdiler. Hazar hükümdarının gemileri yoktur. Adamları da gemiciliğe alışkın değillerdir. Eğer böyle olmasaydı Müslümanlar ondan büyük zarar görürlerdi. Hazar ülkesindeki Erîsîler ve Müslümanlar Rusların dindaşlarına yaptıklarını öğrenmişlerdi. Hazar hükümdarına "Bizi bunlarla başbaşa bırak. Bunlar müslüman kardeşlerimizin ülkelerini yağmaladılar, kan döktüler, kadınları ve çocukları esir ettiler." dediler. Hükümdar onlara karşı duramadı. Ruslara adam göndererek Müslümanların onlarla harbetmeye karar verdiklerini bildirdi. (s. 23) Müslümanlar harp nizamına girerek Rusları yakalamak için nehir kıyısından indiler. İki taraf karşı karşıya gelince Ruslar gemilerinden indiler: Müslümanlar 15 000 kadar techizatlı süvari idi. Yanlarında Etil şehrinde oturan hıristiyanlardan da bir gurup vardı. İki taraf arasındaki harp üç gün devam etti. Nihâyet, Allah Müslümanları muzaffer kıldı. Rusların bir kısmı kılıçtan geçirildi, bir kısmı boğuldu. İçlerinden 5 000 kadarı kurtula-

bildi. Gemilerine binerek Burtâs ülkesi tarafına gittiler. Sonra, gemilerini terkederek karaya çıktılar. Bazılarını Burtaslar öldürdü. Bazıları Bulgar müslümanlarının ülkesine vardı. Oradaki müslümanlar tarafından öldürüldü. Hazar nehri kıyısında müslümanların öldürdükleri Ruslar 30 000 kadar olarak sayılmıştır. Ruslar bu seneden sonra aynı şeyi tekrarlamamışlardır.

(s. 24) Mes'ûdî der ki: Biz bu olayı Hazar denizinin Azak ve Karadeniz ve İstanbul Boğazı ile birleştiğini söyleyenlerin iddialarını reddetmek için anlattık. Eğer onların dediği gibi olsaydı, Ruslar Karadeniz'e çıkarlardı. Yukarıda anlattığımız gibi, Karadeniz Rusların denizidir. Hazar denizinin etrafında yaşadığını söylediğimiz milletler konusunda ihtilâf yoktur. Zira, bu denizin (Acem denizinin) başka denizlere bitişen kolu yoktur. Tamamiyle bilinen küçük bir denizdir. Rus gemilerinin seferiyle ilgili söylediklerimiz bu deniz etrafındaki diğer milletler tarafından da mâlûmdur. Geldikleri sene de bellidir. Bu olay 300 senesinden sonra meydana gelmiştir. Tarihini kaybettim. Hazar denizinin İstanbul Boğazıyla birleştiğini söyleyen, belki de Bulgarların ve Rusların denizi olan Mayıntıs ve Mitas denizinin Hazar denizi olduğunu kastediyor. Bu işin gerçeğini Allah bilir[72].

(s. 25) Tabaristan sahibi Hazar denizi kıyısındadır. Burada Hum adında bir şehir vardır. Bu şehir denize yakın bir çıkıntıdadır. Burasıyla Âmul (Etil) arasında bir saatlik yol bulunur. Bu denizin Cürcân sahilinde, Cürcan'dan üç gün kadar uzaklıkta Abaskun denen bir şehir vardır. Gîl ve Deylem halkları bu denizin kıyısındadır. Buralarla Etil şehri arasında ticâret gemileri işler. Hazar denizinden bu şehre girer. Bu denizin sahilinde zikrettiğimiz yerlerden Bakû (باكو) şehrine gemiler işler. Bu şehirde beyaz ve başka çeşit naft (petrol) madenleri vardır. Belki de dünyada buradan başka yerde beyaz naft madeni yoktur. Burası Şirvan memleketi sâhilidir. Bu naft madeninde devamlı meşâle şeklinde yanan bir ateş gözü vardır... (s. 28)... Yetiştikleri yerlerin çeşitliliğine göre doğan kuşlarının renkleri değişir. Beyaz doğanlar karı çok olan Ermenistan, Hazar, Cürcân ve bunların ötesindeki Türk ülkelerinde yetişir. Bütün Türk hükümdarlarının tâbi olduğu Türk hâkânlarından biri şöyle dedi: "Ülkemizin doğanlarının yavruları yumurtadan çıkınca, ana ve babaları soğuk ve havası kesîf yerlere uçarlar, orada (s. 29) yaşayan hayvanları avlarlar. Onlarla yavrularını beslerler. Gıdaları kuvvetli olduğu için yavrular çabucak gelişir. Çok defa yavrular bu avları yuvalarında parça ha-

[72] İbn el-Esîr, bu akının 332 hicride yapıldığını söyler (bk. *el-Kâmil*, Beyrut 1966, VII, 412-413).

linde bulurlar.". Galinos şöyle der: "... (s. 31) Türk Hâkânı 'Doğan dâima cesurdur.' der..."

Avarlar:

(s. 41) Serîr (Avar) hükümdarına Fîlân-şâh denir. Hıristiyan dinine mensuptur. Daha yukarıda bu hükümdarın Behrâm-gûr'un torunlarından olduğundan bahsettik. Buna Serîr sahibi denmesinin sebebi şudur: Sâsânîlerin son hükümdarı Yezdgerd mağlûb olunca altın tahtını, hazinelerini, mallarını Behrâm-gûr'un torunlarından birine teslim edip bahsedilen memlekete gitmesini, kendisi gelinceye kadar orada bunları korumasını emretmiştir. Yezdgerd Horasan'a gitti ve orada öldürüldü. Bu olaylar, daha yukarıda anlattığımız gibi, Hz. Osman zamanında olmuştur. Behrâm-gûr'un torunlarından bu adam orada yerleşti. Ve Serîr ülkesinin sahibi oldu. (s. 42) Hükümdarlık sülâlesinde kaldı. Ve Serîr sahibi adını aldı. Onun başşehrine Humruc denir. Bu hükümdarın 12 000 köyü vardır. Bu köylerden arzu edilen kişi köle olarak alınır. Serîr ülkesi sarp ve müstahkem bir ülkedir. Kafkas vâdilerinden bir vâdidir. Bu hükümdar Hazarlara akınlar yapar, Hazarlar ona bir şey yapamazlar. Zira, Hazar ülkesi ovalık, Serîr ülkesi dağlıktır.

Alanlar:

Bu ülkeden sonra el-Lân (Alan) ülkesi gelir. Bunların hükümdarına Gürgendâc denir. Bu unvan onların diğer hükümdarlarına da verilir. Nitekim, Serîr ülkesindeki tâbi hükümdarlara da Fîlân-şâh denir. el-Lân ülkesinin başşehrine Ma'âş denir ki, dindarlık manâsınadır. Bu ülkenin başşehrinin dışında saraylar ve mesîreler bulunur. Halk oturmak için oralara giderler. Zamanınımızda el-Lân sâhibiyle Serîr sâhibi arasında sıhriyet vardır. Bunlar birbirlerinin kızkardeşiyle evlenmişlerdir. (s. 43) el-Lân hükümdarları İslâmiyet'in çıkışından sonra, Abbâsî Devleti devrinde hıristiyan olmuşlardır. Daha önce ise Câhiliye devrinde idiler. Hicrî 320 yılından sonra Hıristiyanlıktan döndüler. Bizans imparatoru tarafından yanlarına gönderilen papasları ve râhipleri kovdular. el-Lân ülkesiyle Kafkas dağı arasında bir kale, hüyük bir vâdi üzerinde bir köprü vardır. Bu kaleye el-Lân kalesi denir. Bu kaleyi eski Fars hükümdarlarından İsfendiyâr b. Yustâsif inşâ ettirmiş, buraya el-Lân'ı (Alanları) Kafkas dağına ulaşmaktan meneden adamlar yerleştirmiştir. el-Lân'ların bu kalenin altındaki bahsedilen köprüden geçen yoldan başka geçitleri yoktur. Bu kale sert bir kaya üzerine inşâ edilmiş olup fethedilmesine ve içindekilerin izni olmadan oraya ulaşılmasına imkân yoktur. Bu kalenin ortasında bulunan bir kayadan tatlı bir su çıkar. (s. 44) Bu

kale dünyanın en müstahkem kalelerinden biridir. Farslar şiirlerinde bu kaleden ve İsfendiyâr'ın burasını inşâ etmesinden bahsederler. İsfendiyâr'ın doğuda çeşitli milletlerle harpleri olmuştur. Türk ülkelerinin uzaklarına kadar sefer eden ve el-Sufr (bakırdan inşâ edilmiş şehir)'u tahribeden odur. Burası zaptı mümkün olmayan çok müstahkem bir şehirdi. Farslar oranın sağlamlığı hakkında darb-ı meseller söyler. İsfendiyâr'ın yaptıkları ve burada anlattıklarımız Abdullâh b. el-Mukaffa"ın Arapça'ya çevirdiği *Kitâb el-benke*ş'te zikredilir. Meseleme b. Abdülmelik b. Mervân Kafkasya'ya varıp bu diyarı fethettiğinde, bahsedilen kaleyi korumak için arap askerleri yerleştirdi. Bazan, karadan Tiflis hududundan onlara erzak götürdü. Tiflis ile bu kale arasında kâfirler arasından geçen beş günlük yol vardır. Kale çok yüksek, yola, vâdiye ve köprüye hâkim bir noktada olduğu için, içinde tek bir kişi dahi olsa oradan kâfir hükümdarlarının geçmesine mani olur. el-Lân sahibi kudretli ve idâreci bir kişi olup 30 000 süvari ile sefere çıkar. Ülkesindeki yerleşme merkezleri birbirine bitişiktir. Bu sebeple, horozlar ötünce çeşitli yerleşme merkezlerindeki horozlar birbirlerinin seslerine cevap verirler.

Yecni, Başgırt, Peçenekler ve Diğer Avrupa Türkleri:

(s. 58) ... Biz deriz ki, Hazar ve el Lân ülkesinden sonra, onlarla batı arasında soyları tek bir babadan gelen dört Türk kavmi vardır. Bunlar göçebe ve medenî, kuvvetli ve kudretlidir. Bunlardan her kavmin bir ülkesi bulunur. Bu ülkelerden herbirinin mesâfesi günlerce sürer. Bu kavimlerden bazılarının ülkesi Nitas denizine bitişir. Bunlar etraflarındaki milletlere galip geldikleri için, akınları Roma ve onu takibeden Endelüs'e kadar ulaşır. Bunlarla Hazar hükümdarı arasında sulh vardır. Bunlar, el-Lân ülkesi hükümdarlarıyla da sulh içindedirler. Ülkeleri Hazar ülkesine bitişiktir. (s. 59) Bunlardan ilk kavme Yecnî (يجنى) denir. Onlardan sonra, ikinci olarak Başgırtlar (Macarlar), daha daha sonra Peçenekler gelirler. Peçenekler bunlar arasında en kuvvetlisidir. Onlardan sonra, Nevkerde denen kavim gelir. Bunların hükümdarı göçebedir. 320 yılından sonra veya bu yılda bu kavim ile Rumlar arasında harpler oldu. Bu dört kavmin ülkeleri sınırında, Rumlara âit Valandar (Varna olabilir) denen büyük bir Yunan şehri vardır. Bu şehir dağlar ile deniz arasında olup halkı kalabalıktır. Bu şehir halkı bahsedilen Türk kavimleri önünde mâniadır. Dağların, denizin, şehir halkının meydana getirdikleri mânia dolayısıyla bu Türklerin Bizans topraklarına girecek yolu yoktur. Erdebîl halkından oraya giden bir müslüman tâcire bir kabilenin adamlarının haksızlık yapması dolayısıyla bu Türk kabileleri arasında harpler çıktı. Araları açıldı. Valandar'daki Rumlar onların müdâfaasız kalan yurtlarını (s. 60)

yağmaladılar. Pek çok kadını ve çocuğu esir aldılar, sürülerini götürdüler. Bu kavimler birbirleriyle harbederken Rumların akınını öğrendiler. Bunun üzerine, aralarındaki kan pahalarını bağışlayıp birleştiler. Hepsi birden 60 000 süvâri ile Valandar şehri üzerine yürüdüler. Bu yürüyüş tam hazırlık yapılmadan olmuştu. Eğer iyice hazırlansalardı 100 000 süvâri çıkarabilirlerdi. Onların yürüyüşe geçtikleri Bizans hükümdarı Romanos'a ulaşınca-ki bu hâdise 332 yılında olmuştur.- onlara karşı hıristiyanlığı kabul etmiş arap kıyafetinde 12 000 süvâri gönderdi. Bunların yanına rumlardan 50 000 asker verdi. Bu bizans süvarileri sekiz gün yürüdükten sonra, Valandar'a varıp şehrin arkasında karargâh kurdular. Türklerin karşısında mevzi aldılar. Türkler Valandar halkından (s. 61) pek çok kişiyi öldürmüşler, kalanları yardım gelinceye kadar surun içine çekilmişlerdi. Zikredilen dört Türk hükümdarı hıristiyanlaşanların ve Rumların geldiklerini öğrenince, ülkelerine haber göndererek Hazar, Bâb el-Ebvâb, el-Lân v.s. memleketlerden yanlarına gelen tüccarları çağırdılar. Bu dört Türk kabilesi arasında Müslümanlığı kabul etmiş olup ancak kâfirlerle harp yapıldığı zaman işbirliği yapan müslümanlar da vardı. İki taraf birbirlerine karşı saf bağlayınca hıristiyanlaşanlar Rumların önünde Türklere karşı çıktılar. Bunun üzerine, Türkler tarafındaki müslüman tüccarlar ileri atılarak onları İslâmiyet'e dâvet ettiler. Türklerin tarafına geçerlerse onları Bizans toprağından çıkararak islâm diyârına götüreceklerini söylediler. Hıristiyanlaşanlar bu teklifi kabul etmediler. İki taraf arasında çarpışmalar oldu. Hıristiyanlar ve Rumlar, çok kalabalık oldukları için üstün durumdaydılar. İki taraf geceyi muharebe saflarında geçirdiler. (s. 62) Dört Türk hükümdarı aralarında bir durum değerlendirmesi yaptılar. Peçenek hükümdarı diğerlerine "Yarın sabah idâreyi bana bırakın." dedi. Onlar da kumandayı ona bıraktılar. Sabah olunca sağ kanadın ucuna bir çok birlik yerleştirdi. Her birlik 1 000 süvâriden meydana geliyordu. Sol kanadın ucunda da aynı şeyi yaptı. İki taraf çarpışmak için hazır olunca sol kanadın ucundaki birlikler ortaya çıkarak Rumların merkezini ok yağmuruna tuttular, sol kanada kadar ilerlediler. Sol kanadın ucundaki birlikler de çıkıp yine Rumların merkezini ok yağmuruna tutarak sağ kanadın ucundan çıkan birliklerin yerlerine vardılar. Bu birlikler birbiri peşine aynı hareketi tekrarlıyor, Türklerin asıl merkez, sağ ve sol kanatları yerlerinde duruyordu. (s. 63) İki tarafın ucundaki birlikler ok atarak bahsedilen hareketi tekrarlarken merkezde birleşiyorlardı. Nihâyet, hıristiyanlaşanlar ve Rumlar onların saflarının bozulmakta ve üzerlerine devamlı ok yağdırılmakta olduğunu görünce; üzerlerine çok ok atan ve safları karışmış olan birliklere saldırdılar. Bu birlik-

ler onların önünden çekilince arkalarındaki muntazam saflarla karşılaştılar. Bu muntazam birlikler birden Bizanslılar üzerine ok yağdırdılar. Bu ok yağmuru Rumların yenilmesine sebep oldu. Türkler muntazam saflarla onların saflarına hamle yaptılar ve galip geldiler. Birlikler sağdan ve soldan düşman üzerine atıldılar. Düşmanı kılıçtan geçirmeye başladılar. Gökyüzü tozdan kararardı, atlar kişnedi. Rumlardan ve hırisitiyanlardan 60 000 kadarı öldürüldü. Hatta, ölenlerin cesetleri üzerinden şehrin suru üzerine çıkılabiliyordu. Şehir fethedildi. (s. 64) Günlerce kılıç işledi. Halkı esir edildi. Türkler üç gün sonra şehirden çıkarak Kostantıniyye üzerine yürüdüler. Mamûreler, merâlar ve çiftlikler arasından Rumları öldürerek ve esir alarak geçtikten sonra Kostantıniyye suru önünde konakladılar. Kırk gün sur önünde esir aldıkları kadınları ve çocukları dîbâ, ipekli elbiseler ve kumaşlarla değişerek eğlendiler. Adamları kılıçtan geçirdiler. Kimseyi sağ bırakmadılar. Hattâ, kadınları ve çocukları bile öldürdüler. Etrafa yağma akınları yaptılar. Yağmaları Slâv ülkelerine ve Roma'ya kadar vardı. Zamanımızda bu Türklerin akınları Endelüs, Frengistan, Galiçya hudutlarına ulaşmaştır. Kostantıniyye topraklarına ve bahsedilen ülkelere devamlı akınlar yapmaktadırlar.

Cild III:

(s. 64) Sakâlibe ülkesinde bu hükümdardan sonra Türk hükümdarı gelir. Bu cins, Sâkâlibe'nin en güzel yüzlü, en kalabalığı ve en kahramanıdır...

Cild IV:

Türklerin Anatomisi ve Fizyonomisi:

(s. 9) Türklerin mafsallarının gevşekliği, baldır kemiklerinin eğriliği ve kemiklerinin esnekliği de iklimin etkisi neticesidir. O kadar ki, bir Türk önüne doğru ok attığı gibi arkasına doğru da ok atar. Adetâ ensesi yüzü, yüzü ensesi olur. Bu konuda omur halkaları ona uyar. Vücutlarına soğuk etki yapınca hararet vücutlarının üst tarafına yükseldiği ve arttığı için yüzleri kızarır...

(s. 32) Türklerin şekil bakımından birbirlerine benzemelerinin sebebi şudur: ülkelerinin havası soğuklukta birbirine müsâvidir. Bu sebeple şekilleri de müsâvi olur, birbirine benzer... Türklerin ülkesinde soğuk çok olduğu, hararet bedenlerinin nemini buharlaştıramadığı için, çok etli ve yumuşak bedenlidirler. (s. 33) Bir çok huylarında kadınlara benzerler. Bu sebeple, onlarda cinsî arzu azdır. Mizacları soğuk ve nemli olduğu için çocuk-

ları azdır. Bazan cinsî arzunun azlığı çok ata binmekten de ileri gelir. Türklerin kadınları da şişman ve nemli vücutlu olduğundan rahimleri tohumu cezbetmekte zayıflık gösterir. Renklerinin kırmızı olması, bahsettiğimiz gibi, soğuktan ileri gelir. Zira, beyaz bir şey fazla soğuğun etkisinde kalırsa kırmızılaşır.

(s. 76) ... İranlıların anlattıklarına göre, Keyhusrev Türklere karşı sefere çıkıp Harezm'e yürüyünce bu ateşin mâhiyyetini sardu...

Cild V:

(s. 302) ... Haccâc, Abdurrahmân b. Eş'as'i Sicistan, Büst ve Ruhac'a vâli tâyin etmişti. Abdurrahman oradaki Türk kavimleriyle savaştı. Onlar *Guz (Gur), Halaç* denen Türk cinsleridir. Bu ülkelere komşu Rutbîl gibi hind hükümdarlarıyla da savaştı.

Cild VIII:

(s. 144) ... Bu sene (hicrî 280) Nasr b. Ahmed'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi İsmâîl b. Ahmed Türk ülkesine sefer yaptı. Onların şehirlerinden Dâr el-Mülk (başkent) denen şehri zaptetti. Hükümdarın karısı Hâtûn'u esir aldı. Türklerden 15 000 esir aldı, 10 000 kişiyi öldürdü. Bu hükümdara Tunkes dendiği söylenir. Türklerden bu ülkeye hükümdar olan herkese bu isim verilir. (s. 145) Bunların Karluk Türklerinden olduklarını sanıyorum.

V. Mes'ûdî, *el-Tenbîh ve'l-işrâf,* nşr. de Goeje, Leyden 1894

(s. 62) ... Bu denizin (Balkaş Gölü) etrafındaki çöllerde Türklerden çok miktarda Oğuz göçebesi bulunur... (s. 62) ... Bu denize dökülen meşhur büyük nehirlerden biri de Ak İrtiş'tir. Bu nehirlerin her biri Dicle ve Fırat'tan daha büyüktür. İkisinin denize döküldüğü yerler arasında on gün kadarlık mesafe bulunur. Bunların etrafında Türklerden Kimakların ve Oğuzların kışlak ve yaylaları vardır...

Hazar nehri, Hazarların bu günkü başşehri Etil'den geçer. Daha önce onların merkezi Belencer idi. Burtâs nehri Hazar nehrine dökülür. Burtâs, Harezm ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tâbi olan büyük bir Türk kabilesidir. Bu nehirde Harezm ve diğer memleketlere âit büyük ticâret gemileri mal ve eşya taşırlar. (s. 63) Siyah tilki derileri Burtâs ülkesinden getirilir. Bunlar en makbul ve en pahalı kürklerdir. Buradan getirilen kürkler arasında kırmızı ve beyaz olanlar da vardır ki, bunlarla fenek ve halencî kürkleri

birbirine eşittir. Bu kürklerin en kalitesizi a'râbî denilen cinsidir. Diğer milletlerin hükümdarları bu kürkleri giymekle övünürler. Bunlardan kalansuva (börk) ve kürk edinilir. Siyah cinsleri çok miktarda para eder...

(s. 64) Ceyhun nehri Bedahşan'ın ötesinden çıkar Bedahşan ribâtının âmilliklerinin Ceyhun'un çıktığı yere yakın sınırları Türklerden medenî ve göçebe *Uhân, Tibet, Aygan* kabileleri cephesidir: Bu nehir burada *Aygan* cinsinin adıyla bilinir... (s. 65) ... Buhârâ ve mâmûrelerini doğuya karşı koruyan büyük suru eski zamanlarda Türklerin yağmalarına ve eziyetlerine mâni olmak için Sugd hükümdarlarından biri inşâ ettirmiştir (s. 66) Buntus denizi Bulgarları, Rusların ve Lâzike denilen şehirden itibâren kuzey tarafta yaşayan milletlerin denizidir. (s. 67) Buntus denizine dökülen nehirlerden biri de Tonayas (طنايس) nehridir Danuba (Tuna) nehri kıyısında hıristiyanlaşan Bulgarlardan çok insan yerleşmiştir.

(s. 180) Bulgarlar Türklerden, Bizans'ın doğusundaki Valandariyye denen göçebelerdendir ki, bunlar Peçenekler, *Yecnîler*, Başgırtlardır. Bu kavimler zikredilen 5 sancağın (temanın) çoğunu 320 yılından sonra elegeçirdiler. Burada (Balkanlarda), karargâh kurarak Kostantıniyye ve Roma yolunu kestiler... Bunların doğudan Balkanlara gelmelerinin sebebi, (s. 181) onlarla Oğuzlar, Karluklar, Kimaklar arasında savaşlar çıkması ve Cürcân'a komşu yerlere yağma yapmalarıdır.

VI. Mes'ûdî, Acâ'ib *el-dünyâ*, Bursa Hüseyin Çelebi nr. 746 (63b-64b)

Türklere gelince, bunlar Yâfes'in neslinden gelirler ve bir çok cinslere ayrılırlar. Bir kısmının şehirleri ve kaleleri vardır. Bir kısmı dağlarda ve bozkırlarda keçe çadırlarda otururlar. Kır ve çöl hayatı yaşayanlar sâdece avcılıkla uğraşırlar. Av bulamadıkları zaman hayvanlarının damarlarını kesip kanlarını bir kaba alırlar ve bunu pişirip yerler. Onlar akbaba, karga v.s. hayvanlart yerler, dinleri (şeriatları) yoktur. Bir kısmı mecûsî dinindedirler, bir kısmı yahudi olmuştur. Hükümdarlarının çoğu Bulgar ülkesindedir. En büyük hükümdarlarına Hâkân denir. Onun tacı, tahtı, altın kemeri vardır. Türkler ipek giyerler. Rivâyete göre, Hâkânları halkın karşısına pek az çıkarmış, Çıkınca da onun karşısında kimse durmazmış. Türkler sihir, şiddet ve kin sahibi insanlardır. Hükümdarlarının senede muayyen bir günü vardır. Bu gün hükümdar adına büyük bir ateş yakılır. Hükümdar yüksek bir yerden ateşe doğru eğilmiş bakarken kâhinler ateşe karşı bir şeyler söylerler. Bunun

üzerine ateşten yukarı doğru bir çehre yükselir. Eğer bu çehre mavi (yeşil anlamına da gelebilir) ise yağmura ve bolluğa, beyaz ise kuraklığa, kırmızı ise kan dökülmesine, sarı ise hastalıklara ve vebâya, siyah ise hükümdarın ölümüne veya uzak yolculuğa delâlet eder. Son renk olursa hükümdar yola veya gazaya çıkmaya acele eder.

VII. *Hudûd el-âlem,* İngilizceye tercüme eden V. Minorsky, London 1937

(s. 53)

5. Diğeri Hazarların denizidir. Bu denizin doğusu Guz ve Harezm'e açılan bir çöldür. Kuzeyi Guz'a ve Hazarların bir kısmına açılır. Batısı Hazarların ve Azerbaycanlıların kasabalarına bitişir. Güneyi ise Gîlân; Deylemân, Tabaristan ve Gürgân'a bitişmektedir. Bu denizde halîç yoktur (deniz başka bir denize bitişmez). Uzunluğu ve genişliği 400 fersahtır. Buradan balıktan başka bir şey çıkmaz.

6. Diğer biri Gurziyânların denizidir, Bu deniz Buntus olarak bilinir. Doğusu Alanların sınırlarına, kuzeyi Peçeneklerin, Hazarların, Mirvatların, İç Başgırtların ve Slâvların oturdukları yerlere kadar uzanır. Batısı Burcânların memleketine, güneyi ise Rum memleketine kadar uzanmaktadır. Bu denizin uzunluğu 1 300 mil, genişliği ise 350 mildir.

7. Diğeri Harezmlilerin denizidir. Harezm'den başlıyarak kuzey batıdaki 40 fersahlık bir uzaklığa kadar ulaşır. Guzların yurtları tarafından tamamen çevrilmiştir. Çevresi 300 fersahtır.

(s. 60) 35. Hazar denizinde iki ada vardır. Bir tânesi Hazar derbendi yakınlarındaki Cezîret el-Bâb'tır. Buradan rûyân (kırmızı boya kökü) elde edilir. Ve bütün dünyaya ihraç edilerek boyama işinde kullanılır. Ötekisi Siyahkûh adasıdır. Buraya yerleşen Guz. Türkleri topluluğu karada ve denizde yağmalar yaparlar. Bu denizde bir başka ada daha vardır. Fakat, bunun, köşelerinden biri Dihistan toprağına bağlıdır. Buna Dihistan-sûr denir. Burada az sayıda insan yaşar. Bunlar şâhin, pelikan ve balık avlarlar.

(s. 62) 7. Ve Tafkân'ın yakınında, Tuğuzguz tarafında, Tuğuzguz ve Yağma ile çeşitli hârgâhlar arasında, Manisa dağına birleşinceye kadar uzanan batı istikâmetinde bir dağ. Hûlandgûm nehri yanındaki bu dağın adı İğrâç-art'tır. Bu dağın çeşitli kısımlarının birçok adı vardır. Çünkü bu dağların her kısmı bağlı bulunduğu bölgenin adıyla anılır veya kendisine en yakın olan şehrin adını alır.

8. Başka bir dağ Issıg-göl civarındaki Tuğuzguzların hududunun başlangıcından itibaren görünür. Ve Tuḫsıyânların nihâyetine, Ḫalluḫ sınırının başlangıcına kadar gider. Sonra kıvrılarak Ḫırḫız kabilesi toprağına doğru bir kolu uzanır. Bu dağın adı Tûlâs'tır. Burada pekçok samur, sincap ve misk âhûsu bulunur. Ḫırḫız (Kırgız) memleketine doğru uzanan kolda misk hayvanı, ḫutuvv boynuzları, gri sincap ve samur bulunur.

(s. 72) 17. Diğer bir nehir Uzkend nehridir. Bu nehir Ḫalluḫ dağının arkasından çıkar ve Uzkend, Bâb Ahsîket, Hucend ve Benâket şehirlerinden ve Çay sınırlarının aşağısından geçer. Sonra, Cend ve Ḫvâra sınırına kadar aşağıya iner. Sütkend, Pârâb (Fârab) ve birçok kasabalardan geçip Harezm denizine dökülür.

18. Diğer bir nehir Hursâb (Hirsâb)'tır. Dağın kuzey tarafındaki Buttamların son hududundan çıkar. Ve Hursâb şehrinin yakınında Uzgend nehrine dökülür.

19. Diğer bir nehir Ösh'tır. Aynı dağdan çıkıp Uş ve Uraşt (Urast) arasından geçer ve Uzkend nehrine dökülür.

20. Diğer bir nehir Kubâ'dır. Aynı dağdan çıkar ve Kubâ yakınındaki Uzkend'e ulaşır.

21. Diğer bir nehir Hatlâm'dır ki, Manisa dağında, Halluh ve Hatlâm şehrinde, Yağma etekleri arasındaki sınırda olan uçtan çıkar.

22. Parab nehri ise Ḫalluḫ dağının arkasından çıkar ve Câc (Şâş) sınırına doğru akarak güney doğrultusunda yol alır. Benâket ve Kalas ovaları arasından Uzkend'e birleşir.

(s. 75) 41. Diğer bir nehir Ras (?)'tır. Guz ülkesine kuzeye doğru akan büyük bir nehirdir. Suyu siyah ve kötü kokuludur. Kimaklar ile Ḫırḫızlar arasındaki sınır üzerindeki dağdan çıkar ve Guz ülkesinden geçerek Hazar denizine dökülür.

42. Diğer bir nehir Artuş (İrtiş)'tir. Aynı dağdan çıkmaktadır. Büyük bir nehir olup suyu siyah olmasına rağmen içilebilir ve de tatlıdır. Kimak ülkesindeki Çûbîn köyüne ulaşıncaya dek Guzlar ve Kimaklar arasından akar. Sonra Etil ırmağına dökülür.

43. Diğer bir nehir Etil'dir. Artuş'un kuzeyinde aynı dağdan çıkar. Çok muazzam ve geniş bir nehirdir. Kimak içinden akarak Çûbîn'e aşağıya iner.

Sonra Bulgar'ı geçinceye kadar Guzlar ve Kimaklar arasında sınır çizerek batıya doğru, akar. Sonra, Türk Peçenekleri ile Burtâs arasından akarak güneye döner. Hazarlara âit Etil kasabasını iki kısma ayırarak Hazar denizine dökülür.

44. Diğer bir nehir Ruslarınkidir. Bu nehir Saklâb (Slâv) ülkesinin içinden çıkar ve Rus sınırına varıncaya dek doğu doğrultusunda akar. Sonra, Rusların şehirleri olan Urtâh, Slâv ve Kûyâba hudutları kenarlarından geçer, Ḫıfçâk hududundan akar. Sonra, yönünü değiştirir, Peçeneklerin hududuna güneye doğru akar ve Etil nehrine dökülür.

(s. 80-81) 8. Diğer bir çöl doğuda Merv hudutları kıyısında Ceyhun'a inen çöldür. Bu çölün güneyi Bâverd, Nesâ, Carâv, Dihistan ve Etil bölgesine kadar Hazar denizine bitişir. Bu çölün batısı Etil nehri, kuzeyi Ceyhun, Harezm denizi ve Bulgar hududuna kadar Guz ülkesidir. Adı Harezm veya Guz Çölü'dür. Bu çöldeki kumlar Belh sınırından başlayıp Ceyhun'un güneyine ve Harezm denizinin aşağısına kadar uzanır.

9. Diğer kumluk Kimak ile Cend ve Ḫvâre hudutları arasında uzanmaktadır.

(s. 83) Dünyanın meskûn toprakları 51 memleketten ibârettir. Bunlardan beşi Ekvator'un güneyindedir. Zâba, Zengistan, Habeşistan, Buja ve Nûba. Bir batı ülkesi olan Sudan kısmen kuzeye kısmen güneye âittir: Ekvator buranın üzerinden geçer. 45 ülke ise Ekvator'un kuzeyindedir: Çin, Tibet, Hindistan, Sind, Horasan ve buranın hudutları içindeki Mâverâünnehr, Kirman, Pars (Fars), Karakuḫ Çölü, Deylemistan, Hûzistân, Cibâl vilâyeti, Irak, Arap ülkeleri, el-Cezîre; Azerbaycan, Suriye, Mısır, Mağrip, İspanya, Rum, Serîr, Alân, Hazar, Saklâb, Hazar Peçenekleri, Mirvât, İç Bulgar, Rus, Macgarî (Macar), Vanandr, Türk Peçenekleri, Buradas, Burtas, Ḫıfçak, Ğuz, Kimak, Çiğil, Tuḫsılar, Ḫalluḫ, Yağmâ, Tuğuzguz, Ḫırḫız. (Kırgız). Bu ülkelerin her biri vilâyetlere bölünmüştür. Vilâyetler ise sayısız nâhiyelere bölünür. Diğer bir fasılda bu şehir ve kasabaların her birinin büyüklüğü, tabiat ve iklimi, her kasabadan gelen kıymetli şeyler, her ülke ve her şehrin nâhiyeleri, âdet ve terbiyeleri, sâkinlerinin dinleri, hakkında kitaplarda bulduğumuz veya işittiğimiz kadar bilgi vereceğiz. ....

9. Çin Ülkesinin Özellikleri:

(s. 84) Çin ülkesinin doğusunda Doğu Okyanusu, güneyinde Vakvak hududu, Serendip dağı ve Büyük Deniz, batısında Hindistan ve Tibet, kuze-

yinde Tibet, Tuğuzğuz ile Ḫırḫız ülkeleri vardır. Çin, nimeti bol ve akarsuyu olan bir memlekettir. Burada altın madeni, dağlar, çöller, göller ve kumluklar bulunur. Kırallarına Fağfûr-i Çin denir ve Ferîdûn'un neslinden geldikleri söylenir. Çin hükümdarının 360 nâhiyesi olduğu söylenir. Yılın her günü bu nâhiyelerin vergileri hazinesine getirilir. Bu nâhiyelerin sâkinleri sanatkârdır. Fevkalâde güzel şeyler yaparlar. Ticâret için gemiler Tibet'e kadar giderler. Bunların çoğu Mânî dinindedir. Ama kıralları budisttir (Şamanist olması imkânsız=şemenî). Bu ülkeden altın, ipek, çin hâvhiri, işlemeli kumaş (dîbâ), porselen, tarçın, bıçak sapları yapılan ḫutüvv boynuzları ve başka birçok şeyler gelir. Çin'de fil ve gergedan vardır.

(s. 85) 10. *Kuşâ* : Sınırdadır ve Çin'e âittir. Fakat, Tuğuzguzlar buraya devamlı baskın yapar ve yağmalarlar. Bu nâhiyenin pek lâtif şeyleri vardır.

18. *Hoten :* İki nehir arasında kurulmuştur. Hudutta insan yiyen vahşî insanlar yaşar. Buranın sâkinleri genellikle ham ipek ticâreti yaparlar. Hoten hükümdarının büyük bir maiyyeti vardır. Kendisini Türklerin ve Tibetlilerin beyi olarak tanıtır. Çin ve Tibet sınırında oturur. Bu Hoten beyinin bütün nâhiyelerden sorumlu beyleri vardır. Buradan 70 000 muharip çıkar. Hoten nehrinden ise yeşim taşı elde edilir.

22. *Bûrhîmî* ve *Nevîcget (?):* Çin'in iki nâhiyesidir. Deniz kenarında olup mamur, büyük, hoş bir yerdir. Halkı muhariptir.

(s. 90) 41. *Ḫaytal,* Kınnavc yakınında bir memlekettir. Büyük dağlarla çevrilmiştir. Küçük bir yer olup halkı savaşçıdır ve çok iyi mübârizdir. Ḫaytal padişahlığı Kınnavc racasıyla arası açık olan Üç beylerinden birine âittir.

(s.92) Tibet ve Nâhiyeleri:

Tibet'in doğusunda Çin'in bazı kısımları, güneyinde Hindistan, batısında Mâverâünnehr'in bazı hudutları ve Ḫalluḫ (Karluk)memleketinin bazı kısımları vardır, Kuzeyinde Ḫalluḫ ve Tuğuzguz ülkelerinin bazı kısımları bulunmaktadır. Burası mamur ve kalabalıktır. Fakat ticâreti azdır. Buradaki bütün halk putperesttir. Buranın bazı yerleri sıcak bazı yerleri soğuk mıntakaya âittir. Hindistan'dan Tibet'e ithal edilen her şey islâm ülkelerine de ihraç edilir. Tibet'te altın madeni vardır. Ve burada pekçok misk, siyah tilki, gri sincap, samur, kakım ve ḫutüvv boynuzu bulunur. Nimeti az olan bir yerdir. Kıralları Tübbet Hâkân diye çağrılır. Askeri ve ordusu çoktur. Tibet'in iyi özelliklerinden biri, orayı kim ziyâret ederse oradan ayrılıncaya kadar neşeli ve mutlu olmasıdır.

1. Râng-Rong; Tibet'in Çin ve Hindistan'a yakın bir nâhiyesidir. Tibet'te bundan daha fakir nâhiye yoktur. Halkı çadırda yaşar, geçimleri koyun yetiştirmekledir. Tübbet Hâkân bunlardan haraç yerine insan başına vergi alır. Bu memleketin uzunluğu ve genişliği birer aylık yoldur. Dağlarında altın madeni olduğu bildirilmiştir.

Toğuzğuz Ülkesi ve Nahiyeleri:

Doğuda Çin ülkesi, güneyde Tibet'in ve Ḫalluḫ ülkesinin bazı kısımları, batıda Kırgız ülkesinin bazı kısımları, kuzeyi boyunca boydanboya yine Kırgız ülkesi ile komşudurlar. Toğuzğuz ülkesi Türk ülkelerinin en büyüğüdür. Toğuzguzlar nüfus bakımından da en kalabalık Türk ülkesidir. Eski zamanda bütün Türkistan kıralları Toğuzguzlardan çıkmıştır. Toğuzguzlar cengâver bir kavim idiler, çok sayıda silâhları vardı. Bunlar yazları ve kışları otlak araziler boyunca münâsip iklimler seçerek bir yerden bir yere göçerler. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sâbica kürkleri, Ḫutüvv boynuzları, yak öküzü derileri gelir. ülkenin az hoş yerleri vardır. Malları saydığımız şeylerden başka koyun, sığır ve atlardır. Toğuzğuz ülkesinde sayısız ırmaklar vardır. Türklerin en zenginleri Toğuzğuzlardır. Tatarlar da bunların bir cinsidir.

1- *Cinânkes :* Toğuzguzların başşehri olup orta boy bir şehirdir. Hükümetin merkezidir. Çin hudutlarına bitişiktir. Yaz günleri çok sıcak, kışları çok hoştur.

2- *Tafgan* dağları yanında beş köy vardır. Bunlar Kâzârk, Gümülket, Pençkes, Bârlûğ, Câmgır'dır. Toğuzguzların kıralı yazları Pençkes köyünde oturur. Toğuzguzların kuzeyi sahradır. Bu sahra onlar ile Kırgızların arasında tâ Kimak ülkesine kadar uzanır.

3- *Kimsîgıyâ* iki dağ arasında bir köydür.

4- *Sütkes* üç köylü ufak bir bölgedir.

5- *Erk* Ḫuland-gun (Ḫukand) nehri yanında bir kasabadır. Üzüm dışında çok meyvesi vardır. Buraya yedi köy bağlıdır. Erk ve bölgesinin 20 000 adam (süvari) çıkardığı söylenir.

(s. 95)- *Kurârhûn* veya *Kuvârûn :* Kumlar arasında bir köydür. Nimetleri az, fakat insanı çoktur.

7- *Beğ-tigîn* köyü: Burası Suğdlulara âit beş köyden meydana gelir. Burada hıristiyanlar, zerdüştîler ve putperestler yaşarlar (Minorsky buradaki putperetslerin muhtemelen budistler olduğunu söyler.). Mevkii soğuk bölgededir ve dağlarla çevrilidir.

8- *Kûmis-urt:* Dağda bir köy olup, halkı avcıdır.

9- *Kumul :* Çimenlerle ve merâlarla kaplı bir yerdir. Burada Toğuzğuzların çadırları ve keçeden kulübeleri bulunur. Halkı koyun besler.

10- *Cimlikât :* Geniş bir köy olup reisine Yabgû veya Beygû denir. Buradaki halk Yabguyân veya Beyguyân'ın tebaası olarak yerleşmişlerdir. Kimaklar, Ḫalluḫlar ve Yağmalar devamlı şekilde bu köyü talan ederler.

11- *Tutrâgurt :* Evleri topraktan bir köydür. Tüccarlar için bir konaklama yeridir.

12- *Mâbnecrabât :* Büyük bir nehrin ve bol çimenin bulunduğu bir yerdir.

13- *Telḫmekân :* Burada önceden Toğuzguzlar yaşamışlardır. Şimdi ise haraptır.

14- *Südnek :* Devamlı olarak kar ve yağmur yağan bir menzildir.

15- *Sahanık* (سخنك): Bir menzildir.

16- *İrgüzkûğât:* Otlak ve çayırlık bir menzildir.

17- *İgracerd:* Devamlı kar bulunan bir menzildir. Burada vahşi hayvanlar ve karaca bol bulunur. Bu dağdan çok miktarda karaca boynuzu getirilir.

Yağmâ Ülkesi ve Kasabaları:

Buranın doğusunda Toğuzğuz ülkesi, güneyinde Kûçâ nehrine karışan Ḫûland nehri, batısında Ḫalluḫ hudutları bulunur. Bu ülkede çok az zirâat yapılır. Buna karşılık çok kürk imâl edilir. Bu çok oyunludur(?). Zenginliği at ve koyundur. Halkı sert, kuvvetli ve muhâriptir. Hükümdarları (s. 96) Toğuzguz hükümdarları âilesindendir. Yağmaların bir çok kabilelari vardır. Bazıları bunlar arasında 1 700 mâruf kabilenin sayıldığını söylerler. Bu ülkede hem aşağı tabakadan, hem yüksek tabakadan olanlar hükümdarlarına çok hürmet gösterirler. Bulâkiyân da Toğuzğuzlarla karışmış Yağmalar arasında bir kavimdir. Bu bölgede bir kaç köy vardır.

1- *Kâşgar:* Çin iklimine bağlıdır. Yalnız, Yağma, Tibet, Kırgız ve Çin hudutları arasında bulunur. Kâşgar'ın reisleri eski zamanda Ḫalluḫlardan veya Yağmalardandı. İğrâcerd dağları Yağma ülkesini kat eder.

2- *Artuk;* Yağmaların kalabalık bir köyüdür. Fakat, yılanlar fazla çoğaldığı için halk köyü terketmiştir.

3- *Hîrmkî (veya Ḫraklî):* Geniş bir köydür. Halkı Artuklardandır. Bu köyde Yağmalardan, Ḫalluḫlardan ve Toğuzğuzlardan olmak üzere üç cins Türk oturur.

Kırgız Ülkesi:

Kırgız ülkesinin doğusunda Çin ülkesi ve Doğu Okyanusu, güneyinde Toğuzğuz hududu ve Ḫalluḫların bir kısmı, batısında Kimak ülkesi, kuzeyinde kuzeyin meskûn olmayan arazisi yer alır. Bunların ülkelerinin uzak kesimleri meskûn değildir. Bu bölge kuzeyin kimsesiz arazisidir. Burada soğuğun fazla olması yüzünden halk yaşayamaz. Kırgızlardan çok miktarda misk, kürk, ḫadenk odunu, ḫalenc odunu, ḫutüvvden yapılmış bıçak sapları getirilir. Hükümdarları Kırgız Hâkân adını alır. Buradaki halk vahşi hayvan tabiatlıdır. Kaba yüzlüdür. Saçları azdır. Kanunsuz ve insafsızdırlar. Fakat, iyi savaşçı ve muhariptirler. Etraflarındaki kavimlerle devamlı savaş ve düşmanlık halindedirler. Zenginlikleri Kırgız eşyaları, koyun, sığır ve attan müteşekkildir. Bunlar nehirler boyunda, otlaklarda ve müsâit iklimlerdeki çayırlarda dolaşırlar. Ateşe taparlar, ölülerini yakarlar. Çadırlarda ve keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar.

(s. 97) 1- *Fûrî:* Kırgızlara bağlı bir kabilenin adıdır. Kırgızların doğusunda yaşarlar. Ve Kırgızlar içindeki diğer topluluklarla karışmazlar. İnsan yiyici ve insafsızdırlar. Diğer Kırgızlar bunların dilini bilmez ve bunlar vahşi gibidirler.

2- Fûrî'nin bu kısmında *Kemekâs* kasabası vardır. Burada Kırgız Hâkân oturur.

3- *Küseym* (كسيم): Kırgızlardan bir boyun adıdır Bunlar keçe kulübelerde dağların yamaçlarına yerleşmişlerdir. Kürk, misk ve ḫutüvv (boynuz) temin etmek için avlanırlar. Bu kabile Kırgızlardan farklıdır. Dili Ḫalluḫların diline henzer. Ve Kimaklar gibi giyinirler. Hâkân'ın sarayı dışında Kırgızlardan kimse köy ve kasabaya sahip değildir.

Ḫalluḫ (Karluk) Ülkesi ve Kasabaları:

Ḫalluḫların doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Tokuzoğuz hudutları, güneyinde Yağma'nın bazı kısımları ve Mâverâünnehr ülkesi, batısında Oğuz hudutları, kuzeyinde Tuḫsî, Çiğil, Tokuzoğuz hudutları vardır. Burası mamur bir ülkedir. Ve Türk ülkelerinin en hoşudur. Akarsuları ve mutedil bir iklimi vardır. Bu ülkeden çeşitli kürkler getirilir. Ḫalluḫlar medenîleşmiş kavimlere yakındırlar. Hoş ahlâklı ve medenîdirler. Eski zamanda Ḫalluḫların hükümdarları Cabgûy veya Yabğû adını alıyordu. Ḫalluḫ ülkesinin kasabaları ve köyleri vardır. Ḫalluḫların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandır. Zenginlikleri koyun, at ve çeşitli kürklerdir. Muharip bir kavim olup yağmacıdırlar.

1- *Kûlân :* İslâm dünyasına bitişik küçük bir bölgedir., Burada zirâat yapılır.

2- *Mirkî :* Ḫalluḫlar ile meskûn, tüccarların uğradığı bir köydür. Kûlân ile Mirkî arasında üç Ḫalluḫ kabilesi bulunur. Bunlar Bistân, Ḫaym ve Barîg adını alırlar.

3- *Nûnkât (Nevî-kât) :* Urûn-arc (Garc) dağları yanında bir kasabadır. Fakat, şimdi ıssız (metruk), harap ve hırsızların uğrak yeridir. Burası büyük yol üzerindedir. Burada Ḫalluḫların bir kaç keçe kulübesi bulunur.

4- *Kühenkesîr* (كهنكسير) *:* Bir çok Ḫalluḫ kabilesinin oturduğu kalabalık bir köy ve mamur bir yerdir.

(s. 98) 5- *Tûzûn-bulâḫ:* Tarlaları bulunan, akarsuları ve hoş yerleri olan bir köydür. Ḫalluḫlar ile Yağmalar arasındaki sınır üzerinde yer alır.

6- *Tûzûn-garç* yakınında bulunan Tuz-kul (Tûz-kûk) gölü: Bu gölden Ḫalluḫların yedi kabilesi tuz ihtiyaçlarını temin ederler.

7- *Kûk-yâl* (Kök-yâl), *Atlâlıg* (Otlalıg), *Lûlug* (Ulug): Bunlar Babarâkuh dağının yamacında yerleşmiş bulunan çok güzel (hoş) ve refah seviyeleri yüksek üç köydür. Dihkanları (beyleri) Yabgû'nun kardeşleridir.

8- *Uz-kâs* ve *Milcikâs :* Bara-kûh dağının yamacında bulunan iki köydür. Refah seviyeleri yüksek ve çok hoş olan bu köyler Yabğû hükümdarlığına bağlıdır.

9- *Kirmînkâs :* Lebân denen bir kaç Ḫalluḫ burada oturur. Her yerden tüccarların oturduğu geniş bir köydür.

10- *Tunul (Tong) ve Telhzâ :* Issı-göl yakınında, Ḫalluḫlar ile Çiğiller arasındaki hudut üzerindeki dağların arasında iki köydür. Sâkinleri savaşçı, cesur ve yiğittirler.

11- *Barsahân :* Çöl kenarında, refah seviyesi yüksek ve hoş bir kasabadır. Dihkânı Ḫalluḫlara, köy sakinleri Toğuzguzlara bağlıdır.

12- *Câmgar :* Ḫalluḫ ülkesinde, çölün kıyısında küçük bir bölgedir. Eskiden Ḫalluḫlara tâbi idi. Fakat, şimdi hükümdarları Toğuzguzlar adına hükmeder. Burada 200 kabile yaşar ve buraya bağlı bir bölge daha vardır.

13- *Bencul (Bencuk) :* Ḫalluḫ ülkesindedir. Fakat, daha önceleri burânın hâkimi Toğuzguzlar adına hükmederdi. Şimdi Ḫırḫızlar (Kırgızlar) tarafından işgal edilmiştir.

14- *Akrâkır* (أقراقير): Kalabalık bir kasabadır. Nehir ile dağ arasında bulunur.

15- *Uc:* Dağda bulunur. Burada 200 kadar insan vardır.

Bu zikredilen son iki yer Ḫalluḫlar tarafından işgal edilmiştir.

Çiğil Ülkesi:

Esasen Ḫalluḫlara ait bir ülkedir. Fakat, zamanımızda da kalabalık bir yerdir. Doğu ve güney hudutları Tuḫsılara bağlıdır. (s. 99) Doğusunda Kırgız ülkesi vardır. Ḫalluḫ ve Kırgız ülkesinden ihraç edilen şeyler Çiğil ülkesinde de bulunur. Çiğil ülkesi büyük zenginliklere sahiptir. Çiğillerin çadırları ve keçe kulübeleri vardır. Fakat, güzel kasabaları ve köyleri azdır. Zenginlikleri sığır, koyun ve attır. Bazıları güneşe ve yıldızlara taparlar. Bunlar iyi ahlâklı kimselerdir. Sosyal tarafları kuvvetli ve müşfiktirler. Kralları kendi aralarından biridir.

1- *Sîkûl:* Ḫalluḫlarla Çiğiller arasındaki hudutta geniş bir kasabadır. İslâm dünyasına yakındır. Tüccarların bulundukları, refah seviyesi yüksek ve hoş bir yerdir.

Tuhsı Ülkesi ve kasabaları;

Bu ülkenin doğusunda Çiğil hudutları, güneyinde Ḫalluḫlar ve onların dağlık bölgeleri, batısında bir grup Kırgız, kuzeyinde Çiğiller bulunur.. Burası Çiğillerin ülkesinden çok daha güzeldir. Buradan misk ve çeşitli kürkler

gelir. Zenginlikleri at, koyun ve kürktür. Çadırlarda ve keçe kulübelerde otururlar. Kışın ve yazın tabiî arazide, otlaklarda ve çayırlarda dolaşırlar.

1- *Lâzine ve Ferâḫiye :* Tuḫsıların iki kavmidir. Bunlardan her biri ufak bir ülkeye sahiptir. Bu iki kabilenin adlarını taşıyan iki köy vardır.

2- *Sûyâb:* 20 000 adamın (süvarinin) çıktığı geniş bir köydür.

3- *Bîglîlik* (Beylerin Evi): Soğdiyân (S. mknâ) diye adlandırılan geniş bir köydür. Hükümdarı *Yinâl-beğ-tigîn* adını alır. 3 000 adam bu beyin yanında harbe gider.

4- *Urkâs :* Tuḫsıların iki köyü arasında yer alır. Burada az insan yaşar. Fakat, yeri güzel ve sâkinleri zengindir.

Kimak Ülkesi ve Kasabaları:

Kimak ülkesinin doğusunda Kırgızların bir cinsi yaşar. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde gayr-i meskûn arazinin bir kısmı bulunur. Kuzeyi insanların yaşamadığı kuzey bölgesidir. Bu ülkede tek bir kasaba, bir çok kabile vardır. Halkı keçe kulübelerde yaşar. Yaz-kış otlaklar boyunda, sular ve çayırlar etrafında dolaşırlar.Kimakların malları samur ve koyundur. Yiyecekleri (s. 100) yazları süt, kışları ise kurutulmuş etür. Ne zaman Guzlarla aralarında sulh olursa, o zaman kışları Guzlara (Oğuzlara) doğru göçerler. Kimakların hükümdarına Hâkân denir. Hâkân'ın onbir tâne valisi (âmili) vardır. Bunların başlarında bulunduğu âmillikler miras yoluyla çocuklarına geçer.

1- *Ender ez-Kıfçâk:* Kimak ülkesinin bir kısım halkıdır. Bunların bazı âdetleri Oğuzlara benzer.

2- *Kırkızhân:* Kimakların diğer bir bölgesidir. Burada oturanların âdetleri Kırgızlarınkine benzer.

3- Yağsûn *yâsû:* Kimakların Etil ve İrtiş nehirleri arasında yer alan bir bölgesidir. Halkı yerleşmiş şartlara sahip olup güzel yüzlüdür.

4- *Nemâkiye:* Yaz aylarında Hâkân'ın oturduğu bir Kimak kasabasıdır. Bu kasabayla Taraz arasında atla seyâhat edildiğinde 80 günlük uzaklık vardır.

5- *Dih-i Çûb:* Nehir kıyısında bir köydür. Yaz aylarında burada çok insan toplanır.

Oğuz Ülkesi:

Oğuz ülkesinin doğusunda Oğuz Çölü ve Mâverâünnehr kasabaları., güneyinde aynı çölün bazı kısımları ve Hazar denizi, batısında ve kuzeyinde Etil nehri vardır. Guzlar (Oğuzlar) mağrur (azametli) yüzlüdürler. Ve mücâdeleyi severler. Kötü niyetli ve hasedçidirler. Kış ve yaz otlaklarda ye bozkırlarda dolaşırlar. Zenginlikleri at, sığır, koyun, silâh ve az miktarda avdır. Aralarında çok sayıda tüccar bulunur. Yabancılarda gördükleri iyi ve güzel şeylere secde ederler. Oğuzlar tıp adamlarını (şamanları) çok makbul tutarlar. Ve ne zaman onları görürlerse secde ederler. Bu tabibler onların hayatları ve malları üzerinde hâkimdirler. Oğuzların kasabaları yoktur. Fakat, keçe kulübeleri olan halkın sayısı çoktur. Silâh ve âletlere sahiptirler. Ve harp sırasında cesur ve yiğittirler. Devamlı halde İslâm ülkelerine akınlar yaparlar. (s. 101) Yolları üzerinde rastladıkları yerleri yağma ederler ve süratle geri dönerler. Birbirleriyle kavga etmemeleri için, kabilelerinden her birinin ayrı ayrı reisleri vardır.

Peçenek Ülkesi:

Peçeneklerin doğusunda Oğuzlar, güneyinde Burtâs ve Baradûs ülkeleri, batısında Macarlar ve Ruslar, kuzeyinde Rutâ nehri bulunur. Bu ülke her bakımdan Kimak ülkesine benzer. Peçenekler savaş esnasında kamşularıyla (Oğuzlar ve Kimaklarla) birlikte hareket ederler. Peçeneklerin kasabaları yoktur. Reisleri aralarından biridir.

Kıpçak Ülkesi:

Kıpçakların güney hudutlarında Peçenekler, bütün geri kalan kısımlarda kuzeyin gayr-i meskûn arazisi uzanır. Ve bu kuzeyde hiç bir canlı bulunmaz. Kıpçaklar Kimaklardan ayrılmış bir kavimdir. Bu bölgelerde yerleşmişlerdir. Fakat, Kıpçaklar Kimaklardan daha korkaktırlar. Başkanları Kimaklar adına tâyin olunur.

Macar Ülkesi:

Macarların doğusunda dağ, güneylerinde Vanandar diye adlandırılan bir hıristiyan kabilesi bulunur. Macarların batı ve doğusunda Rusların toprakları vardır. Bu ülkenin reisinin kumandasında sefere çıkan 20 000 kadar süvarisi vardır. Ülkenin hükümdarına Jula adı verilir. Macar ülkesi uzunluğuna 150, enine 100 fersahtır. Macarlar kışları kendilerini Ruslardan ayıran bir nehrin kenarında kalırlar. Yiyecekleri balıktır ve balıkla yaşarlar. Çok

zengindirler, fakat aşağıdırlar. Bu ülkede çok ağaç ve akarsu vardır. Halkı güzel görünüşlü ve heybetlidir. Macarlar harpte etraflarında yaşayan kâfirlerle ittifak yaparlar ve çoğunlukla muzaffer olurlar.

İç Bulgarların Ülkesi:

Bunların doğusunda Mirvât, güneyinde Gurz denizi (Karadeniz), batısında Sakâlibe (Slâvlar), kuzeyinde Rus dağı vardır. Burası şehirleri olmayan bir ülkedir. Halkı cesur, savaşçı ve heybetlidir. Tabiatları Hazar ülkesi kıyısında yaşayan Türklerin tabiatına benzer. İç Bulgarlar bütün Ruslarla savaş halindedir. Ancak etraflarında yaşayan kavimlerle ticâret yaparlar. Koyun, silâh ve harp âletlerine sahiptirler.

Mirvât Ülkesi:

Bu ülkenin doğusunda dağlar ve bir kısım Hazar Peçenekleri, güneyinde bir kısım Hazar Peçenekleri ve Gurz denizi, batısında Gurz denizinin bir kısmı ve İç (Dış) Bulgarlar, kuzeyinde Bulgarlardan bir kısım ve Vanandar dağları bulunur. Bunlar hıristiyan olup iki dil konuşurlar: Arapça ve Rûmî dilleri. Araplar gibi giyinirler. Türkler ve Rumlarla iyi geçinirler. Çadırları ve hârgâhları vardır.

Hazar Peçeneklerinin Ülkesi:

Bunların doğusunda Hazar dağı, güneyinde Alanlar, batısında Gurz denizi, kuzeyinde Mirvât ülkesi yer almaktadır. Bunlar eskiden bir Peçenek Türk grubu idi. Buraya geldiler, fetihle elegeçirip yerleştiler. Bunların keçe kulübeleri, çadırları (hârgâh ve kubbeleri), sığır ve koyunları vardır. Aynı bölgede Hazar dağları üzerindeki otlak yerlerde gezinirler. İslâm ülkelerine getirilen Hazar esirlerinin çoğu bunlardandır. Zikredilen bu son üç ülke tabiattan nasibini pek az almıştır (iklimi iyi değildir).

El-Lân (Alanlar) Ülkesi ve Şehirleri:

Bu ülkenin doğusunda ve güneyinde Serîr, batısında Rum ülkeleri, kuzeyinde Gurz denizi ve Hazar Peçenekleri bulunmaktadır. Bütün ülke bölünmüş ve dağlıktır. İklimi iyidir (s. 161) Bunların kralları hıristiyandır. Bunlar 1 000 geniş köye sahiptirler. Aralarında hem hıristiyan, hem putperest vardır. Halkının bir kısmı dağlarda, bir kısmı ovada yaşamaktadır.

1- *Kâsak:* Gurz denizi kıyısında bir Alan bölgesidir. Hoş bir yer olup içinde tüccarlar bulunmaktadır.

2- *Haylân :* Kralın ordusunun bulunduğu şehir.

3- *Der-i Alan* (Alan Kapısı): Bir dağın tepesinde bir kale gibi konmuş bir şehirdir. Her gün 1 000 kişi sırayla surlarında nöbet tutar.

Serir (Avar) Ülkesi ve Şehirleri:

Doğusu ve güneyi Ermenistan, batısı Rum ülkesi, kuzeyi Alan ülkesiyle sınırdır. Dağlardan ve ovalardan meydana gelen burası son derece hoş bir ülkedir. Söylendiğine göre, dağlarında her biri keklik büyüklüğünde sinekler yaşar. Kral sineklerin yaşadığı bu bölgeye, arasıra, beslenmeleri için bol miktarda leş, ölü sığır veya av gönderir. Zira, bu sinekler kızarlarsa gelirler ve rastladıkları her adam ve hayvanı yerler.

1- *Kralın Kalesi :* Bir dağın tepesinde büyük bir kaledir. Kralın makamı bu kalededir. Söylenildiğine göre, kızıl altından çok büyük bir tahtı vardır.

2- *Handân (Haydân) :* Kralın kumandanlarının oturdukları yer olan bir şehirdir.

3- *R.bh.s (R.nc.s) ; M.sk.t:* Pek mamur iki şehirdir.

Bu ülkelerden (nâhiyelerden) çok sayıda esir İslâm ülkelerine getirilmektedir.

Hazarların Ülkesi:

Bu ülkenin doğusu dağlar ve denizler arasında uzanan bir sur, deniz ve Etil nehrinin bazı kesimleriyle, güneyi Serir ülkesiyle, batısı dağlarla, kuzeyi Brâzas ve Vanandar ülkesiyle sınırlıdır. Burası büyük zenginlerin bulunduğu hoş ve mamur bir ülkedir. Buradan sığır, koyun ve sayısız miktarda esir getirilmektedir.

1- *Etil :* Etil nehri ile ikiye bölünen bir şehirdir. Burası Hazarların merkezi olup Tarhan Hâkân adında (s. 162) Îşâ ahfadından bir kralın oturduğu yerdir. Tarhan, surla çevrili bu şehrin batı yakasında bütün askeriyle beraber oturur. Şehrin diğer yarısında Müslümanlar ve putperestler yaşar. Bu şehirde, yedi ayrı akideye bağlı yedi kadı (hâkim) bulunur[73]. Her hangi bir anda, önemli bir dava ortaya çıkarsa, bu hâkimler krala baş vurup tâlimat alırlar veya bu dava ile ilgili alınan karardan onu haberdar ederler.

[73] Diğer kaynaklarda ikisi Müslümanlardan, ikisi Hristiyanlardan, ikisi Yahudilerden, biri putperestlerden olmak üzere yedi kâdı (hakim) bulunur şeklindedir.

2- *Semender:* Deniz kıyısında çarşıları ve tüccarları olan hoş bir şehir.

3- *Hamlîh (Hanbalıg), Belencer, Beyzâ, Sâvgar (?), Hanbalıg, Svr, Mskt* (?): Hepsi de kuvvetli surlara sahip Hazar şehirleridir. Hazar kralının malı, ve zenginliği deniz rüsûmundandır.

4- *Tûlâs, Lûğar (?):* Hazar ülkesinin iki bölgesi olup insanları savaşçı ve çok sayıda silâha sahiptir.

Burtâs (Bulgar) Ülkesi:

Doğu ve güneyi Guz, batısı Etil nehri, kuzeyi Peçenek ülkesidir. Halkı müslümandır. Ve kendine has bir dilleri vardır. Kralın adı Muş (Almuş)tur. Bunların çadırları ve keçe kulübeleri bulunur. Üç guruba ayrılırlar: Burşûla, Eskil ve Bulgar. Hepsi de birbirleriyle savaş halindedir. Ama dışarıdan bir düşman ortaya çıkarsa birleşirler.

Burâzâs Ülkesi (Burdâs Ülkesi):

Bunların doğusu Etil nehri, güneyi Hazarlar, batısı Vanandar, kuzeyi Türk Peçenekler ile sınırlıdır. Bunlar Oğuz itikadına sahiptirler. Keçe kulübelerde otururlar. Ölülerini gömerler. Hazarlara bağlıdırlar. Zenginlikleri sansar (delak) postudur. Birbirinden ayrı iki kralları vardır.

Vanandar Ülkesi:

Bunların doğusunda Burdaslar, güneyinde Hazarlar, batısında dağlar, kuzeyinde Macarlar bulunur.

(s. 163) Saydığımız bütün bu ülkeler hem müslüman hem de kâfir ülkeleridir. Cihanın kuzey kısmında yer almaktadırlar.

1- *Bulgar;* Etil nehri üzerinde küçük bir nâhiyenin bağlı olduğu bir şehirdir. Sâkinleri tamamen müslümandır. Bulgar'dan 20 000 kadar atlı çıkar. Bunlar her hangi bir kâfir ordusuna karşı savaşır ve galip gelirler. Yeri son derece hoştur

2- *Suvâr:* Bulgâr kıyısında bir şehirdir. Burada Bulgar halkına benzeyen ve cihad için savaşan insanlar yaşar.

Bütün bu zikrettiğimiz Türklerin dünyada bulunan sınıflarıdır. Şimdi İslâm ülkelerinden bahsedeceğim. Ve batıda bulunan kâfirlerin ülkelerinden kalanlardan söz edeceğim.

VIII. Gerdîzî, *Zeyn el-ahbâr*, nşr. Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347

(s. 255) Ubeydullâh b. Hurdâdbih *Kitâb el-ahbâr* adlı eserinde şöyle der: "Türkler, Çinliler gurubundandır.". (s. 256) Abdullâh b. el-Mukaffa' *Rıb 'el-Dünyâ* adlı kitabında şöyle der: "Nuh Peygamber gemiden çıktığı (indiği) sırada dünya insansızdı. Nuh'un üç oğlu vardı: Sâm, Hâm, Yâfes. Dünyayı bu oğulları arasında paylaştırdı. Habeşler, Zenciler, Nûbalılar, Berberler gibi siyahların ülkelerini kara, deniz ve adalarıyla Hâm'a verdi. Irak, Horasan, Hicâz, Yemen, Şâm, İran Sâm'ın hissesine düştü. Türk, Slâv, Ye'cûc ve Me'cûc ülkeleri tâ Çin'e kadar (Çin dahil) Yâfes'in hissesine düştü.

Mâmurluktan uzak olduğu için Türkistan ülkesine Türk adı verildi. Nuh Peygamber Allah'a dua edip Yafes'e bir isim (duayı) öğretmesini bu duayı okuyunca yağmur yağmasını niyaz etti. Allah onun duasını kabul etti. Yâfes'e bir isim (duâ) öğretti. Yâfes bu ismi bir taş üzerine yazdı. İhtiyâten unutmaması için bu taşı boynuna astı. Bu isimle yağmur yağmasını istediği zaman yağmur gelirdi. Bu taşı suya vurursa bu su hastaya şifâ verirdi. Bu taşı onun oğulları mirasçı oldular. Oğuz, Ḫalluḫ (Karluk), Hazar ve benzerleri gibi, onun nesli çoğaldı. . Sonra, bu taş sebebiyle nesli arasında anlaşmazlık çıktı. Bu taş Oğuzların elindeydi. Yâfes'in oğulları "Bir gün toplanıp kurâ çekelim. Taş kime çıkarsa ona verelim." dediler. Bunun üzerine, Oğuzlar aynı şekilde başka bir taş yaptılar. Bu ismi (duâyı) onun üzerine de yazdılar. Oğuzların büyüğü bu sahte taşı boynuna astı. Kararlaştırılan gün gelince, kurâ çektiler. Taş Ḫalluḫların hissesine düştü. Oğuzlar, yaptıkları sahte taşı Ḫalluḫlara verdiler. Esas taş yanlarında kaldı. Türklerin taşla yağmur istemeleri bu sebeptendir. Türklerin az kıllı ve haşin olmalarının sebebi ise şudur: Aralarından bir çocuk hastalandı. Bu çocuğun hastalığı hiç bir tedâvi kabul etmedi. Nihâyet yaşlı bir adam Yâfes'in anasına (buradaki Yâfes çocuğun adı olmalı), "Buna karınca yumurtası ve kurt sütü ver. Bu hastalık ondan gitsin." dedi. Bunun üzerine, anası bir ay devamlı olarak ona bu iki şeyden yedirdi. Nihâyet, çocuk bu hastalıktan iyileşti. Kılları çıkınca köse oldu. Onun oğulları da ayni şekilde doğdular. Bu az kıllılığın sebebi karınca yumurtası, haşin (yırtıcı) tabiatlılığın sebebi ise kurt sütüdür. Türklerin soyu bu kişiden gelir. Şimdi, kitaplarda bulduğum şekilde onlardan kabile kabile bahsedeyim.

Ḫalluḫlar (Karluklar):

Derler ki: Bu Ḫalluḫ Türklerin büyüklerinden bir adamdı. Kabilesi bir yerden bir yere göçerdi. Ḫalluḫ'un anası, kimsesiz bir yerde bir hayvana binmişti. Ḫalluḫ'un hizmetkârlarından (gulâmlarından) biri Ḫalluḫ'un anasının yanına vardı, ona sataştı. Kadın onu kovup tehdit etti. Mâlûmdur ki, Türklerin kadınları çok temiz (namuslu) olurlar. Bunun üzerine, hizmetkâr korktu. (s. 257) Oradan kaçtı. Tokuz Oğuzlar ülkesine Hâkân'ın vilâyetine gitti. Hâkânîlerden bir adam av esnâsında onu çok kötü bir yerde buldu. Adam üzerine bir keçe parçası bağlamıştı. Hâkânlı ona Yabagû adını verdi. Sonra, Hâkân'ın huzuruna götürdü. Hâkân onun durumunu öğrenince kendi ülkesinde bulunan Ḫalluḫları topladı. Yabagû'yu onların başına reis yaptı. Bu kabileye Yabagû Ḫalluḫ adını verdi. Sonra, Türkistan'dan bir adam Tokuzoğuz kabilesine geldi. Yabagûlulardan bir kıza âşık oldu. Bu kızı kaçırıp Türkistan tarafına götürdü. Türkistan hanı bu kızı ondan alıp kendi yanına getirdi. Bu kıza çok iyi davrandı. Kızın âilesine (kabilesine) mektup yazarak onları durumdan haberdar etti. Onları yanına çağırdı. Onlar gelince mamur bir yere yerleştirdi. Onları kendi yanına çağırdı. Bu haber kabilenin geride kalanlarına ulaşınca bütün kabile onun yanına gittiler. Bunlar toplanınca, Türklerin âdeti üzere, onları ülkesinin ortasında yerleştirdi. Yabguluğu onlara verdi. Hepsi bu şekilde duruyorlardı. Nihâyet, Türkistanlılar Hâkanlılar üzerine yağma akını yaptılar. Hâkanlılardan 12 tanınmış büyüğü öldürdüler. Bütün Hâkanlılara âit olan hükümdarlık Ḫalluḫlardan Çunpânlara kaldı. Hâkanlılardan en sonra öldürülen Hutuğlan (خنغلان) Hâkân'dı. Padişahlığa oturan Ḫalluḫun adı İlmâlmış (ilalmış) Cebbûye idi. Bu hükümdarlık Ḫalluḫlarda kaldı. Türkistan'da bu Yabâgû Ḫalluḫ kabilesinden çok oymaklar (kabileler) vardır. Bunların izahı gelecektir.

Kimâklar:

Kimakların menşei şöyledir: Tatarların büyüğü ölünce iki oğlu kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele geçirdi. Küçük oğul ağabeyisini kıskandı. Küçüğün adı Şed (Şâd) idi. Ağabeyisini öldürmek istediyse de muvaffak olamadı. Hayatından korktu. Sevdiği bir câriyesi vardı. Bu kızı alıp birâderinin önünden kaçtı. Büyük bir suyun, çok ağaçların, bol avın olduğu bir yere vardı. Orada çadır kurup yerleşti. Her gün bu adamla kız iki av avlarlardı. Bu avların etini yerlerdi. (s. 258) Samur, sincab, kakım kürkünden elbise yaparlardı. Nihâyet, Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi: Bu yedi kişiden biri İmi, biri İnâk, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Balandur, beşincisi

Kıpçak, altıncısı Linkâz (Nilkâz), yedincisi Eclâd idi. Bu yedi kişi efendilerinin hayvanlarını otlağa götürmüşlerdi. Hayvanların bulunduğu yerde ot kalmamıştı. Bunun üzerine, Şed'in bulunduğu tarafa ot aramağa gitmişlerdi. Kız bunları görünce, dışarı çıkıp "İrtiş, yani inin." dedi. Bu sebepten bu suya İrtiş adını verdiler.

Bunlar kızı tanıyınca inip çadırlar kurdular. Şed bol av ile döndü. Gelenleri müsafir edindi. Bunlar yaza kadar orada kaldılar. Kar yağınca dönemediler. Orada bol ot vardı. Bütün kış oradaydılar. Havalar hoş olup karlar yağınca, aralarından birini haber getirmesi için Tatarların yurduna gönderdiler. Bu adam oraya varınca her tarafın harap ve kimsesiz olduğunu gördü. Zira, düşman gelmiş her tarafı talan etmiş, insanları öldürmüştü. Kurtulanlar dağdan onun yanına indiler. Bu adam onlara beraber gelmelerini söyledi. Hepsi İrtiş tarafına gittiler. Oraya varınca Şed'e reislik selâmı verdiler. Onu büyük tanıdılar. Nihâyet, 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şed'in başkanlığında kaldılar. Sonra, çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.

Bütün Kimaklar kötü huylu, cimri ve çok düşmandırlar. Bir gün zikredilen Şed İrtiş Irmağı kıyısında kabilesiyle durmuştu: Bu sırada "Ey Şed, su içinde senin muradın var (muradını ver)" diye bir ses geldi. Bakınca suyun başında duran bir saç gördü. Atını bağladı, suya girdi o saçı tuttu. Karısı Hâtûnu gördü. Ona suya nasıl düştüğünü sordu. Kadın, deniz öküzü beni suyun kıyısından içeri çekti" dedi. Kimaklar bu suyu ululurlar, buna tapar ve secde ederler. Onlar bu suyun Kimakların tanrısı olduğunu söylerler.

Onlar Şed'e Ta' namını verirler. Bu kelime ses duyunca suya girdi, korkmadı demektir. Kimaklara giden yol Pârâb (Fârâb)'dan Dih-i Nev (Yeni Köy)'e oradan Kimak tarafına gider. Sonra yolun önüne bir ırmak çıkar. Yol bu ırmaktan geçer, çakıllık bir yere varır ki, Türkler bu yere Ulumman (Ulukman) derler. Sonra, yol bir ırmağa varır ki, bu suya Usfuk (Markuart Sarı Su der) derler. Buradan geçince çorak (tuzluk) bir arazi gelir. (s.. 259) Sonra, bir dağa varır. Bu dağa Kündâver Tağı derler. Yeşillikler, otlar ve sık ormanlıklar arasındaki bu ırmağa devamlı su gelir. Yol buradan ırmağın kaynağına varır. Burası büyük dağdır. Yol dağda darlaşır. Yol Kündâver Tağı-'ndan Sis ırmağı tarafına iner. Bu yolda yürürken ağaçların gölgesinden gidilir, beş gün müddetle insan üzerine güneş. düşmez. Yol, nihâyet bir nehre varır ki, bu nehre İsis derler. Bu nehrin suyu siyahtır. Bu nehir doğudan gelerek Tabaristan hududuna ulaşır. Yol İsis nehrinden Kimakların ülkesinin

hududu olan İrtiş nehrine varır. Bu suyun dört tarafında vahşi hayvanlar (atlar, katırlar) bulunur. Bu atlardan 1 000 veya 2 000 i bir yerde görülürler. Derler ki, bu atların ataları hükümdarların bineklerindendi. Sonra vahşi oldular. Bunlar dâima ürerler. Bu atlar kemendten başka bir şeyle yakalanamaz. Bunları yakalayınca binerek alıştırırlar. İnsana alışarak uysallaşırlar. Bu İrtiş nehri büyük bir ırmaktır. O şekilde ki, insan varıp bir kenarında durunca diğer kenarını çok uzaktan görebilir. Bu nehrin suyu siyahtır.

Yol İrtiş nehrini geçince Kimakların çadırlarına varır. Kimakların sağlam yapıları yoktur. Hepsi ormanlarda, vahşi hayvanlar arasında ve kırlarda otururlar. Hepsi öküz ve koyun sahibidirler, Develeri yoktur. Eğer bir tüccar oraya deve götürürse bir sene yaşamaz. Zira, deve oradaki otları yerse ölür. Kimakların hiç tuzu yoktur. Bir kişi onlara bir batman (rıtl) tuz verirse bir samur derisi alır. Onların yazlık yiyecekleri at sütüdür. Kış için herkes koyun, at, öküz etinden bol miktarda kurutma (pastırma) yapar. Oraya çok kar yağar. Kırlarda mızrak karın üzerinde durur (mızrak boyu kar yağar). Yazın hayvanlarını İğrak vilâyeti tarafındaki Öketağ dedikleri yere götürürler. Kışın kullanmak için, yerin altında ağaçtan yapılmış su depoları (sarnıçları) vardır. Yerin altında bulunan bu sudan içerler. Bu sırada hayvanları kardan su içmeye gidemez. Bunların av hayvanları samur ve kakumdur. Reislerine Yabgû denir.

(s.260) **Yağmalar:**

Yağmaların menşei şöyledir: Türk Hâkânı Ḫalluḫların çoğaldığını, üstünlük kurduklarını ve Toharistan Haytallarıyla birlik olduklarını, onlardan kız alıp onlara kız verdiklerini, Türkistan'ın zayıfladığını görünce ülkesinin âkibetinden korktu. Sonra, Tokuz Oğuzlardan bir topluluk kaçıp kabileleri arasından çıktılar. Ḫalluḫların yanına vardılar. Ḫalluḫlar onlarla ilgilenmediler. Sonra, Türk Hâkânı onlara, Ḫalluḫlarla Kimaklar arasına inmelerini emretti. Bunların kötü huylu ve Yağma adında bir büyükleri vardı. Çin'in sol tarafında bir aylık yolda kudretli ve hayvanları çok insanlar bulunuyordu. Makbul Çin samurları bu yerden gelirler. Bu kabile arasında anlaşmazlık çıktı. Bunlardan bir topluluk gelip Türk Hâkânı'nın himâyesine girdiler. Yağmaların yanına gelince onlarla karıştılar. Türk Hâkânı'nın yanına bir adam göndererek durumlarını bildirdiler. "Senin hizmetine geldik. Müsâadeniz olursa Yağmalarla aynı yerde kalalım." dediler.

Türk Hâkânı'na bu teklif hoş geldi. Onlara iyi cevap verip istedikleri müsâadeyi verdi. Sonra, Ḫalluḫlar bunlara kötü davrandılar. Bunlar da çok râhatsız olunca oradan kalkarak Kimakların tarafına gittiler. Bazıları oraya varınca Şed Tutug bunlara fena davranıp harac istedi, bunlara eziyet etti. Bunun üzerine Türk Hâkân'dan aman dileyip Ḫalluḫlar ile Kimaklar arasından kalkıp Hâkân'ın yanına gittiler. Hâkan onların büyüğüne Yağma Tutug adını verdi. Böylece, Şed Tutug'un hilelerini (zararlarını) defetti.

Kırgızlar:

Kırgızlar ve onların büyüklerinin toplanmasının sebep ve hali şöyledir: Kırgızların büyükleri Slâvlardandı. Slâvların ileri gelenlerindendi. Bizanstan bir elçi gelmişti. Bu Slâv ileri geleni elçiyi öldürdü. Onu öldürmesinin sebebi şu idi: Rumlar Sâm b. Nûh'un neslinden, Slâvlar Yâfes'in neslindendir. İkinciler köpekle döndüler. Zira, köpeğin sütüyle beslenmişlerdi. Bunun hikâyesi şöyle oldu: Yâfes için karınca yumurtası topladıkları sırada, karınca Yâfes'in oğlundan hoşnud olmaması için duâ etti. Sonra, Yâfes'in İmke (امکه) adlı oğlu doğdu. Bu çocuğun her iki gözü kördü. Bu sırada köpeğin dört gözü vardı. Yâfes'in bir köpeği bulunuyordu. Bu köpeğin bir yavrusu vardı. Yâfes bu köpeğin yavrusunu öldürmüştü. (s. 261) Yâfes'in bu oğlu dört yaşına kadar köpek sütü emdi. Körlerin yaptıkları gibi, köpeğin kulağını tutarak yürürdü. Sonra, köpek başka bir yavru doğurdu. Yâfes'in bu oğlunun yanından geçti. Allah'a şükr edip ondan kurtuldu. Başka bir gün köpeğin gözlerinden ikisi çocuğa geldi. Köpeğin iki gözü kalmış. Çocuğa geçen iki gözün izi hâlâ köpekte kalmıştır. Bu sebepten onlara Saklâb (Seglâb) derler. Bu münakaşa esnâsında, bahsedilen kişi Rum elçisini öldürdü. Slâv ülkesinden gitmesi gerekti. Oradan Hazar ülkesine vardı. Hazar Hâkân ona iyi davrandı. Bu Hâkân ölüp başka biri hâkân olunca ona kötü davranmaya başladı. Bu Slâv büyüğü için oradan gitmekten başka çâre yoktu. Oradan ayrılarak Başgırtların yanına vardı. Başgırt Hazarların büyüklerindendi. Başgırt 2 000 süvârinin başında Hazarlarla Kimaklar arasında oturuyordu, Sonra, Hazar Hâkânı, Slâv'ı çıkarması için Başgırt'ın yanına adamı gönderdi. O da durumu Slâv'a söyledi. O da Hazar ülkesinde yaşayan soydaşlarının bulunduğu yerden gitti.

Yolda giderken Kimakların bulunduğu yere vardı. Tokuz Oğuz Hâkân kendi kabilesiyle perişan durumdaydı. Kimakların hışmına uğramış, onlar Oğuzların çoğunu öldürmüşlerdi. Kalanlar birer ikişer Slâv'ın yanına geldiler. O da gelenlerin hepsini kabul etti ve onlara iyilikte bulundu. Nihâyet, çoğaldılar. Kırgız, Başgırt'ın yanına adam gönderip onunla dostluk kurdu,

kuvvetlendi. Sonra, Oğuzlar üzerine yağma akını yaptı. Onlardan çok kişiyi öldürdü. Yağma ve talandan çok mal ve esir elde etti. Bunların hepsini sattı. Kendi etrafında toplanan kabileye Kırgız adını verdi.

Kırgız'ın durumu Slâv ülkesine ulaşınca, oradan yanına çok adamlar âileleri ve eşyalarıyla geldiler. Diğerleriyle karışıp sıhriyet kurdular. Hepsi birleştiler. Kırgızlar arasında Slâvların benzerliği âşikârdir. Kırmızı saçlılık, beyaz yüzlülük gibi. Tokuz Oğuzlardan Kırgızlara giden yol şöyledir: Yol Çînânkes'ten Ḫusn (خسن)'e varır. Husn'den Nevḫabk'e, buradan Kemîzert'e otlar arasından bir iki aylık, çölden beş günlük yoldur. Kemîzert'ten Membeklû'ya dağlar arasından iki günlük yoldur. Sonra, yol ormanlık yere varır. Bundan sonra, bozkırlar, pınarlar ve av yerleri gelir. Membeklû dağına kadar bu şekilde devam eder. (s. 262) Burası yüksek bir dağdır. Burada çok miktarda samur, sincap, misk geyiği, ağaçlar ve av hayvanı bulunur. Burası çok münbit bir dağdır.

Yol Membeklû'dan Gökemen (كوكمان) tarafına yönelir. Bu yolda otlaklar, tatlı sulu pınarlar, bol av hayvanı vardır. Dört gün bu şekilde gittikten sonra Gökemen dağına varır. Burası yüksek ve çok ağaçlı bir dağdır. Gökemen'den Kırgız hududuna (duvarına) bozkırdan, yeşilliklerden, sular arasından yedi günlük bir dar yol gider. Burası hoş yerler ve devamlı ormanlıklardır. O şekilde ki, düşman bunlar arasından gidemez. Kırgız duvarına kadar bütün yol böyledir. Kırgız ülkesinde çok güzel bir yerde Kırgız Hâkân'ın karargâhı bulunur. Buraya, girilmesi hemen hemen imkânsız üç yol gider. Diğer tarafları yüksek dağlar ve birbirine girmiş ağaçlarla çevrilidir. Bu üç yoldan biri güneye Tokuz Oğuzlar tarafına gider. İkincisi batıya Kimâk ve Ḫalluḫ tarafına gider. Üçüncüsü ise çöl tarafına gider. Üç ay gittikten sonra Fûrî (Moğol kabilelerinden) denen büyük bir kabileye varır. Bu yol da ikiye ayrılır. Biri üç aylık, diğeri iki aylık yoldur. Lâkin bu yolun geçilmesi güçtür. Devamlı korular, gür ağaçlar, çok sular ve ırmaklar arasından geçen bir dar yoldur. Burada dâima yağmur yağar. Bu yoldan geçmek isteyenlerin azık ve elbise tedârik etmesi gerekir. Zira, yolda bunlar yoktur. Bu yol dâima sulu-dur, yere bir şey konamaz. Bu sulardan geçinceye kadar hayvanın kuyruğuna yapışmak gerekir. Bu bataklıklarda kimse ile karışmayan vahşi insanlar yaşar. Bunlar başkalarının dilini anlamazlar, başkaları da bunların dilini anlamaz. Bunlar vahşi insanlardır. Her şeyi sırtlarında taşırlar. Elbiseleri vahşi hayvan derisindendir. Bu bataklıklardan çıkarlarsa sudan çıkmış balığa benzerler. Bunların yayları ağaç dallarındandır. Elbiseleri vahşi hayvan derisindendir. Yiyecekleri av etidir. Bunlar, âdetlerine göre, aslâ ellerini kimsenin elbisesine

ve eşyasına dokundurmazlar, Harp yapmak isterlerse âilelerini ve mallarını ortaya koyarlar da harp yaparlar. Düşmana galip gelirlerse elegeçirdikleri eşyaya el dokundurmazlar, yakarlar. Silâh ve demirden başka bir şey almazlar. Cinsî münâsebet yaparken kadını dört ayağı üzere durdurarak münâsebette bulunurlar. Kadınların mihrini vahşi hayvan olarak verirler (vahşi hayvan derisi olmalı). Veya, vahşi hayvanların çok bulunduğu bir dereyi mihr verirler. Bunlardan biri Kırgızların arasına düşerse yemek yemez. İçlerinden biri arkadaşlarından birini görürse (?) kaçar gider. Aralarından biri ölürse onu dağa götürürler, zarar görmemesi için bir ağacın başına asarlar.

Misk, kürkler, ḫutüvv boynuzları Kırgız ülkesi tarafından gelir. Kırgızlar, Hindûlar gibi, ölülerini yakarlar. (s. 263) "Ateş eşyanın en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlarlardan temizler." derler. Kırgızlar arasında bazıları öküze taparlar. Bazısı rüzgâra, bazısı kirpiye, bazısı saksağana, bazısı güzel görünüşlü ağaca taparlar. Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı âletlerini hazır ederler. Bu adama Fagîtûn (فغيتون) derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hülâsa neler olabilecekse sorarlar. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur.

Tibet:

(s. 264) Tibet yolu Hoten'den İlşân'a çıkar, Hoten dağlarından geçer. Bu dağlar mümbittir. Orada öküz, koyun kaçgâv (tibet öküzü) gibi dört ayaklı hayvanlar çok olur. Yol bu dağlardan İlşân'a varır. Orada bir dağın kıyısından diğer dağın kıyısına varan bir köprü vardır. Bu köprüyü eski zamanlarda Hotenlilerin yaptığını söylerler. Buradan Tibet Hâkânı'nın karargâhına kadar bir dağ uzanır. Oraya varınca havasından insanın kanının akışı yavaşlar. O kadar ki, kan dolaşamaz, insanın dili ağırlaşır. Pek çok kişi orada ölür. Tibetliler bu dağa Zehir Dağı derler. Kâşgar'dan gelirken yolun sağındaki iki dağ arasından doğu taraftan yürürler. Burayı geçtikten sonra, Özkent vilâyetine varırlar. Bu vilâyet 40 fersahtır. Yarısı dağlardan, yarısı birbirine girmiş köy ve nahiyelerden (kûrelerden) meydana gelir.

Kâşgar'ın bir çok dağları ve sayısız köyleri vardır. Eskiden burası Tibet Hâkânı'na âitti. Yol Kâşgar vilâyetinden Sarsamkes'e varır. Oradan Alîşû'ya geçer. Sonra, çöllerden geçerek Kıuçâ (Koçu) tarafına akan (s. 265) bir ırmağa varır.

Barsahlar (Barsahan):

(Müellif bunların İran menşeli olduklarını, Zü'l-Karneyn ile Hoten taraflarına geldikten sonra orada kalıp yerleştiklerini söyledikten sonra şunları yazar). Barsahların yolu Nevîket'ten, Çiğillerin yolu üzerinden Kumberket tarafına varır. Oradan (s. 266) Cîl'e ulaşır. Cîl bir dağdır ve dar manâsınadır. Buradan Yâr 12 fersahtır. Yâr bir dağdır. Buradan 3 000 adam çıkıp Çiğillerin çadırları arasında yerleşmişlerdir. Bunların bulunduğu yerde hiç mamurluk yoktur. Yolun solunda 7 günlük uzaklıkta Isığ Göl dedikleri bir göl vardır. Yetmiş ırmak bu Isığ Göl'e dökülür. Gölün suyu tuzludur. Buradan Tung'a 5 fersahtır. Tung'tan Barsaḫlara üç günlük yoldur. Bu yol üzerinde Çiğillerin çadırlarından başka bir şey yoktur. Barsaḫların dihkanlarına (beylerine, ağalarına) Manğ derler. Barsahlardan 6 000 kişi (süvari) çıkar. Isığ Göl civarında Çiğiller otururlar. Barsahların sağında iki tepe vardır. Bunlardan birine Yafğû, diğerine Ezâr (Bedel) denir. Doğu tarafta Çin hududuna varan bir ırmak bulunur, bu ırmağa Tefsahân (Tağşahân) derler. Bu tepe çok büyüktür. O kadar ki, Çin tarafından gelen kuşlar oradan geçemezler.

Oğuzlar (Guzlar):

Oğuzlar öyle kişilerdir ki, hükümdarlarına Toğuz-Oğuz Hâkân derler. Eski zamanda Toğuz-oğuz Hâkân Kûr-tigîn dedikleri biriydi. Onun anası Çin'dendi. Hâkânlığı anası hür olan bu Kûr-tigîn'in biraderi aldı. Sonra, Kûr-tigîn'i öldürmek istedi. Onun boynunu yaralayıp ölülerinin bulunduğu yere attı. Kûrtigîn'in bir dadısı vardı. Onu Mânî dininde olanların yanına götürdü, hasta bakıcılara teslim etti. Onlar onu tedâvi ettiler. İyileşinceye kadar yarasını baktılar. Sonra, Kûrtigîn Tokuz Oğuzların bulunduğu Ezl şehrine vardı. Tokuz Oğuzlar bir kaç defa hile yapıp Tokuz Oğuz Hâkân'a onun iyiliğinden bahsettiler onun gönlünü aldılar. Nihâyet, o da, onun gelmesine ve oturmasına müsâade etti. Onu yanına getirdi. Onu Bençî-kes'e bey tâyin etti. Kûrtigîn orada oturdu. Oraların halkını kendi tarafına çekti. Onlara iyilikler yaptı. Bu arada fırsat kolluyordu. Nihâyet, Toğuz-Oğuz Hâkân'ın ava çıktığını haber aldı. Bunun üzerine, büyük bir kuvvet toplayıp Toğuz-Oğuz Hâkân'ın üzerine yürüdü. Birbirleriyle karşılaşıp harp yaptılar. Kûr-tigîn Hâkân'ın ordusuna galip geldi. Toğuz-Oğuz Hâkân kaçıp hisara sığındı. Kûr-tigîn askerlerine, hisarın duvarlarına su salıvermelerini (atmalarını) emretti. Nihâyet, hisarın duvarları yıkıldı.

(s. 267) Sonra, Kûr-tigîn askerlerine, aman dileyenlere aman vermeleri için emir verdi. Hisar halkı açlık tehlikesinden korkmuşlardı. Hepsi dışarı çıkıp aman dilediler. Hepsine aman verildi. Toğuz-Guz Hâkân içeride kaldı. Sonra, Kûr-tigîn adamlarını içeri göndererek onu boğdurdu. Hâkânlığı ele geçirdi.

Söylediklerine göre, Toğuz-Guz Hâkân'ın 1 000 gulâmı (hizmetçi adamı), 400 câriyesi vardır. Bu 1 000 adam seneden seneye bir gün Hâkân'ın önünde üç defa yemek yerler. Sofradan yanlarında istedikleri kadar yemek götürürler. Yemek yedikten sonra, üç defa da içki içerler. Bunların içkisi üzümdendir. Bu Hâkân halkın önüne nâdir zamanlarda çıkar. Oturunca, herkes onun önüne yaya gelir. Yolda onun önünde yürürler. Onun evinden şehrin dışına kadar iki saf bağlarlar. Şehrin reislerinden biri önünden yürüyerek halka savulun der. Hâkân atından inince, atını dehlize (çadıra) getirdikleri sırada herkes atının önünde at geçinceye kadar diz çöker. Toğuz-Guz Hâkân Mânî (Dînârûy) mezhebindedir. Fakat, ülkesinin şehrinde putperestler, senevîler (düalistler), şemenîler (budistler) bulunur.

Toğuz-Guz Hâkân'ın dokuz veziri vardır. Bunlar bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarlarsa ayaklarını bağlarlar, kollarını da boynuna bağlarlar. Her uyluğuna 200 adet sopa vururlar. 100 sopa da sırtına vururlar. Onu pazar yerinde dolaştırırlar. Sonra, her iki elini ve kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlar. Dellâl "Herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın." diye bağırır. Bir kişi bâkire ile zina yaparsa ona 300 sopa vururlar. Ondan bir kısrak, gümüş bir kadeh, 50 deve ceza alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine, her ikisine 300 er sopa vururlar. Adama yeni keçeden döşeli bir hârkâh yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirler. Eğer zina eden adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihrini de vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar. Eğer bir adam bir adamı öldürürse, onu ezecek derecede büyük fidye ödetirler. Onu bir ay da zindana atarlar ve ona 300 sopa vururlar. Sonra, serbest bırakırlar. Eğer adam fakirse sopa ile yetinip serbest bırakırlar.

Toğuz-guz Hâkân duvarları alçak (belki de sağlam) bir köşkte oturur. Bu köşk keçe ile döşenmiştir. Keçenin üzerine Müslümanların mefrûşâtından, onun da üzerine Çin dîbâsından örtüler sererler. Oğuzların halkının hepsi kırlarda, çadırlada ve hârkâhlarda otururlar. Bunların hükümdarları-

nın elbisesi Çin dîbâsı ve ipeklidir. Halkı ise ipekli ve pamuklu ham bez giyerler. Elbiseleri harmani (lihâf), yenleri geniş ve etekleri uzun dur. (s. 268) Hükümdarlarının kemeri zînetlidir. Meclisinde insanlar toplanınca başına taç giyer. O oturunca, 30 000 zırhlı ve mızraklı süvari onunla beraber otururlar.

Oğuzların yolu Barsahlardan Pencûl'a varır. Pencûl'dan Kuçâ'ya ulaşır. Kuçâ'dan Ezl'e varır. Ezl'den Sîkes'e, buradan Kemşmîğânâsûr (Keşmîğâsûr)'a ulaşır. Sûr'dan bir gün yürüdükten sonra Haket'e varır. Bu vilâyet Kuçâ'dan daha bolluktur. Burası 22 köydür. Bu çölde kışın çok soğuk, az kar olur. Yazın ise çok sıcaktır. Sıcaktan dolayı buradaki insanlar mahzenler (sirdâblar) yaparlar. Sıcaktan buralara sığınırlar. Buranın insanları uzun zaman sirdablarda otururlar. Bu sahralaların yağmurlarından hanlara kaçarlar. Hepsi kemer bağlar, kemerlerine bıçak ve hançer asarlar. Ele geçirdikleri bir şeyi kemerlerine asarak teşhir ederler. Valinin (hükümdarın) kapısında her gün 3 000 veya 4 000 Mânî dini mensubu toplanıp Mânî'nin kitaplarını (sahifelerini) yüksek sesle okurlar. Sonra, valinin önüne gelerek selâm verir dönerler. Yol Cînânekes'ten Zîkerd'e varır ve oradan Toğuzguz'a ulaşır.

Çin:

(Çin ülkesi ve çinlilerin giyimleri hakkında bilgi verdikten sonra, s. 269) :.. Hakîm Ebû Zeyd el-Belhî "Garcegân Türklerinin çinli olduklarını söyler." der. Çin hudutlarından biri Hoten'dir (s. 270)

Çin yolları Kaşgar'dan sonra Pâyiş'e, Kirman'dan Hemcân'a, Hemcân'dan Guzâ'ya, Guzâ'dan Punça'ya, sonra Hoceket'e, sonra Kençlû'ya, sonra Kendîlî'ye, oradan Yekûyen'de, oradan Tedrûf'a, oradan Restûya'ye, oradan Çin'e ulaşır. Bu arada Yura, dedikleri bir ırmak gelir. Bu ırmaktan sonra Sîmûbem dedikleri kasabaya varır. Burada müslüman kûreleri vardır. Yol buradan Harmî'ye varır. Burası Çin'dendir. Bundan sonra Hoten şehrine ulaşır. Hoten'den Kuçâ şehrine 15 günlük yoldur. Koçâ (Kuca) Çin hududunda büyük bir şehirdir. Burası Tuğuzğuzlarındır. Bu şehirde 16 bahâr (buda tapınağı) vardır. Bunların dini Şemeniyye (Budizm)'dir. Bu şehirde, biri şehrin içinde, biri dışında olmak üzere hıristiyanlara âit iki kilise bulunur. Buranın şehrinde fâhişeler bulunur. Bunların bütün kadın ve erkekleri saçlarını uzatırlar. Elbiseleri Arapların elbiseleri gibidir...

Hazarlar [ve Peçenekler]

Hazar yolu Gürgenç'ten çıkarak Harezm dağına, buradan Peçenekler tarafına varır. Önüne Harezm gölü çıkar. Gölün sağından geçtikten sonra kuru ve çöllük bir yere ulaşır. Dokuz gün bu şekilde gider. Yolcular her bir veya iki günde bir yere varırlar, yüklerini indirirler ve hayvanlarına su verirler. Yol onuncu günü pınarların ve suyun bulunduğu bir yere ulaşır. Burada, kuş ve âhû gibi her çeşit av hayvanı bulunur. Bu on altı günlük yolda az miktarda ot bulunur. Yol onyedinci günde Peçeneklerin çadırlarına ulaşır. Peçeneklerin vilâyetinin vâdisi 30 günlük yoldur. Her taraflarından bir millete komşudurlar. Kuzeyden ve doğudan Kıpçak vilâyetine, güney-doğudan Hazarlara, batıdan Slâvlara komşudurlar. Bu kavimlerin hepsi savaş halindedir. Peçenekler üzerine akın yaparlar, esir alıp bunları satarlar. Bu Peçenekler mal sahibidirler. Bol hayvanları ve koyunları vardır. Ayrıca, bol miktarda altın ve gümüş kap kacakları, silâhları bulunur. Bellerine gümüş kemer bağlarlar. Harpte beraberlerinde taşıdıkları alemleri ve sancakları bulunur. Harp esnasında öküz boynuzundan boru çalarlar. Peçeneklerin yolları çok bozuk ve kötüdür. Oradan dışarı bir tarafa gitmek isteyen her kişi, yolların eğriliğinden, güçlüğünden ve çeşitliliğinden dolayı, hayvansız bir yere gidemediği için, at satın almak mecburiyetindedir. Tüccarlar yola benzemeyen patikalardan geçerek oraya varırlar. Zira, oranın bütün yolları ormanlarla kaplıdır. Bu yolları yıldızlarla bulurlar.

(s. 272) Peçeneklerle Hazarlar arası çöllerden, ormanlardan geçen on günlük yoldur. Hazar Ülkesi geniş bir yerdir. Sırtını büyük bir dağa dayamıştır. Bu dağdan Tiflis'e geçilir. Bunların İlşâd namında büyük bir hükümdarları vardır. Bunlar büyük hükümdara Hazar Hâkân derler. Hazar Hâkânı'nın unvanından başka bir selâhiyeti yoktur. Ülkenin ve halkın işlerini asıl İlşâd idâre eder. İlşâd'tan daha büyük kimse yoktur. Bunların en büyük reisleri yahudidir. İlşâd da yahudidir. Kumandanlarından ve büyüklerinden ona meyli olanlar da yahudidir. Geri kalanları Türk Oğuzların dinine benzer bir dindedirler. Hazarların iki büyük şehri vardır. Birine Sarıgşen, diğerine Hanbalıg (Hutlug) derler. Hâkân kışın bu iki şehirde oturur. Bahar gelince kırlara çıkarlar. Kışa kadar şehre dönmezler. Bu şehirde Müslümanlardan bir topluluk yaşar. Bunların mescidleri, imamları, müezzinleri ve okulları vardır. Hazarlar ülkelerindeki Müslümanlardan senelik herkesin gücüne göre bir vergi alırlar. Bunlar, Peçeneklerin ülkesine sefer yaparak oradan mal, esir getirirler. Zikredilen İlşâd ganimetleri toplayıp askerlere taksim

eder. Burdaslar da gazâlarda alem, sancak, sağlam zırhlar ve güzel mızraklar taşırlar.

Hazar hükümdarı atına binince 10 000 süvari onunla beraber atlarına biner. Bu süvarilerden bir kısmı maaşlıdır. Bir kısmı ise zenginlerin yardımlarıyla geçinirler, kendi eşya ve silâhlarıyla hükümdarın maiyyetine katılırlar. Bir tarafa asker sevkedince çoluk çocuklarını, mallarını korumaları için kalabalık bir kuvveti bir evde (kışlada) bırakırlar. Ordunun önünde giden öncüleri bulunur. Mumdan yapılmış meşâleleri ve naft meşâleleri hükümdar giderken önünde taşırlar. Böylece, hükümdar askerin başında aydınlıkta gider. Ganimet alırlarsa hepsini karargâhta toplarlar. Sonra, kumandan bundan istediği miktarı alır. Kalanı askerler arasında paylaştırır. Kumandanları askerlerden her birine yanında üç zira uzunluğunda sivriltilmiş bir kazık taşımasını emreder. Ordu konaklayınca, bu kazıkları ordunun etrafına çakarlar, her kazığa bir siper asarlar. Böylece, ordugâh duvarla çevrilmiş gibi olur. Eğer bir düşman gece baskını yapmak isterse bu kazıkları sökemez (s. 273) ve bir şey yapamaz. Ordugâh bu kazıklarla bir hisar gibi olur. Hazar ülkesinde ekin sahaları, bostanlar çoktur. Bol nimet vardır. Çok bal bulunur. Makbûl mumu oradan getirirler.

Burdaslar:

Burdaslara gelince, bunlar Hazarlarla Bulgarlar arasında bulunurlar. Burdas ile Hazar arası 15 günlük yoldur. Bunlar Hazar hükümdarına bağlıdırlar. Burdas'tan 10 000 süvari çıkar. Bunların emreden bir reisleri yoktur. Sâdece, aralarındaki anlaşmazlıklarda ve başlarına gelen hâdiselerde hakemlik yapan, her mahallede, bir iki ihtiyar bulunur. Burdas geniş bir ülkedir. Bütün yıl boyunca, bunlarla Bulgarlar ve Peçenekler arasında harp hâli devam eder. Bunlar cesur ve kahraman kişilerdir. Bunların dini Oğuzların dinine benzer. Hepsi güzel yüzlü, beyaz tenlidir. Aralarından biri diğerine zulm eder veya yaralarsa (... ?) aralarında sulh temin edilemez. Ancak diyet verirlerse sulh temin edilebilir. Bir kız yetişkin olunca babasının himâyesinden (itâatinden) çıkar, kimi isterse kendine koca edinmek için seçer. Sonra, o adam gelip kızı babasından ister, onu kadın edinir. Bunlar çok miktarda deveye, öküze, ölçüsüz miktarda bala sahiptirler. Ekseri paraları sansar (deleh) derisidir. Burdaslar iki sınıftır. Bir kısmı ölülerini yakarlar, diğer kısmı ise mezara gömerler. Bunlar bozkırlarda otururlar. Ülkelerindeki ağaçların çoğu kayın ağacı (halenc)dır. Bunların zirâaat sahaları vardır. Malları boldur. Elbiseleri kakum derisindendir. Ülkeleri uzunluğuna ve ge-

nişliğine 17 şer günlük yoldur. Bunların ülkesinden Hazar'a kadar bozkırlar, pınarlar, ormanlar ve sular arasından geçen mamur bir yoldur. Burdaslardan bazıları Hazar'a gider, Etil nehri üzerinde gemide otururlar. Bazıları yollarda konaklarlar. Silâhları mızrak, ok ve yaydan ibârettir. Zırh giymezler. Aralarındaki herkesin atı yoktur. Ancak, zengin olanları ata sahiptir. Elbiseleri tünik ve cübbeden ibârettir. Bu ülkede meyve bulunmaz. İçkileri baldan yapılır. Başlarına külâh giyip etrafına sarık sararlar

Bulgarlar:

Bulgar ülkesi Burdas tarafına bitişiktir. Bulgar halkı Hazar denizine dökülen bir ırmak kıyısında yaşarlar. Bu nehre Etil derler. Bu nehir Hazarlar ile Slâvlar arasında akar. Bulgarların hükümdarına İmlân (املان) derler. Bu hükümdar müslümanlık davasında bulunur. (s. 274) Bu Bulgar kavmi 500 000 ev kadardır. Bütün ülkeleri baştanbaşa orman ve ağaçlıktır. Bunlar devamlı şekilde bir yerden bir yere göçerler. Bulgarlar üç sınıftır. Birinci grup aynı yerde yaşarlar. Hazarlar bunlarla alış-veriş yaparlar ve ticâret için bunların yanına gelirler. Ruslar da Hazarlar gibi ticâret için gelirler. Bunlar hep samur, kakum ve sincap kürkü ticâreti yaparlar. Bunlar bir su kenarında oturan kavimdirler. Bunların zirâat ve hububatı vardır. Buğday, arpa, darı, mercimek, mürdümek ve bunlara benzer her çeşit hububat yetiştirirler. Bunların çoğu müslümanlık davasında bulunurlar. Ülkelerinde mescidler, mektepler, müezzinler ve imamlar bulunur. Bir kâfir bir müslümanı tanıdık bilirse ona secde eder. Bulgarlarla Burdaslar arasında üç günlük yol vardır. Bulgarlar devamlı savaş halindedirler. Burdaslara yağma akını yaparak onlardan esir alırlar.

Bulgarların çok miktarda silâhları vardır. İyi hayvan ve at yetiştirirler. Hükümdar istediği zaman hayvan verirler. Bir adam bir kadını alırsa hükümdar her birinden bir at alır. Ülkelerine ticârete gelenlerden hükümdar öşr vergisi alır. Elbiseleri Müslümanların elbiselerine benzer Mezarlıkları da Müslümanların mezarlıkları gibidir. Bunların paraları ekserî sansar (delek) kürküdür. Madenî paraları yoktur. Gümüş ve altın yerine sincap derisi verirler. Bunlar ülkelerinde bulunan dirhemleri İslâm diyârından götürürler. Ülkelerinde beyaz ve yuvarlak bir dirhem de bulunur. Bu dirhemi götürüp onlardan her çeşit şey satın alırlar. Onlar da bu dirhemleri Ruslara ve Slâvlara verirler. Bu kavim dirhemden başka bir şeyle kumaş satmazlar.

Macarlar:

Bulgar ülkesiyle onlardan olan Eskil ülkesi arasında Macarların hududu başlar. Bu Macarlar Türklerden hıristiyan olanlardır. Bunların kumandanının 20 000 süvarisi vardır. Bu kumandana Künde derler. Künde bunların en büyük hükümdarının ünvanıdır. Devlet işlerini yürüten kumandana Jula derler. Macarlar Jula'nın emirlerini yerine getirirler. Bunlar otlu ve geniş bozkırlara sahiptirler. Bunların ülkesi uzunluğuna ve genişliğine 100 er fersahtır. Ülkeleri Rum denizine bitişiktir (Karadeniz). Bu denize büyük bir ırmak dökülür. Macarlar bu nehrin kolları arasında otururlar. Nehirden uzaklaşanlar kış gelince onun yanına dönerler. Balık tutup onunla geçinirler. Yazın tekrar eski yerlerine dönerler. Bunların solunda bulunan nehir Slâvlar (s. 275) tarafına düşer. Slâvlar Rumlardan bir kavimdir. Hepsi de putperesttir. Bunlara Nender denir (Hazar Hâkânı Yûsuf'un Hasdây b. Şabrût'a yazdığı mektupta bu kelime Nenter şeklinde geçer. Bu, Mesûdî'deki Lender ile aynıdır). Bunlar Macarlardan kalabalıktır. Fakat, zayıftırlar. Zikredilen iki nehirden birine Etil, diğerine Dûbâ (Tuna) derler.

Macarlar nehir kıyısında oturdukları için Nenderleri görürler. Nenderlerin alt tarafında nehrin kıyısında büyük bir dağ vardır. Bu dağın sırtından bir su çıkar. Bu dağın eteğinde hıristiyanlardan bir kavim yaşar. Bunlara Mirvât derler. Bunlarla Nenderler arasında bir günlük yol vardır. Bunlar kalabalık bir kavimdir. Bunların elbiseleri Arapların elbiseleri gibi sarık, gömlek ve cübbeden ibârettir. Bunlar zirâat yapar, hububat yetiştirirler. Bunların üzümleri de vardır. Bunların suyu nehrin (yerin) üzerinde akar, arkı (kerizi) yoktur. Bunların sayısının Rumlardan çok olduğunu söylerler. Bunlar yalnız (ıssız yerde) oturan bir millettir. Ticâretlerinin çoğunu Araplarla yaparlar. Macarların sağında bulunan nehir Slâvların ülkesine varır, oradan Hazar ülkesine akar. Bu ırmak öteki iki ırmakdan daha büyüktür. Macarların ülkesi bütün ağaçlık ve sulaktır. Toprak rutûbetlidir. Bunlar dâima Slâvlara galip gelirler. Devamlı onlardan haraç ve esir alırlar. Ve Macarlar ateşperesttirler. Oğuzlara, Slâvlara, Ruslara giderek oralardan esir getirirler. Bu esirleri Rûm'a götürürler, satarlar. Bu Macarlar güzel yüzlü ve gösterişli insanlardır. Elbiseleri ipektendir. Silâhları gümüş ve altınla kaplıdır. Devamlı Slâvları yağmaya giderler. Macarlardan Slâvlara tozlu yoldan 10 günlük yoldur. Saklâb (Slâv) bir şehirdir ki, ona İntît (انتيت) derler. Bunların kız istemede şöyle bir âdetleri vardır: Bir kızı isteyince, az veya çok kadının değerine göre hayvan cinsinden mihr götürürler. Mihr götürdükten sonra otururlar. Kızın babası damadın babasını evine götürür. Evinde samurdan, kakumdan, sin-

captan, sansardan tilki derisinden, ipek eşyadan ne varsa, on elbise kadarlık, kürkü toplar bir yaygıya sarar ve damadın babasının atına yükler. Bunları onun evine gönderir. Hülâsa kızın çeyizi olarak kabul edilebilecek hayvan, para, eşya nevinden ne varsa kızın evine gönderir. Bundan sonra, kız damadın evine gider.

(s. 276) **Slâvlar:**

Peçeneklerle Slâvlar (Saklâb) arası on günlük yoldur. Bu yol çok bozuktur. Pınarlardan ve ormanlardan geçer. Slâvların ülkesi geniş ve çok ağaçlıktır. Bunlar ekseri ağaçlar arasında otururlar. Bunların pirinci ve zirâat sahaları yoktur. Ağaçtan inşâ edilmiş kulübeleri ve bol balları vardır. Bazan bir kovandan 50 veya 60 batman bal çıkarırlar. Slâvlar domuz otlatırlar. Bizim koyun sürülerimiz olduğu gibi, onların domuz sürüleri vardır. İçlerinden biri ölürse onu yakarlar. Kadınları, kocaları ölürse elini keser, yüzünü bıçakla çizer. Ölüyü yaktıktan sonra başka bir gün gelip küllerini alıp küpece koyarlar. Bu küpeci tümülüse gömerler. Ölümünden bir sene sonra, bol miktarda bal getirirler. Ölenin âilesi toplanır, onun tümülüsünün üzerine oturup bu baldan yerler ve evlerine dönerler.

Bunlar öküze taparlar. Ekinlerinin çoğu darıdır. Hasat zamanı gelince, darı tanelerini dehlize (kevgire) koyarlar. Sonra, başlarını göğe kaldırıp "Yâ rab sen bunu bize rızık verdin, bizi ona lâyık kıl." derler. Slâvların çeşit çeşit çalgıları vardır: Kopuz, tanbur, ney ve benzerleri gibi. Neyleri iki zira kadar uzunluğundadır. Kopuzları altı telli ve yassıdır. İçkileri baldandır. Ölülerini yakarken saz çalarlar. "Biz neşeli olalım ki, onun üzerine rahmet insin." derler. Bunların atları azdır. Elbiseleri tüniktir. Ayaklarına çizme giyerler. Bunların ayakkabıları Tabaristan kadınlarının giydikleri çizmeler gibidir. Yaşayışları müreffeh değildir. Harpte kullandıkları silâhlar mızrak, kalkan ve zıpkındır. Reisleri taç giyer. Hepsi ona itâat eder ve boyun eğer. Büyük reislerine Svît Melik derler. Bunun vekiline Sûbenc (سوبنج) denir. Başşehirleri Cerâvt (جراوت)'tur. Her ay üç gün bu şehirde pazar kurulur. Her şeyi orada arar (bulur) ve satın alırlar.

Ruslar:

Rusların ülkesi denizde bir adadır. Bu adanın uzunluğu ve genişliği 3'er günlük yoldur. Bu ada hep ormanlar ve korularla kaplıdır. Toprağı çok nemlidir. O şekilde ki, insan ayağını yere koyarsa nemden toprak hareket eder. Rusların Hâkân denen bir hükümdarları vardır. Zikredilen adada 100

000 kadar adam yaşar. Bu adamlar gemilerle dâima Oğuzların ve Slâvların yanına giderler. Slâvları yakalayıp esir ederler ve onları Hazarlar ve Bulgarlara götürüp satarlar. Rusların ekin ve hububatı yoktur. Zirâatleri Slâvları yağmalamaktan ibârettir. Aralarından birinin bir çocuğu olunca, kınından çekilmiş kılıcı önüne koyarlar. Babası ona "Sana miras bırakacak altın, gümüş ve malım yok. Sana mirasım budur. Kendin kazan, kendin ye." der. Bunların ticâreti samur ve sincap derisi satmaktan ibârettir. Bazıları yün satar. Bunlar temiz elbiseli kişilerdir. Esirlere iyi davranırlar. İnsancıldırlar. Aralarından hiç biri yabancıya fena davranmaz. Yabancılara fena davrananı kınarlar. Ondan yabancının hakkını alıverirler.

Rus ve Slâv halklarının elbiseleri ketendendir. Rusların adamları kollarına bilezik takarlar. Rusların adasında büyük şehirler vardır. Onlar arasında müslüman kılıçları çok bulunur. Harp yaparken yekvücut olurlar, birbirleriyle ihtilâfa düşmezler. Bilhassa düşmana karşı böyle davranırlar. Zirâ, birbirlerinden şikâyeti Hâkân'a yaparlar. Eğer onun kararı davayı hallederse ne âlâ. Aksi taktirde davacı ile davalının kılıcını birbirine vururlar. Hangisi kırılırsa o kılıcın sahibi suçlu görülür.

Rusların tabibleri vardır. Bu tabiblerin hükmü hükümdarlarına bile geçer. Eğer bir tabib bir adamı veya kadını yakalayıp boynuna ip geçirirse, onu ölünceye kadar orada asarlar. "Bu, hükümdarın fermanıdır." derler. Tabiblerin rızası olmadıkça kimse bir tabibe bir şey diyemez. Rusların hükümdarı tüccarlardan öşr alır. Ruslar dâima 100 veya 200 kişilik guruplar halinde Slâvlara gelirler. Onlardan zorla yiyecek alarak geri dönerler. Slâvlardan bir çok kişi de Rusların yanına giderler. Ruslara kulluk yaparlar. Böylece, emniyete kavuşurlar. Rusların göğüsten dize kadar şalvarları vardır. Giyince bu şalvarı dizden bağlarlar. Ayrıca, ihram gibi bir elbise ve külâh giyerler. Fakat, hepsi gruplar halinde bulunurlar. Öyle ki, bir kişi ihtiyacı için tuvalete giderse, iki veya üç kişi silâhlarıyla onunla beraber giderler ve onu korurlar. Eğer biri diğerini yalnız görürse öldürür. (s. 278) Aralarından büyük bir adam ölürse (veya öldürürlerse) onun için toprak altında ferah, geniş bir ev gibi bir mezar yaparlar. Elbisesini, bileziğini, testisinin, içkisini, yemeğini ve parasını onunla beraber mezara koyarlar. Karısını diri diri onunla beraber mezara oturturlar. Karısı içeride ölsün diye mezarın başını (ağzını) bağlarlar.

Serir (Avarlar):

Hazar ülkesinden Serîr ülkesine 12 fersah uzaklık bulunmaktadır. Önce bozkırlar, sonra büyük bir dağ ve bir ırmak gelir. Üç gün yürüdükten sonra hükümdarın kalesine ulaşılır. Bu kale bir dağın başında olup 4x4 fersah genişliğindedir. Duvarları taştandır. Bu hükümdarın iki tahtı vardır: Biri altından, diğeri gümüşten. Altın taht üzerine hükümdar, gümüş taht üzerine nedimleri oturur. Bu kale halkının çoğu hıristiyandır. Ülkenin geri kalan halkı kâfirdirler. Bu ülkede 20 000 köy vardır (?). Dağları ve çiftlikleri bulunur. Buranın halkı aslana taparlar. Aralarından biri ölünce onu bir taputun içine koyarak bir meydanda bırakırlar. Cenaze üç gün orada kalır. Bundan sonraki gün zırhlarını giymiş ve ellerine silâhlarını almış olarak gelirler, meydanın bir köşesinde dururlar. Mızrakları doğrultup, yaylara ok koyup ölünün üzerine hamle yaparlar. Fakat, vurmazlar. Derler ki, bunun sebebi şudur: Aralarından biri ölünce onu mezara gömmüşler. Üç gün geçtikten sonra, adam mezardan kalkmış. Dönünce halini sorduklarında, "Canım bedenimden çıkınca siz beni mezara koydunuz. Mezarda canım yanıma döndü. Kalkıp çıktım." demiş. Şimdi, onlardan biri ölürse onu üç gün mezarın dışında tutarlar. Sonra, mızrak, ok ve kılıçla onun üzerine hamle yaparlar. Canlanırsa kalkar. Canlanmazsa mezara gömerler. Bu husus onlar arasında âdet olarak kalmıştır.

Bunların hükümdarına Avar derler. Serîr ülkesinin sağında Cendân denen bir ülke vardır. Bu ülke halkının üç dini bulunur. Cuma günü Müslümanlarla camiye giderler. Cuma namazı kılarlar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya giderler. Pazar günü kiliseye giderler, Hıristiyanlarla ibâdet ederler. Eğer biri onlara niçin böyle yaptıklarını sorarsa "Bu üç din mensupları birbirleriyle ihtilâf halindedirler. Herkes 'Ben hak üzereyim.' diyor. Biz her üç din mensubuna uyuyoruz. Belki hakkı birinde buluruz." derler.

El-Lân (Alanlar)

Serîr ülkesinden çıkılıp üç gün dağlarda, çayırlarda yürüdükten sonra el-Lân ülkesine varılır. el-Lân hükümdarı hıristiyandır. Memleketi halkının hepsi kâfir ve putperesttirler. Bu ülkenin hududundan 10 gün ormanlar, ırmaklar ve sisli yerlerden yürüdükten sonra Bâb el-Lân (s. 279) dedikleri kaleye ulaşılır. Bu kale bir dağın tepesinde inşâ edilmiştir. Bu dağın altında düz bir yol vardır. Buranın etrafı çepeçevre yüksek dağlarla çevrilidir. Gece ve gündüz 1 000 adam nöbetleşe bu kaleyi korurlar.

Çiğiller ve Türkişler:

Çiğillerin ve Türkişlerin yolu Nevîket'ten Pencîket tarafına gider. Pencîket dihkanına (beyine) Külbokâr derler. Buradan 8 000 adam (süvari) çıkar. Burada bir dağ vardır ki, bitişiğinde Özket şehri bulunur. Buranın başka bir dihkanı vardır. Bu dağın solunda üç dağ bulunur. Bu iki şehir arasına..Sûyâb derler. Buranın dihkanı Yabğû'nun kardeşi ve yakınıdır. Beraberinde 5 000 süvari oturur. Bu dağın yanında başka bir dağ daha vardır. Bu ikinci dağa Hûtkiyâl derler. Bu dağ ötekinden bir fersahlık uzaklıktadır. Buradan da 5 000 adam (süvari) çıkar. Buranın dihkanına Yağlîlâ derler. Bunlar Türkişler olup bozkırda otururlar. Başka üç dağa ise Uluğ-dağ derler. Burası küçüktür. Buradan 30 000 süvari çıkar. Ba dağ başka bir dağa bitişiktir. Türkler bu sonuncu dağa taparlar. Bu dağ adına yemin ederler. Buranın Allah'ın ikâmetgâhı olduğunu söylerler. "Allah ise onların dediklerinden (zanlarından) münezzehtir.". Bu yokuşu geçince yolun solunda Tuḫsî ve Urmanların oturduğu Türkistan ülkesi bulunur. Burada, Özket ile Urmân arasında Sûyân dedikleri dağ vardır. Buradan 20 000 adam (süvari)çıkar.

Bu arada Bayıglığ (بيكليغ) dedikleri bir dağ bulunur. Bu dağda Yabğû'nun kardeşi oturur. Bu adam atına binince beraberinde 500 süvari hayvanlarına biner. İhtiyacı olursa, bu dağın etrafından 3 000 süvari onunla beraber hayvanlarına biner. Buranın dihkanına Bedânsenkû (بدان سنكو) derler. Bu adam buralıdır. Buradan 7 000 süvari çıkar. Bu yokuşun yanında bir su vardır. Bu yokuşu geçince Çiğil Türkleri, bunların çadırları ve hârkâhları gelir.

Türkler hakkında bulunan bilgilerin tamamı bunlardır. Bu bilgilerin bir kısmı el-Ceyhânî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden, bir kısmı *Tavzîh el-dünyâ*'dan, bir kısmı Ubeydullâh b. Hurdâdbih'in kitabından, bir miktarı burada zikrettiğim çeşitli kaynaklardan alınmıştır. İhtimal ki, Türklerin bunlardan başka kabileleri de vardır. Fakat, onlara dâir haberler bulunamadı. Okuyucular mazur göreler.

IX. Köprülü Kütüphânesi nr. 1623 deki mecmuanın yaprak 209^{b}-210^{b} arasındaki Türklerle ilgili kısmın tercümesi

Hazar ve Şâş Ülkeleri:

Burası Sind ile ... arasında kalan geniş bir ülkedir: Bunların hükümdarı yahudi dinindedir. Bunlar Türklerle, Sind halkı bunlarla harbeder. Hükümdarlarının büyük ordusu vardır. Bunların ülkesinde tarlalar, bostanlar ve

meyveler bulunur. Bunların bir çok şehirleri vardır. Bunlardan biri Bulgar şehridir. Hazar hükümdarına bağlı olan bu şehir 10 000 süvari çıkarır. Bunlar Türkler gibi gösterişli ve cüsseli insanlardır. Bunlar arasında bir kız bülûğa erince istediği erkeği kendine koca seçer, anasının babasının himâyesinden çıkar. Bunların büyük şehrine Sarığşen denir. Bu şehir düzlükte kurulmuştur. Buradaki ağaçların çoğu halenc(kayınağacı)'tir. Bu ağaçlardan Horasan'a getirilir. Mallarının çoğu baldır. Çokları İslâm dinini benimserler. Bu ülkenin şehirlerinden biri Tâzîk şehridir. Bu şehir Hazar gölünden çıkıp Horasan gölüne (Aral Gölü) dökülen büyük bir nehir üzerindedir. Bunların, Müslümanlar gibi kabirleri vardır. Çokları büyük bir üzüntüyle ölülerini yakarlar.

Türk Ülkeleri:

Burası kuzeyde Kuzey deniziyle, doğuda Tuğuzğuz ülkesiyle bitişen büyük ve geniş bir ülkedir. Bunlar gösterişli ve cüsseli kişilerdir. Keçe imalinde insanların en ustalarıdır. Zira keçe giyerler. Sürü sahipleridir. Ekinleri darıdır. Yiyecekleri süt ve avdır. Ülkelerinin soğuğu ve karı çoktur. Bunlar putperest olup ölülerini yakarlar ve günde iki kere namaz kılarlar. Senede bir gün oruç tutarlar. Bu ülkenin nehri Tabaristan (Hazar) denizine dökülür. Bunlar kış için et biriktirirler. Yazın fazla sıcaktan korunmak için mahzenlere girerler. Bu nehirde hayvanların ayaklarına takılan bir çeşit balık vardır. Nehir yazın kurur (?). Bundan dolayı su birikintilerinden su içerler. Bu ülkede büyük bir dağ vardır. Burada secde eden bir adamın el, ayak ve diz izlerinin bulunduğu bir ağaç vardır. Bu ağacın yanına gelen herkes ona secde eder. Bu ülkede kimsesiz yerlerde, vahşileşmiş atlar bulunur. Bunlar gayet asîl ve süratlidir. Eskiden evcil iken bozkırlara kaçmışlardır., Türklerin şehirleri azdır. Onlar çatılara sahip büyük kubbe çadırlarda otururlar. Bu çadırların çivileri sığır ve at derisinden yapılmış sırımlardandır. Onların ülkesinde demir yoktur. Oklarını ve mızraklarını kemikten yaparlar. En büyük şehirleri Hasâkesb'tir. Bu şehir sarp dağlar arasında kurulmuştur. Bu dağlarda altın madenleri vardır. Buranın halkı putperesttir. Onların senede bir gün bayramları vardır. Bu gün her köy putlarıyla bir su gözü ve agaçlar bulunan bir yere çıkarlar. Bu ağaçlara kurban keserler (?), oklarla fal bakarlar. Sonra aralarından bir adam putların yanına varır. Bu kişi kâhindir. Bir müddet putların etrafında döndükten sonra, onların huzuruna çıkar. Bu sene iyilik ve kötülükten ne olacaksa haber verir. Bu kâhin tanınmış bir sülâledendir.

Tuğuzguz Ülkesi Bahsi:

Burası Ye'cûc ve Me'cûc Seddi'ne bitişik büyük ve geniş bir ülkedir. Bunların büyük bir devleti, kalabalık bir orduları vardır. Bunlar dokuz kabileye ayrılırlar. Hükümdarlarının, senenin günleri sayısınca 360 câriyesi, devletlerle münâsebetlerinde istihdâm etmek için seçtiği 1 000 adamı vardır. Bunların içkileri üzüm şırasındandır. Halk hükümdarı ancak senede bir gün görür. O dışarı çıktığı zaman sokaklar ve yollar süpürülür. İnsanlar iki sıra halinde toplanırlar. Hükümdar dışarı çıkınca veziri atının dizginini tutar. Halk onu görünce hep birden secdeye kapanırlar. Devletinin bütün işleri vezirleri ve hâcipleri tarafından yürütülür. Bunların elbiseleri Çin ipeğindendir. Kıyafetleri Çinlilerinki gibidir. Hükümdarın kuşandığı bir kemeri vardır. Bunlar esirlere iyi davranır, öldürmezler. Dinleri Mânî dinidir. Ye'cûc ve Me'cûc inşâat devam etmekte sanıp da harekete geçmesinler diye, hükümdar Sedd'e muhafızlar koymuştur. Bunlar kalkanlara vururlar. Tuğuzğuz ülkesinde yeryüzündeki dağların en yükseği bulunur. Bunlar bu dağda dua ederler, adaklar adarlar, kurbanlar keserler. Ertesi sene aynı yere geldikleri zaman bıraktıkları kemiklerin ve küllerin olduğu gibi kaldığını rüzgârlar ve yağmurlar tarafından değişikliğe uğratılmadığını görürler.

X. Avfî, *Câmi' el-hikâyât,* Ayasofya nr. 3167 deki Türkçe tercümesinden alınmıştır

(488[a]) **Türk Ülkelerinin ve Halkının Bahsi:**

Oğuzlar :

Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerinin ve aşîretlerinin hadd ve hududu yoktur. Bir kısmı mamûrelerden uzak çöllerde otururlar. Bir kısmı mamûrelere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar. Bunların ulu kabilelerinden biri Ğuzînî dedikleri topluluktur ki, bunlar iki sınıftır.

[Oğuzlar]:

Bunların bir kısmına Guz (Oğuz), bir kısmına Aygur (Uygur) derler. Bunların bir kısmı Harezm toprağında otururlar. Bunların ülkelerine İslâm bayrağı dikilince müslüman oldular. Aralarında İslâmın kâideleri yürüdü. Bir çok islâm eserleri meydana getirdiler. Sonradan bunlara yine kâfirler galip geldi. Üzerlerine kâfir askeri hücum etdi. Onları oturdukları yerlerden

sürdüler. Onlar da gelip İslâm şehirlerine dikildiler. Onlara Türkler adı ol vakitden kaldı. İslâm şehirleri içine girince bunlara Türkân (Türkler) dediler. Bunlardan hir kısmı giderek İslâm ülkeleri içinde kuvvet kazandı. Nihâyet, Çağrı-tegîn hükümdarın zamanında isyan ettiler. Askerleri hükümdarlar olup cihanı zapt ettiler. Bunlar Selçuklular dedikleri hükümdarlardır ki, askerleriyle nice zaman cihangirlik ve ülkeleri fethetmişlerdir.

Ve Türklerden bir topluluk vardır ki, bunlara Kûn (Hun) denir. Bunlar aslında Fenâ ülkesindeydiler. (488b) Bu ülkenin darlığı ve otlağının azlığından dolayı, burasını terk edip çıktılar. Vardılar, vardılar Kây adlı bir kavmi yerlerinden sürüp onların yerine kondular. Kâylar da Sârî ülkesine varıp kondular. Sârî halkı da Türkmenlerin ülkesine varıp kondular. Ve Gûzân (Oğuzlar) Ermeniyye denizi (Karadeniz) sâhilindeki Peçeneklerin ülkesine vardılar.

[Kırgızlar] :

Ve Türklerden bir kabile daha vardır ki, bu kabileye Kırgız derler. Çok kalabalık bir kavimdir. Meskenleri Meşrik-i Sayfî (Yazlık Doğu) ile Peçenekler ortasıdır. Ve Kimaklar bunların kuzeylerine, Yağma ve Ḫarluḫ batılarına düşer. Bu Kırgız kabilesinin âdetleri budur ki, ölülerini yakarlar, ateşe taparlar. Aslında Kırgız bu kabilenin halkından Ma'sûn (معسون) adlı biriyidi. Yılda bir gün kabile halkı bunun yanında toplanırlardı. Yerler, içerler, şarap meclisleri kurarlardı. Binlerce muğannîlerle (şarkıcılarla) meclislerine çalgıcılar toplanırlardı. Meclisleri iyice kızışınca Ma'sûn oturduğu yerden düşer kendinden geçerdi. Halk üzerine çıkıp ondan ol yılın ahvalinin ne olacağını sorarlardı. Ol yılda neler meydana gelecek, ucuzluk mu olacak, yoksa kıtlık mı olacak ondan sorarlardı. Kendinden geçmiş yatarken onlara sordukları şeyin hepsini haber verirdi. Onlar onun söylediklerinin gerçekliğine inanırlardı.

Hikâyet: Dirler ki, Kırgız kabilesinin ülkesinde dört büyük su akar. Bu dört büyük nehrin suları varır bir ulu ırınağa dökülür. Bu ırmakların aralarında ıssız dağlar ve karanlık mağaralar vardır. Hikâyet: İderler Kırgızlardan biri bir küçürük gemi düzdü. Ona binüp ol ırmak içine saldı. Sonuna varmak ve nereden çıktığını görmek için ırmakta gitti. Bir çok gün gittikten sonra, nihâyet üç gün üç gece bir karanlıkta yürüdü. Hiç bir aydınlığa çıkmadı. Ne yıldız, ne ay ne güneş aydınlığını gördü. Sonra, bir sahraya erişti. Orada aydınlık ortaya çıktı. Gemiden taşra ırmak kenarına sahraya çıktı. Birden bir

kulağına bir at ayağı sesi erişti. Orada ihtiyaten bir ağaç dururdu. Onun üzerine çıkıp baktı ki, ne peydâ olur göre. Bir saat sonra üç atlının çıkageldiğini gördü. Bunların boyları çok uzundu. Her birinin boyu bir kündür boyu kadar. Her birinin yanında öküz büyüklüğünde birer köpek vardı. Avcılar şeklinde kimselerdi. Ağaç üzerinde kendüyi görüp oğlan çocuğu sanıp acıdılar. Ona şefkatlerinden ağaçtan indirdiler. Anısızın köpekleri yırtar diye ona acıyıp at üzerine aldılar. Evlerine alup gitiler. Vardılar ona yemek yedirdiler. Cüssesine bakıp küçüklüğüne şaştılar. Şöyle ki, daha önce bunun gibi bir adam görmemişlerdi. Birbirlerine gösterirlerdi. Pes, içlerinden birisi onu bir yol üzerine götürüp yol gösterdi. Geldi gine gemisini buldu. Ona binip oradan döndü. Yine geldiği yoldan kabilesi içine döndü. Gördüklerini söyledi. (489[a]) Hiç ol büyük adamlar ne kavmdir ve ne cins adamlardır kimse bilmedi.

[Karluklar , Kimaklar]

Ve Türkler topluluğundan bir kavim de Halluḫ'dur. Bunlar Barlas (برلس) dağında sakinlerdir ki, bu dağ altın dağıdır. Bunlar sonradan hükümdarlarına âsî olup Türkistan bölgesine çıktılar. Bazıları İslâm ülkelerine geldi. Bunlar dokuz toplumdur: Üçü Çiğil ve üçü Heskelî, biri Bevâvî (بواوی) ve biri Kevâkinû (کواکنو) ve biri Kîmâk'end. Bu dokuz tâifenin köyleri ve evleri yoktur. Bunlar koruluklarda (ormanlarda) ve ağaçlıklarda ve sular yanlarında olurlar. Davarları at, sığır ve koyundur. Bunlarda deve olmaz. Burada deve yaşamaz. Bu vilâyette tuz da olmaz. Tuzu onlara tüccarlar iletirler. Çok pahalıya satarlar. Ve onların yazın geçimleri (dirlikleri) at sütüyle ve kışın kuru et iledir. Pasturma yerler. Bu yerde çok kar yağar. Ağaçlar arasında kardan emin olacak köşeler vardır. Kışın bu köşelere varıp sığınırlar. Ye sağ taraflarında Kimak kavmi vardır. Bunlar da üç kabiledir. Tüccarlar bunların memleketlerine mal götürdükleri zaman bunlar dil ile pazarlık etmezler. Tüccarlar ile söyleşmezler. Aksine alış-verişleri fi'lendir (sessiz değişimdir). Tüccarlar mallarını getirip bir yerde koyarlar, yanından çekilirler. Onlar da gelirler, malın pahasını yanına koyarlar ve giderler. Tüccarlar mallarının yanına dönerler, onların koydukları pahayı beğenirlerse alırlar. Malı orada bırakır, giderler ve eğer bıraktıkları pahayı beğenmezlerse almazlar. Malı da pahasını da yerinde koyup gine yanından çekilirler. Onlar da gine gelip görürler ki, kodukları pahayı almamışlar. Ona bir miktar paha dahi ilâve ederler, gine dönerler. Nihâyet, iki taraftan rıza hâsıl olur. Pazar ederler. Ve bu kavim oda (ateşe) ve suya tapan kâfirlerdir. Ve yılda bir gün oruç tutarlar. Ve ölülerini yakarlar.

Ve bu Kimâk kavminin kıble tarafında bir kavim vardır. Bunlara Mazraba (مضربه) derler. Bunların da ayrı reisleri vardır. Meskenleri koruluklar ve ağaçlar içindedir.

[Peçenekler]:

Ve Peçenek ülkesinde sâkin olanlar öyle bir kavimdir ki, devamlı kendi memleketleri içinde konarlar ve göçerler. Bir yerde oturmazlar. Ekseri yağmur çok yağan taraflara giderler. Ve onların sâkin oldukları yer her tarafından 30 günlük yoldur, birbirinin üzerine konmuş, çevrelerinde nice gürûh gürûh halk vardır. Bunların kuzey tarafları Kıpçak ülkesi, batılarında Hazar ve İslâv kavimleri vardır. Ve bunlar mal ve nimet ve zenginlik sahibi, tabl ve alemleri olan bir kavimdir. Ve Peçenekler ile Hazar ülkesinin arası 10 gün ve 10 gecelik yoldur. Çoğu bozkırlar, ağaçlıklar ve korulaklardır. Belli bir yolu yoktur. Yolcular yolları yıldızlara bakarak bulurlar. Yol bulmakta çok zahmet çekerler.

[Hazarlar]

Ammâ, Hazar vilâyeti enine ve uzunluğuna geniş bir ülkedir. Bir tarafında gayet ulu bir dağ vardır. (489b) Bu dağın eteğinde iki türlü Türk kavmi otururlar. Bunlardan birine Tûlâs derler. Ve diğerine Lerğar derler. Ve bu dağ Tiflis arazisine bitişiktir. Ve bunların bir âdetleri vardır. Ve çün pâdişahları sefere çıkmak için atına bine, elbette onunla 10 000 atlı biner. Her atlının elinde 2 arşın uzunluğu demir bir kazık bulunur. Hükümdar bir yere konunca askerler onun etrafına konarlar. Herkes getirdiği kazığı yere kakar. Üzerine siperini asar. Bu yolla etraflarını demir kazıktan surla çevirirler. Düşmanları bu taraftan onlara baskın yapamaz.

[Burdaslar]:

Ve bunlardan bir kavme Burdâs derler. Burası Hazar şehirlerindendir. Bunlarla Hazar arası 15 günlük yoldur. Bunlar Hazar hükümdarına tâbidirler. Hükümdarın maiyyetine 10 000 süvari bindirirler. Ve bunların arasında bir zâbit (reis) ve hâkimleri yoktur. Her mahallede yaşlı bir ihtiyar (bir eski pîr) kişi bulunur. Bir iş düşse ona başvururlar. O ne derse onun hükmüne razı olurlar.[71] Bunlarla Peçeneklerin arasında düşmanlık vardır. Devamlı birbirleriyle muharebe ederler. Bunların ülkesinde bol bal olur. Bunlar iki sınıftır. Bir sınıfı ölülerini gömerler, bir sınıfı oda (ateşte) yakarlar. Bunların ağaçlarının çoğu haleme ağacıdır. Ülkeleri her tarafından 7 günlük yoldur.

[71] Bu İbn Fazlân'ın eserindeki Oğuzların şeyhine (şamanına) ne kadar benziyor.

Ve Türklerden Macar (محرفة) derler bir kavîm daha vardır. Bunların vilâyetleri çok geniş bir ülkedir. Her yanından 100 fersah yerdir. Hükümdarları sefere çıkmak için atına bindiği vakit 20 000 süvari ile biner. Hükümdarlarına Künde derler. Bunlar davarlarıyla ve otaklarıyla sefer ederler. Bunların yurtları Rum ülkesine bitişiktir. Bunların oturdukları yer deniz kenarındadır. Ceyhun suyanun üst yanıdır. Ve bunlar ile Slâvlar ve Urus arasında devamlı cenk ve cidâl vardır. Bunlar dâima onlara galip gelirler. Halkını esir edip Rum'a iletüp satarlar..

[Slâvlar]

Ammâ, Sakâlibe (Slâvlar) dedikleri bir kavimdir, kalabalıktır. Bunlar ile Peçenek ülkesinin arası 13 günlük yol olmasına rağmen, belli bir yolu yoktur. Bu yolun geçtiği yerlerin hepsi bozkır ve ormanlıktır. Akarsulu yerlerdir. Ağaçlıklar arasında otururlar. Cümlesi ateşperestlerdir. Dâima ölülerini oda (ateşte) yakarlar. Ve memleketlerinde darıdan başka nesne ekmezler. Ve şarapları baldır. Ve silâhları eğer nacağı ve kündürdür (كندردر). Siperleri gâyet eyüdür. Ve onların bir reisleri vardır ki, içlerinde hükümdar yerindedir? Ona Suvît derler. Ve bir de nâib reisleri olur ki, buna da Suvinc (سوينج) derler. Ve bunların bir şehirleri vardır ki, buna Hararân (حروان) derler. Bu şehirde ayda üç gün pazar durur. Etrafında olan halk gelirler, alı-satı ederler.

[Ruslar]

Ammâ, Rus bir adada sâkinlerdir ki, dört yanı deryadır. Bu adanın her taraftan uzunluğu birer aylık yoldur. İçi ağaçlıklar ve koruluklardır. Bunların işi ve kazancı dâima uğruluk ve haramilikledir. Kılıç kazancıyla yaşarlar. Hattâ, içlerinden biri vefat etse onun erkek oğlu ile kızı kalsa, kılıcını oğluna ve diğer bütün mallarını kızına verirler. Oğluna "Atan bu malı bu kılıçla kazandı. Var sen de bu kılıçla mal kazan." derler. (499[a]) Ve atası malından oğluna bir kılıçtan başka nesne vermezler. Rusların hepsi Hicret'in 300 yılında hiristiyan olup İsâ dinine girdiler. Böylece, ol kılıç kazancı kendilerine haram oldu. Kılıçları kınlarına kattılar. Çün andan başka kazanç yolu bilmezlerdi. Kazançları kapusu bağlandı. Son derece muztarip oldular. İşleri daraldı. Ondan sonra İslâm dinine rağbet edip şunu düşündüler ki, "İslâm dini kılıç kazancına mâni değildir. Kâfire gazâ ederiz. Doyum oluruz. İslâm dininde bu helâldir." dediler. Ve bu fikrile hükümdarları ki, ıstılahlarında ona Pûlâdemir (Vilademir) derler Türkistan hükümdarlarının lâkabı Hâkân, Bulgar hükümdarının lâkabı Bataltû (بطلطو) olduğu gibi, onların hüküm-

darının lâkabı Pûlâdemir'dir. Kendi akrabasından, Harezmşah önüne, dört ulu kimsesini elçi gönderdi ki, kendisinin İslâm dinine girmesi için ulemâ göndere ve bu âlimler İslâm dünini telkin edeler. Cümle vilâyeti halkı bile müslüman ola. Elçileri Harezmşah önüne erişip isteğini tebliğ ettiklerinde, onların İslâm dinine rağbet etmelerinden Harezmşah son derece memnun olup elçilerini gâyet hoş karşıladı. Her birine inamlar etti. Ve fâhir hilâtlar giydirdi. Onlara muteber âlimler gönderdi ki, varıp Rus hükümdarına ve askerine ve halkına İslâm dininin esaslarını ve merâsimlerini öğreteler. Ve izin verdi ki, kâfir memleketine seğirdibildikleri yere değin seğirdeler. Gaza ve cihâd edeler. Elçileriyle âlimler vardılar. Pûlâdemir cümle vilâyeti halkıyla müslüman oldular. Bundan sonra bütün işleri, güçleri kâfir ülkelerine denizden ve karadan akın salmak oldu. Deniz yüzlerinde kâfirin gemilerin almakla ve şehirlerini, köylerini, kendilerini urmakla tamam kuvvetlendiler. Muhkem yata ve yarağa (techizat ve hazırhğa) kâdir oldular. Ve cenk ede ede kanıktılar. Kudret ve kuvvetleri sâir kavimlere galip geldi. Yalnız şu kadar var ki, vilâyetlerinde at bulunmaz. Askerleri süvari değil hep piyâdedir. Eğer atları olsaydı ülkelerin çoğunu elegeçirirlerdi. Çok kahraman bir kavimdirler.

Türkistan vilâyetinden bu kadar bahs, kısaca beyanıdır. Mufassal beyan sözü uzatır. Onların rüsûm ve âdetlerine son yoktur. Hükümdarlarının yüksek himmet ve ulu şanları, iktidar ve kudret ve kuvvetleri hadden aşkındır.

XI. İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fî ihtirâk el-âfâk*

Bu eserin baştan yaprak 154^{b}-157^{a} arası Ayasofya nr. 3502'deki nüshadan, sahife ile gösterilen kısımları Leyden tabından, son kısımdaki yaprakla gösterilen kısımları Köprülü nr, 955'deki nüshadan alınmıştır. Yalnız, bu eserden alınan kısımlardaki pek çok yer adı Batlamysus'tan alınmıştır. Bazılarının gerçekle ilgisi yoktur.

(154b) Bu köprü dağ ile Vâşcırd (Başgırt) arasında huduttur... Ceyhun'un suyundan Zemın ve Amul halkı biraz faydalanır. Sonra, Oğuz diyarına kadar ondan kimse faydalanmaz. Oğuz diyarında ondan sulama ve diğer hususlarda faydalanılır... (156^{a}) Vâşcırd şehri oldukça büyük, çok mamur, ticâreti geniş bir şehirdir. Buranın halkı zengin olup ticâretle uğraşırlar. Kadınları güzeldir. Burada çeşitli sanatlar ve rahat hayat vardır. Şûmân ve Vâşcırd'ta çok safran üretilir. Bu safran bir çok yerlere, uzak ülkelere götürürülür.... Dernîk (درنيك) şehrinden Cârkân'a bir konak uzaklık vardır. Cârkân;

Râşt bölgesinin ucunda, Türklere komşu yüksek bir dağ üzerinde kurulmuş mamur ve müstahkem bir şehirdir. Buranın halkı Türklerden korunurlar ve kaçınırlar. Râşt bu tarafta Horasan'ın en ucudur. Burası iki dağ arasında bir şehirdir. Bu iki dağın arasında Türklerin akın yapmalarına müsâit bir geçit (medhal) bulunur. Fazl b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek buraya bir kapı yaptırıp başına muhafızlar koymuştur. Daha sonraki hükümdarlar buranın muhâfazasını zamanımıza kadar devam ettirmişlerdir.

Vahş ve Cebel'den sonra, Türk ülkelerinden Vahân ve Sekîn'e gelir. Vahân ile Tibet arasında 18 günlük yol vardır. Vahân'da bolluk ve kalite bakımından eşsiz gümüş madenleri vardır. Buranın vâdilerinde sellerin ve akarsuların getirdikleri toz şeklinde altın madenleri bulunur. Halk bu tozları toplar ve etrafa götürürler. Burada (157[a]) misk ve köle de boldur. Sekîne Karluk Türklerinin şehirlerindendir. Bu şehirle Vahân arasında 5 günlük mesâfe bulunur...

(s. 508) Uş (uç) şehri Tibet Türklerine komşu bir dağa bitişiktir. Bu şehir halkının bu dağ üzerinde Türklere karşı gözetleme yeri vardır. Buradaki askerler halkın mallarını ve evlerini korurlar. Uş şehrinden Ferğana'nın en doğusundaki Türklere komşu Özkend şehrine bir merhalelik mesâfe bulunur. Özkend insanlarla mamur büyük bir şehirdir. Burada askerler bulunur. Halkı ihtiyatlı, cesur ve onurludurlar. Bu şehrin çok köyleri vardır. Âmilliklerinde başka bir şehir bulunmaz. Kâsân kuzeyden buraya yakındır. Kâsân güzel, bolluk, mamur ve müstahkem bir şehirdir. Kâsân hem şehrin, hem bu mıntakanın adıdır. Buranın çok köyleri vardır. Firebr'den Özkend'e kadar Ceyhun üzerinden 24 konaktır.

Bu kûreye kuzey taraftan Meyân-rûdân kûresi bitişiktir. Meyânrûdân bir çok şehre sahip olup şehri Ḫaylâm'dır. Bu kûreden ileride bahsedeceğiz. (s. 509) Özkend'ten büyük dağ yoluyla el-Akabe (Yokuş)'ye bir gündür. el-Akabe'den Atbaş şehrine de bir günlük yoldur. Atbaş'tan Tibet'e güneydoğu istikâmetinde 7 konaktır. Atbaş sarp ve çıkılması çok zor bir dağın başındadır. Halkı silâhlı, hazırlıklı, ihtiyatlı ve kahramandır...

(s. 510) Üçüncü İklimin Bu Dokuzuncu Cüzü Tibet'i, Tuğuzguz Ülkesinin Bir Kısmını ve Karluklar Ülkesinin Bir Bölümünü ihtiva eder :

Tibet ülkesindeki meşhur merkezler arasında Tibet, Tabgaç, Vahān, Sekine, Barvân, Uc, Ramhāh, Dāḫuvā şehirleri bulunur. Tuguzguz hakanın şehirleri arasında Hanbalıg denen Hakan şehri ile Maşa, Curmuk ve Bahvan

şehirleri vardır. Dış Çin şehirlerinden Kuçâ ve Dârhûn, Karluk şehirlerinden Barsḫân el-Ulyā ve Nevāket şehirleri vardır.

Bu diyarda tatlı sulu göller, akan dereler, Türklerin baharlık ve yaylakları bulunur. Biz buralardaki ülkelerin uzaklıklarıyla yerlerini, hudutlarını tâyin etmek için, bu konularda, zikredilen yerlere giden ve oralardan geçen ve gördüklerini anlatan Türklerin sözlerinden sağlam olanlardan ve kitaplarda bulunan zikre değer haberlerden bahsedeceğiz. Deriz ki:

Dış Çin'in Doğu Denizi tarafında Tuğuzguz ülkesi yer alır. Tuğuzğuz ülkesinin Ferğana'ya yakın kısmının güneyinde Tibet ülkesi bulunur. Tibet toprağı Çin'e ve bir kısım Hind topraklarına komşudur. Kuzeyden Karluk toprağına bitişir. Doğusunda Tuğuzguzların diğer toprakları bulunur. Tuğuzguz ülkesinin başşehrine Ḫanbalıg denir. Bu şehrin halkı Mânî dininde olup demirden 12 kapısı vardır. Tuğuzğuz ülkelerinin bir kısım halkı mecûsî putperest olup ateşe taparlar. Hükümdar Tuğuzguz Hâkân Ḫanbalıg şehrinde oturur. Burası büyük bir şehir olup etrafı sağlam bir surla çevrilidir. Şehir doğuya doğru akan büyük bir nehir üzerinde kurulmuştur. Bu şehirden Fergana'ya komşu olan Barsḫân el-'Ulyâ'ya iki aylık uzaklık bulunmaktadır. Tuğuzğuz toprağı Büyük Okyanusa bitişir. Ḫanbalıg'dan kuzey-batıya doğru 12 günlük uzaklıkta Bâhvân şehri vardır. Bu şehir Tuğuzguzlara bağlıdır. Burada Tuğuzğuz Hâkân'ın sülâlesinden bir hükümdar oturur. Bu hükümdarın askerleri, muhafızları, kaleleri ve âmillikleri vardır. Bâhvân şehrinin müstahkem bir surı bulunur. Burada demirden (s. 512) her türlü nâdir eşyanın yapıldığı çarşılar yer alır. Bu çarşılarda çeşitli çalgı âletleri, toprak kaplar v.s. de yapılır. Bu şehir dahi doğuya doğru akan bir nehrin kıyısındadır. Bu şehrin etrafında tarlalar ve Türklerin otlakları, etraflarında konup göçtükleri sular vardır. Bu şehirden Tibet'e ve Çin'e demirden imal edilmiş pek çok şey ihraç edilir. Buranın dağlarında misk keçileri bulunur. İkinci iklimden bahsederken bu keçilerden ve onlarda nasıl misk oluştuğundan bahsettik. Şimdi bu meseleye tekrar temas etmiyeceğiz.

Bâḫvân şehrinden Cumruk (Ḫurmuk) şehrine güney-batı istikâmetinde köyler, tarlalar, birbirine bitişik mamur yerlerden geçen 4 konaklık mesâfedir. Cumruk zengin, münbit bir şehir olup etrafında topraktan iki sur bulunur. Bu surlar arasında çok derin bir hendek olup genişliği 70 adımı kadardır. Şehrin surlarının demirden 4 kapısı vardır. Bu şehirde sâdece silâh sanatlarına âit bir çarşı bulunur. Şehrin vâlisinin maiyyetinde atlar ve muhafızlar olup kendi bölgesini Tibet hükümdarlarına karşı korur. Bâḫvân'dan Ti-

bet şehrine 14 günlük mesâfe vardır. Curmuk'tan Barsḫân el-Ulyâ şehrine ise 10 konaklık mesafe bulunur.

Tibet şehri büyük bir şehirdir. Bu ülke bu şehrin adını alır. Tibet, Tibet Türklerinin ülkesidir. Tibet halkı Fergana, Büttem, Vahân halkıyla sıkı ilişkiler içinde olup oralara yolculuklar yaparlar Oralara demir, gümüş, renkli kıymetli taşlar, kaplan derileri, Tibet miski götürürler. Tibet yüksek bir vâdide kurulmuş bir şehirdir. Alt tarafında, doğudaki Barven gölüne akan bir vâdi vardır. (s. 513) Bu şehrin müstahkem bir suru bulunur. Hükümdar bu şehirde oturur. Onun dâimî askerleri, atları, kalkanları ve zırhları vardır. Tibet şehrinde çok çeşitli sanatlar bulunur. Orada koza ipeğinden imâl edilen kalın ve sertçe bir kumaştan elbiseler dikilir. Bu elbiseler etrafa ihraç edilir, tânesi çok sayıda altına satılır. Buradan Ferğana ve Hind ülkelerine çok miktarda köle ve misk de ihraç edilir. Yeryüzünde Türk kölelerinden daha güzel, daha nâzik vücutlu, daha yakışıklı ve yumuşak bedenli köle yoktur. Türkler birbirlerinin çocuklarını çalıp tüccarlara satarlar. Bazan onlardan bir câriyenin değeri 300 altına ve daha fazlaya ulaşır.

Tuğuzğuz toprağı Tibet ile Çin arasındadır. Kuzeyden onlara Kırgızlar komşudur. Tibet şehirlerinden biri de Tafgaç (Tabgaç) adındaki şehirdir. Burası orta büyüklükte olup sarp bir dağın üzerinde kurulmuştur. Şehrin etrafında taştan müstahkem bir sur bulunur. Bu surun tek bir kapısı vardır. Bu şehirde Türklere âit sanatlar, iş yerleri ve etrafla ticâret yapan tüccarlar oturur. Buraya Kâbul, Vaḫân, Ḫuttal, Vahş ve Râşt diyarından tâcirler gelir. Bu şehirden demir ve Tibet miski ihraç edilir. Tafgac'a bitişik dağda çok sünbül yetiştiği anlatılır. Buranın ormanlarında çok sayıda misk keçisi olup bunlar bahsedilen sünbülleri otlarlar, Tafgâc'a akan vâdinin suyundan içerler. Keçilerin yiyip içtikleri bu gıdalardan Tibet miski oluşur. (s. 514) Tafğac yanındaki dağda çok, derin bir mağara vardır. Bu mağaranın içinden akar su sesi gelir. Mağaranın uçurumunun derinliğine hiç yetişilemez. Suyun sesi açık bir şekilde duyulur... Bu dağda çok miktarda "Çin râvendi" bitkisi yetişir. Bu bitki bir çok yere ihraç edilir. Doğuya ve batıya gider. Oralarda satılır. Bu bitki meşhurdur. Tafgaç nehrine Şarmân nehri de denir.

Tafgaç'tan doğuya doğru Barvân gölüne, Tibet Türklerine âit köyler ve ormanlar arasından geçen 5 konaklık yol vardır. Bu mıntıkada müstahkem kaleler bulunur. Barvân gölü 40 fersah uzunluğunda, 72 mil genişliğinde büyük bir göldür. Suyu tatlı olup içinde çok balık yaşar. Barvân ve Uç halkı bu balıkları avlarlar. Barvân ile Uc şehirleri bu göl kıyısında olup Tibet'e bağlı-

dırlar. Barvân ile Uc arasında 12 sind fersahı, yani 5 mil mesâfe vardır. Bu iki şehrin büyüklükleri aynıdır. Bunlar gölün kıyısındaki tepelerde kurulmuştur. Halkları gölden şu içerler. Bunlar kendilerine yeterli şehirlerdir. Buralarda yeterli çarşılar ve sanatlar bulunur. Başka şehirlerin sanatlarına ihtiyaçları yoktur. Barvân gölüne her taraftan büyük nehirler dökülür...

(s. 515) ... Kuçâ şehri Çin topraklarından olup Çin'i kuşatan dağların dışındadır. Burası mamur bir şehir olup pek büyük değildir. Burada ticârethâneler ve çok miktarda imâret vardır. Uc şehrinden Kuçâ'ya deve yürüyüşüyle 10 konaktır. Kuçâ'nın doğusunda Dârhun şehri bulunur. Burası Çin ülkesinden olup orta büyüklüktedir. Çin'in kuzeyindeki en son şehridir. Buraya Tuğuzguz Türklerinin ülkesinin mamureleri bitişiktir. Atbaş ise sarp bir dağın başında Türklere karşı tahkim edilmiş bir şehirdir. Atbaş'tan Tibet'e 10 konaktır. Atbaş'tan Barsḫân el-'Ulyâ'ya ise Türk ülkeleri içinden 6 günlük yoldur. Barsḫân el-'Ulyâ Türk ülkelerinden müstahkem bir şehirdir. Bu şehrin müstahkem iki suru vardır. Bu havalide oturan Türklerin çoğu ihtiyaçlarını almak için bu şehre gelirler. Barsḫân el-'Ulyâ'dan Nevâket'e Karluk hudutları içinden kâfilelerin yürüyüşüyle 10 konak kadardır. Bu mesâfe Türk postasıyla 5 konaktır. Daha sonra bunların çoğundan bahsedeceğiz:

(s. 516) Mâşa'dan Tuğuzguz Hâkânı'nın şehrine 5 günlük mesâfedir. Mâşa, Tuğuzğuz Hâkânı'nın şehirlerindendir. Burası mamur ve bir çok sanatların bulanduğu bir şehirdir. Mâşa'dan Bâḫvân'a batı istikâmetinde 8 günlük yoldur. Bu anlattıklarımız, bu iklimin dokuzuncu cüzünde söyleyeceklerimizin tamamıdır.

(s. 517) *Bu bahis Üçüncü İklim'den Onuncu cüz olup bu iklimin (Üçüncü İklim) doğudaki son parçasıdır:* Bu kısım güney tarafında Çin ülkesinin bir kısmını da içine alır. Burada Çin'e bağlı 4 şehir olup bunlardan biri Satrûye (Matrûye)'dır. Diğer üçünün adını ise bilmiyorum. Bu cüzde Tuğuzguz ülkelerinin orta derecede bir bölümü bulunur. Bu kısımda 3 şehir vardır. Bu cüzde Kırgız ülkesinden ise büyük bir bölüm vardır. Kırgız halkı denize komşudurlar. Bu cüze giren kısımda onlara âit 4 şehir bulunur. Bu kısımların tavsifini tamamlamak, bu günkü durumlarını anlatmak, Allah'ın izniyle aralarındaki mesafeleri açıklamak istiyoruz.

Deriz ki: Daha önce Tuğuzguz ülkesinin hudutlarından bahsettik. Burânın doğusunda Çin denizi yanında Kırgız ülkesi bulunur. Çin hududu yukarıda güneydedir. Tuğuzguzlara kuzeyden Kimak ülkesi bitişir. Türk ülkelerinin hepsi Mâverâünnehr'de Fergana, Şâş ve Taraz'ın ötesinde bulunur.

Türkler çok oldukları için sayılamıyacak kadar çok kavimlere ayrılır. Onların başvurdukları, himâyelerine sığındıkları, müşkillerini hallettirdikleri reisleri vardır. Onlar göçebe, hareket eden, bir yerden bir yere göçen, bildikleri her yerde (s. 518) otlak arayan kişilerdir. Onlar çok miktarda deve, koyun, öküz sahibidirler. Onların evleri Arapların evleri gibi kıldandır. Bir yerde devamlı oturmazlar. Dâima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göçerler. Onlar çiftçilik, hasad ve ekincilikle de uğraşırlar. Onlarda çok miktarda yağ, kaymak, süt bulunur. Çok miktarda at yetiştirirler. Atların etini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezler. Onların hükümdarları silâh, kuvvet, hazırlık, görüş, ihtiyat, adalet, iyi idâre sahibidirler. Türkler haşin kalpli ve sert tabiatlıdırlar.

Türkler çeşitli sınıflara ayrılırlar: Tibetliler, Tuğuzğızlar, Kırgızlar, Kimaklar, Karluklar, Çakırlar (Çağrılar), Peçenekler, Türkeşler, Ezgişler, Kıpçaklar, Halaçlar, Oğuzlar ve Bulgarlar gibi. Bunların hepsi Mâverâünnehr'le Büyük Okyanus tarafında yaşarlar. Türkler çeşitli dinlere mensupturlar, Müslümanlara karşı seferler yaparlar. Müslüman olmuş Türkler de onlara karşı sefer yapar, onları esir alırlar. Bütün Mâverâünnehr'deki müslümanlar düşmana karşı seferber halindedir. Mâverâünnehr halkı kahraman, cesur, kuvvetli, yiğit kişiler olup Türklerden her hangi bir şekilde korkmazlar. Karlukların Hâkânı'nın şehrinde Müslümanların ve Türklerin yararları (işleri) vardır.

Ebu'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hurdâdbih'in kitabında bahsettiği üzere, zikrettiğimiz Türklerin bütün şehirleri 16 mamur şehirdir. Bu şehirler, surları ve müstahkem kaleleri bulunan mamur beldelerdir. Hepsi de müstahkem ve sarp dağların üzerinde kurulmuştur. (s. 519) Türklerin hububat tarlaları vardır. Onların ülkesinden kaplan, sansar, sincap, panter derileri (kürkleri), misk, köle ve ipek ihraç edilir.

Tuğuzguz ülkesine komşu Çin topraklarında Çin hükümdarları otturur: Bu hükümdarların orduları, silâhları ve bol miktarda malları vardır. Bunlar Türklerin zararlarına, seferlerine karşı ve ülkelerine karşı yapacakları zararları önlemek için hazırlıklı ve cesaretli kişilerdir. Bu mıntakadaki Çin halkının elbiseleri, ata binmeleri, harp âletleri Türklerinki gibidir. Bunların çok miktarda filleri olup birliklerinin önünde bu filler bulunur. Türkler bunların atılganlığından çekinirler, kahramanlıklarından korkarlar. Bu sebeple bunların ülkelerine zarar vermekten çekinirler. Türkler Çin'e imal ettikleri bir çok malı, yünleri, yağ ve balı, zırh, kalkan, topuz gibi silâhların bir çoğunu, elbise, misk ve buna benzer ihtiyaçları olan ve onlar tarafından kulla-

nılan şeyleri götürürler. Bundan dolayı Çin halkı onlarla sulh içindedir. Onlara karşı sefer yapmazlar. Bununla beraber onların (Türklerin) tarafını ihmal etmezler.

Kırgız ülkesi ise bereketi, müsafiri ve suları çok bir yerdir. Burada Çin hudutlarından akan çok sayıda nehir vardır. Bu nehirlerin en büyüğüne Manhâr (منخار) denir. Bu nehrin suyu bol, akışı hızlıdır. Taşlar üzerinden aktığı için, diğer vâdilerdekinin aksine, bu nehrin suları nâdiren durgun ve bulanıktır. Bu nehir üzerinde Kırgızların pirinç, buğday v.s. hububatı öğüttükleri değirmenleri bulunur. Elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek yaparlar. Bazan bu hububatı öğütmeden pişirerek yerler. Bunlarla azıklanırlar. Bu vâdinin etrafında öd (ûd), tatlı kuşţ ağaçları yetişir. Nehirde "satrûn" denilen bir balık olup Nil nehrinde bulunan "ıskangûr keleri" gibi cinsî gücü artırır. (s. 520) Anlatılana göre, bu balığın çok kılçığı yoktur. Eti kat kattır. Etinde balık kokusu yoktur. Kırgız hükümdarının oturduğu şehir yüksek surı ve hendeği bulunan, büyük bir müdâfaa sâhasına sahip müstahkem bir şehirdir. Bu şehrin yakınında Yâkût Adası bulunur... Bu şehir ile Yâkût Adası'nı çevreleyen Okyanus arasında üç konak kadar mesafe vardır. Kırgızların şehirlerinin hepsi 3 konak kadarlık bir sâha içinde toplanmıştır. Bunlar, surları ve müstahkem kaleleri bulunan 4 büyük şehirdir. Halkları silâhlı, kuvvetli ve gayretlidir. En çok Kimakların hükümdarından korkarlar. Zira o, etrafındaki kabilelerle muharebe ve düşmanlık halindedir. Kırgız ülkesinde de at, koyun, öküz yetiştirilir. Onların atları kısa boyunlu, etli olup, bu atları kesmek ve etlerini yemek için beslerler. Binek ve yük hayvanı olarak çoğu defa öküz kullanırlar.

Kırgız kadınları erkekler gibi her işle uğraşırlar. Çiftçilik, hasat v.s konularının çoğuyla erkeklerinin ilgisi yoktur. Orada kadınlar memeleri büyümesin diye etraflarını bağlarlar. Bu kadınlar, erkekler gibi, akıllı, cesur ve cüretlidirler. Kırgızlar ölülerini yakıp küllerini Manḫâr nehrine atarlar. Nehirden uzak olanları ise ölülerini yaktıktan sonra, nehre ulaşsın diye küllerini yer üzerinde rüzgârda savururlar.

(s. 521) Ḫazlḫarâket (خزخراكت) şehri Tuğuzguz ülkelerindendir. Bu şehirle onların hükümdarı Hâkân'ın şehri arasında kısa bir günlük kadar mesafe vardır. Burası bolluk bir şehirdir: Burada çeşitli sanatlar bulunur. Buraya çok miktarda demir getirilir ve buradan diğer Türk ülkelerine götürülür. Ḫazḫarâket'ten Nazhû (نضحو) şehrine 4 konaktır. Nazḫû şehri Kuvâres (كوارث) denen bir gölün kıyısındadır. Bu gölün suyu tatlı olup içinde suya

yumurtlayan ve suda civciv çıkaran çok miktarda kuş vardır. Bu kuş hüdhüde benzer ve çeşitli renklere sahiptir. Baharı ve otu bol olduğu için Türklerden pek çok kabile bu gölün etrafında hayvan otlatmaya gelir. Nazḫû şehrinden Hâkân'ın oturduğu şehre devamlı yerleşme yerlerinden ve bir yerden bir yere konan göçebeler arasından 4 kısa konaklık mesafe vardır. Buradan, kuzey tarafta büyük bir şehir olan Neşrân'a 6 konaktır. Burası, iki tarafı münbit bir nehrin kenarında, Tuğuzguzlara âit güzel bir şehirdir. Bu şehir halkının sürüleri bu nehrin kıyılarında otlar. Burada ticârethâneler, çeşitli sanatlar bulunur. Bu nehirde lâciverd taşları bulunur. Nehirin yatağından bu taşlardan çok miktarda toplanır. Horasan, Irak ve diğer Şam şehirlerine götürülür. Bu onuncu cüzün tamam olmasıyla Üçüncü İklim hakkında söyleyeceklerimiz sona erdi.

(s. 698) Kerder ile Ceyhun arasında Mezdahkân kasabası vardır. Mezdahkân küçük çapta mamur bir şehirdir. Sulh zamanında buraya çok defa Oğuzlar gelir. Mezdahkân ile Ceyhun arasında 6 mil mesâfe bulunur. Bu şehir Karlukların karşısındadır. Buradan itibâren Harezm gölüne kadar yerleşme merkezi bulunmaz. Harezm gölü kıyısında avcılar bulunur. Bunların köyleri ve evleri yoktur. Nehrin buradaki kısmına Halîcân denir. Nehrin gölle bitiştiği yerin (s. 699) Oğuzlar tarafında hareket halinde guruplar bulunur. Sulh olunca bu insanlar Kara-tigin köyüne gelirler. Diğer taraftan da Cürcâinye'ye gelirler ... Harezm gölü yerin altından Hazar denizine bitişir.

Harezm halkı zengin, müsafir-perver, çok yolculuk yapan insanlardır. Orada pamuklu, yünlü elbiseler ve diğer eşyalar imâl edilir. Bunlar etrafa ihraç edilir. Harezm halkının dilleri ayrı bir dildir. Onlar haşin ve cesur kişiler olup Oğuzlar onların atılganlığından ve onlarla karşılaşmaktan korkarlar. Oraya, Oğuz ve Hazar ülkelerinden sürüler, hayvanlar, köle, fenek, samur, tilki, tavşan v.s. hayvanların kürkü gelir

(s. 217[a]) Şaş, Türkler karşısındaki hudutlardan (cephelerden) olup halkı kahraman ve cesurdur... (217[b]) Şâş nehrine aynı bölgenin sınırları içinde Berk nehri denen başka bir nehir karışır. Bu nehrin bir kısmı Bestâm (بسطام), bir kısmı Azlḫal (عرخل) dağlarından çıkar. Kaynağı Karluk Türklerinin ülkesinde bulunur Keren (Kadar olmalı) Fârâb bölgesinin merkezidir. Vahş da Fârâb'a dahildir. Sabran sulh zamanında Oğuzların anlaşmalar ve ticâret yapmak için geldikleri bir şehirdir. Fârâb genişliği ve uzunluğu birer günden az mesafe tutan bir bölgenin adıdır. Halkı cesur ve kahramandır. Burası İslâm dünyasının kıyısında kalan ormanlık ve zirâat sahaları bulunan

bir bölgedir. Sütkend'te bir minber (Cuma mescidi) bulunur. Burası vâdinin kıyısında olup Türklerin toplandıkları yerdir. Berk nehri buranın yakınında Seyhun'a karışır. Sütkend vâdinin batı kıyısındadır. Fârâb ile Gencdih (كنجده) arasında verimli zirâat sahaları ve otlaklar yer alır. Bu havalide eski zamanda müslüman olmuş Oğuz Türkleri oturur. Buradaki merâlarda hayvanlarını otlatırlar. (218[a]) Taraz şehri de Müslümanlarla Türkler arasında ticâret merkezidir. İki taraf arasında kaleler bulunur. Taraz'ın kuzey tarafında Karlık Türkleri vardır. Taraz halkıyla Karluklar arasında çoğu zaman harp ve yağma hüküm sürer. Sulh zamanında iki taraf arasında ticâret, mal, hayvan, kürk v.s. değişimi yapılır... Şâş nehri Cend şehrine iner. Bu nehir Türk ülkelerinden inen nehirlerin toplanmasıyla meydana gelir. Bu nehirler Özkend yanında toplanır. Buna başka akar sular karışır. Hepsi toplandıktan sonra akarak Aḫsîket'e varır. Oradan Ḫocend, Bunket, Sütkend şehirlerine uğrar ve Fârâb'a akar. Sabrân hududunu geçtikten sonra Oğuz Türklerinin ülkesinin kıyısında bulunan bir bozkırdan akarak el-Karyet el-Hadîse'nin 3 mil uzaklığına varır. el-Karyet el-Hadîse'den 2 konak uzaklıkta Harezm gölüne dökülür. el-Karyet el-Hâdîse'de Müslümanlar bulunmakla beraber, burası Oğuzların baş şehridir. Kışın burada Oğuz hükümdarı oturur. Buranın yakınında Kehand (كخند) ve Hvâre bulunup buralarda Müslümanlar oturur. Fakat, buraları Oğuzların hâkimiyetindedir. Harezm'den buraya 10 konak uzaklık vardır. el-Karyet el-Hadîse (Yeni Köy) ise Fârâb'tan 20 konak uzaklıktadır. Özkend'ten daha yukarıda bahsedildi. Burası Türklerin kapısı ve ticâret yeridir... (218[b]) ... İstiyâkend ve Mîlât (ميلات)'a bağlı bir çok köy bulunur. Buraları birer Türk Kapısıdır. Bu şehirlere Meyânrûdân'dan varılır. Nitekim, Özkend de Türk Kapısı'dır.

(s. 711) *Dördüncü İklîmin Bu Dokuzuncu Cüzü Karluk Hâkânı'nın ve Karluk Türklerinin ülkesinin bir kısmını içine alır.* Bu yerler Rûdân, Yâlân ülkeleri, Barsḫân el-Süflâ ülkesidir. Bundan başka, bu cüz Halaç ülkesini, şehirlerini, nehirlerini, kalelerini ve Kimakların ülkesinin bir kısmını içine alır. Bundan önceki gibi, Allah'ın yardımıyla bu kısımlardan gerçeğe uygun bir şekilde bahsedeceğiz.

Deriz ki: Aḫsîket'ten Tuğuzğuzların ülkesindeki şehirlerden Karantiye (قرنطيه)'ye giden yol şöyledir. Ahsîket'ten Keşûket'e 1 konaktır. Buradan Anşet (انشت)'e 1, buradan Genişket (كنشكات)'e 1, buradan Dağ'a 1, buradan Nevkend 'e 1, buradan Gerket (كركت)'e 1, buradan Havlek köyüne 3 konaktır. Buradan Karluk Hâkânı'nin şehrine 33 mildir. Karluk Hâkânı'nın

şehri çok mamûr, müstahkem olup insanları ve silâhı fazladır. Buradan Karlukların büyük şehirlerinden olan Atrâkana'ya 6 konaktır. (s. 712) Atrâkana şehrinin müstahkem bir kalesi vardır. Suyu birbirine yakın gözlerden çıkar. Burada Karlukların hükümdarına bağlı kahraman askerler bulunur. Atrâkânâ şehrinden Karantiye şehrine göçebe Türklerin dolaştığı bir çölden geçen 10 konaklık mesafe vardır. Bu Türklerin sürüleri, develeri bulunup vaziyetleri iyidir.

Karantiye şehri Kimakların batıdaki ilk şehridir. Burası Ğâğân adında büyük bir göl kıyısında kurulmuş büyük bir şehir olup uzunluğu 9 mil, genişliği 3 mildir. Anlatılana göre, Ğâğân gölünün uzunluğu 6 günlük, genişliği 1,5 günlüktür. Karantiye şehri hükümdarı güçlü, cesur, askeri ve silâhı çok, atlara ve okçulara sahip bir kimsedir. Hattâ, bu şehir halkının hepsi ok atarlar. Buradan Kimak hükümdarının şehrine 24 konaktır. Bu yol devamlı olarak batıdan doğuya doğru gider. Karantiye'den Bâḫvân'a 7 gündür. Atrâkânâ'dan Bâḫvân'a güney istikâmetinde 3 konaktır.

Ğâğân gölünün batı kıyısında Ğâğân şehri bulunur: Ğâğân ile Karantiye arasında 6 konaklık mesâfe vardır. Ğâğân, güzel, bolluk ve bereketli bir şehirdir. Burada, ipek elbise imâl etmek için tırâzlar (atlaslar) dokunur, çok güzel yünlü elbiseler yapılır. Türk tüccarları bu elbiseleri diğer Türk ülkelerine ihraç ederler. Ğâğân'dan Demûriyâ'ya batı istikametinde 4 günlük mesafe vardır. Demûriyâ Kimakların şehirlerinden mamur ve kalabalık bir şehirdir. Demûriyâ'dan Serâves'e kuzeydoğu istikâmetinde Kimâk Türklerine âit mamûrelerden ve köyler arasından 2 konaktır.. (s. 713) Serâves müstahkem sura, atlara, süvârilere, Türklerden kahraman kişilere sahip büyük bir şehirdir. Buradan Gâgân'a güney istikâmetinde 3 günlük yoldur.

Demûriyâ ve Serâves şehirleri Şeryâ (شريا) nehri kıyısındadır. Bu, suyu bol yavaş akan bir nehirdir. Bu nehirde gemiler aşağı-yukarı gelir, gider. Şeryâ nehrinin menbaı iki gözdür. Bu gözlerden biri Aşlûb (اشلوب) dağı dibinden, ikincisi Demûriyâ arazisinden çıkar. Oradan geçerek Kuzey tarafta şehrin altında Gâgân gölüne dökülür. Bu nehrin çıktığı yerden denize döküldüğü yere 75 fersahtır. Bu ise 225 mil eder.

Serâves şehrinden Bencâr (بنجار) şehrine doğu istikâmetinde 10 gündür. Bu iki şehir arasındaki yol çöllerden ve kurak yerlerden, Gurgur dağının altından geçer. Yalnız, bu yol çok emniyetlidir. Bencâr, büyük, çeşitli Kimâk Türk sınıflarının oturduğu bir şehirdir. Burada askerler, silâhlar ve

mallar vardır. Buranın dağlarında gümüş madenleri bulunur. Bu dağlarda kaplanlar, panterler, parslar, yalğaşlar (يلغشان), kürklü hayvanlar avlanır. Tüccarlar bunları çeşitli ülkelere ihraç ederler

Su yoluyla Gâgân, Karantiya, Serâves ve Demûriyâ'ya gitmek isteyenler Bencâr'dan Dehrât köyüne yürürler. Dehrât'ta insan ve yük taşıyan gemiler vardır. Burası gölün kıyısındadır. Bencâr ile Dehrât arası 1,5 günlük yoldur. Bencâr'dan çıkar Ra's el-Akabe (Yokuş Başına)'ye varırsın. Konak yeri buradadır. el-Akabe'den Dehrât köyüne iner, gemilere binersin. (s. 714) Karantiyâ'ya gitmek isteyen gölün uzunluğuna kürekle (المرافع) 6 konakta kateder. Burada sahilden gidilir. Kalelerde bulunan bir muhafız bu mesafeyi 3 konakta (مجار) kateder. Yine Gâgân şehrine gitmek isteyen oraya gölün genişliğine, güzel bir rüzgârda bir gün bir gecede varır. Serâves şehrine veya Demûriye'ye gitmek isteyen Dehrât'tan Serâves nehrinin döküldüğü yere doğru gemiye biner. İsterse kürekle, isterse kaleler yanından nehrin akışıyla nehir boyunca Serâves veya Demûriya şehrine uğrar. Demûriye'den Karluk Hâkânı'nın şehrine yerleşik olmayan çöller arasından 12 gündür. Bu yol tehlikelidir. Bu yoldan yalnız kalabalık askerle giderler. Bu çöl Karluklarla Kimâklar arasında mâniadır.

Taraz'dan Barsḫân el-Süflâ'ya 39 mildir. Barsḫân el-Süflâ köylerden ve yerleşik yerlerden ibarettir. Buradan Kesrâbâs'a 6 mildir. Buranın otlakları arasında Karluk Türklerinin kışladığı Germiyye (جرمية) yer alır. Buranın yanındaki dağda Halaçların kışlağı bulunur. Halaçlar Türklerden olup Müslümanlarla sulh halindedirler. Buradan Kûl-şûb'a 12 mildir. Kûl-şûb'tan Türklere âit mamur bir köy olan Kûlân'a 15 mildir. Kûlân köyünden Berk köyüne 15 mildir. Berk nehri bu köyün dağından çıktığı için köyün adını almışır. Bu nehir Îlâk bölgesinden geçtikten sonra Şâş nehrine karışır. Berk'ten Aşbara'ya 15 mildir. (s. 715) Buradan şen bir köy olan Burket'e 24 mildir. Buradan büyük bir köy olan Çûl'a 12 mildir. Buradan yine büyük bir köy olan Sarağ'a 21 mildir. Buradan Hâkân'ın şehrine 12 mildir. Buradan Nevâket'e 12 mildir. Nevâket'ten Kubal'a 36 mildir. Buradan Barsḫân el-Ulyâ'ya kâfilelerin yürüyüşüyle münbit merâlar ve akar sular arasından 10 konak kadardır. Türk postası ise bu mesâfeyi 5 günde alır.

Taraz'dan Kimakların Bencâr şehrine 36 konaklık yol vardır. Taraz'dan Kesrâ'ya ise 45 mildir. Sonra, yol dağı geçer, 4 konak sonra Demürnâh (Demürtâğ)'a varır. Demürnâh bir dağın dibinde kurulmuş küçük bir şehirdir. Burada cesur askerler, askerî malzeme ve silâh bulunur. Buradan doğu

istikâmetinde çöller arasından ve otu bol kimsesiz yerlerden geçen bir yoldan Ḫayḫâm kalesine 20 konaktır. Bu yolun geçtiği otlaklarda Halaçlardan göçebeler bulunur. Bunların kıldan evleri olup Araplar gibi bu evlerde yaşarlar. Ḫayḫâm Halaç Türklerine âit bir kaledir. Burada onların hükümdarı oturur. Bu hükümdarın askerî hazırlığı, silâhları, askerleri, münbit toprakları vardır. Ḫayḫâm kalesi bir dağın tepesinde oyulmuştur. Bu kalenin etrafına kazılan hendek su ile doludur. Hendek bir göl gibi her tarafından kaleyi çevirmiştir. Bu hendekteki suda bol balık bulunur, bu balıklar şehir halkı tarafından avlanır. Ḫayḫâm kalesinden doğuda bulunan Zehlân kalesine 7 konaktır. Zehlân kalesi müstahkem bir hisar, yüksek sarp bir mevkidir. Burada silâh ve asker bulunur. Burası Kimakların batıdaki ilk âmilliklerindendir. Bu kalenin altında, dağda yine büyük bir tatlı su gölcüğü bulunur. Kale halkı bu gölcükten su içer. (s. 716) Zehlân kalesinden Bencâr'a devamlı mamureler, buğday, arpa ve pirinç tarlaları arasından geçen 4 konaklık mesâfe vardır. Zehlân'dan Ḫanâviş'e kuzey istikâmetinde 6 günlük mesâfe vardır. Ḫanâviş Kimakların mamur şehirlerinden olup Zehlân kalesinin bulunduğu dağdan çıkan bir nehrin kıyısındadır. Bu nehre Lâlan dağından çıkan başka bir nehir karışır. Ḫanâviş'ten Lâlan şehrine batı istikâmetinde 6 konaktır. Lâlan şehri yüksek bir dağın alt tarafındandır. Dağın başında mermerden büyük bir put inşâ edilmiştir. Bu havalinin halkı bu puta taparlar, ona adak adarlar, her taraftan ona ziyarete gelirler.

Demürnâh'tan Lâlan şehrine iki yol vardır. Üst yol Demürnâḫ'tan doğudaki Şâlunya'ya 4 konaktır. Şâlunya'dan yine aynı istikâmetteki Nağrâz şehrine 6 konaktır. Nağrâz müstahkem bir kaledir. Bu kaleden Lâlan'a 7 konaktır. Şâlunya'dan Cinkû (چنکو) şehrine kuzey istikâmetinde 4 konaktır. Cinkû'dan Nağrâz (Nağrân) şehrine 6 konaktır. Nağrâz bir dağın eteğinde kurulmuş güzel bir şehirdir. Zorla ulaşılabilir bir kalesi vardır. Bu şehrin mamûreleri ve geniş zirâat sahaları bulunur. Halkı kayalıklara oyulmuş kuyulardan su içerler. Nağrâz'dân Lâlan şehrine doğu istikâmetinde 6 konaklık yol vardır.

Lâlan geniş ve çok mamur, güney tarafından çevreleyen bir dağın eteğinde kurulmuştur. Bu dağa Lâlan dağı denir. Bu şehrin iki günlük batısından büyük bir nehir çıkar. Bu nehir batı istikâmetinde akarak büyük, bol suyu ve (s. 717) balığı olan bir göle dökülür. Bu gölde çok balık avcılığı yapılır. İsteyen, bahsedilen Demürnâḫ'tan kuzey istikâmetinde 5 konak yürüyerek Benhdah (Pençdih)'a varır. Benhdah güzel bir şehirdir. Buradan Çinkû'ya 5 konaktır. Cinkû büyük ve mamur bir şehirdir. Buradan Nağrâz'a 6 ko-

naktır. Nağrâz'dan Lâlan'a da 6 konaktır. Bundan yukarıda bahsedildi. Böylece, Dördüncü İklim'in dokuzuncu cüzü sona erdi. Bunu onuncu cüz takibedecek.

(s. 718) *Dördüncü İklim'in bu onuncu* cüzü *Mâverâünnehr'deki Kimakların ülkesinin bir kısmını içine alır.* Bu kısımda Kimakların ülkesinin ve mülkünün bir kısmı bulunur. Burada çok nehirler, merâlar ve bölgeler vardır. Bu cüzün tamam olmasıyla Dördüncü İklim'in bahsi sona erecek. Sonra, bu kitabın daha önceki cüzlerinde olduğu gibi, Beşinci İklim'i tafsilâtlı olarak anlatacağız.

Deriz ki: Kimakların hükümdarı en kudretli ve en tehlikeli hükümdarlardandır. Kimaklar kalabalık olup ateşe tapan mecûsidirler. Aralarında zındıklar da vardır. Bunlar korularda ve gür ormanlarda oturur, otlakları gezerler. Taraz ile Kimak hükümdarının oturduğu yer arasında Ḫalaç (Ḫullac, Karluk) Türklerinin bozkırlarından geçen 81 günlük yol vardır. Kimakların ülkesi çok geniş, çok bereketli, çok mamurdur. Kimakların güneyinde Tuğuzğuzlar, güney-batısında Tibet'ten sonraki kısımda Karluklar, batısında Halaçlar, doğusunda ise Okyanus bulunur...

(s. 719) Kimak hükümdarlarının şehirleri 16 dır: Astûr, Nec'a, Bûrâğ, Sisiyân, Manan, Mestnâḫ, hükümdarın oturduğu Hâkân, Bencâr, Zehlân ve Ḫanâviş şehirleri bunlardandır. Bencâr'dan Hâkân şehrine giden yol Bencâr'dan dağu istikametinde çıkar. Çöller ve kimsesiz yerlerden geçerek 6 konak sonra Astûr şehrine varır. Astûr Türklerle meskûn, zirâat sahaları geniş, suları bol bir şehirdir. Halkı buğday ve pirinç ekerler. Burada demir madenleri vardır. Sanatkârlar bu madenlerden her çeşit hoş ve nâdir şeyleri yaparlar. Astûr şehri Gamaş nehri üzerindedir. Halkı kahraman, azimli ve ihtiyatlıdır. Bu sebeple, ihtiyatlı ve silâhlı olarak dolaşırlar. Havası ve suyu sebebiyle, bu şehrin halkı Türklerin en cesurları, en azimlileri, kendilerini en iyi müdâfaa edenleri, istediklerinde en çok başarıya ulaşanlarıdır. Bunlar hükümdarlarının yanında itibarlı ve değerli kişilerdir. Çok mala, rahat bir yaşayışa sahiptirler.

Astûr şehrinden Sîsiyân'a doğu istikâmetinde ekserisi kırlardan, azı nehirlerden giden 12 günlük yoldur. Hâkân'ın şehri büyük, etrafı müstahkem surla çevrili, demir kapıları olan bir şehirdir. Hükümdarın bu şehirde çok askerleri, silâhları bulunur. Etraftaki hükümdarlar onun halini bildikleri ve daha önceki davranışlarından dolayı sultasından çekinirler, yağmalarından

korunurlar, cezalandırmasından korkarlar, hücumundan çekinirler. Bu Hâkân büyük bir hükümdardır. Bunlar arasında hükümdar sülâlesinden en yaşlı olanlar Hâkân olur.

(s. 720) Kimakların hükümdarı altından elbise, altın taçlı kalansüve (börk) giyer. Senede dört defa halkın huzuruna çıkar. Onun hâcibi, vezirleri, adâletli ve emniyetli devleti vardır. Halkına iyi davrandığı, onların işleriyle meşgul olduğu, onları düşmanlardan koruduğu için sevilir. Bu hükümdarın sarayları, yüksek binaları, güzel gezinti yerleri vardır. Bundan başka, çok gayretli, cömert bir kişidir. Başşehrinin halkı gamdan bahsetmezler, üzülmezler. Ellerinden kaçırdıkları şeylerin arkasından koşmazlar, felâketlerden endişelenmezler. Onlar çok rahat, refah içinde, çok mal harcayan, çok gayretli kişilerdir. Giydikleri şeyler kırmızı ve sarı ipektendir. Bu çeşit elbiseleri ancak yüksek tabakadan olanlar giyer. Sokaklarından, çarşılarından ve diğer kısımlarından sular akar. Onlar Sâbiîlerin dinini benimserler, güneşe ve meleklere taparlar.

Hâkân şehrinden Mestnâḫ şehrine kuzey istikâmetinde kırlardan geçen 4 günlük yoldur. Bu yol nehirden inişle daha az zaman alır. Bahsedildiğine göre, Mestnâḫ daha önce hükümdarın oturduğu şehirdi. Hükümet sonra oradan şimdiki başşehre taşınmıştır. Bu şehirden Okyanusa 6 gün uzaklık vardır. Bahsettiğimiz ve anlattığımız bütün bu şehirler Ğamâş nehri üzerindedir. Bu nehir Bencâr dağlarından çıkan büyük bir nehirdir. Doğudan güneyde olan Astûr şehrine doğru akar. Sîsân şehrine varıncaya kadar iner. Sîsân nehrin kuzeyinde kalır. Buradan da inerek hükümdarın bulunduğu şehre varır. Bu şehir nehrin güneyindedir. Nehir buradan kuzey istikâmetine dönerek Mestnâḫ şehrine ulaşır. Mestnâḫ nehrin batı tarafındadır. (s: 721) Bu şehirden doğuya kıvrılarak, nihâyet, denize dökülür. Bu denizde çok ve büyük balıklar bulunur... Bu nehre bir çok nehir karışır. Nehrin akışı hızlıdır. Bu nehrin kıyılarında gür koruluklar, sıra halinde ağaçlar vardır. Bu ağaçların çoğu Ebû Bekr b. Vahşiyye'nin kitabında bahsettiği el-Kerkehâr (الكركهار) ağacıdır. Rivâyete göre, bu ağacın gövdesinin damarları öldürücü zehire karşı panzehirdir.

Hâkân'ın şehrinden Bûrâğ (Kavâriğ) şehrine güney-batı istikâmetinde 4 konaktır. Astûr şehrinden Nac'a şehrine ... konaktır. Nac'a sarp bir dağ üzerinde kurulmuş küçük bir şehirdir. Her hangi bir şekilde kimse bu dağın başına çıkamaz. Burada hükümdarın malları, silâhları, biriktirdiği şeyler bulunur. Bu şehirde hükümdar tarafından tâyin edilen bekçiler ve muhafızlar vardır.

Kimakların denizinin sahilinde, deniz coştuğu ve dalgalar büyüdüğü zaman altın tozları bulunur. Bu sahile komşu Türkler sahilin bazı belirli yerlerine gelerek altın tozları çıkarırlar. Âdet olduğu üzere bunları toplayıp su ile temizler ve ayıklarlar. Sonra, bu altın tozlarını cıva ile birleştirip sığır gübresinden kalıplara dökerler. Böylece çok miktarda altın toplanır. Hükümdar bu altınların vergisini aldıktan başka çoğunu da satın alır. Artanını bu ülkelerdeki tüccarlar kullanırlar.

Bu diyarda çok sayıda misk keçisi bulunur. Lâkin, Tibet miski (s. 722) Hind, Çin ve diğer yerlerin miskinden daha üstündür. Burada yağmur sularının toplandığı havuzlar, tarlalar ve bolluk vardır. Göçebe Türkler buralarda hayvan otlatır. Arapların ve Berberîlerin göçebeleri gibi, bir yerden bir yere göçerler. Bunlar deve ve at yetiştirmekle uğraşırlar. Bütün Türkler at eti yerler, at etini sığır ve koyuna, benzer eti yenen diğer hayvanların etlerine tercih ederler. Onlar pirinç, et ve balık yerler. Ülkelerinde şarap az bulunur. Türklerin kadınları güzel ve iyi endamlıdır. Bunlar erkeklerinden daha mukavemetli olup ruhlarındaki keskinlik, tabiatlarındaki kuvvet sebebiyle muhtaç oldukları şeyleri erkeklerinden daha iyi kullanma kabiliyetine sahiptirler. Bunların ülkesinde zeytinyağı yoktur. Lâmbalarını et yağı ile yakarlar. Ülkelerinde süt, yağ, bal ve balık boldur. Paraları bakırdandır. Elbiseleri kısadır. Orada en uzun günler 15 saattir. Oraya yağmur çok yağar, dâimî bulutlar bulunur. Yaz-kış dağlarından kar eksik olmaz. Bu iklim hakkında söyleyeceklerimizi elimizden geldiği ve gücümüzün yettiğince tamamladık ... Dördüncü İklîm'in onuncu cüzü bitti...

(270[a]) *Beşinci İklimin bu yedinci cüzü Hazar denizi denilen Tabaristan denizinin çoğu ile onun etrafında bulunan Hazar ve Oğuz ülkelerinden bahseder.* Allah'ın yardımıyla başladığımız konuyu tamamlamak için bu kısımdan kısaca ve gerektiği kadar bahsedeceğiz[75].

Deriz ki: Tabaristan denizi başka denizlere bitişmeyen kapalı bir denizdir. Kuzeye doğru biraz saparak bu denizin batıdan doğuya uzunluğu 800 mil, genişliği ise 600 mildir. Bu denizde 4 ada vardır. İbn Havkal eserinde, bu denizin yeryüzündeki diğer denizlere bitişmeyen kapalı bir deniz olduğunu, onlardan su almadığını ve onlara karışmadığını, ancak Etil diye tanınan Rusların denizinden, nehrinden su aldığını söyler. Zira, Etil Türklerin diyarından çıkar. Batıya doğru akarak Bulgar'a varır. Bulgar topraklarında

[75] Buradan itibaren Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshadan tercüme edilmiştir.

ikiye ayrılır. Birinci kısım bahsedilen el-Bâb ve'l-Ebvâb denizine akar. İkinci kısım batıya doğru akışına devam ederek İstanbul Boğazı'yla Akdenize ve Cebel-i Târık Boğazı'yla Okyanus'a bitişen Karadeniz'e dökülür. Bir kişi Hazar denizinin etrafını dolaşsa Etil ve Hazar denizine dökülen diğer nehirler dışında her hangi bir su yolunu kesmeden (270[b]) hareket ettiği yere döner gelir. Bu denizin suları tuzlu olup med ve cezrî yoktur. Kızıl deniz ve diğer bazı denizlerin aksine bu denizin derinliği karanlıktır. Zira, dibinin toprağı siyah çamurdur. *Kitâb el-'acâ'ib* müellifi bu denizin, yerin altından Karadeniz'e bitiştiğini söyler. Halbuki, bu iki deniz arasında devamlı 600 mil kadarlık kara vardır. Bu denizden balıktan başka bir şey elde edilmez. Bu denizde tüccarlar mallarıyla İslâm ülkelerinden Hazar topraklarına giderler. Hazar ülkesi Dihistan, Errân, Tabaristan ve Cürcân arasındadır. Etil halkı da bu denizden Cürcân ve diğer sahil bölgelerine gider gelirler. Etil nehrinde de hafif gemilerle yolculuk yaparlar. Bu nehir yoluyla Bulgar ülkesine kadar çıkarlar. Bulgar ülkesinden batıya giden yola girerek Karadeniz'e varırlar.

Bu denizde meskûn olmayan 4 ada vardır. Bunlardan ikisinde su, ağaç bulunmasına rağmen oturan yoktur. Bu iki adadan birine Siyâhkûh denir. Bunun karşısında daha büyük bir ada olan Abaskun bulunur. Abaskun'da pınarlar, ağaçlar, koruluklar, hayvanlar ve vahşi hayvanlar bulunur. Bundan sonra, Ḫavv el-Lekz adası gelir, Bu ada da büyük olup üzerinde koruluklar, ağaçlar ve sular vardır. Buradan kırmızı boya kökü (bir çeşit küçük ağaç) elde edilir. Bu ağaçtan toplamak için Berda'a taraflarından bu adaya gelirler. Bu adaya etraftan otlatmak için gemilerle hayvan getirilir. Bu adanın.yakınında başka bir ada yoktur. Daha kuzeyde Sehîlân (سهيلان) adası bulunur. Burası yabanî bitkili ve çorak bir adadır. Buraya, karga gibi siyah, fakat ondan daha küçük olan kuş sürüleri sığınır. Bu kuş cinsi sâdece bu adada görülür. Hazar denizinin doğu kıyısında Dihistan'dan başka şehir veya köy yer almaz. Dihistan, Abaskun'dan 150 mil uzaklıkta olup köy gibidir. Halkı ve suyu azdır. Dihistan denize doğru girmiş olup denizde fırtına çıktığı zaman gemiler buraya sığınır. Buraya çok insan gelir ve avlanmak için eğlenirler. Bu havalide çok miktarda çeşitli ve tatlı balık bulunur. Hazar denizinin doğu kıyısında, ayrıca, köy gibi, iki küçük yerleşme merkezi yer alır. Bunlardan birine Havserâ, diğerine Tîterâ denir. Sahilde denize karşı olan bu yerin arkasını doğu taraftan büyük bir dağ çevirir. Bu dağ da denize yanaşmıştır. Çok sarp olan bu dağ dolayisiyle zikredilen bu iki yere zor ulaşılabilir. Bu yerlerin halkı balık avlar, avladıkları balıkları yemek için saklarlar. Bahsedilen bu dağda çok miktarda yakı otu biter. Yerliler bunları toplayıp

(271[a]) Cürcân ve diğer yerlere götürürler, oralarda para ve yiyecek karşılığı satarlar.

Siyahkûh adasında zamanımızda Türklerden bir grup oturur. Bunlarla kabileleri arasında anlaşmazlık çıkmış, kabilelerinden ayrılarak bu adaya gelip yerleşmişlerdir. Yukarıda geçtiği gibi, bu adada tarlalar ve çok su bulunur. Abaskun'dan kuzeye, Hazar ülkesine doğru yerler, Bâb el-Ebvâb tarafında ve Hazar ülkesinde bir bölge dışındaki yerler devamlı meskûn yerlerdir. Şöyle ki, Abaskun'dan hareketle Cürcân, Tabaristan, Deylem ve Azerbaycan'ı, Mûkân'ı geçtikten sonra, Bâb el-Ebvâb'a iki günlük uzaklıktaki Errân ve Serâvesnâh ülkelerine girilir. Bâb el-Ebvâb'tan Semender şehrine kadar devamlı meskûn yerlerden geçen 4 günlük yoldur. Semender şehrinden Etil'e kadar ise 7 gün tutar. Etil Hazarların şehri ve merkezidir. Burası Etil nehrinin iki yanında mamur iki şehirdir. Hükümdar batı yakasındaki şehirde oturur. Etil şehrinin uzunluğu 3 mil olup etrafı müstahkem bir surla çevrilmiştir. Halkın evlerinin çoğu keçe hârgâhtır. Hârgâhlar Türkler tarafından inşâ edilen kubbeli çadırlardır. Halkın çoğu evlerini kerpiç ve çamurla inşâ ederler. Hükümdarın sarayı ise tuğladan inşâ edilmiştir. Hükümdardan korktuğu için, kimse tuğla ile inşâat yapmaya cesaret edemez. Hazarlar müslüman ve hıristiyandırlar. Aralarında putperestler de vardır. Bir kimse diğerinin dinî işlerine karışmaz. Etil şehri halkı ekinlerini etraftaki tarlalarda ekerler. Ekinlerin hasad vakti gelince, yakında uzakta olsun, hepsi çıkarlar ve bunları toplarlar. Sonra, arabalarla nehrin kıyısına taşırlar ve gemilerle nehirden şehre getirirler. Hazarların yediklerinin çoğu pirinç ve balıktır. Etil nehrinin kaynağı doğuda Kırgızlar tarafındadır. Bu nehir Kimaklarla Kırgızlar arasında hudut olup batıya doğru akar ve Bulgar'a ulaşır. Buradan biraz doğuya doğru dönerek Rusların ülkesini, sonra Bulgar ve Burtas ülkelerini geçerek Hazar denizine dökülür. Bu parçalanmış sular nehrin yukarı kısmında toplu olduğu zaman Belh (Ceyhun) nehrinden daha büyük, suları daha fazla, sahası daha geniştir. Bu nehirden bir kol batıya doğru giderek söylediğimiz gibi Karadeniz'e dökülür.

Semender şehrine gelince, burası eskiden büyük ve mamur bir şehirdi. Burasını Anûşirevân kurmuştur. Sayısız ağacı (271[b]) ve bağı vardı. Rus kabilesi buraya akın yaparak bu mamureleri mahv ve harap etti. Semender şehrinden âmilliklerinin sonuna kadar 30 mildir. Buranın hududunun sonundan Serîr âmilliklerinin hududunun başlangıcına kadar 51 günlük yoldur.

Serîr hükümdarı ve halkı hıristiyandır. Buraya Serîr denmesinin sebebi, Fars hükümdarlarından burada hüküm süren birinin yaptırması seneler süren tarif edilemeyecek derecede güzel bir taht yaptırmasıdır. Sonra, Rumlar

burayı elegeçirince "Serîr"i yerinde bıraktılar. Bu sebeple hükümdarlarına Serîr denildi.

Siyahkûh'tan Hazar'a kadar 900 mildir. Bu mesafe aynı zamanda denizin uzunluğudur. Siyahkûh'tan Dihistan'a 6 konaktır. Etil'den Semender'e 8 gündür. Semender'den Bâb el-Ebvâb'a 4 gündür. Etilden Burtâs'a kadar 20 mildir. Rüzgâr müsâit olduğu zaman denizi genişliğine Tabaristan'dan Bâb el-Ebvâb'a 7 günde katedilir. Uzunluğuna ise 9 günde katedilir. Bu denizin rüzgârları uzun nöbetler halinde eserler. Bir rüzgâr başlayınca 30 gün kadar devam eder. Sonra, başka bir rüzgâra çevirir, o da önceki kadar devam eder. Bütün bunlar. Allah'ın takdiriyledir. Beşinci İklim'in bu yedinci cüzünü elimizden geldiğince tamamladık.

Beşinci İklîm'in Bu Sekizinci Cüzünde Oğuz Ülkelerinin Bir Kısmından Bahsedilir. Burada Oğuz Ülkelerinden (Şehirlerinden) Ramât, Nucâ, Bâdga, Câcârı, Markâsân, Dartû, Derend, Girbân, Gargun ve denizler, dağlar vardır. Daha önceki cüzlerde geçtiği gibi, bu cüzde de bu yerlerin durumlarından, yollarından ve haberlerinden bahsedeceğiz.

Olaylardan bahsedenler ve Harezm (Aral) gölüne gidenler Oğuz hükümdarlarından bahsederler ve zikredilen gölün etrafının 300 mil uzunlukta olduğunu söylerler. Harezm gölünün suları tuzludur. Görünürde sularının aktığı başka bir yer yoktur. Bu göle Ceyhun nehri, Şâş (Seyhun) nehri, Berk nehri, Rûdâ nehri, Marğâ nehri ve bir çok küçük nehir dökülür. Suyu tatlanmaz, artmaz ve eksilmez. Şâş nehrinin Ceyhun'a karıştığı yer ile göl arasında 10 mil mesafe vardır. Bu gölün yakınındaki kısmında Ceyhun nehri kışın bazan donar, üzerinden insanlar, sığırlar ve koyunlar geçer. Bu göl ile Hazar denizi arasında 20 konak kadar mesafe vardır. Bu göl kıyısında Çağrâğân denen bir dağ vardır. Kışın bu dağdaki sular kara çevrilir ve yaz boyunca bu karlar kalır. Bu gölde insan yüzlü bir balık yaşar... (274[a]) Bu balık gölün kıyısında görününce Oğuzların büyük hükümdarlarından birinin öleceğini gösterir. Oğuz ülkesi kuzeye ve doğuya doğru uzanan büyük bir ülkedir. Oğuzların yüksek dağları ve bu dağlar üzerinde hükümdarlarının barındığı, yiyeceklerini sakladıkları kaleleri vardır. Bu kalelerde hükümdar tarafından görevlendirilen ve bölgeyi bekleyen askerler bulunur.

Oğuzlar Türklerden bir sınıf olup ahlâklarında berberlere benzerler. Bozkırlarda ve otlu merâlarda otururlar. Kıldan çadırları vardır. Harezm gölünün doğusunda Candağa arazisi yer alır. Candağa Oğuzlardan göçebe bir

kabiledir: Bunların ülkesi münbit, çok otlaklı, bol sulu ve çok soğuk bir yerdir. Sığındıkları ve ihtiyaçlarını temin ettikleri şehirlerine Ḫiyâm denir. Burası sarp bir dağın başında çok müstahkem bir kaledir. Bu dağ doğu taraftan, Oğuz ülkesinin içlerinden Asğarûn adlı bir dağdan gelen bir nehrin kıyısındadır. Bu nehre Rûdâ nehri denir. Bu büyük bir nehir olup kayıklarla geçilir. Bu nehir yoluyla Harezm gölünden Ḫiyâm şehrine gidilir. Ḫiyâm ile Câcân arasında 7 günlük yol vardır. Ḫiyâm nehrin kuzeyinde, Câcân ise güneyinde kalır. Bunlar çok müstahkem iki küçük şehirdir. İkisinin vaziyetleri birbirine benzer. Ḫiyâm nehrinin aşağısında kuzey tarafta Oğuzlarla Başgırtlar arasında sınır olan Margân adlı büyük dağdan büyük bir nehir gelir. Burası yüksek ve büyük bir dağ olup üzeri karla ve devamlı buzla kaplı olduğu için kimse tepesine çıkamaz. Bu nehre Marga (veya Mâgrâd) nehri denir. Suları donunca, yatağında çok miktarda altın tozu bulunur. Nehrin dibinden lâciverd taşı çıkarılır, bundan çok miktarda Horasan diyarına ihraç edilir. Bu nehrin sazlıklarında ve ağaçlıklarında pars (kaplan) denen hayvan yaşar. Bu hayvanın kürkü çok kıymetlidir, çok para eder. Nehirde çok miktarda hayvan avlanır. Bunların kürkleri Rum ve Ermeniyye diyarına ihraç edilir. Bu nehrin koruluklarında altın sarısı renginde tilkiler bulunur. Bu tilkiler nadir olduğundan, bu havalinin hükümdarları iftihar için bunların kürklerinden elbise yapar ve giyerler. Bunların başka yerlere ihraç edilmesine izin vermezler. Başka hükümdarların yanında bu kürkler bulunmaz. Bu nehrin kıyısında çok yüksek bir dağ vardır. Bu dağdan 1 000 den fazla pınar çıkar. Fakat, bunların hepsi Mâğra (Mârga) nehrine karışmaz. Zikredilen dağın başında kale gibi iki şehir vardır. (s. 274^{b}): Bunlardan birine Nevce, diğerine Badga denir. İkisinin arası bir günlük yoldur. Bunlar arasından büyük bir nehir çıkar, batıya doğru giderek etrafı 50 mil kadar genişliğinde bir göle dökülür. Fakat, gölün suları tatlı olup bir yere akmaz. Etrafı çok münbit ve otludur. Türkler bu gölün etrafında baharlar ve yazlarlar. Bu bölge ile Harezm gölü, arasında 6 konaklık mesafe vardır. Bu bölge daha kuzeydedir. Bu gölün kuzey tarafına bahsedilen Mârgan dağının bir kısmı yanaşır. Mârgan ile göl arasında 5 konaklık mesafe bulunur. Bunların arasındaki yerde Türklerin otlakları vardır. Bahsedilen dağın eteklerinde iki şehir yer alır. Bunlardan birinin adı Darnûh diğerinin adı Darfû'dur. Darnûh. şehri Darfû'nun batısındadır. Bu iki şehrin arası 3 günlük yoldur. Bunlar iki küçük şehir olup çarşıları, sanatkârları, çok zayıf ticârethâneleri vardır. Bunlar çok müstahkemdir. Burada devamlı kar bulunur. Bu diyarın halkı ekinlerini yaşken biçerler, bunları dumanlayıp gölgelerde kurutturlar. Bunun sebebi, burada çok soğuk, de-

vamlı kar, çok rutubet olmasıdır. Bu dağda ve buradaki ırmakların yataklarında belahş, fîrûze ve diğer kıymetli taşlar bulunur. Darfû şehri ile doğudaki Margâ nehrinin menbaı arasında 4 konaklık mesafe vardır. Darfû'dan yukarıda geçen Câcân şehrine 10 konaktır.

Daha önce zikredilen Rûdâ nehrinin çıktığı Asğarûn dağına gelince, bu dağ biraz doğu istikâmetinde güneyden kuzeye doğru uzanır. Çok yüksek olan bu dağın başında yaz-kış kar eksik olmaz. Bu dağın eteklerinde devamlı orman ve bu ormanlarda çok miktarda av bulunur. Dağın kuzey tarafından 20 kadar pınar çıkar. Bunlar batıya doğru akarak Gargûn gölüne dökülür. Gargûn çok büyük bir göl olup etrafının uzunluğu 400 mildir. Suyu tatlı olup çok balığı vardır. Etrafındaki halk yiyeceklerinin çoğunu bu balıklardan temin ederler. Mâğra dağından 50 kadar pınar çıkar ve hepsi de bu göle dökülür. Bu gölün etrafında Oğuz Türklerinden bir sınıf olan Han'âketîn kabilesinin çok miktarda otlağı vardır. Bunlar yanlarında dâima silâh taşırlar. Bunlar çok ihtiyatlı ve etraflarındaki Türklere karşı çok saldırgandır. Bu gölün güney tarafında sert kayalık bir dağ bulunur, bu dağda ot bitmez. Dağın üzerinde Gargîn adında büyük bir kale bulunur. Göl bu kalenin adıyla anılır. Ve ona nisbet edilir. Gargün'dan Câcân şehrine güney-batı istikâmetinde 6 konaktır. Câcân'ın doğuya doğru güneyinde Dehlân (Zihlân) şehri yer alır. Bu iki şehir arasında ıssız çöllerden geçen 8 konaklık mesâfe vardır. Dehlân (277[a]) kale gibi bir şehir olup burada askere ve silâha sahip bir reis oturur. Bu hükümdar bazan, Şâş'a bağlı Taraz topraklarına akın yapar. Dehlân ile Şâş'a bağlı Binket (Berket) arasında 4 günlük mesafe vardır. Bu Oğuzlar bazan sulh yaparlar ve karışıklık çıkarmazlar. Çok uçurum, devamlı dağlar ve sarp arazi olduğu için Dehlân'dan Bunket ve diğer Şâş şehirlerine gitmek mümkün değildir. Dehlân'dan Hiyâm şehrine batı istikametinde 12 konaklık mesafe vardır. Hiyâm'dan el-Karyet el-Kadîm (Eski Köy)'e güney-batı istikametinde 4 konaktır. Hiyâm şehrinden Nâhıma şehrine 8 konaktır. Rûdân ile Zihlân (Dehlân) şehri arası 4 konaktır. Yine Dehlân şehrinden Garbiyân (غربيان) şehrine kuzey-batı istikametinde 5 konaklık mesafe vardır. Garbiyân şehrinden 3 mil uzaklıkta çok miktarda gümüş çıkarılır, bundan bol para kazanılır. Buranın toprağının rıtlından dörtte bir nisbetinde saf olmayan gümüş elde edilir.... Tüccarlar buraya bol miktarda mal getirerek gümüş ile değişirler, bundan çeşitli eşya yapar ve etrafa götürürler. Oğuzların ülkesi münbit, halkı zengindir. Oğuzlar kötü tabiatlı, merhametsiz, cahil ve katı ki-

şilerdir. Onlar arasında zina yaygındır. Zinayı kötü karşılamazlar, ondan vazgeçmezler. Beşinci İklim'in sekizinci cüzü burada bitti[76].

Beşinci İklim'in Bu Dokuzuncu Cüzünde Kimakların Ülkesinin Kuzeyinden, Ezgiş Ülkesinden, Onların Şehirlerinden, Kalelerinden ve Nehirlerinden Bahsedilir. Bu kitabın yukarıdaki bölümlerinde yaptığımız gibi bu yerleri elimizden geldiğince anlatacağız.

Deriz ki: Ezgişlerin ülkesinin batısında Oğuzların ve onların sınıflarının ülkeleri yer alır, doğusunda Ye'cûc ve Me'cûc ülkeleri bulunur. Ezgişlerin dolaştığı, kalelerinin ve yurtlarının bulunduğu bu ülkeler münbit, bol hayvanın yetiştiği yerlerdir. Orada, yakın ve uzak bir çok yerde bulunmayan miktarda bol tereyağ ve bal bulunur. Bolluğundan dolayı orada koyun ve sığıra ehemmiyet verilmez. Onlar arasında bu hayvanların eti makbul değildir. Bir adam bir veya iki koyun keser, derilerini alır, etlerini verecek kimse bulamaz. En çok yedikleri et at etidir. Zira, at eti onlara göre en kıymetli ettir. Bu yerin güneyinde Tihâme denilen bir göl bulunur. Bu gölün çevresi 250 mil, suyu çok mavi, fakat kokusu keskin, tadı çok güzeldir. Bu gölde geniş (yassı) ve her türlü renkle süslü bir çeşit balık bulunur. Türkler bu balığın etinin cinsiyet için çok yararlı (277b), hattâ etinin cinsiyeti artırıcı olma bakımından iskangur balığının etinden daha kuvvetli bir ilâç olduğunu söylerler. Bu balık onların ülkesinde meşhurdur. Bu göldeki balık avcıları onu tanır. Şöyle ki, balık avcısı ağını atıp bu balığı yakaladığı zaman zekerinin (cinsi uzvunun) uyandığını görür. Balık ağında veya elinde oldukça bu durum devam eder. Ağı bırakınca bu hali ortadan kalkar. Bu gölün ortasında düz, iyi topraklı, her zaman otu bol olan ada gibi bir yer vardır. Türkler sürülerini bu adaya geçirir ve bütün bahar günleri boyunca orada kalırlar. Bu adanın ortasında dibi bulunmayan kazılmış bir kuyu vardır. Bu kuyuda asla su bulunmaz. Bu adada yaprakları sa'ter gibi dik, sapı düz, rengi yeşil bir ot olduğu söylenir. Bu otun sapında küçük ve tatlı taneler bulunur. Bu taneler oranın halkına göre, göz tedavisi ve cinsi gücü artırmak için en kuvvetli ilâçtır.

Zikredilen bu göle dört nehir dökülür: Bunlardan birincisi suyu çok, akıntı meyli az ve derin olan Tihâme nehridir. Bu nehrin kaynağıyla göl arasında 6 günlük yol vardır. Bu, nehir fışkıran üç gözden çıkar. Bu üç gözün arasında 2 günlük kadar mesafe vardır. Bu gözlerden biri şehrin batısından,

[76] İbn Fazlân'ın eserinde ise Oğuzların zinâ diye bir şey bilmedikleri, iyi ahlâklı oldukları açık delilleriyle anlatılır.

ikincisi doğusundan akar. Sonra, şehrin altında birleşerek tek bir büyük nehir olurlar, zikredilen göle dökülürler. Ezgiş ülkesi halkı çocuklarını bu nehre götürüp bülûğa ermeden önce temizlerler. Böylece çocukları hastalanmaz, cüzzama yakalanmazlar. Onların ülkesinde asla cüzzamlı görülmez. Bu suyun etkisi onlar arasında çok denenmiştir. Rivâyete göre, herhangi bir hastaya bu nehrin suyu içirilirse 7 gün içinde iyileşir. Bu husus onlar arasında tecrübeyle sâbittir. Rivâyete göre, bir insan bunun suyuyla başını yıkarsa o sene içinde baş ağrısı görmez. Bu husus da onlar arasında meşhurdur. Bu nehrin hususiyeti hakkında çok şeyler söylenmiştir. Hattâ, bu nehir hakkında ihtiyatlı davranarak susmamız gereken bir çok rivâyetler vardır.

Zikredilen göle Ḥanf dağından gelen küçük bir nehir daha dökülür. Bu nehir hızlı akan ve dibi çok düz kayalardan meydana gelen bir ırmaktır. Bu nehirde su hayvanları, balık, kurbağa, sürüngen, v.s. bulunmaz. Suyu tatlı ve çok soğuktur. Rivâyete göre, Morknos el-Hakîm bu nehre varıp tılsımlamış ve onda hayvan olmaması için büyülemiştir. Bu, umumiyetle dolaşan bir sözdür. Bu (278a) göle kaynağı Asğarûn dağının arkasında olan üçüncü bir nehir gelir. Doğuya doğru akarak Raşâka şehrine varır. Şehrin surunun güneyini yalayarak doğuya doğru akmasına devam eder, Bağnûn şehrine varır ve kuzeyinden geçer. Nehir bu şehrin yanından güneye dönerek Râs dağı yanından geçer, sonra Ḥanf (Hayf, Hanîf) nehrine karışarak göle dökülür. Bu göle güneyden gelen başka bir nehir daha akar. Bu dördüncü nehirdir. Gölün kuzeyinde Tuvâb dağı yer alır. Bu dağın toprağı kırmızı ve etrafı delinmiş (kazılmış)tır. Gece basınca bunun her tarafındaki oyuklardan siyah çekirgeler çıkar, gece boyunca gezer ve seher vakti geri dönerler. Bu olay her gece tekrarlanır. Bu dağın başında Şenderân denen bir şehir vardır. Bu şehrin halkı, kendilerine has ustalıkla, bahsedilen çekirgeleri avlarlar, kesip etlerini yerler, derilerini elbise yaparlar. Bunların derilerinden eşsiz güzellikte ve çok sıcak tutan elbise yaparlar. Bu gölün doğusunda ve 4 günlük uzaklığında Ḥardâ dağı yer alır. Burası göğe doğru yükselen bir dağdır. Üzerine çıkılacak yol yoktur. Her tarafı düz duvar gibi olup başına çıkılamaz. Bu dağın dibinde büyük bir kapı ve dağın içine doğru giden bir tünel açılmıştır. Bu tünelden merdivenlerle dağın tepesine ve şehrin kıyısına çıkan bir yol vardır. Bu şehir o kadar müstahkem ve sağlamdır ki; içinde bir adam dahi olsa oraya varmak mümkün değildir. Şehrin içinde fışkıran, tatlı sulu bir su gözü bulunur. Halk bundan içer ve kullanır. Bunun suyu şehrin sırı yanındaki bir çukurda kaybolur ve nereye gittiği bilinmez. İzi görülmez.

Ḫardâ kalesinden Şervân şehrine batı istikâmetinde 6 konaktır. Hardâ'dan Karkâyâ denen dağa ise 7 gündür.. Ye'cûc ve Me'cûc'u kuşatan bu dağ olup etrafı diktir. Kimse asla bu dağa çıkamaz. Çıksa bile buz tutmuş karlar sebebiyle başına varamaz. Bu karlar asla erimez. Zira, bu dağın başı dâima sislidir. Hiçbir zaman bu sis kalkmaz. Bu dağın arkasında Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinin şehirleri bulunur. Bu dağdaki uçurumlarda barınan çok miktarda yılan vardır. Bunların hepsi zararlıdır. Bunlar dağın başına çıkmaya mâni olur. Bir kişi bu dağın tepesine çıkmak isterse iki günde çıkamaz. Daha fazla günde çıkabilir. Bazı insanlar bu dağın başına çıkıp arkasındakileri görmek için tırmanırlar. Ya hayvanların zararı veya arkasındaki milletlerin yakalamaları sebebiyle geri dönemezler. Nâdiren dönenler (278^{b}) geceleyin dağın arkasındaki arazide çok miktarda ateşler gördüklerini haber verirler. Gündüz ise devamlı sis ve seraptan başka bir şey görülmez.

Ezgişler geniş yüzlü, büyük başlı, gür saçlı, parlak yüzlü insanlardır. Dilleri ayrıdır. Ateşe ve diğer aydınlıklara taparlar. Onların ülkesinin kuzeyinde Marğân dağı denen bir dağ vardır. Bu dağ batıdan doğuya 18 konaklık yol boyunca uzanır. Bu dağın başında kubbe gibi yüksek ve yuvarlak bir yer bulunur. Buranın ortasında derinliği bilinmeyen bir su gölcüğü bulunur. Bu gölcük içine ne düşerse yutar. Bu dağın güney dibinde, gölcüğün hizasında yükselen ve alçalan yüksek sesler çıkaran bir mağara yer alır. Bundan çıkan sesin sebebi bilinnez. Bu mağaranın ağzına bir insan veya hayvan varırsa kaybolur, görülmez. Bu mağaradan mağaranın ağzına gelenleri çeken bir rüzgâr çıktığı söylenir. Bu çok tuhaftır. Bu havalide bu mağaranın hikâyesi meşhurdur. Bundan diğer Türk ülkelerinde de bahsedilir. *Kitâb el-'acâ'ib* sahibi bu mağara hakkında aklın kabul etmiyeceği şeyler nakleder. Bu konuda susmak daha münasiptir. Bunların gerçekliğini Allah bilir. Beşinci İklim'in dokuzuncu cüzünün ihtiva ettiği haberler burada biter.

> (305^{b}) *Altıncı İklim'in Bu Altıncı Cüzü Karadeniz Kıyılarının Bir Kısmından, Komaniyye, Rusya, Bulgar ve* Başgırt *İlkelerinin Bir Kısmından, el-Lân ve Hazar Ülkelerinden ve Buralardaki Şehirlerden, Nehirlerden Bahseder.* Gücümüzün yettiğince yukarıdaki gibi bu yerleri zikredeceğiz ve tavsiflerini yapacağız....

Deriz ki: Karadeniz kıyısında yıkarıdaki ülkelerden Trabzon ülkesi yer alır. Zira, burası eskiliğiyle meşhur ve çeşitli milletler tarafından hâkim olunmuş Rum merkezlerinden (308^{a}) biridir. Trabzon'dan doğudaki Dûsiyû nehrine kadar 75 mil mesafe vardır. Dûsiyû Kafkas dağlarının arka-

sından çıkan, kuzeye doğru akarak el-Lân ülkesini kateden büyük bir nehirdir. Bu nehrin kıyısında meşhur bir şehir yoktur. Mamur köyler ve çok miktarda zirâat sahaları vardır. Bu nehir sonra batıya yönelerek zikredilen yerde denize dökülür. Bu nehirde küçük gemiler işler. Bu gemilerle hafif yükler ve yiyecek eşya bir yerden bir yere taşınır. Bu nehir yoluyla Eşkişiyye şehrine 150 mildir. Eşkişiyye, el-Lân şehirlerinden güzel bir şehir olup huduttadır. Eşkişiyye şehrinden yine Alanlara âit Eşkâle şehrine 20 mildir. Eşkâle şehri ile deniz arasında 6 mil kadar bir mesafe vardır. Eşkâle küçük, toplu, halkını barındıran ve ihtiyaçlarına cevap veren bir şehirdir. Buradan sahil yoluyla Estebriyye (Estebûne) şehrine 20 mildir. Estebriyye denize bakan toplu, çarşıları mamur, yolları geniş, binaları sağlam bir şehirdir. Halkının çoğu tüccar olup zengindirler. Estebûniye'den Alanların (el-Lân) şehrine 24 mildir. el-Lân bu şehrin adıyla anılırlar. Burası eski bir şehir olup kurucusu bilinmez. Alanların şehrinden Hazarların mensup olduğu Hazar şehrine 45 mildir. Hazar büyük, mamur, geniş, suyu bol bir şehirdir. Ve nehir üzerinde bulunur. Hazarların şehrinden Kîve (Kiev) şehrine 25 mildir. Buradan Kumanların mensup olduğu Kumaniye şehrine 25 mildir. Buraya Kara Kumaniye denir. Kumaniye ile Kîve suyu arasında geçilmesi zor büyük bir dağ vardır. Buraya Kara Kumaniye denilmesinin sebebi; buraya bitişik bir nehir bulunur. Bu nehir Kumaniye ile Kîve arasındaki dağdaki bir vâdinin alından geçer, sonra suyu duman gibi siyah olmuş olarak yer üstüne çıkar. Bu meşhurdur. Kara Kumaniye'den Ak Kumaniye denen Matlûka şehrine 50 mildir. Ak Kumaniye büyük ve mamur bir şehirdir. Buradan Macarlara âit Matriye (veya Matriha) şehrine 100 mil uzaklık bulunur. Matriye büyük, mamur, sahası ve arazisi geniş, köyleri ve ziraat sahaları çok geniş bir alana yayılmış bir şehirdir. Bu şehir Seyfû (سيفو) denen bir nehir kenarındadır. Bu nehirden bir kol yukarıda zikredilen Etil nehrine karışır ve Tabaristan denizi kıyısındaki Etil şehrine ulaşır. Matriya'dan Rusların şehrine (308[b]) 22 mildir. Matriya halkı ile Ruslar arasında sürekli harp olur.

Rusların şehri Karâyâ dağından gelen bir nehrin kıyısındadır. Bu şehirden Bûter şehrine 20 mildir. Daha önce, Rusların şehrinden ve Bûter şehrinden bahsettik. Mîre, Nârûs, Nûşî, Kniyo (قنيو) şehirleri de Kumanlara âittir. Nûşî şehrine gelince burası Ak Kumaniye'nin kuzeyinde kurulmuştur. İkisi arasında 50 mil mesafe vardır. Nûşî toplu, orta hacimde bir şehirdir. Buranın ziraat ve hububat tarlaları bulunur. Nûşî şehrinden Kniyo (Kîniya) şehrine kuzey-doğu istikametinde 100 mil vardır. Bu mesafe 4 konaktır. Kiniyo şehri yüksek bir dağın eteğinde büyük, hacmi geniş, çok ma-

mur bir şehirdir. Yine Nûşî'den Nârûs şehrine kuzey-batı istikametinde 100 mildir. Burası küçük, toplu çarşıları ve ticâreti olan bir şehirdir. Nârûs'tan Slâv (Slâk) şehrine 135 mildir. Nârûs'tan Kinve (Fîve) şehrine batı istikâmetinde 50 mildir. Slâv şehrinden Kûyâba (Kiev) şehrine Burgar arazisinden 18 konaktır. Kinve'den Nây şehrine batı istikametinde 25 mildir. Kûyâba Rus denen Türklerin şehridir.

Ruslar üç sınıftır: Bunlardan Berâvi (Bervâs) denen bir kabilenin hükümdarı Kûyâba'da oturur. Slâviya denen diğer bir kabilenin hükümdarı Slâv şehrinde oturur. Slâv şehri bir dağın başında kurulmuştur. Ersâniye denen üçüncü kabilenin hükümdarı ise Ersân şehrinde oturur. Ersan sarp bir dağın başında kurulmuş güzel bir şehirdir. Bu şehir Slâv ile Kûyâba arasında yer alır. Kûyâba'dan Ersân'a 4 konaktır. Ersân'dan Slâv'a ise 4 günlük yoldur. Ermeniyye'den kalkan müslüman tüccarlar Kûyâba'ya varırlar. İbn Havkal'in anlattığına göre, Ersân'a yabancılar giremez. Zira, onlar kendi yanlarına gelen yabancıları mutlaka öldürürler. Kimse onların ülkesine girmeye cesaret edemez. Onların ülkesinden siyah pars (kaplan), siyah tilki kürkleri ve kurşun ihraç edilir. Bu malları oradan Kûyâba tüccarları getirirler. Ruslar ölülerini gömmezler. Rusların bir kısmı sakallarını tıraş ederler, bir kısmı ise hayvan yelesi gibi örerler. Onlar kısa tünik (kurtak) giyerler. Hazarların, Bulgarların, Peçeneklerin elbisesi ise ipekten, ketenden veya yünden mamul tam (uzun) tüniktir.

Bulgar kalabalık bir millettir. Onların yerleşme yerleri Rumların yerleşme yerlerine yakındır. (309[a]) Rusların dili Hazarların ve Burtasların dilinden ayrıdır. Bulgar şehrin adıdır. Bulgarlar arasında hıristiyanlar ve müslümanlar vardır. Bulgar şehrinde müslümanların Cuma mescidleri bulunur. Bulgar'ın yakınında Suvâr şehri yer alır. Her iki şehrin binaları ahşap olup halkları kışın şehirlerde otururlar. Yazın hârgâhlarda barınırlar. Bulgarların ve Rusların ülkelerinde kışın gündüzler 3,5 saate kadar iner. İbn Havkal şöyle der: Kışın onların yanında bu hususu gördüm. Gündüzler birbiri arkasına dört vakit namaz kılacak kadardı. Ezan ve ikâmetler arasına birkaç rekat sığabiliyordu.

Hazar iki deniz (Hazar denizi-Karadeniz) arasında büyük bir ülkedir. Hazarlar müslüman ve hıristiyandır. Aralarında putperestler ('ubbâdü evşân) de bulunur. Onların çeşitli şehirleri vardır. el-Bâb ve'l-Ebvâb'ın dışındaki Semender, Belencer, el-Beyzâ, Hanbalığ bunlardandır. Bunların hepsini Kisrâ Anûşirevan kurmuştur. Bu şehirler zamanımıza kadar mamur kal-

mıştır. Bâb el-Ebvâb şehri Semender'e 4 gündür. Bâb el-Ebvâb ile Serîr diyarının arası 8 gündür. Etil'den Semender'e 8 gündür. Etil'den Burtasların hududuna kadar 20 gündür. Burtâs ülkesi bir başından öteki başına 25 günlük kadar yol tutar. Burtâs'tan Peçeneklere 10 gündür. Etil'den Peçeneklere bir aylık yoldur. Etil'den Bulgara karadan bir aylık, Etil nehrinden çıkarak iki aylık yoldur. Nehirden iniş ise 20 konak kadardır. Peçeneklerden İç Başgırtlara 10 gündür. İç Başgırtlardan Bulgar'a 25 gündür.

Hazar bir iklimin adıdır. Başşehri Etil'dir. Etil aynı zamanda Ruslar ve Bulgarlar tarafından Hazar ülkesine gelip Hazar denizine dökülen nehrin adıdır. Bu nehrin kaynağı doğuda Harap (boş) ülkelerdedir. Nehir Toprağı Kokmuş Yer (el-Arz el-müntine)'den ve Başgırt diyarından batıya doğru akar. Bulgar şehrinin arkasından Rus ülkesinin yakınına kadar gelir. Sonra, doğuya doğru dönerek Rus, Bulgar ve Burtâs ülkelerini, Hazarların ülkesini güneye doğru geçtikten sonra, Hazar denizine dökülür. Doğuda Rusların ülkesine doğru kıvrıldıktan sonra Etil'den bir kol ayrılarak Buntuş denizi (Karadeniz) yakınındaki Matrayâ şehrine varır ve Sakyû (سقيو) nehri adını alır. Bazıları, yukarı kısımda Etil nehrinden 70 küsûr kol ayrılır, ana kol yoluna devamla Hazar denizine dökülür derler.

Burtâslar Hazarlara komşu bir millettir. Onlarla Hazarlar arasında başka millet (309[b]) yoktur. Burtasların ahşap evleri ve keçe hârgâhları vardır. Burtâs ve Suvâr adlarında iki şehirleri bulunur. Burtasların konuştuğu dil Hazarların dilinden ayrıdır. Rusların dili de aynı şekilde ayrıdır. Ruslar iki sınıftır. Onlardan bir sınıf burada bahsettiklerimizdir. Diğer sınıf ise Hungarya ve Katolikiye (Cesûliye) ülkesine komşudurlar. Bu kitabı te'lif ettiğimiz sırada Ruslar Burtasları, Bulgarları ve Hazarları hakimiyetleri altına almışlar ve ülkelerini ele geçirmişlerdir. Bu diyarda Ruslardan başkalarının sâdece isimleri kalmıştır.

Hazar ülkesinde Bânuva (Bâtira = Ural olmalı) adında kuzeyden güneye doğru uzanan bir dağ vardır. Bu dağda kaliteli gümüş ve altın madenleri bulunur. Bu madenlerden çok miktarda çıkarılıp etrafa götürülür. Deriz ki; haritası bu cüzde bulunan Karadeniz'de iki ada vardır. Bunlardan biri Enbule, diğeri Nûşke (Bunşka) adalarıdır. Her ikisi de meskûndur. Enbule adasının karşısında sahilde Matrayâ şehri bulunur. Bu iki ada arasında iki deniz menzili (مجريان) mesafe bulunur. Nûşka adasının karşısında Ak Kumaniye vardır. Ada ile şehir arasındaki uzaklık bir deniz menzilidir. Bünşka (Nûşka) adasında "şehriyâr" denen balık avlanır. Bu balık iskangûrun bir çeşidi olup

deniz fırtınalı olduğu zaman adanın batısındaki bir limanda avlanır, Cinsî gücü artırmada iskangûrun gösterdiği tesiri gösterir. Hattâ, ondan daha makbul ve etkilidir. Avcı oltasını veya ağını atıp bu balık ağa takılınca normalden daha fazla cinsî arzu duyar ve bundan balığın ağa takıldığını anlar. Fakat, bu balık nadir bulunur. Bu balığın uzunluğu 1 zirâ ile 1 karış arasında değişir. Daha büyük olmaz. İçi temizlendikten sonra tuz ve zencefil ile muâmele edilip turunç yapraklarına sarılır, bu havalideki hükümdarlara hediye edilir, Onlar da hediye edeni mükâfatlandırırlar. Bu balığın dilinin altında 1 kırât ağırlığında inci bulunur. Bunlar doğru olup bu denizde dolaşan ve onun özelliklerini bilen kişilerin anlattıkları mâlûm şeylerdir. Karadeniz'in güneyi Kostantıniyye diyarına bitişinceye kadar bütünüyle Lâzikiye adını alır. Denizin uzunluğu 1 300, genişliği 300 mildir. En geniş yeri ise 400 mile varır. Denizin kuzeyine Donabs (Don) nehri dökülür. Bu nehir Tuma gölünün arkasından gelir. Tuma doğudan batıya uzunluğu (312a) 300, genişliği ise 100 mil olan büyük bir göldür. Yedinci İklim'deki yerinde bu gölden bahsedip haritasını çizeceğiz. Altıncı İklim'in altıncı cüzünün ihtiva ettiği şeyler burada sona erdi...

> *Altıncı İklim'in Bu Yedinci Cüzü Hazar Denizinin Bir Kısmından, İç Başgırt, Dış Başgırt Ülkelerinden ve Bunlara Kuzey Cihetinden Komşu Olan Estonya Ülkesinden Bahseder. Daha önceki iklimlerde olduğu gibi zikredilen bu ülkelerin durumlarından ve semtlerinden yerlerinden bahsetmek istiyoruz...*

Deriz ki: Zikrettiğimiz bu ülkelerin çoğu devamlı bozkırlar ve meskûn olmayan sahalardır. Şehirleri az, birbirinden uzak, verdikleri mahsul azdır. Sahipleri olan milletler arasındaki anlaşmazlıklar ve yolların olmaması sebebiyle oralara gitmek güçtür. İç Başgırt'ın durumundan yukarıda Beşinci İklim'de bahsettik ve hudutlarını çizdik... Dış Başgırt'a gelince Karûkiye, Mencân ve Arcân bölgeleri buraya âittir. Bu yerler insanlarla meskun ve kendisine yeterlidir. Buradaki halka yetecek kadar ticâret ve sanatlar mevcuttur. Bahsedilen bölgelerin bir kısmı birbirine girmiş durumdadır. Bu kısımların halkı ihtiyaçlarını etraflarındaki ülkelerden temin ederler. Dış Başgırt, çok münbit, otlu ve hayvanları bol bir ülkedir. Başgırtlar aynı zamanda Oğuzların sonunda, Bulgar'ın ötesinde yaşayan iki kabiledir. Bunların sayıları 2 000 kadardır. Bunlar ağaçlıklarda barınırlar, etraflarındakiler onlara karşı bir şey yapamaz. Bu Başgırtlar Bulgarlara bağlıdır. İhtiyat ve kuvvet sahibidirler. Başgırtların sonu Peçeneklerle huduttur. Başgırtlar ve Peçenekler Rumlara komşu Türklerdendir. Çok zaman bunlar arasında sulh hüküm sürer. Bazan

birbirlerine karşı yağma akını yaparlar, aralarında harp meydana gelir. Bulgardan Rusların hududunun başlangıcına kadar 10 konaktır. Başgırt ülkesine el-Bilâd el-Muntine (Kokutucu Topraklar) bitişmektedir. Bu, sekizinci cüzden sonra, Allah'ın izniyle, tafsilâtlı olarak *el-Arz el-Muntine'den* bahsedeceğiz. Dış Başgırt ülkesine de doğudan el-Arz el-Muntine'nin bir kısmı bitişir. Dış Başgırt'tan Nemcân ülkesine doğu istikâmetinde 8 konaktır. Nemcân şehri küçük ve derli toplu bir şehir olup buraya Türklerden biri hakimdir. İdâre bu hükümdarın çocuklarının ve torunlarının elindedir. Halka ve yüksek tabakaya iyi ve merhametli davrandıkları için hâkimiyet bu âileden başkasına geçmez. Nemcân şehri Sûkân denen bir nehrin kıyısındadır. Bu şehrin doğusunda Erhîfâ (ارحيفا) dağı yer alır. Ve bu dağda (312[b]) bakır madenleri bulunur. Bu madenlerde 1 000 den fazla işçi çalışır. Buradan çok miktarda cevher çıkarılıp Harezm'e, Şâş ülkelerine ve buralara komşu Oğuz ülkelerine götürülür. Bu şehirden, ayrıca, tilki derileri, Hazar denizine dökülen nehirde yaşayan nîr (النبر) denen hayvanın kürkleri ihraç edilir. Bu derileri Hazar denizi kıyılarında ve Deylemistan'da yüksek fiatlarla satarlar. Bu şehirde çok güzel ve dayanıklı toprak testiler ve küpler de yapılır. Bu nehrin kıyılarında çeşitli renkli ve kıymetli taşlar bulunur. Burada çok miktarda lâciverd taşı da bulunur. Bu nehirde anlatılamıyacak kadar çeşitli balık yaşar. O kadar ki, Nemcân şehri halkı bu balıkları kolayca avlarlar. Çok miktarda avlayıp katık yaparlar, çoğunu tuzlayıp gemilerle satmak için Hazar denizine götürürler. Bu denizin sahilindeki Etil ve başka şehirlerde satarak parasıyla mal alırlar. Nemcân şehrinden Gûḫân (غوخان) şehrine 8 konaktır. Gûḫân Eskonya (Estonya) denilen Türk ülkesinin merkezidir. Tabaristan denizine gelen Etil nehrinin kuzeyinde mamur bir şehirdir. Gûḫân rustakları ve birbirine yakın yerleşma yerleri olan bir şehirdir. Çoğu defa tüccarlar ve yolcular bu şehre Etil nehri yoluyla varırlar. Eskonya Türklerinin hükümdarı burada oturur. Bu hükümdarın askerleri, harp için hazırlığı, silâhları, bir çok hisarı vardır. Buranın yerleşme yerleri uzaklara kadar uzanır. Bu şehirde ihtiyaçtan çok sanatlar ve mamul mallar vardır. Burada, Türk ülkelerinden başka bir yerde benzeri yapılmayan sağlam ve güzel eğerler ve silâhlar yapılır. Gûḫân şehrinden Kârûkiyâ şehrine nehirden inerek 8 gündür. Karadan ise batı istikametinde 16 konaktır. Kârûkiyâ güzel, evleri ahşap, keçe hârgâhları olan bir şehirdir. Bulgar halkı dâima bunlara karşı sefer yaparlar. Bulgarlarla bunlar arasında 16 konaklık mesafe vardır. İki taraf arasında devamlı harp olur.

Kârûkiyâ şehrinden Dış Başgırt'a kuzey istikâmetinde sarp dağlar ve geçilmesi güç yollardan 16 konaktır. Kârûkiyâ ile İç Başgırt arasında sarp dağlar ve dar geçitlerden 12 konaklık mesafe vardır. İş Başgırt ülkesi geniş ve büyük bir ülkedir. İç Başgırt ile Dış Başgırt'ın merkezleri arasında (315[a]) 11 konak uzaklık bulunur. Başgırtların ve Bulgarların kıyafetleri aynı olup büyük tünik (kurtak) giyerler. Zikrettiğimiz bu kadar şey yeterlidir. Altıncı İklim'in yedinci cüzünün ihtiva ettiği şeyler burada bitti...

Altıncı İklim'in Bu Sekizinci Cüz'ünde el-Arz el-Muntine, Ḫarluḫ Türklerinin, Sîsânların Ülkesi Semrîkâ (سمريقى)'dan Bahsedilir.

Burası Ye'cûc ve Me'cûc'un tahrip ettiği ülkedir. Burası güzel, geniş, yolculukları uzak, tüccarların ve yolcuların az uğradığı bir ülkedir. Toprağı kimsesiz, vebası çoktur. Devamlı yağmur yağdığı için burada insan az oturur. Semrîkâ ülkesinin şehirleri arasında Marsân, Gûrân, Dâdemî, Sakrah, Hanmâḫant, Necû (Necra'), Raşât, Harmân, Debîhiye, Lahmân bulunmaktadır. Sînân ülkesinin çoğu boş kırdır. Fazla yerleşme merkezi yoktur. Buranın meşhur şehirleri arasında Sukmâniye, Takûrâ yer alır. Buraya Harap Ülke bitişir. Harap Ülkede sâdece Rakvân beldesi bulunur. Bahsettiğimiz bu yerlerin yollarını, geliş-gidişlerini ve bazı hallerini tavsif edeceğiz.

Deriz ki: Semrîkâ ülkesini güneyden çok yüksek dağlar çevirir. Bu dağlara çıkmak güçtür. Ancak, pek az yerinden geçilebilir. Burası kimsesiz ve sarptır. Semrîkâ ülkesini doğudan da sarp dağlar çevirir. Gûrân, Marsân, Dâdemî ülkesini etraftan nûn (ن) gibi çeviren dağlar kuşatır. Buraya az miktarda insanın koruduğu bir geçitten girilir. Bu geçidin ağzında bir dağdan ötekine kayalardan örülmüş köprüler bulunur. Şehir bu köprülerin üst tarafındadır. Bu geçidin ağzında bu ülkeye dağın içinden akan bir nehir bulunur. Bu nehir dağın dışındaki bir gölcüğe dökülür. Bu gölcük etrafında hayvanlarını otlatan ve diğer ülkelerdeki Türkler gibi bir yerden bir yere göçen göçebeler dolaşır. Bu gölcükten güneye (bir nüshada batıya) doğru akan ve Derende nehrine karışan bir nehir çıkar. Gûrân küçük bir şehir olup burada Türklerden Karluk denen sınıfın hükümdarı oturur. Bu hükümdarın askerleri, kumandanları ve âmilleri vardır. Bu hükümdar etrafındaki kavimler ve kendisiyle münâsebette bulunan hükümdarlara karşı harp halinde, kuvvet gösterisi yapan ve ihtiyatlı bir kişidir. Bunun ülkesi sağlam ve müstahkemdir. Gûrân'dan Marsân şehrine doğu istikâmetinde 3 konaktır. Marsân şehri çıkılması güç sarp bir dağ üzerinde kurulmuştur. Burası müstahkem,

güzel, çarşıları ve sanatkârları bulunan bir şehirdir. Burada pınarlar ve akar sular (315[b]) vardır. Marsân'dan Sakrâh şehrine doğu istikâmetinde 4 konaktır. Sakrâh kendisini kuşatan bir dağın eteğindedir. Şehrin sahası geniş, suyu boldur. Kendisine göre çarşıları, sanatkârları ve iş sahaları vardır. Marsân şehrinden Dâdemî şehrine 4 konak, Dâdemî'den Sakrâh'a da 4 konaktır. Dâdemî zikredilen dağın eteğinde, derli toplu, sahası küçük, insanı çok bir şehirdir. Burada ülkenin çok yerinde ekilen bol miktarda keten yetişir. Dâdemî devamlı akan bir nehrin kaynağı kıyısındadır. Bunların değirmenleri, zahireleri, bostanları ve bahçeleri vardır. Dâdemî'den Gûrân şehrine nehirden inerek 3 konaktır. Karadan ise 6 konaktır. Dedemî ile Şehdrûc arasında kuzey istikâmetinde 5 günlük yol vardır Bu yol sarp dağlar ve geçilmesi güç yerlerden geçer. Bu dağdan aşmak isteyen Dâdemî şehrinden çıkar. Çıkış ve inişle dağı bir konakta kateder. Şehdrûc'tan Şûrân şehrine bir konaktır. Nehir yoluyla buradan Şehdrûc gölcüğüne varılır, Şehdrûc şehri aynı adı taşıyan adanın ortasındadır. Bu adanın etrafını çoğu kamışlık sular çevirir. Burası büyük, mamur, çarşıları, sanatkârları, devamlı hububatı, geniş iş sahaları olan bir şehirdir. Şehdrûc müstahkem, *el-Arz el-Muntine'nin* doğu kıyısında bir şehirdir. Buradaki nehrin kaynağı Eskâsikâ dağındadır. Bu dağ doğuya meyilli olarak kuzeyden güneye doğru uzanır. Bu dağdan 5 nehir çıkar. Bunlardan bir Şehdrûc nehridir. Diğer biri bu nehrin biraz aşağısındadır. Bunun iki gün uzaklığından büyük bir nehir çıkar, bir gün aktıktan sonra bu nehir iki kola ayrılır ve güneydeki Şûrân nehrine karışır. Bu nehirlerin hepsi el-Arz el-Muntine'nin doğusundadır. Kalan üç nehre gelince, bunlar Etil nehrinin kaynakları olup Eskâsikâ dağından çıkarlar. Batıya doğru yollarına devam ederek birkaç gün sonra birleşip tek bir kol olurlar. Bu nehir Bulgar arazisini geçtikten sonra, Rusların ülkesinin yakınından doğuya doğru döner. Burada iki kola ayrılarak bir kolu Matrayâ şehrine varır, burasıyla Rusların şehri arasında Buntus denizine dökülür. Diğer kola gelince, bu kol Bulgar ülkesine indikten sonra güney-doğuya doğru kıvrılır. Etil şehrinin yanında Hazar denizine dökülür.

el-Arz el-Muntine'ye gelince, burası çok rutûbetli, siyah bir toprak olup 10 gün boyunca ovalarında ve dağlarında nebat görülmeden çıplak şekilde devam eder. Ayrıca, burası kimsesiz, (316[a]) geniş, suyu yerin altında, yolcusu yolunu bulamaz, geçilmesi güç, kokuları kötü ve çürütücü bir yerdir. Oturmak isteyen için sığınak, yolcu için emniyetli. bir yol yoktur. Bu arazinin kuzeyinde Sukmâniye şehri yer alır. Burası büyük, mamur bir şehir olup hükümdarı ve reisi yoktur. Bu şehrin işlerini ve anlaşmazlıklarını ihtiyarları ve

ileri gelenleri yürütür. Bu şehir sarp bir dağın başında kurulmuş müstahkem bir yerleşme yeridir. Bu dağa Tağûrâ dağı denip düzlüğünde şehir halkının tarlaları ve iş yerleri vardır. Sukmâniye şehrinden 6 konak uzaklıkta Tağûrâ şehri yer alır. Tağûrâ dağı bu şehrin adını alır. Bu şehir orta hacimde, çok mamur, hali iyi bir beldedir. Bu iki şehir el-Arz el-Muntine'nin doğusunda ve Sîsân arazisinin batısındadır. Sîsân şehirlerinin hepsi İskender tarafından yıkılıp yerlerine Sedd yapılmıştır. Yukarıda anlattığımız gibi, buranın şehirlerinden sâdece Râkvân şehri kalmıştır. Rakvân şehri el-Arz el-Harab'ın içine doğru girer. el-Arz el-Harâb'ın uzunluğu 27 gündür. Biraz sonra el-Arz el-Muntine ve el-Arz el-Harâb'tan bahsedeceğiz. Şimdi, Semrîkâ arazisinden geri kalan kısmın bahsine dönelim.

(316[a]) ... Deriz ki: Yukarıda zikredilen Dâdemî'den şarkın en uzağındaki Laḫmân şehrine bir yamaçtan çıkış ve inişle bir konaktır. Dağın alt tarafından ve nehrin kuzeyinden giderek Ḫîmâḫîs şerine 5 gündür. Bozkırdan da bir gün tutar. Hîmâḫîs, Şervân nehri üzerinde iki şehirdir. Bunlardan nehrin güneyinde kalan şehrin ekinleri ve ağaçları çoktur. Buraya Fahra dağlarından çok miktarda ağaç getirilir, bu şehirden birçok yerlere sevkedilir. Ḫîmâḫîs mamur ve geniş bir şehir olup çok sanatlara sahiptir. Burada kaplan ve sincap derileri tabaklanır. Ḫîmâḫîs'in kuzey şehrine gelince, burası Sûrân ve Ḫîsân nehirleri arasındadır. Burası da büyük bir şehir olup kanallarında değirmenler, su dolapları, balık avlama yerleri vardır. Hîsân nehrinin kaynağı Tağûrâ dağındadır. Ḫîmâḫis şehrinden güneye meyilli olarak doğu istikâmetinde nehir yoluyla Erşâh şehrine 4 konaktır. Erşâh büyük, mamur, beldeleri çok, sahası geniş, suları çok, nehirleri büyük bir şehirdir. Bağları ve ziraat sahaları vardır. Bu nehir tepesi yaz-kış karla kaplı büyük bir dağ olan Reşnân'dan çıkar. Bu dağdan iki nehir çıkar ki, bunlar yukarıda zikredilen Şervân nehrinin kaynaklarıdır. Bu dağın güney eteğinde Necrâğ şehri bulunur. Burası kalabalık, büyük ve mamur bir şehirdir. Bu şehir Sermîkâ ülkesinden olup kuvvetli ve cesur askerleri bulunur. Necrâğ ile (316[b]) Erşâh şehirleri arasında bir dağ ve 2,5 konaklık bir mesafe vardır. Erşâh bu dağın kuzeyinde nehrin kaynağı yanındadır. Necrâğ şehri zikredilen dağın güneyindedir. İsteyen kişi Erşâh şehrinden güney-doğu istikâmetine Ḫarkân şehrine gidebilir. Ḫarkân şehri kendi adıyla anılan ve Mergân dağından çıkan büyük bir nehir üzerindedir. Mergân dağının uzunluğu 800 milden fazladır. Daha önce bu dağı haritada gösterdik. Bu dağın arkasında, güney tarafta Oğuz Türklerinden Ḫat'âkes denen göçebe kabile yaşar. Bazan bu kabile mensup-

ları Semrîkâ arazisine yağma yaptıktan sonra geri ülkelerine dönerler. Mergâr dağı Hat'âkes ile Semrîkâ arasında mâniadır.

Ḫarkân şehrinin kıyısında Mergâr dağından çıkan ve kuzeye doğru akarak harap dağlarla boş bir ülke arasında yer alan bir göle dökülen büyük bir nehir vardır. Bu nehrin dibi hep büyük ve düz kayalarla kaplıdır. Kimse buradan hayvanına binerek geçemez. Ancak çok derin yerlerinden gemilerle geçilebilir. Bu nehrin suyu soğuktur. Rivâyete göre, bu nehrin suyuyla hamur yoğrulunca onu mayalandırmak gerekmez. Erşâh'tan Denbehe şehrine gitmek isteyen 7 gün doğu istikâmetinde ovalardan, çukur araziden, otlaklardan ve çok verimli yerlerden yürür. Denbehe, Laḫmân nehrinin batı kıyısında güzel bir şehirdir. Laḫmân aynı adı taşıyan dağın alt tarafından çıkan bir nehrin adıdır da. Denbehe mamur, oturanları kalabalık, çarşıları bulunan bir şehirdir. Halkı beğlerdir. Koyun ve sürü sahibidirler. Bu nehir daha önce geçen Ḫârkân nehrinin aktığı göle akar. Bu nehir ağır akân suyu bol bir nehirdir. Bu nehirde gemiler Denbehe'den zikredilen göle kadar giderler. Sonra bu gölden nehir yoluyla Ḫarkân'a varırlar. Ḫarluḫ Semrîka'sının şehirlerinden biri Laḫmân'dır. Laḫmân, Şûniye dağı üzerinde büyük bir şehirdir. Bu dağ Semrîka ülkesiyle, İskender Sedd'i kurmadan önce Ye'cûc ve Me'cûc'un harabettiği Sîsân arasında mâniadır. Ye'cûc ve Me'cûc çekilince bu ülkeler harap kalmıştır. Bu eseri te'lif ettiğimiz sırada *Cûn b. Burhânmend el-Türkî* (جون بن برهان مند) "Bu ülkelerin hepsinin zamanımızda mamur olduğunu, Sîsân ülkesinin de tamamiyle mamur olduğunu" haber verdi.

Laḫmân (Lahsân) şehrine gelince, burası da güzel, büyük ve mamur bir şehirdir. Bu şehirde çeşitli sanatlar ve geçim kaynakları vardır. Bu şehir halkıyla Oğuzlar arasında devamlı harp vardır. Bununla beraber iki taraf arasında bazan sulh ve anlaşma olur... Laḫmân halkı etraflarındaki kavimlere karşı şiddet ve ceberut gösterirler. Semrîkâ toprağını doğudan Sedd'e komşu olan Türkişlerin arazisi çevirir. Allah'ın yardımıyla Türkişlerden bundan sonra bahsedeceğiz. Altıncı İklîm'den sekizinci cüzün muhteviyâtı burada sona erer....

> (317b) *Altıncı İklîm'in Bu dokuzuncu Cüzü Kıpçak Arazisinin Bir Kısmı ile Türkişlerin Arazisinden ve Ye'cûc ve Me'cûc Seddi'nden Bahseder.*

Türkişlerin ülkesine gelince, burası Sedd'e komşu olup iklimi soğuk, çok karlı ve yağınurludur. Kıpçak arazisi de aynı şekildedir. Ye'cûc ve Me'cûc Seddi'ne gelince, bu Sedd kitapların bahsettiği, haberlerin devamlı aktardığı

bir yapıdır. Bu konudaki haberlerden biri *Sellâm el-Tercümân'ın* anlattığıdır. Sellâm'dan bu hikâyeyi *Ubeydullâh b. Hurdâdbih* kitabında nakleder. Aynı şekilde, *Ebû Nasr el-Ceyhânî* bu haberi nakleder. Ve her iki müellif şöyle derler:

"Halife el-Vâsık rüyâsında Zü'l-Karneyn'in Ye'cûc ve Me'cûc ile aramızda inşâ ettiği Sedd'in açık olduğunu gördü. Bunun üzerine, Sellâm el-Tercümân'ı yanına çağırarak, 'Git, bu Sedd'i gör. Ona dâir haberleri ve ne halde olduğunu bana getir.' dedi. Sonra, onunla 50 kişilik bir gurubun gitmesini emretti. Bu sırada ona 5 000 dinâr bahşiş ile 10 000 dirhemlik kan bahasını (kendi diyetini) verdi. Ayrıca, yanındaki adamlardan her birine 50 000 dirhem ve bir senelik yiyecek verilmesini emretti. Ona su ve azıkları taşıyacak 100 katır verilmesini de emretti. Sellâm el-Tercümân şöyle der:

"Halife el-Vâsık'ın Ermeniyye valisi İshâk b. İsmâil'e bizim gönderilmemizi emreden mektubunu yanımıza alarak Sâmarrâ'dan yola çıktık. İshâk'ı Tiflis'te bulduk .... (Bundan sonrası aynı İbn Hurdâdbih ve el-Makdisî'deki gibi) (320^{b})

Sellâm el-Tercümân sözüne şöyle devam eder: "Bütün bunları kaydedip yanıma aldım. Sonra, bu kalelerin halkından kılavuzların rehberliğinde geri döndük. Bizi Horasan tarafına getirdiler. Zikredilen kalelerden Laḫmân şehrine, oradan Garyan'a, oradan Barsḫân'a, oradan Tarâz'a, oradan Semerkand'a getirdiler. Abdullâh b. Tâhir'in yanına varıp günlerce kaldık. Abdullâh bana 100 000, yanımda olan adamlardan her birine 5 000 er dirhem bahşiş verdi. Ayrıca, yanında kaldığımız müddet zarfında yanımdaki süvarilerden her birine 5, yayalardan her birine 3 dirhem günlük para tahsis etti. Oradan Rey'e geldik. Sâmarrâ'dan hareketimizden 28 ay sonra Rey'den Sâmarrâ'ya döndük.".

Sellâm el-Tercümân'ın Sedd, gittiği yerler ve yolculuğu esnâsında gördüğü milletler hakkında verdiği haberlerin, buluştuğu insanlarla konuştuklarının tamamı budur. Bu haberle Altıncı İklim'in dokuzuncu cüzü sona erdi...

(340°) *Yedinci İklîm'in Bu Altıncı Cüzü İç Kumaniye ile Bulgar Ülkesinin Bir Kısmından Bahseder.*

İç Kumaniye şehirleri arasında Atrûye ve Aklebiye (Aklûba = اقلوبة) şehirleri bulunur. Bunların vaziyetleri ve özellikleri birbirine benzerdir. Atrûye ile Slâv şehri arasında güney istikâmetinde az meskûn olan bozkırlardan ge-

çen 100 mil mesâfe vardır. Atrûye'den Aklebiye şehrine 8 günlük yol bulunur. Aklebiyye Kumanların zamanımızdaki hudududur. Kumaniye ülkesinin kuzeyinde Ganûn gölü yer alır. Bu gölün yüzü dâima buzla kaplı olup, ancak, yazın pek az günde, buzları çözülür. Bu göle sekiz nehir dökülür. Bunlardan biri Şervî (شروی) nehridir. Bu nehirden yaz günlerinden başka zamanda geçilmez. Zira, çok soğuk olduğu için insanın kolu, bacağı donar. Bu gölde çok miktarda balık bulunur. Gölün etrafındaki ağaçlıklarda pars denen hayvan yaşar. Bulgar ülkesinin şehirleri arasında Tâbûn (تابون) şehri de yer alır. Bu şehir bir dağın başında kurulmuştur. Çok mamur ve toprağı çok münbittir. Buranın kuzeyinde Kûkiya dağı yer alır. Çok soğuk olduğundan buranın kuzeyinde insan ve hayvan yaşamaz....

Yedinci İklîm'in Bu Yedinci Cüzü *Başgırt Ülkesinin Kalan Kısmıyla el-Arz el-Muntine'nin Kuzeyinden ve Peçenek Ülkesinin Çoğundan Bahseder*

Mâsîre, Kâsîre şehirleri Dış Başgırtlara âittir. Bunlar iki küçük şehir olup tüccarlar buralara nadir gelirler. Ülkelerine gelen yabancıları öldürdükleri için bunların yanına kimse gitmez. Bu iki şehir Etil nehrine karışan iki kol üzerinde kurulmuştur. Peçeneklerin ülkesine gelince, onların Yâkâkûy (Bânâmûnî) şehrinden daha büyük bir şehri olduğunu duymadık. Peçenekler Türklerden kalabalık bir millet olup Ruslarla ve ülkelerine komşu olan Rumlarla harbederler. Dağlarda ve ağaçlar arasında barındıkları için onlara kimse bir şey yapamaz. Peçenekler de Ruslar gibi ölülerini yakarlar. Bazıları sakallarını traş ederler, bazıları örerler. Elbiseleri kısa tünik (kurtak)tir. Dilleri Rusların ve Başgırtların dillerinden ayrıdır....

XII. Yâkût el-Hamavî'nin *Mu'cem el-büldân* adlı eserinden

Etil :

(İbn Fazlân'ın verdiği malûmata şunları ilâve eder)

Müellif şöyle der: Bu ve buna benzer anlattıklarımdan mesul olmadığımı yukarıda ifade ettim. Doğruluklarını garanti etmedim. Ahmed b. Fazlân hikâyesi, Muktedir'in onu Bulgarlara göndermesi ile ilgili kitabı mâlûm bir eser ve insanlar arasında meşhurdur. Bu kitabın çeşitli nüshalarını gördüm. Bunlara ilâve olarak deriz ki; Etil nehrinin büyüklüğünde ve uzunluğunda şüphe yoktur. Bu nehir kuzeyin en uzak yerlerinden gelir. Bulgarlara, Ruslara ve Hazarlara uğradıktan sonra Cürcân denizine dökülür. Tüccarlar bu

nehir yoluyla Vîsûların yanına gider; kunduz, samur, sincap kürkü gibi çok miktarda kürk getirirler. Bazıları bu nehrin Kimaklarla Oğuzlar arasındaki Kırgız arazisinden çıktığını, Oğuzlar ve Kimaklar arasında hudut teşkil ettiğini söylerler. Bu nehir sonra, batıya Bulgarların ülkesine varır. Daha sonra, Burtas ve Hazar ülkelerine dönerek Hazar nehrine dökülür...

el-Lân: Geniş bir ülke, kalabalık bir millettir. Bunların Kafkas dağlarında Derbend'e sınır toprakları vardır. Burada meşhur ve büyük şehir bulunmaz. Aralarında müslümanlar da olmakla beraber çoğu hıristiyandır. Bunların anlaşmazlıklarında başvurdukları bir hükümdarları bulunmayıp her grubun başında bir emîr bulunur. Bunlar haşin ve sert tabiatlı, görgüsüzdür. Tiflis kadısının oğlu bana şunu anlattı:

"el-Lân (Alanların)'ın ileri gelenlerinden biri hastalandı. Yanındakilere ne olduğunu sordum. 'Onlar Tuhâl hastalığı var. Bu hastalık koyu rüzgârlar olup bedene galip gelip onu şişmesiyle olur'. dediler. ... Alî b. el-Huseyn dedi ki: 'Serîr sahibi el-Lân ülkesine de sahiptir. el-Lân hükümdarlarına Kerkündâh denir. Nitekim, Serîr ülkesi hükümdarlarına Fîlânşâh dendiği gibi. el-Lân ülkesinin başşehri Mağs adını taşır. Bu kelime dindarlık mânâsınadır. Bu şehir dışında onların sarayları ve gezinti yerleri bulunur. Oturmak için buralara giderler. İslâmiyet'in ortaya çıkışından sonra, Abbâsî Devleti zamanında el-Lân hükümdarları hıristiyan olmuşlardı. Daha önce ise Câhiliye devrindeydiler. 320 yılından sonra hıristiyanlıktan dönüp Bizans hükümdarının gönderdiği papazları ve rahipleri kovdular. el-Lân ülkesi ile Kafkas dağı arasındaki büyük bir vâdinin üzerinde bir kale ve bir köprü bulunur. Bu kaleye el-Lân Kapısı Kalesi denir. Bu kaleyi eski İran hükümdarlarından Sindbâd b. Güstâsif b. Lührâsif inşâ etmiş, el-Lânların Kafkas dağlarına ulaşmasına mani olmak için buraya askerler yerleştirmiştir. Onların ülkesine zikredilen kalenin alt tarafındaki bahsedilen köprü yoluyla varılabilir. Kalenin ortasında bulunan bir kayanın tepesinde tatlı su gözü vardır. Bu kale dünyadaki sayılı kalelerden biridir. Farslar şiirlerinde ondan bahsetmişlerdir. Mesleme b. Abdülmelik buraya ulaşıp kaleyi fethetmiş, yanındaki Araplardan bir gurubu buraya yerleştirmiştir. Bu Araplar zamanımıza kadar kaleyi korurlar. Bu kaledekilerin erzakı Tiflis'ten götürülürdü. Bu kale ile Tiflis arasında birkaç günlük mesâfe vardır. Bu kale çok yüksek olduğu, yola, köprüye ve vâdiye hâkim bir noktada bulunduğu için kalede tek bir adam olsa, yeryüzündeki bütün hükümdarların buradan geçmesine mani olabilir. el-Lân sahibi 30 000 süvari ile sefere çıkar. Tarihçilerden biri böyle anlattı.

Ben fakîr bu ülkeye giden bir kişiye sordum. Bu kişi başta anlattıklarımı haber verdi.

Özkend : Fergana bölgesindeki Mâverâünnehr beldelerindendir. Buraya Özcend de denir. Bana söylenene göre, "kend" kelimesi bu diyarın halkının dilinde köy mânâsınadır. Özkend Fergana şehirlerinden "Dâr el-Harb" e en yakın olanıdır. Şehrin bir suru ve çeşitli kapıları vardır. Türkler ticâret için buraya gelirler...

Uş Fergana şehirlerinden büyük bir belde olup Kubâ'ya yakındır. Bu şehrin bir suru, dört kapısı ve bir kalesi vardır. Burası Türklerin hareketlerini gözetleyen karakolun bulunduğu dağa yanaşır. Toprağı çok verimlidir.

Bâb el-Ebvâb: ... Kisrâlar bu hudutla çok ilgilenirler, tehlikesinin büyüklüğü ve muhataralı bir hudut olduğundan dâima burasıyla meşgul olurlardı. Buraya çeşitli ülkelerden nakledilen ve Kisrâların güvendikleri muhafızlar yerleştirilirdi. Sultanlar da bu hududu Türklere, kâfirlere ve düşmanlara karşı korumayı arzuladıklarından, buradaki vâlilere kendilerine danışmadan ve halkına zahmet vermeden ellerinden geldiği derece imar etmekte serbest bırakmışlardır... Bâb el-Ebvâb Hazar denizinin limanıdır. Buraya kuzeyden Hazarlar, Serîr, Şînzân, Hayzân ülkeleri, Gürcüler, Ruklân, Zirikrân, Gumeyk ülkeleri, güneyden Cürcân, Tabaristan, Deylem, Gîlân halkı gelerek... ticaret yaparlar. Hazarların başşehri Etil'den buraya 12 günlük, Semender'den 4 günlük bir uzaklık vardır. Serîr ülkesinden ise 3 günlük uzaktadır.

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî şöyle der: Bâb el-Ebvâb Kafkas dağlarında bir çok kalelerin bulunduğu geçitlerin ağzındadır. Bunlardan bazıları Bâb Sûl, Bâb el-Lân, Bâb el-Şâberân, Bâb Lâzika, Bâb Bârika, Bâb Semiscen, Bâb Sâhib el-Serîr, Bâb Fîlânşâh, Bâb Târûran, Bâb Tabarserân-şâh, Bâb İrânşahtır. Ebu'l-Abbâs el-Tûsî'nin anlattığına göre, Bâb el-Ebvâb'ın inşasının sebebi şudur:

Mansûr devrinde bir defa Hazarlar harekete geçtiler. Bunun üzerine el-Mansûr "Anûşirevân'ın Bâb el-Ebvâb denen seddi nasıl inşâ ettirdiğini biliyor musunuz ?" dedi. Biz "Hayır" dedik. Mansûr dedi ki: "Farsların saltanatı zamanında Hazarlar akın yaparlar. Hemedan ve Musul'a kadar gelirlerdi. Anûşirevân hükümdar olunca, Hazar hükümdarına elçi göndererek kendi kızını onunla evlendirmek ve ona vermek şartıyla kızı Kâkum'u ondan istedi. Böylece aralarında anlaşacaklar ve düşmanlarıyla uğraşmaya vakit bulacaklardı. Hazar hükümdarı bunu kabul edince, Anûşirevân güzel câriyelerinden birini

seçip kendi kızıymış gibi onu Hâkân'a gönderdi. Bu câriyeyle beraber hükümdar kızlarıyla gönderilen çeyiz kadar çeyiz yolladı. Hâkân da kızını Anûşirevân'a verdi. Hazar Hâkânı'ından Anûşirevân'a "Bir yerde buluşup da aramızdaki dostluğun hakkını versek" diye mektuplar gelince, Anûşirevân onun teklifini kabul etti. Bir yerde randevu verdi. Sonra, buluşarak günlerce burada kaldılar. Bu arada Anûşirevân kumandanlarından birine, cesur 300 asker seçip ortalık karardığı sırada Hâkân'ın askerine baskın yapmasını, yakıp öldürdükten sonra izini belli etmeden geri dönmesini emretti. O kumandan da bunu yaptı. Hâkân durumu Anûşirevân'a şikâyet etti. Sonra, Anûşirevân "Bu aramızı bozmak isteyenler tarafından yapılmaktadır. Bir fikrim var. Bunu kabul edersen sonunda memnun kalacaksın" dedi. Hâkân "Bu fikir nedir?" deyince, "Benim ülkemle senin ülken arasına bir sedd yapıp onda bir kapı açmamı, bundan sonra senin ülkene istediğin, benim ülkeme de istediğim kişilerin girmesini nasıl bulursun?" dedi. Hâkân bunu kabul edip memleketine döndü. Anûşirevân taş ve kurşunla bu seddi yaptı.... Sonra, sırt üzere yatıp "Şimdi içim rahat etti." dedi.

Fütûhât günlerinde Bâb el-Ebvâb'ın durumuna gelince, Hz. Omar zamanında Selmân b. Râbi'at el-Bâhilî buraya gazâ yaptı. İki Kaleyi (Bâb ve'l-Ebvâb) ve Belencer'i geçtikten sonra, Belencer nehrinin ötesinde Hazar Hâkânı ve ordusuyla karşılaştı. Yapılan savaşta Selmân b. Rabî'a ve askerleri şehit düştü. Bunlar 4 000 kişiydiler. Abdurrahmân b. Cumânet el-Bâhilî, Selmân b. Rabı'at el-Bâhilî ve Kuteybe b. Muslim el-Bâhilî ile övünmek için şöyle der:

"Bizim iki kabrimiz vardır: Belencer'deki kabir, Çin'deki kabir. Siz ne yaman kabirsiniz.

Çin'de olanın fetihleri âfâkı tutmuştur. Diğerini de yağmur tanecikleri sular."

Son mısra ile Türkler ve Hazarlar Selmân b. Rabî'a ve arkadaşlarını öldürdükleri zaman onların şehit düştükleri yerde büyük bir nur gördüklerini söylemek istiyor. Rivâyete göre, Hazarlar onları şehit edince Selmân'dan başkalarını gömmüşler, Selmân'ın naşını alarak bir taputa koyup mabedlerine götürmüşlerdir. Kuraklık ve kıtlık zamanlarında taputu çıkarıp açarlar ve onun yüzü suyu hürmetine yağmur dilerlermiş. Başka bir yerde şu bilgiyi buldum: Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Omar zamanında 19 senesinde Isfahan'ı fethedince Zâ'l-Nûn diye tanınan Sürâka b. Amr'i el-Bâb'a göndermiş, onun öncü kuvvetlerinin başına yine Zâ'l-Nûn adıyla meşhur olan Abdurrahmân

b. Rabî'a'yı tâyin etmiştir. Sürâka askerlerinin başında el-Bâb üzerine yürümüş, uzun muharebelerden sonra burasını fethetmiştir. Bu konuda Sürâka b. Amr şöyle der:

"Beni soran olursa, ben sükûnetin olmadığı bir yerdeyim. Türklerin Kapısı Zâ'l-Ebvâb'tayım. Buraya her taraftan akın vardır. Kuvvetlerimizle bu akınları defederiz. Şafak vaktinde onları öldürürüz. Harp olunca onlara galip gelerek buradaki bütün geçitleri kaparız. Kafkas dağlarını yere serdik. Kafkaslıların evlerine bizim diyârımız komşu oldu. Kıvılcımlar sıçrarken koşan atlar üstünde her gün düşman üzerine her geçitte yürür, onları yağmalarız..."

Bâzkend : Kâşgar ile Hoten arasındaki Türk şehirlerinden biridir.

Bâşğırd, bazıları Bargırd der Kostantıniyye ile Bulgarlar arasında bir ülkedir[77]. Halife el-Muktedir-billâh kendisinin ve daha sonra Muhammed b. Süleymân'ın mevlâsı olan Ahmed b. Fazlân b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd'ı kendisi ve tebaası müslüman olan Sakâlibe (Bulgar) hükümdarına hilât giydirmek ve onlara İslâmiyet'in şerîatlarını öğretmek için göndermişti. İbn Fazlân Bağdad'tan çıkışından dönüşüne kadar gördüklerinin hepsini eserinde anlattı. 0, 309 senesinin Safer ayında Bağdad'tan ayrılmıştı. Başgırtlardan bahsederken şöyle der: "Türklerden Başgırtlar denen bir kavmin topraklarına vardık. Onlardan çok korktuk. Zira, onlar Türklerin en zararlısı, en pisi, insan öldürmeye en çok cüret edenleridir....

Ben ise Halep şehrinde Başgırdlara mensup çok guruplar gördüm (tâife kesîra). Bunların saçları ve yüzleri çok sarışındı. Ebû Hanîfe Mezhebi fıkhını öğreniyorlardı. Aralarında akıllı bulduğum birine ülkelerini ve durumlarını sordum. Dedi ki:

"Bizim memleketimiz Kostantıniyye'nin ötesinde Frenklerden Hungar denen bir milletin ülkesindedir. Onların hükümdarının ülkesinin bir tarafında 30 köy kadarlık müslüman bir tebaayız. Bu 30 köyden her biri bir şehir gibidir. Yalnız, Hungar hükümdarı isyan etmemizden korktuğu için, bu köylerin etrafını surla çevirmemize müsâade etmez. Biz hıristiyan ülkelerinin ortasındayız. Kuzeyimizde Slâv ülkeleri, güneyimizde Papa'nın ülkeleri yani Roma bulunur. Papa Frenklerin reisidir. Müslümanlar arasında Emîr el-Mü'minîn (Halife) Peygamberin vekili olduğu gibi Papa da Frenklere göre Mesîh'in vekilidir. Onun dine dâir emirleri bütün Frenkler arasında geçer.".

[77] Macaristan'ı kastediyor. Tayin ettiği yer hatalıdır.

Bu şahıs devamla şöyle dedi:

"Bizim batımızda Endelüs, doğumuzda Rûm ülkeleri Kostantıniyye ve âmillikleri yer alır. Dilimiz Frenklerin dili, kıyafetimiz onların kıyafetidir. Onlarla beraber askerlik yapar, düşmanlara karşı çarpışırız. Zira, onlar İslâmiyete muhâlif olan milletlerle harbederler."

Bu zâta, kâfir ülkelerinin ortasında olmalarına rağmen nasıl müslüman olduklarını sordum. Dedi ki: "Bizden öncekilerden bazı kimselerden işittiğime göre, eski zamanda bizim diyârımıza Bulgar ülkesinden 7 müslüman gelmiş, aramızda yerleşmişler. Sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar. Bize İslâmiyet'in doğru yolunu göstermişler. Elhamdü-lilâh, Allah bize hidâyet verip kalbimizi iman nuruna karşı açmış, topumuz müslüman olmuşuz. Biz şimdi buralara gelip fıkıh öğreniyoruz. Ülkemize dönünce halk bize itibar gösterip dinî işleriyle görevlendiriyorlar."

Ona "Frenkler gibi niçin sakalınızı tıraş ediyor sunuz ?" dedim. O "Aramızdaki askerler sakallarını tıraş eder, Frenkler gibi silâh kuşanırlar. Diğerleri ise böyle yapmazlar." dedi. Ona "Bizimle ülkeniz ararasındaki mesafa ne kadar?" dedim. O da "Buradan Kostantıniyye'ye kadar 2,5 sylık, Kostantıniyye'den ülkemize kadar da aynı miktar civarında uzaklık vardır." dedi.

İstahrî kitabında, Başgırtlardan Bulgar'a 25 konak (menzil), yine Başgırtlardan Türklerin bir sınıfı olan Peçeneklere 10 günlük mesafe olduğunu söyler.

Hazar Denizi İstahrî şöyle der; Hazar denizinin doğusunda Deylemistan'ın bir kısmı, Tabaristan, Cürcân, Cürcân ile Harezm arasındaki çölün bir kısmı bulunur. Batısında Kafkas dağlarından el-Serîr hududuna kadar el-Lân, Hazar ülkeleri ve Oğuz çölünün bir kısmı, kuzeyinde Oğuz çölleri vardır. Oğuzlar Türklerin bir sınıfı olup Siyahkûh taraflarında otururlar... Bu denizin Siyahkûh tarafında bir boğaz vardır ki, gemiler rüzgâr tarafından buraya sürüklenince parçalanmalarından korkulur. Türklerin korkusundan burada parçalanan gemilerden bir şey almak mümkün değildir. Zira, Türkler gemiye elkoyup sahibiyle gemi arasına girerler.

Harezm Gölü : Ceyhun nehri bu göle avcıların oturduğu bir yerde dökülür. Buraya Ḫulcân (Halîçler) denilip burada köy ve bina bulunmaz. Gölün Ḫulcân'ın karşısındaki sahili Oğuz Türklerinin yurdudur.

Bedahşân : ... Bedahşan, Tuharistan'ın yukarı kısmında Türk ülkelerine hudut bir şehirdir.

Burtâs : Kendi adlarını taşıyan geniş bir yurtları olan bir millettir. Burtas kürkleri bunlara nisbet edilir. Bunlar Hazarlara komşu olup aralarında başka bir millet yoktur. Bunlar Etil vâdisine dağılmış bir kavimdir. Burtâs bir bölgenin ve şehrin adıdır. Bunlar müslüman olup Cuma mescidleri vardır. Bu şehrin yakınında Suvâr denilen ve yine Cuma mescidi bulunan bir şehir vardır. Burtâs halkının, Türklerin, Hazarların ve Bulgarların dillerine benzemeyen ayrı bir dili vardır. İstahrî şöyle der: "Burtâs şehrinde hatîblik yapan bir kişinin bana söylediğine göre, her iki şehir halkının 10 000 kadar adamı vardır. Bunların kışın barınacak ahşap evleri bulunmaktadır...".

Balâsâgûn : Seyhun'un ötesinde, Kâşgar'a yakın, Türk hududunda büyük bir şehirdir. Buraya mensup bazı âlimler vardır.

Bulgar : Kuzey taraftaki Bulgarların şehri olup çok soğuktur. Orada kışın ve yazın kar bulunur. Halkı çok az kuru yer görürler. Evleri tamamiyle ağaçtandır. Dalları dallar üzerine koyarak, ağaçtan çiviyle tuttururlar. Ülkelerinde meyve ve yiyecek boldur. Hazarların şehri Etil ile Bulğar şehri arasında bozkırlardan geçen bir ay kadarlık yol vardır. Etil nehri yoluyla oraya iki ay kadar zamanda çıkılır. Dönüş ise 20 gün kadardır. Bulgar'dan Bizans hududuna 10 merhale kadar, Rusların şehri Kiev'e kadar 20 gün, Başgırtlara kadar 20 merhale tutar. Bulgar hükümdarı ve halkı Halife el-Muktedir-billâh zamanında müslüman oldular. Bağdad'a bir elçi gönderip durumu el-Muktedir'e bildirdiler. Ondan kendilerine, namazları, İslâm'ın şerîatlarını öğretecek insanlar göndermesini istediler. Fakat, müslüman oluşlarının sebebini öğrenemedim. İbn Fazlân'ın *Risâle*'sini okudum.....

Belencer : Hazar ülkesinde ve Bâb el-Ebvâb'ın ötesinde bir şehirdir. Tarihçiler burayı Abdurrahman b. Rabî'at el-Bâhili'nin fethettiğini söylerler. Belâzurî, Selmân b. Rabî'at el-Bâhilî'nin fethettiğini söyler. Selmân burayı geçince Hâkân tarafından ordusunun başında karşılanmış, yapılan savaşta kendisi ve arkadaşları şehit düşmüştür. Onlar 4 000 kişiydiler. Türkler önceleri Selmân ve arkadaşlarından korkmuşlar, "Bunlar melek, bunlara silâh işlemez." demişler. Tesadüfen ormanda gizlenen bir Türk bir müslümana ok atıp öldürmüş, arkadaşlarına bağırıp "Bunlar sizin gibi ölüyorlar. Bunlardan niçin korkuyorsunuz ?" demiş. Bunun üzerine, Türkler cesarete gelerek saldırmışlar. Abdurrahmân b. Rabî'a ölmüş, bayrağı kardeşi eline almış. Kardeşini Belencer yakınlarında gömünceye kadar çarpışmış. Kalan müslümanlar Gîlân yoluyla dönmüşler. Abdurrahmân b. Cumânat el-Bâhilî şöyle der:

"Bizim iki kabrimiz var. Biri Belencer'de, biri Çin'de. Sen ne mübârek kabirsin ....".

Tibet : Tibetlilerin bir kısmı medenî, bir kısmi bedevîdir. Onların bedevîlerini sayılamıyacak kadar Türk kabilesi teşkil eder. Türk bedevîlerinden hiç biri bu Türklere karşı duramaz. Türklerin sınıfları arasında bunlara hürmet edilir. Zira, hükümdarlık bunlarda eskidir... Sonra felek onlara da darbesini vurdu. Kıyafetleri ve dilleri etraflarındaki Tîirklerinkine benzedi. Hükümdarlarına Hâkân unvanı verdiler.

Türkistan, : Türk ülkelerinin en genişi Tuğuzguz ülkesidir. Bunlar Çin, Tibet, Karluk, Kimak, Oğuz, Cifr (Çağrı), Peçenek, Bezgiş, Ezgiş, Kıpçak ve Kırgızlar ile hemhudutturlar. Müslüman ülkeleri tarafından Fârâb'a komşudurlar. Türklerin meşhur şehirleri 16 dır. Tuğuzğuzlar Türklerin göçebeleri olup çadırlarla bir yerden bir yere göçerler. Bezgişiyye şehirlerde ve köylerde otururlar. Hişâm b. Abdülmelik, İslâm'a davet etmek için, Türk hükümdarına elçi göndermişti. Elçi göyle der:

"Hükümdarın yanına girdim. Bir eğer imal ediyordu. Beni görünce, tercümana 'Bu kim?' dedi. O da 'Arap hükümdarının elçisi' dedi. Hükümdar 'Şu benim hizmetkârım olan hâ' dedi: Tercüman 'Evet' dedi. Hükümdar beni eti bol ekmeği az bir evde müsafir etti. Sonra yanına çağırdı. Bana 'Maksadın ne?' diye sordu. Ona nâzik davranıp 'Efendim sana nasihat etmek istiyor. Seni sapık buluyor. İslâm dinine girmeni arzu ediyor' dedim. 'İslâm nedir?' dedi. Ona İslâm'ın şartlarını, haramlarını, mübahlarını, farzlarını ve ibâdet şekillerini anlattım. Günlerden sonra, bir gün, her birinin elinde bir sancak olan 10 kişiyle atına bindi. Benim yanında götürülmemi emretti. Beraber gittik. Etrafı ormanlık bir tepeye çıktık. Güneş doğunca, yanındaki 10 kişiden birine sancağını açmasını ve sallamasını emretti. O da bunu yaptı. Bunun üzerine, tepeden tırnağa silâhlı 10.000 süvâri 'câh, câh' diyerek gelip tepenin altında durdular. Kumandanları tepeye çıkıp hükümdara tazimini sundu. Yanındaki her bir adama sancağını açıp sallamasını emrediyor, o bunu yapınca 10 000 süvari gelip tepenin altında duruyordu. Böylece, 10 sancağı açtı. Tepenin altında 100 000 silâhlı süvari toplandı. Sonra, tercümana 'Bu elçiye söyle. Efendisine, bunların arasında hacâmatçi (tabib), ayakkabacı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar müslüman olup müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nereden yiyip içecekler?' dedi.

Türk hükümdarlarından biri Kimak hükümdarıdır. Kimaklar 2000 den az adam olup, bozkırlarda otları takib ederler. Aralarından bir adamın çocuğu olunca, bülûğa erinceye kadar onu terbiye eder, besler, bakar. Sonra, ona bir yay ile oklar vererek evinden çıkarır. "Başının çaresine bak." der. Ar-

tık onu yabancı sayar. Türklerden bazıları para ve mal karşılığı erkek ve kız çocuklarını satarlar. Onların âdetlerine göre, kızların başı açıktır. İçlerinden biri bir kızla evlenmek isterse başına bir örtü atar. Bunu yapınca kız onun karısı olur, kimse ona mâni olamaz.

Temîm b. Bahr el-Mutavvi'î'nin anlattığına göre, onların ülkesi çok soğuktur. Oraya senede 6 ay girilebilir. Türk Hâkânı Temîm'i posta olarak Tuğuzğuz Hâkânı'na göndermişti. O, gece ve gündüz, süratli bir şekilde günde 3 posta menzili gidiyordu. Yirmi gün posta menzillerinden başka köy ve şehir bulunmayan sulak ve otlu bir bozkırda gitti. Bu bozkırlardaki insanlar çadırlarda oturuyorlardı. Yanına 20 günlük yiyecek almıştı. Bundan sonra, 20 gün birbirine yakın mamûrelerden ve köylerden geçti. Buraların halkının çoğu mecûsî olup ateşe tapıyorlardı. İçlerinde Mânî dininde olan zındıklar vardı. Bundan sonra, hükümdarın oturduğu şehre vardı. Buranın, etrafında mamur kasabalar ve birbirine yakın köyler olan, demirden 12 kapısı bulunan bir şehir olduğunu söyler. Ve "Burası kalabalık, mermerli, çarşıları ve ticârethaneleri bulunan bir şehirdir. Halkının çoğu zındıktır." der. Bundan sonra,. Çin'e kadar 300 fersahlık yol gittiğini kaydeder. Ve "Mesafenin bundan da fazla olduğunu zannederim." der. Temîm "Tuğuzguz ülkesinin sağı Türklerle meskûndur. Onlardan başkası oraya giremez. Tuğuzguz ülkesinin solunda Kimak kabilesi, önünde Çin bulunur." der. Bahsedilen şehre varmadan hükümdarın altında çadırını gördüğünü, hükümdarın sarayını 900 kişinin koruduğunu zikreder.

Doğu halkı arasında, Türklerin istedikleri zaman yağmur ve kar yağdıran bir taşa sahip oldukları şâyiası yaygındır. Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, Ebu'l-Abbâs İsâ b. Mıthammed el-Mervezî'den naklen şunu kaydeder:

Mâverâünnehr'de ve kâfir Oğuz, Tuğuzguz, Karluk ülkelerine-ki bu Türklerin devleti, kendilerine fazla güvenleri, düşmanları üzerinde şiddetli zararları vardır. -komşu olan diğer kûrelerde, her zaman, Türkler arasında elçilerin gittiği esnalarda ve diğer zamanlarda yağmur yağdırmaya kalkışan, istediği zaman yağmur ve kar yağdıran insanlar olduğunu duyardık. Kimimiz bunu kabul eder, kimimiz kabul etmezdi. Nihâyet, Dâvûd b. Mansûr b. Ebî Alî el-Bâdgîsî ile tanıştım. Dâvûd iyi bir kimseydi. Horasan'da valilik yapmış, idâresi beğenilmişti. Bu zât Oğuz Türklerinin hükümdarının oğlu Belkîk b. Hayyaveyh (Cebğûye) ile başbaşa kalmıştı. Belkîk'a "Türklerin istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırdıklarını duyuyoruz. Bu konuda ne dersin?" diye

sordu. O da "Türkler böyle bir şey yapmaktan âcizdir. Fakat, senin duyduğun gerçektir. Bu konudaki haberi sana anlatayım:

Atalarımdan biri babasına karşı çıkmıştı. Hükümdardan ayrılıp hizmetkârlarından, mevâlisinden ve diğer kendine bağlı haydutluğu seven kişilerden bir maiyyet edinmişti. Yağma yaparak, önüne çıkan hayvanları avlıyarak doğuya doğru yöneldi. Nihâyet, yerlilerin daha doğuda çıkış noktası bulunmadığını söyledikleri bir yere vardı. Buranın doğusunda bir dağ vardı. Yerliler 'Güneş bu dağın ardından yere çok yakın olarak doğar. Orada üzerine düştüğü şeyleri yakar' dediler. Hükümdar 'Orada yaşayan insanlar ve hayvanlar yok mu?' dedi. Onlar 'Evet var' dediler. 'Öyleyse nasıl oturabiliyorlar? dedi. Onlar 'Oradaki insanlar dağlar altında dehlizler ve mağaralar edinmişlerdir. Güneş doğunca oralara çekilirler. Güneş gidinceye kadar kalırlar. Sonra çıkarlar. Hayvanlara gelince, onlar dağdan ağızlarına taşlar alırlar. Her hayvan ağzına bir taş alarak başını havaya kaldırır. Bu taşla gölgelenir. Bu sırada bir bulut meydana gelir, onlarla güneş arasına girer, onları gölgelendirir. Atam oraya varınca, meseleyi kendisine anlatılan şekilde buldu. Hayvanların üzerine atılarak taşı tanıdı ve bu taştan yanına aldı. Adamları bu taşlardan taşıyabildikleri kadar ülkelerine götürdüler. Bu taş zamanımızda onların elindedir. Yağmur yağdırmak isterlerse, bu taşı azıcık sallarlar, gökte bulut meydana gelir ve yağmur yağar. Kar veya dolu yağdırmak isterlerse biraz daha fazla sallarlar, kar veya dolu yağar. Mesele bundan ibârettir. Bu husus onların bulduğu bir çâre değildir. Allah'ın kudretiyle meydana gelen bir olaydır.' dediler.

Ebu'l-Abbâs el-Mervezî devamla der ki: Horasan hükümdarı İsmâîl b. Ahmed el-Sâmânî'nin şunları söylediğini duydum:

"Bir sene, 20 000 kişilik bir kuvvetle Türkler üzerine sefer yaptım. Onlardan 60 000 silâhlı askerle karşılaştım.. Günlerce çarpıştım. Bir gün harbederken, bize sığınmış olan Türk memlûklardan ve diğer askerlerden bir grup etrafıma toplanarak 'Kâfir askerinde bizim akrabalarımız ve arkadaşlarımız var. Onlar bize falan kimsenin geldiğini söylediler. dediler. Bahsettikleri bu kişi onların kâhini durumundaydı. Onun kar ve dolu yağdıran bulutlar meydana getirdiğini söylüyorlardı. O kişi böylece, mahvetmek istediklerine büyü yaparmış. Ordudaki mülteci Türkler o adamın askerlerimiz üzerine, düştüğü kişileri mahveden dolu yağdırmaya karar verdiğini söylediler. Ben onları azarlayıp Küfr henüz kalbinizden çıkmamış. Bunu bir insan yapabilir mi? dedim. Onlar Biz sana tehlikeyi haber verdik. Yarın kuşluk vakti

görürsün' dediler. Ertesi günü kuşluk vakti olunca askerlerimin sırtını verdikleri dağın tepesinden büyük ve korkunç bir bulut çıktı. Sonra, yayılarak ve büyüyerek ordunun hepsini kapladı. Siyahlığından, onda gördüğüm şeylerden ve onda duyduğum korkunç seslerden dehşete düştüm. Bunun bir fitne olduğunu anladım. Atımdan inip iki rekat namaz kıldım. Askerler ne yapacaklarını şaşırmışlar, başlarına belâ gelmesini bekliyorlardı. Allah'a duâ edip yüzümü toprağa sürerek yalvardım. 'Ey Allahım bize yardım et. Kulların milînetin karşısında zayıf düştüler. Kudretin ancak senin elinde olduğunu, zararın ve menfeatin ancak senden geldiğini biliyorum. Allahım, bu bulut bizim üzerimize dolu yağdırırsa Müslümanlar zayıflar, müşrikler kuvvetlenir. Kuvvet ve kudretinle onun şerrini bizden uzaklaştır. Ey azamet, kuvvet ve kudret sahibi' dedim. Çok dua edip Allah'ın yardımını bekleyerek, azabından korkarak yüzümü topraklara sürdüm. Hayrın ancak Allah'tan geleceğini, kötülüğü ondan başkasının savamıyacağını biliyordum. Ben bu haldeyken memlûklarım ve diğer bazı askerler gelerek selâmete erdiklerini müjdelediler. Kolumdan tutarak beni secdeden kaldırdılar. 'Ey emîr bak?' dediler. Başımı kaldırdım. Bulut askerlerimin üzerinden Türk askerlerinin üzerine gitmiş, oraya büyük dolular yağdırıyordu, onlar panik içindeydi. Hayvanları ürkmüş, çadırları yıkılmıştı. Dolu taneleri kimin üzerine düşerse onu tâkatsız kılıyor veya öldürüyordu. Adamlarım 'Onların üzerine hamle yapalım mı?' dediler. Ben 'Hayır, Allah'ın azabı daha dehşetli ve daha acı' dedim. İçlerinden pek azı kurtulabildi. Karargâhlarını olduğu gibi bırakıp kaçtılar. Ertesi günü oraya vardığımızda anlatılamıyacak kadar ganimet bulduk. Bunları alıp, selâmete erdiğimiz için Allah'a şükrettik. Bizi bunlara nâil kılanın o olduğunu anladık.

Yâkût der ki: Bunlar kitapta gördüğüm şekilde naklettiğim haberlerdir. Doğruluğunu Allah bilir.

Ceyhun : Vahşâb suyu olup Türk ülkelerinden çıkar. Ve Vahş mevkiinde yer üzerinde görünür. Burada, bir dağdaki boğazda bir köprünün altından geçer ... Bu köprü Huttalan ile Vâşcird (Başgird) arasında huduttur. Bu nehir sonra Belh hudutlarında akarak Tirmiz'e varır.

Hazar: Derbend diye bilinen Bâb el-Ebvâb'ın arkasındaki ve Zü'l-Karneyn Seddi'ne yakın Türk ülkeleridir. Bunların Hazar b. Yâfes b. Nûh'un adını aldıkları söylenir. Halife el-Muktedir'in Sakâlibe'ye elçi gönderdiği Ahmed b. Fazlân gittiği ülkelerde gördüklerinden bahsettiği *Risâle*'sinde şöyle der:

Hazar, Etil diye isimlendirilen bir merkeze bağlı toprakların bir bölgesine verilen isimdir. Etil aynı zamanda Ruslar ve Bulgarlar tarafından Hazar'a akan bir nehrin adıdır. Etil bir şehirdir. Hazar ise bir ülkenin adı olup bu şehre verilen isim değildir. Etil şehri iki kısma ayrılır. Bir kısmı Etil nehrinin batısında, diğer kısmı doğusundadır. Batı kısmı daha büyük olup hükümdar burada oturur. Onların dilinde hükümdara Bâk (باك) veya Bek denir. Batı kısmın uzunluğu bir fersah kadar olup yayvan inşâ edilmiş bir surla çevrilidir. Hazarların evleri umumiyetle keçeden yapılmış hârgâhlardan meydana gelmiştir. Pek azı çamurdan inşâ edilmiştir. Hazarların hamamları ve çarşıları vardır. Burada çok miktarda müslüman vardır. Bu müslümanların 10 000 den fazla olduğu söylenir. Bunların 30 kadar da mescidleri bulunur. Hükümdarın sarayı nehrin kıyısından uzaktadır. Ve tuğladan inşâ edilmiştir. Hükümdar başkalarının tuğladan bina yapmasına müsâade etmez. Şehrin batı kısmındaki surun 4 kapısı vardır. Bunlardan biri nehre, biri şehrin arkasındaki kırlara açılır. Hükümdarları yahudidir. Bunun 4 000 kadar maiyeti olduğu söylenir. Hazarlar müslüman ve hıristiyandır. Aralarında putperestler de bulunur. Hükümdarın yahudi olmasına rağmen Hazarlar arasında en küçük topluluğu yahudiler meydana getirir. Çoğu müslüman ve hıristiyandır. Yalnız, hükümdar ve maiyyeti yahudidir. Ahlâk ve âdetleri daha çok putprest ahlâk ve âdetleridir. Birbirlerine hürmet gösterirken secde ederler. İdâreleri Müslümanların, Yahudilerin ve hıristiyanların icrââtına aykırıdır. Hükümdarın dâimî ordusu 12 000 kişidir. Bu askerlerden biri ölürse yerine yenisi tâyin edilir. Bu sayı hiçbir zaman eksilmez. Bu askerler uzun aralıklarla az miktarda maaş alırlar. Harp çıktığı veya başlarına büyük bir olay geldiği zaman ayrıca asker toplarlar. Bunlara verilen paralar ve mallar yolların emniyetini temin etmek için alınan paralardan (el-ersâd), deniz ve kara yollarından geçen ticâret mallarından alınan öşürlerden temin edilir. Hazarlar etraf halkına ve tebaalarına, ihtiyaç hissettikleri yiyecek, içecek v.s. için vergi koymuşlardır. Bunları aynî olarak alırlar. Hükümdarın Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan, putperestlerden dokuz kadısı vardır. İnsanlar arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, aralarında bu kadılar hüküm verir. İhtiyaç sahipleri hükümdara kendileri değil bu kadılar vasıtasıyla mürâcaat ederler. Mahkeme günleri bu hâkimlerle hükümdar arasında görev yapan bir elçi bulunur. Hâkimler cereyan eden olayları bu elçiyle hükümdara bildirirler. Hükümdar da emrini onlara bildirir, hâkimler karar verirken bunu göz önüne alırlar.

Etil şehrinin köyleri yoktur. Tarlaları dağınıktır. Halk yazın şehirden 20 fersah kadar uzaklara uzanan tarlalarına çıkarlar, ekin ekerler. Mahsuller yetişince bir kısmını nehir yoluyla, bir kısmını kırdan arabalarla şehre taşırlar. Hazarların yediklerinin çoğu pirinç ve balıktır. Bunlardan başka yiyecekleri Rus, Bulgar ülkelerinden ve Kûyâba (Kiev)'dan getirilir. Tâcirlerin, müslümanların ve ticârethânelerin çoğu şehrin doğu kısmında bulunur. Hazarların dili Türkçe'den, Farsça'dan başka olup başka milletlerin diline benzemez. Hazarlar Türklere benzemezler. Siyah saçlı olup iki sınıfa ayrılırlar. Bir kısmına Kara Hazar denir ki, fazla esmer oldukları için Hindilere benzerler. Diğer kısmı beyaz ve güzel kişilerdir. Satılan Hazar köleleri, çocuklarını satmayı ve birbirlerini köle etmeyi mübah sayan putperestlerdendir. Yahudiler ve hiristiyanlar ise müslümanlar gibi birbirlerini köle edinmenin haram olduğuna kânidirler. Hazar ülkesinden başka yerlere bir şey ihraç edilmez. Un, bal, mum, ḫazz, kürk gibi oradan gelen şeyler oraya başka yerlerlerden getirilir. ..... Bazı kişiler Ye'cûc ve Me'cûc'un Hazarlar olduğunu söylemişlerdir.

Harezm: İçlerinden biri "Atalarımız Türkler üzerine sefer yapar onlardan esir alırlardı." dedi. Onlarda Türke benzerlik vardır. Belki de Türkler müslüman ülkelerine esir olarak getirilip satıldıkları için bu benzerliği kazanmışlardır. Harezm'in etrafını akan kumlar kuşatmıştır. Bu çöllerde Türkler ve sürüleriyle Türkmenler oturur... Zamanımızda, Türklerden bir sınıf olan Tatarların 618 yılında oraya varıp Harezm ülkesini tahrip ettiklerini duydum...

Rus : Bir millet olup Slâvlar ve Türklere komşudurlar. Rusların başka milletlerden ayrı, kendilerine has dilleri ve dinleri vardır. Makdisî şöyle der:

"Ruslar bir gölün ortasında rutûbetli bir adada otururlar. Bu göl düşmanlara karşı onlar için kale vazifesini görür: Hepsi tahminen 100 000 adamdır. Zirâat ve hayvancılıkla uğraşmazlar. Slâvlar üzerine yağma yapar ve onların mallarını alırlar. Aralarından birinin oğlu olursa önüne bir kılıç atar ve "Kılıcınla kazandığını yiyeceksin." der. Hükümdarları iki kişi arasında hüküm verir, haklarında hüküm verilenler onun hükmüne razı olmazlarsa, hükümdar "Kılıcınızla hükmedin." der. Hangisinin kılıcı daha keskin ise galibiyet onun olur. Berde'a'yı bir sene müddetle ele geçiren, onu tahribeden Ruslardır. Nihâyet, Allah onların elinden Berdea'yı kurtardı ve onları mahvetti. Ahmed b. Fazlân'ın, *Risâlesi*'ni okudum..... Şimdi onlar hıristiyandırlar.

Ye'cûc ve Me'cûc Seddi Ye'cûc ve Me'cûc 22 kabiledir. Türkler bu 22 kabileden biridir. Bu sedd hakkındaki meşhur hikâyelerden biri Sellâm el-Tercümân'ın anlattıklarıdır. Sellâm şöyle der:

Halife el-Vâsık bir gün uykusunda Zü'l-Karneyn'in bizimle Ye'cûc ve Me'cûc arasında inşâ ettiği Sedd'in açılmış olduğunu gördü. Bu rüyâ onu korkuttu. Beni huzuruna çağırıp Sedd'in yanına gitmemi, görüp haber getirmemi emretti. Yanıma 50 adam, 5 000 dinar, azık ve su taşıyacak 200 katır verdi. Borcum olan 10 000 dinarı bağışladı. Sâmarrâ'dan, Tiflis'te oturan İshâk b. İsmâîl'e hitaben yazılan halifenin mektubunu yanımıza alarak yola çıktık. Mektupta yolcu edilmemiz, ihtiyaçlarımızın görülmesi ve yolumuz üzerindeki hükümdarlara vazifemiz hakkında mektup yazılması emrediliyordu. İshak b. İsmail'in yanına varınca ihtiyaçlarımızı gördü ve Serîr ülkesi sahibine görevimiz hakkında bir mektup yazdı. Serîr ülkesine varınca oranın sahibi el-Lân hükümdarına, el-Lân hükümdarı Fîlânşâh'a, Fîlânşâh Hazar hükümdarına mektup yazdılar. Hazar hükümdarı yanımıza 5 kılavuz vererek gönderdi. 26 gün gittikten sonra siyah topraklı, kötü kokulu bir yere vardık. Bu yerin pis kokusuna karşı, kılavuzların tenbihlerine uygun olarak yanımıza sirke almıştık. Bu yerde 10 gün yürüdük. Sonra, harap olmuş şehirlere vardık. Yirmi yedi gün burada yürüdük. Kılavuzlara bu şehirlerin harap olmasının sebebini sorduk. Onlar "Ye'cûc ve Me'cûc tarafından harap edildi." dediler. Sonra, Sedd'in bir geçidine kurulu olduğu dağın yakınına vardık. Biraz daha ilerleyip başka kalelere geçtik. Burada, Arapça ve Farsça konuşan, Kur'ân okuyan, mescidleri ve mektepleri bulunan müslüman bir kavim oturuyordu. Bize, nereden gelip nereye gidiyorsunuz diye sordular. Onlara Emîr el-Mü'minîn'in elçileri olduğumuzu haber verdik. Bizim sözlerimize hayret etmeye başladılar. "Emîr el-Mü'minîn hâ." diyorlar, biz de "Evet." diyorduk. Onlar "O, ihtiyar mı, genç mi ?" dediler. Biz "Genç." dedik. "O nerede bulunur?" diye sordular. Biz "Irak'ta Sâmarrâ denilen bir şehirde oturur." dedik. Onlar "Bunu hiç duymadık." dediler. Sonra bizimle, üzerinde hiçbir bitki bulunmayan düz bir dağa çıktılar. Dağ genişliği 150 zirâ olan bir vâdi ile kesilmişti. Vâdinin iki tarafına dağın yamaçlarına iki sütûn inşâ edilmiş. Her sütûnun genişliği dışarıda 25 zira, aşağıda 10 zirâ çıkmış (yüksekliği 25 zirâ, 10 zira toprağın içine gömülmüş olabilir?). Tamamı 50 zirâ yüksekliğinde olup bakır-demir karışımı kerpiçlerle yapılmış. Bu iki sütuna 120 zirâ uzunluğunda ve 10x5 zirâ kadarı sütunlara tutturulmuş demir bir derbend yerleştirilmiş. Bu derbendin üzerine demir-bakır karışımı olan mezkûr kerpiçle, dağın zirvesine kadar bir bina yapılmış. Bina göz alabildiğine yüksek. Bunun üzerinde demir şerefeler var. Her şerefenin iki yanında birbirine doğru eğilen boynuzlar bulunuyor. Bundan başka, her birinin genişliği 60 zirâ, yüksekliği 70 zirâ, kalınlığı 5 zirâ boyunda demirden, kilitli iki kapı kanadı var.

Bunların ikisinin genişlikleri ve yükseklikleri derbend kadar. Kapı üzerinde uzunluğu 7 zirâ, genişliği bir kulaç boyunda bir sürgü var. Bu sürgü yerden 25 zirâ yükseklikte. Onun üstünde ondan daha uzun 5 zirâ kadar genişliğinde kilit bulunuyor. Kilidin üzerinde, her biri havan sapından daha büyük 14 dişli 7 zirâ genişliğinde bir anahtar var. Bu anahtar 8 zirâ boyunda. Halkalarının her biri 4 karış çevreli bir zincire asılı. Zincirin tutturulduğu halka mancınık halkası gibi. Kapı eşiğinin yüksekliği 10 zirâ, uzunluğu, sütunlar içinde kalan ve onlardan 5 zirâ dışa çıkan uçları hâriç, 100 zirâ. Bu zirâların hepsi Sevâd bölgesinde tatbik edilen zirâdır. Bahsedilen kalelerin kumandanı her Cuma günü 10 süvâri ile kapıya gider. Bu süvâriler kapının arkasındakiler işitsin ve muhafızlar bulunduğunu anlasın diye ellerindeki demir sopalarla defalarca kilide ve kapıya vururlar. Kumandan ve yanındakiler Ye'cûc ve Me'cûc'un kapıda bir hasar yapmadığını böylece anlarlar. Kapıyı vurduktan sonra, kulaklarını kapıya koyarlar, arkasından bir uğultu işitirler. Seddin yanında 1x1 fersah genişliğinde kocaman bir kale vardır. Kaleyi yapan sanatkârların vaktiyle burada barındığı söylenir. Kapının iki yanında 200 x 200 zirâ büyüklüğünde iki kale vardır. Bu iki kalenin kapıları üzerinde ne olduğu bilinmeyen bir ağaç bulunur. Bu iki kale arasında tatlı bir su vardır. Kalelerden birinde Sedd'in inşâsı esnasında kullanılan demir kepçeler ve kazanlar gibi âletler bulunur. Burada pastan birbirine yapışmış demir kerpiçlerden kalıntılar vardır. Bu kerpiçler 1,5 zirâ uzunluğunda, bir karış yüksekliğindedir. Oradakilere Ye'cûc ve Me'cûc'tan kimseyi görüp görmediklerini sorduk. Onlar "Bir defa şerefelerin üzerinden onlardan birkaç kişiyi gördük. Siyah bir rüzgâr esip bunları bizim tarafımıza attı. Görünüşe göre, her biri 1,5 karış boyundaydı." dediler. Dönerken kılavuzlar bizi Horasan tarafına getirdiler. Yolumuza devamla Semerkand'ın 7 fersah arkasına çıktık. Sâmarrâ'dan çıkışımız ile oraya dönüşümüz arasında 18 aylık bir zaman geçmişti."

Sedd'e dâir haberlerden kitaplarda gördüklerimi yazdım. Rivâyetler değişik olduğu için naklettiklerimin doğruluğunu kestiremiyorum.

Şâş : Mâverâünnehr'de Seyhun ötesinde, Türk ülkelerine hudut bir şehir olup halkı Şâfiiyye Mezhebi'ndedir... İstahrî buranın Türkler karşısında en büyük cephe (hudut) şehri olduğunu söyler. İbn el-Fakîh "Semerkand'tan Zâmîn'e 17 fersahtır. Zâmîn ve Şâş şehirleri Türklere ve Ferğana'ya giden yolların ayrımındadır." der.

Suğd : Aslında Suğdiyāna halkının suyunu içip kullandıkları bir nehir ile vâdisinin adıdır. Bu vâdi Türk ülkelerindeki Büttem dağlarından çıkar. Sa-

ğâniyâ'nın arkasından uzanır. Bu nehrin sularının toplandığı Vey adında bir yer vardır. Bu havâliye Burgar (برغر) denir. Nehir buradan itibaren dağlar arasından akarak Büncîket'e ulaşır. Sonra Vereğser denen bir yere varır....

Sakâlibe : Hazar ülkesinde çok miktarda Slâv vârdır. Sakâlibe hükümdarlarından birincisi Deyr (الدير) hükümdarıdır. Buranın çok mamureleri vardır. Müslüman tüccarlar bu hükümdarın ülkesine çeşitli ticâret malları götürürler. Bu ülkeden sonra Slâv hükümdarlarından Frenk hükümdarının ülkesi gelir. Bu hükümdarın altın madeni, çok şehirleri ve mamureleri, askerleri vardır. Rumlarla ticâret yapar. Bu Slâv hükümdarının ülkesinden sonra Türk hükümdarının ülkesi gelir.

Sîn Çin'deki Sayınur halkı güzeldir. Zirâ, onlar Türk-Çin melezidirler. Güzel olmalarının sebebi budur. Türklerin ticâret kervanları buraya işler.....

Tarâz (Taraz) : İsbîcâb'a yakın Türk hududunda bir şehirdir.

Turârabend Türkistan'a bitişik, Seyhun'un ötesinde, Şâş bölgesinin ucunda bir belde. Burası Mâverâünnehr'deki İslâm diyârının sonudur.

Fergâna : Mâverâünnehr'de Türkistan'a komşu büyük bir şehir ve geniş bir kûredir. Türkistan'a gidenin sağında ve Haytal ülkesinin doğu tarafında kalır.

Kâsân : Mâverâünnehr'de , Türk hududunda kalabalık ve zengin bir şehirdir. Bu gün Türklerin istilâsıyla harap olmuştur.

Kâbul : İstahrî şöyle der: "Halaç Türklerin bir sınıfıdır. Eski zamanda Ğûrların ortaya çıkışında Kâbul ile Hind arasındaki araziye ve Sicistan'a gelmişlerdir. Halaçlar kıyâfet ve dillerinde Türklerin tabiatında, sürü sahibi kimselerdir.

Kâşğar : Burası Semerkand'tan gidilen bir şehir, köyler ve rustaklardır. Ve Türk ülkelerinin ortasındadır.

Kerder : Harezm veya ona komşu Türk ülkelerinden bir bölgedir. Buranın halkının Harezmce ve Türkçe'den ayrı bir dili vardır:

Kûşân (Kuçâ) : Türk ülkelerinin en uzağında bir şehirdir. Buranın meliki ve sahibi Tuğuzğuz hükümdarıdır. Buranın halkı insanların en kahramanlarıydı. Hükümdarları Türk hükümdarlarının en büyüğüydü. Şimdi durumlarının ne olduğunu bilmiyorum.

Kıymâk : Çin hududunda geniş bir ülke. Halkı Türk olup çadırlarda otururlar, otlakları gezerler. Müslüman şehirlerinin sonu Turârabend ile Kimak ülkesinin arası, garip ve öldürücü yılanların ve haşerâtın yaşadığı dağlar ve vâdiler arasından geçen 31 günlük yol tutar.

el-Lân : Ermeniyye tarafında, Bâb el-Ebvâb yakınında, Hazarlara komşu geniş bir ülkedir. Avam bunların adında hata yaparak 'Allân derler: Bunlar hıristiyan olup, bu ülkeden cesur köleler getirilir.

Mâverâünnehr : ... Bu diyâra etraflarındaki Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir. Bu köleler buradan etrafa götürülür. Türk köleleri doğuda en makbul kölelerdir. Buraya Tibet'ten ve Ḫırḫız'dan misk getirilip diğer islâm şehirlerine götürülür. Sağâniyân'dan Vâşcırd'a kadarki. bölgede çok miktarda safran elde edilir ve bu safran etrafa götürülür...

Şöyle ki, bütün Mâverâünnehr hudutları Dâr-ı Harp'tır. Harezm'den İsbîcâb'a kadar Oğuzlar, İsbîcâb'tan Ferğana'nın ucuna kadar Karluklar hudududur... Türklerden daha çetin Dâr-ı Harp olmadığı İslâm Dünyası'nda meşhurdur. Mâverâünnehr halkı onları Dar-ı İslâm'dan defederler. Bütün Mâverâünnehr cephe (hudut) dir. Düşmanın akınları onlara ulaşır... Türkler Halifelerin cesâret, cüret, atılganlık bakımından diğer milletlere tercih ettikleri askerleriydi. Onlardan bir cemâat Bağdad'a Halifelerin yanına gelip onların kumandanları, maiyyeti ve itimad ettikleri kişiler oldular: Dâr el-Hilâfe'nin subaşısı olan Ferğanalılar ve Türkler gibi.

Medînet el-Mübârek Kazvin'de bir şehir olup Mübârek el-Türkî tarafından kurulmuştur. Mübârek oraya mevâlîsinden bir kısmını yerlertirmiştir. Mübârek'in Mutasım veya Me'mûn'un mevâlisinden olduğunu sanıyorum.

Nûşecân : ... İbn el-Fakîh dedi ki, "Burası Mâveraünnehr'de Seyhun ırmağı üzerinde Türk hududundadır. Aşağı Nûşecân, Yukarı Nûşecân'a 3 fersah uzaklıktadır. Nûşecân üç büyük, üç küçük şehirdir. Buradan kâfilelerle otlaklardan 17 gün doğuya gidince Çin huducluna varılır. Nûşecân el-A'lâ'dan Tuğuzguz Hâkân'ın şehrine verimli büyük köyler arasından 3 aylık yoldur. Tuğuzguz Hâkân'nın şehrinin halkı Türk olup aralarında ateşe tapan mecûsîler, Mânî dininde zındıklar vardır. Hükümdar demirden 12 kapısı olan büyük bir şehirde oturur. Bu şehir halkı zındıkur. Tuğuzguzların solunda Kimaklar, 300 fersah ötesinde ise Çin bulunur. Tuğuzguz Hâkânı'nın sarayı üzerinde altından bir çadırı olup içine 100 kişi girebilir ve 5 fersah uzaklıktan görülür.

Vâşcırd Mâverâünnehr köylerindendir. İstahrî şöyle der "Huttal ve Vahş'ı geçtikten sonra Ceyhun üzerinde bulunan Vaşcırd ve Kubâdiyân'a varırsın. Vâşcırd, Tirmiz gibi büyük bir şehirdir. Şûmân ondan küçüktür. Vâşcırd ve Şûmân'dan Sağâniyân'a çok miktarda safran getirilir. Ve buradan etrafa sevkedilir.

Vîsû : Bulgar'ın ötesinde bir ülke olup, Bulgarla burası arasında üç aylık yol vardır. Burada geceler karanlık görülemiyecek kadar kısalır. Sonra, başka bir mevsimde uzar ışık görülmez.

XIII. Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Asâr el-bilâd ve ahbâr el-'ibâd,* Beyrut 1960/1380

(s. 411) *Tamgâç :* Türk ülkelerinden meşhur ve büyük bir şehirdir. Bir çok köyü vardır. Köyleri, ancak, iki dağ arasından geçilebilen bir boğazdadır. Müdâfaa edilince buraya girmek mümkün değildir. Hücum etmenin faydasız olduğunu bildikleri içkin, Türk hükümdarlarından hiç biri buraya taarruza kalkışmazlar. Buranın sultanı Türk hükümdarları nezdinde kudretli ve itibarlıdır. Burada altın madenleri vardır. Bu sebeple Tamğâç halkında altın çoktur. Hattâ, altın kap kacakları vardır. Erkek ve kadın halkı tüysüz olup vücutlarında kıl yoktur. Kadınlarında tuhaf bir durum vardır; her cinsî münâsebet ânında bâkire bulunurlar. Tüccarlardan biri buradan bir Türk câriye satın aldığını ve bu câriyeyi anlatılan şekilde bulduğunu anlattı.

Emîr Ebü'l-Mü'eyyed b. el-Nu'mân'ın anlattığına göre, orada biri tatlı, diğeri tuzlu iki su gözü vardır. Bunların suları bir havuza dolar ve karışırlar. Havuzdan iki tâne ark çıkar. Bu arklardan birinin suyu tatlı ve tuzsuz, diğerinin suyu ise tuzludur. Bunun *Melîh el-Mellâh* adlı bir adamın kerâmeti neticesinde meydana geldiği söylenir. Bu zât bu diyâra varıp halkını İslâm'a dâvet etmiş, onun kerâmetlerinden olarak bu havuzun ve iki arkının durumu meydana gelmiş, bunun üzerine bura halkının bir kısmı müslüman olmuştur. Zamanımızda bunlar müslümandır.

(s. 443) ... *Kurân :* Türk diyârında Tibet tarafında bir beldedir. Hâzimî "Orada gümüş madeni vardır." der. Burada tabiî cevherlerin içine düşünce eridikleri bir su bulunur.

Bâb el-Ebvâb: (s. 507) Bâb el-Ebvâb surunu Kisrâ Anûşirevân inşâ etmiştir. Bâb el-Ebvâb büyük cephelerden (hudutlardan) biridir. Zirâ, etrafındaki çeşitli milletler dolayısıyla düşmanları çoktur. Şehrin kıyısında Zenep =

Kuyruk diye tanınan yüksek bir dağ vardır. Errân, Azerbaycan, Ermenistan halklarını düşmanın gelişinden haberdar etmek için yakılmak maksadıyla bu dağın başında her sene çok miktarda odun yığılır. Tehlikesinin büyüklüğü dolayısıyla Kisrâlar bu yere büyük ilgi gösterirlerdi. (Bundan sonra Ebu'l-Abbâs el-Tûsî'nin Halife Mansûr'dan naklettiği hikâye anlatılır, bk. Yâkût, *Mu'cem*). (s. 508) Acemler buraya derbend derler. Burada Türkleri defetmek için, tılsımlı bir su bulunur. Eskiden Türk askerleri devamlı bu taraftan gelir, Errân bölgesini yağmalarlardı. Anûşirevân bu seddi kurup tılsımladıktan sonra, Türklerin buradan Errân'a girdiklerinden bahsedilmez. Bu tılsımlardan biri iki sütûn üzerinde bulunan Bâb el-Cihâd kapısı üzerindeki duvardaki arslan resmidir. Bunların altında iki taş vardır. Bu taşlardan her biri üzerinde ikişer dişi arslan resmi vardır. Kapının yanında da ayaklarının arasında bir tilki resmi bulunan bir adam resmi bulunur. Tilkinin ağzında üzüm salkımı bulunur. Belki de bu resimler, tilkileri şehir halkının üzümlerinden defetmek maksadıyla yapılmıştır... Halk "Bunların sır için yapılmış tılsım olduğunu, bu tılsım kaldıkça Türklerden şehre zarar gelmiyeceğini" söylerler.

(e. 514) *Türkistan:* Bu kelime Türk ülkelerinin topuna verilen adtır. Buranın sınırları Doğu'da birinci iklimden yedinci iklime kadar genişliğine uzanır. Türkistan halkının çoğu çadırlarda otururlar. Aralarında köylerde yaşayanlar da vardır. Altıncı iklimde Türklerin ülkelerinden ve kabilelerinden bahsedeceğiz. Onlar iklimlerin doğu bölgelerinde güneyden kuzeye kadarki saha boyunca otururlar. Kalabalık, cesaret, kahramanlık, yırtıcılık gibi özelliklerle diğer milletlerden ayrılırlar. Yüzleri geniş, burunları yassı, bilekleri kalın ve ahlâkları dar (az) dır. Öfkeli, zâlim, ceberût ve et yiyici tabiatlıdırlar. Etin yerine başka bir şey istemezler. Etin pişirilmiş olup olmamasına da bakmazlar. Yırtıcı hayvanlar gibi gasb yoluyla elde edilen şeyleri ararlar. Yağma yaparak, geyik veya kuş avlayarak geçinirler. Yürümekten bıktıklarını sandığın zaman, yeni yürümeye başlamış gibi at koşturduklarını, dağların başlarına tırmandıklarını görürsün. Onların büyük himmetlerini (gayretlerini) görmen yeter. Onlardan biri köle olduğu zaman efendisinin askerlerine kumandan olmakla yetinmez. Efendisinin elinden hükümdarlığı alıp yerine geçmek ister. Tüccarlardan biri bana şunu anlattı:

Harezm'den bir tüccar kâfilesi yola çıktı. Günlerce gidip Harezm'den uzaklaştıktan sonra, bir gün yolda yürüdüler. Konaklamak için bir yere inince, Türk memlûkların kalabalığın arasından çıkarak kâfiledekilere ok atmaya başladıklarını gördüler. Memlûkların sayısı kâfiledeki tüccarların sayısından çoktu. Tüccarlar onlara "Ne yapıyorsunuz ?" deyince, "Sizi öldürüp

mallarınızı almak ve bunlarla at, silâh satın almak, sultanın hizmetine gitmek istiyoruz." dediler. Kâfiledekiler onlara "Siz bu kumaşları satmayı iyi bilmezsiniz. Bizi bırakın, malları satıp size at ve silâh alalım. Aranızdan birini emîr (bey) yapalım. Sonra, sultanın hizmetine girmek için gidersiniz." dediler. Bu şekilde onları aldatıp Harezm garnizon kumandanını durumdan haberdar etmesi için birini gönderdiler. Birkaç gün geçtikten sonra, garnizon kumandanı gelip memlûkları tutukladı. Ve kâfileyi Harezm'e getirdi. Köleleri (memlûkları) çarmıha gerdi. Harezm'de tüccarlardan kimsenin erkek memlûk satın almamasını ilân etti (ayrıca bk. s. 589-590).

(s. 515) Devlet işlerini ele geçirmeleri ve onların cephesinin çetinliği bu konuda yeterli delildir. Peygamberimiz "Türkler size dokunmadıkça onlara dokunmayınız." demiştir. Türklerin gerçek dinle ilişkileri yoktur. Kimi yıldızlara, kim ateşe taparlar. Kimi hıristiyan, kimi Mânî dini üzere, kimi seneviyye (düalist), kimi sihirbazdır. Meslekleri kendi yıldızları olan Merih'in sanatı olan harp ve darptır.

Rivâyete göre, Hişâm b: Abdülmelik İslâm'a dâvet etmek maksadıyla, Türk hükümdarına bir elçi gönderdi: Elçi şöyle dedi "Hâkân'ın yanına girdiğimde eğer yapmakla meşguldü... (Bundan sonra Yâkût' taki Dâvûd b. Mansûr el-Bâğdîsî'den ve İsmaîl b. Ahmed el-Sâmânî'den nakledilen rivâyetler gelir. Yalnız, Dâvûd'un rivâyetindeki Oğuz hükümdarının oğlunun adı Lakîk b. Cesûme olarak geçer.).

Türkistan'da Zank dağı vardır. *Tuhfet el-ğarâ'ib* müellifi dedi ki: "Türkistan arâzisinde bir sülâlenin oturduğu bir dağ vardır. Buraya Zânk denir. Buradakiler zirâat ve hayvancılığı olmayan insanlardır. Buranın dağlarında altın ve gümüş madenleri vardır. Çok defa koyun başı kadar altın parçaları bulunur. Küçük parçaları alan bunlardan faydalanır. Büyük parçaları alan kimselerin evlerinde ölet meydana gelir. Parçayı eski yerine bırakırlarsa ölet ortadan kalkar. Bu parçaları yabancılar alırsa bir zararı olmaz.

Bu diyârda ateş dağı vardır. Bu dağda büyük bir ev gibi bir mağara bulunur. Ateşin şiddetli harareti sebebiyle bu mağaraya giren hayvanlar ölür.

Burada Kîlisiyân dağı vardır. *Tuhfet el-ğarâ'ib* müellifi bu dağda bir yer bulunduğunu, bu yerin üzerinden uçan kuşların ölüp düştüklerini, etrafında çok miktarda ölmüş hayvan cesedi bulunduğunu söyler. Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin *el-Asâr el-bâkiye* adlı eserinde anlattığına göre, Türk diyârında bir dağ vardır. Bu dağdan koyunlar geçerken tırnakları taşlara vurup da yağmur

yağmasın diye ayakları yünle sarılır. Bu diyârda belahş, lâciverd, beycâzik taşları bulunur. Türk ülkelerinin özellikleri arasında keskin kokulu misk, samur, kakum, fenek, siyah tilkiler, beyaz tavşanlar, beyaz doğanlar, yeşim taşları, Türk atları ve kıymetli köleler gibi şeyler vardır...

Ḫatlân : Türk diyarında meşhur bir şehirdir. Burada iki dağ arasında bir geçit bulunduğu söylenir. *Tuḥfet el-garâ'ib* müellifi şöyle der: "Bu geçitten her sene belli zamanda, üç gün çok miktarda av gelir. Bu günlerde evleri ve damları avlarla dolar. Sonra, ertesi seneye kadar av gelmez. Buradan etrafta benzeri olmayan Türk atları getirilir (s. 523).

Taraz : Şâş ülkesinin sonunda, Türkistan'a bitişik bir şehirdir. Burası İslâm ülkelerinin sınırıdır. Burayı geçince Karlukların hârgâhlarına girersin. Taraz toprağı güzel, suyu tatlı, havası güzel, bolluk bir şehirdir. Cennet'e çok benzer. Zirâ, halkı çok güzeldir. Bu havâlide onlardan daha güzel insan yoktur. Erkekleri ve kadınları o kadar güzeldir ki, yüzlerinin güzelliği dillere destandır... (s. 544).

Kal'at el-Lân : el-Lân ülkesinde bir dağın tepesinde çok müstahkem birkaledir... (s. 553).

Mâverâünnehr Harezm hududundan İsbîcâb'a kadar Mâverâünnehr'in hepsi cephe (hudut) dir. Burada Oğuz Türkleri bulunur. İsbîcâb'tan Ferğana'ya kadar *Ḫalluḫ* Türkleri hudududur. Harezmşah Muhammed b. Tükiş 600 senesinde ülkeye hakim oluncaya, Hitâları kovup Hânlar diye bilinen Maveraünneh hükümdarlarını öldürünceye kadar bu diyârın durumu bu şekilde çok iyiydi. Her bölgeyi koruyan bir hükümdarı vardı. Harezmşah bütün bu diyârı zaptedince koruyamadı. Askerleri başına musallat olup Mâverâünnehr'i yağmaladılar, halkını sürdüler. Mamurluğu dolayısıyla "Cennet" denen bu diyar harap oldu. Sularının tanzimi bozuldu. Bunun arkasından 617 yılında Tatar askerleri gelince kalan umranı da tahrip ettiler. Şimdi orada tahrip edilmemiş çok az şey kalmıştır (s. 558).

Burtâs : Hazar diyârında Etil nehri boyunca uzanan geniş bir vilâyettir. Halkı müslüman olup bütün dillerden ayrı bir dil konuşurlar. Evleri ahşap olup kışın evlerinde otururlar. Yazın ise hârgâhlarda dağınık halde yaşarlar. Burada çok güzel, çok tüylü ve kırmızı renkli tilkiler bulunur. Bunların derilerinden "Burtâs kürkleri" imal edilir. Burada yazları geceler bir saate kadar kısalır. Yolcu bir fersah yürümeden sabah olur (s. 579-580).

Peçenek Ülkesi Peçenekler altıncı iklimin kuzeyinde Slâvların yakınında oturan bir Türk kavmidir. Sakalları ve bıyıkları uzundur. Kalabalık, kuvvetli ve cesur bir kavimdirler. Kimseye harâc (vergi) vermezler. Vahşîler

gibi birbirlerini yağmalarlar, herkesin karşısında kadınlarıyla çiftleşirler. Hayvanlar gibi bu hareketi ayıp saymazlar. Darı yerler. Ülkelerinin uzunluğu 12 günlük yoldur (s. 580).

Necâ (Kuçâ) : Türklerden bir kavim olup ülkeleri bir aylık yol uzunluğundadır. Bunlar müşrik olup hükümdarlarına secde ederler ve Tahtâh'a harâc verirler. Öküzü kutsal sayar, etini yemezler... (Ebû Dülef'ten aynen alınmıştır.) (s. 589).

Buğrâc (Karahanlılar) : Ebû Dülef'in verdiği mâlûmâtı aynen naklettikten sonra şunları ilâve eder: Buğrâc kabilesinin kahraman askerleri ve çok adamları vardır. Bunlar silâh imâl ederler. Ülkelerinden geçenlerin mallarının öşrünü alırlar (s. 581).

Tatarlar : Altıncı iklimin doğusunda oturan Türklerden bir sınıftır. Katı kalplilik, sert tabiatlılık, tahammül, düşmanlık ve kan dökmeyi sevmeleri, hayvanları işkence etmek bakımlarından vahşi hayvanlara çok benzerler. Tatarların zuhuru Peygamberin mucizelerinden birini isbatlar. Ebû Bürde babasından şunu rivâyet eder: "Bir gün Peygamberin yanında otururken şöyle dediğini duydum: 'Ümmetimi yüzleri geniş, gözleri küçük, yüzleri çekiçle dövülmüş kalkanlar gibi olan bir kavim üç defa önüne katıp kovalayacak ve onları Arap Yarımadası'na sürecek. Birincisinde kaçanlar kurtulur, ikincisinde kimi mahvolur kimi kurtulur, üçüncüsünde hepsi mahvolur.'. Meclistekiler 'Bunlar kim, yâ Resûlullâh?' deyince, Peygamber "Bunlar Türklerdir. Varlığım kudreti elinde olan Allah'a yemin olsun ki, atlarını Müslümanların mescidlerinin direklerine bağlıyacaklardır." dedi.

Yine Peygamberden şöyle nakledilir: "Allah'ın doğuda Türk adlı orduları vardır. Kendisine âsi olanlardan onlar vasıtasıyla intikam alır. Yalın ayak, başı kabak nice kimseler merhamet diler, kimse onlara merhamet etmez. Bunları görünce Kıyâmet'in gelmesini bekleyiniz."

Tatarlar hiç bir dine mensup değillerdir. Helâl haram tanımazlar. Buldukları her şeyi yerler. Güneşe secde eder ve ona tanrı derler. Diğer Türklerden ayrı bir dilleri, diğer alfabelerden ayrı bir alfabeleri vardır. Bir kadın şunu anlattı:

"Bir müddet onların elinde esir kaldım. Bu sırada beni esir eden adam hastalandı. Adamın yakınları 'Belki de bu kadın ona zararlı bir şey yedirdi.' dediler. Beni öldürmek istediler. (s. 582) Adam ise onları beni öldürmekten menediyordu. Bir gün büyük bir toplantı yaptılar. Bir teke getirip beni üze-

rine bindirdiler. Bu sırada elinde bir orak bulunan sihirbaz bir kadın geldi. Bu orağı üzerimde çevirerek bir şeyler okuyordu. Diğerleri kınından sıyrılmış kılıçlarla yanımda bekliyorlardı. Kadın bu işi yaparken altımdaki teke bağırdı. Etrafımdakiler yerlerinden ayrılarak beni serbest bıraktılar. 'Bu kadın tahmin ettiğimiz gibi bir kimse değil.. dediler." (s. 581-582).

Tuğuzğuzlar : ... Ebû Dülef'in verdiği bilgilere şu cümleyi ilâve eder: Ata hürmet ederler.. Hâkân'ın çadırı 1000 kişiyi alır (s. 582).

Çiğiller : Ebû Dülef'in verdiği bilgileri aynen tekrarlar (s. 582).

Hityânlar : Ebû Dülef'ten aynen nakil (s. 583).

Kırgızlar : Ebû Dülef'ten aynen nakil (s. 583).

Karluklar : Ebû Dülef'ten aynen nakil (s. 584).

Hazarlar : Hazarlar Türklerden büyük bir sınıftır. Ülkeleri Bâb el-Ebvâb'ın arkasındadır. Hazarlar iki sınıftır. Bir kısmı beyaz ve çok güzeldirler. Esmer olan diğer kısma Kara Hazar denir. Hazarların evleri hârgâhlardır. Ancak, pek az evleri çamurdandır. Onların çarşıları ve hamamları vardır. Hazarlar Etil nehri kavşağında yerleşmişlerdir. Bâk (Bey) denen büyük bir hükümdarları vardır. Aralarında çok miktarda müslüman, hıristiyan, yahudi ve putperest bulunur. Bu sınıflardan her hangi birinde bir anlaşmazlık çıkarsa hükümdar onları kendi kadılarına gönderir. Hükümdar onların kararlarına ve iç düzenlerine müdâhale etmez. Sayılan dinlerin mensuplarının ayrı ayrı kadıları vardır. Onların hükümdarının Etil nehrinden uzakta, tuğladan inşâ edilmiş bir sarayı bulunur. Hazarlar arasında ancak hükümdarın sarayı tuğladandır. Rivâyete göre, onların hükümdarı dört ayda bir sarayından çıkarak atına biner. Sarayından hayvanına binmiş olarak çıkınca onunla askerleri arasında 1 mil mesâfe bulunur. Onu görenler önünde secde ederler. Hükümdar geçinceye kadar başlarını kaldırmazlar. Hükümdar bir yere bir birlik gönderir ve bu birlik yenilirse kaçanların hepsi öldürülür. Bu infâz esnasında kaçanların kadınları, çocukları ve kumaşları da hazır bulundurulur. Hükümdar bunları başkalarına verir. Anlatıldığına göre, hükümdarları 40 yaşını geçerse yakın adamları (ḫâssatuhû) onu azleder veya öldürürler. "Bunun aklı azaldı, devleti idâre edemez." derler (s. 584-585).

Ḫutluḫ : Ebû Dülef'ten aynen nakil (s. , 585).

Rıs *Ülkesi :* Ruslar Türklerden büyük bir millettir. Ülkeleri Slâvların ülkesine komşudur.. (Bundan sonrası İbn Fazlân'dan biraz nakil) (s. 586).

Oğuz Ülkesi : Oğuzlar Türklerden büyük bir millettir. Hıristiyandırlar. Sencer b. Melikşâh zamanına kadar Selçuklu sultanlarına bağlıydılar. Sencer onlardan harac almak için bir adamını gönderdi. Tahsildar âdet olan miktardan fazlasını alınca Oğuzların hükümdarı Tûtî Bek ona vurdu. Tahsildar bu sebeple öldü. Oğuz hükümdarı sultana adam göndererek özür diledi. Sultan onun özrünü kabul etmek istediyse de yanındakiler yağmalamak, esir almak ve mal edinmek istediklerinden "Bunların özrü kabul olunmaz. Sultana karşı ihânet edip cüret göstermişlerdir. Bunlara bir darbe indirelim de başkaları böyle kötü bir iş yapmaya kalkışmasın." dediler... Yapılan savaşta sultan ve askerleri yenildi... Bu olay 548 senesinde meydana geldi. Sultan bir sene onların yanında esir kaldıktan sonra kaçtı[78] (Bundan sonrası Ebû Dülef'ten nakil). (s. 587-588).

Keymâk Ülkesi : Ebû Dülef'in verdiği bilgilere ilâve olarak şunları söyler:

"Orada Menkûr adında bi dağ vardır. Bu dağda kazılmış bir çukurdan su çıkar. Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin *el-Âsâr el-bâkiye* adlı eserinde şöyle denir:

Bu kuyu büyük bir kalkan genişliğindedir. Ağzına kadar su doludur. Kalabalık asker bundan su içse bir parmak dahi eksilmez. Bu su yanında bulunan bir kaya üzerinde secde eden bir insanın ayak, el ve diz izleri vardır. Ayrıca, bir çocuk ayaklarının ve eşek tırnaklarının izleri de bulunur. Hıristiyan olan Oğuzlar bu izi görünce secdeye kapanırlar ve bu izlerin İsâ Peygamber'e âit olduğunu söylerler (s. 588).

Saksın : Hazar şehirlerinden büyük, kalabalık, nehirleri, ağaçları ve hayratı bol bir şehirdir. Buranın halkının Oğuzların 40 kabilesinden meydana geldiğini söylerler. Şehirde sayısız yabancı ve tüccar bulunur. Orada soğuk çoktur. Herkesin geniş bir evi vardır. Evin içinde, soğuktan korunmak için, keçe ile örtülü bir hârgâh bulunur. Saksın halkı müslüman olup çoğu Ebû Hanîfe mezhebine mensuptur. Aralarında Şâfiî mezhebinde olanlar da vardır. Burada her mezhep mensubunun namaz kıldıkları câmileri bulunur. Her mezhep mensupları bayramlarda imamları ve minberleriyle şehir dışına çıkarak namaz kılarlar. Burada kış çok şiddetlidir. Evlerinin damları hep çam (sanavber) ağacıyla kaplıdır. Bu şehirden Dicle'den daha büyük bir nehir geçer. Bu nehirde başka yerlerde görülmedik derecede çok balık bulunur. Balığın tânesi bir deve yükü ağırlığındadır. Bu balıklar arasında kılçıksız,

[78] Burada sadece Sencerle çarpışan hristiyan Oğuzları "Oğuz" sayıyor. İslam coğrafyacılarında bu hatâ çok görülür.

kuzu budu kadar, tavuk eti gibi, hatta daha tatlı eti olan küçük balıklar vardır. Bu balığın 100 menni (batmanı) 0,5 dâneke satılır. Balığın karnından lâmbaya bir ay yetecek kadar yağ çıkar. Bundan bir veya daha fazla menn (batman) zamk elde edilir. Kesilip kurutulursa çok güzel pastırma (kadîd) olur.

Saksın halkının para birimi kurşundandır. Üç bağdâdî menni kurşun 1 dinardır. Bizim memleketimizdeki gümüş paralar gibi, bu kurşun paralarla ne isterlerse satın alırlar. Saksın'da ekmek ve et boldur. Koyunun tânesi 0,5 dâneke (dirhemin altıda biri) satılır. Kuzunun tânesi 1 tassûc (2 habbe) dur. Burada meyve çoktur. *Ebû Hâmid el-Gırnâtî* onların nehrinin kışın donduğunu söyler. "Ben bu nehir üzerinde yürüdüm. 1840 küsûr adım genişliğindeydi." der (s. 599).

Bâşgırt : Türklerden Konstantıniyye ile Bulgar arasında yaşayan büyük bir sınıftır. Bulgar hükümdarı müslüman olunca Halîfe el-Muktedir tarafından ona elçi gönderilen İbn Fazlân Başgırtlardan bahsederken şöyle der:

"Sonra, Türklerden Bâşğırt denen bir kavmin ülkesine vardık. Bunları, Türklerin en zararlıları, en kudretlileri ve öldürmeye en çok yeltenenleri olarak bulduk...

Bâşgırtlardan bir fakîh şunları anlattı: Bâşgırt halkı büyük bir millettir. Çoğu hıristiyandır. Aralarında Ebû Hanîfe mezhebinde bir topluluk vardır. Bu Müslümanlar, burada Hıristiyanların Müslümanlara cizye ödedikleri gibi, oradaki Hıristiyanlara cizye öderler. Başgırtların kalabalık bir ordusu bulunan bir hükümdarı vardır. Bunlar çadırlarda otururlar. Kaleleri yoktur. Her yerleşme grubunun bir reisi ve buna bağlı bir dirliği (iktâı) vardır. İktâ sebebiyle aralarında çok defa anlaşmazlıklar çıkar. Başgırt hükümdarı bu guruplar arasındaki anlaşmazlıkları önlemek için iktâları geri alıp onlara hazineden gelirler tahsis etti... Tatarlar Başğırtların üzerine yürüyünce hükümdar onlarla çarpışmak için hazırlandı. Kumandanlar "İktâlarımızı geri vermezsen harbetmeyiz." dediler. Hükümdar "Bu şekilde ben size bir şeyi geri vermem. Çarpışırsanız canınız ve çocuklarınız için çarpışacaksınız." dedi. Bunun üzerine toplanan kuvvet dağıldı. Bir mâni kalmadığı için Tatarların kılıçları başlarına indi. Tatarlar onları ekin biçer gibi biçtiler (s. 609).

Bulgar : Karadeniz kıyısında bir şehirdir. *Ebû Hâmid el-Endelüsî* "Bulgar çam ağaçlarından inşâ edilmiş büyük bir şehirdir. Suru pelit ağacından (meşeden) dır. Etrafında sayısız Türk kavimleri vardır. Bulgar ile Kostantı-

niyye arasında iki aylık yol bulunur. Bu iki şehir hükümdarı arasında harp vardır. Bulgar hükümdarı kalabalık orduyla gelir. Kostantıniyye topraklarını yağmalar. Şehir surları sâyesinde onlardan kurtulur." der. (Bundan sonra Ebû Hâmid'in verdiği bilgiler gelir.)

Siyer el-mülûk adlı eserde "Hûd Peygambere iman edip kuzey ülkelerine kaçanların kemiklerinin Bulgar ülkesinde olduğu söylenir. Ebû Hâmid şöyle der: 'Genişliği bir karış, uzunluğu 4 karış büyüklüğünde bir diş gördüm. Bir kafatası gördüm üst kısmı bir kubbe gibiydi. Orada yer altında fil dişleri büyüklüğünde, kar gibi beyaz dişler bulunur. Bunların her birinin ağırlığı 200 menn kadardır. Bunların hangi hayvanlara âit oldukları bilinmez. Belki de oradaki hayvanların dişidir. Bunlar Harezm'e ihraç edilir. Bulgar ülkesinden Harezm'e devamlı kâfileler işler. Yalnız, bunların yolu Türklere âit bir vâdiden geçer. Bu dişler Harezm'de pahalıya satılır. Fil dişinden olduğu gibi, bunlardan tarak, hokka v.s. yapılır. Hattâ, bu dişler fil dişinden daha dayanıklı olup asla kırılmaz... (s. 612-613).

Ye'cûc ve Me'cûc : Yâsef b. Nûh'un oğulları Türklerden büyük iki kabiledir. Bunlar yedinci iklimin doğusunda otururlar... (s. 618).

Fahreddîn Mubârek-şâh el-Mervezî, *Târih*, nşr. E. Denison Ross, London 1927[79]

Türklerin birçok kabilesi vardır. Bunların çoğu sahralarda çadırlarda otururlar. Sürü sahibi oldukları için belli bir yerde oturmazlar. Bir kimse onların kabilelerinin tamamını bilmek isterse bu isteğine asla nâil olamaz. Bunlar arasından en çok bilinenlerin adları şunlardır:

Türk, Yemek, Kırgız, Karluk, Çiğil, Eymür, Ḫarluḫ, Kınık, Yâğî, Halaç, Oğuz, Hitâ, Gây, Urus, Kây, Uran, Tuhsî, Tibet, Kara Tibet, Saklâb. Kimcî, Keymâk, Hazar, Kara Hazar, Kıpçak, Altı-kucât, Peçenek, Oğul, Satık, Sûtık, Kara Tatar, Kanglı, Bargû, Guz, Kara-guz, Tuğuzguz, Yağma, Erâkûn, Kayığ, Salgur, Yazgır, Rûkûr, Bâyandur, Ala-yandülik, Uğur, Tuğrak, Bayat, Tûturgâdûcîran, Suvîk, Yabagû, Afşar, Bekrez (بكوز), Bekdilî, İkabâ, Atkûk; Lu'uzterâ (لعزترا), Urul, Lartlik (لارتلك), Basmil, İl-Barshân (s. , 47).

[79] Bu listede tekrarlar ve bazı kabile boylarının adları da vardır. Reşîdüddin'in listesi de tam değildir.

Reşîdüddîn, *Cami el-tavârîh,* **nşr. Alizâde-Arend, cild I, Bakû 1957**

Oğuz, Uygur, Kıpçak, Karluk, Kalaç, Ağaçerî (s. 89-129).

Moğol devrindeki Türk kabileleri: Celâyir, Sûnit, Tatar, Mergit, Kürlâvüt, Tenkût, Oyrat, Berkût, Kûrf, Tâlâs, Tu'mât, Bulgâçin, Kermûçîn, Urâsût, Telenkût, Kûştemî, Uryankut-bîşe, Kûrekân, Sekâyît (s. 129-249).

Cengiz zamanındaki Türk kabileleri: Kirâyit, Cîrkîn, Kunkgayt, Sâkiyât, Tûmâvut, İlbât, Nâymân, Yîti-i Tokluk, Köksâb Subrâk, Unkût, Tankût, Uygur, Bekrîn, Kırgız, Karluk, Kıpçak (s. 249-351).

Oğuzlar iki kola ayrılır:

Bozoklar: Kayı, Bayat, Karâ-velî, Kara-îvelî, Yazur, Döğer, Durderğâ, Yaparlı, Avşar, Kınık, Bağdilî, Kargın

Üçoklar: Bayındır, Bîçne, Çavuldur, Çîbnî, Salur, İymür, Alayüntekî, Örgîz, Bîkdîr, Bükdüz, Yîve, Kınık (s. 118-124).

İKİNCİ BÖLÜM

UMUMİYETLE BATI TÜRKLERİNDEN BAHSEDEN ESERLER

I. İstaḫrî, *Mesâlik el-memâlik* (Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Kitâb sûret el-ekâlîm* adlı eserine dayanır), nşr. de Goeje, Leyden 1927

(s. 9) ... Çin ülkesi 4x3 aylık yol genişliğindedir. Çin Halîci'nden başlayarak Mâverâünnehr'deki İslâm ülkesine kadar üç aylık yoldur. Doğudan başlayıp batıda Tibet arazisine gelince, oradan Tokuzoğuz, Kırgız ülkelerinden ve Kimak ülkesinin sırtından geçerek denize varılsa dört aylık yoldur. (Burada yönlendirmede bir karışıklık vardır.) Çin ülkesinde çeşitli diller konuşulur.

Türklere gelince bunların hepsi Tokuz Oğuzlara, Kırgızlara, Kimaklara, Oğuzlara, Karluklara mensupturlar. Dilleri birdir. Birbirlerinin konuştuklarını anlarlar... Türk ülkeleri bellidir. Oğuz ülkesi (Ğuziyye), Hazarlar, Kimaklar, Karluklar, Bulgarlar İslâm ülkelerinden Cürcan-Fârâb -İsbîcâb arasında kalan yerlerdir. Kimakların ülkesi kuzeyde, Karlukların ötesinde, Oğuzlarla Kırgızlar arasında ve Sakâlibe'nin arkasında kalan yerlerdir. Ye'cûc ve Me'cûclar Kimaklarla Sakâlibe arasından geçtikten sonra kuzeyde kalan yerlerdir. Onların gerçek yerini ve diğer ülkelerini ancak Allah bilir. Kırgızlara gelince, onlar Tokuz Oğuzlar, Kimaklar, Karluklar ve Okyanus arasında kalan yerlerdedir.

(s. 10) Tokuz Oğuzlara gelince, bunlar Tibet, Karluklar, Kırgızlar ve Çin arasındadırlar. Çin ise deniz ile Tokuz Oğuzlar ve Tibet arasında bulunur. Bizzat bahsettiğimiz iklim (kara parçası) Çin'dir. Diğer Rum ülkelerini Roma ve İstanbul'dan saydığımız gibi Türk ülkelerini de Çin ülkesinden saydık. Nitekim, diğer İslâm ülkelerini Bâbil ülkesi olan İranşehr'e nisbet ettiğimiz gibi. Sakâlibe (Slâvların) ülkesi 2x2 aylık yol kadar uzun ve geniştir. Bunun dışında kalan Bulgar küçük bir şehirdir. Orada çok âmillik yoktur. Bu şehrin şöhreti komşu ülkelerin iskelesi olması dolayısıyladır. Ruslar, Bulgar tarafında Bulgarlar ile Slâvlar arasında oturan bir kavimdir. Türklerden bir kısmı ülkelerinden ayrılarak Hazarlar ile Rumlar arasına gelmişlerdir. Bunlara Pe-

çenekler denir. Bunların şimdiki ülkeleri, vatanları değildir. Burasını başkalarından alıp zaptetmişlerdir. Hazarlara gelince, Hazar ismi insanlardan belli bir cinse verilmiştir. Hazar şehrine Etil denir. Bu şehir, ortasından Hazar denizine akan nehirden bu adı almıştır. Bu şehrin çok köyü yoktur, ülkesi geniş değildir. Burası, Hazar denizi, Serîr, Rus ve Oğuz ülkeleri arasında yer alan bir şehirdir.

(s. 217) ... **Hazar Denizi:**

Hazar denizinin doğusunda Deylem'in bir kısmı ile Tabaristan, Cürcan, Harezm ile Cürcan arasındaki çölün bir kısmı bulunur. Batısında Errân, Serîr sınırları, Hazar ülkeleri ve Oğuz ülkesi çölünün bir kısmı, (s. 218) kuzeyinde Siyahkûh tarafındaki Oğuz ülkesi çölü, güneyinde Gîlân ve Deylemistan vardır... Bu denizde gemilerle İslâm ülkelerinden Hazarlara, İslâm ülkelerinden Errân, Gîlân, Tabaristan ve Cürcan arasında tüccarlar gelir gider... (s. 219) Abaskun'dan Hazar'a kadar sağda deniz kıyısında bir köy ve şehir bulunmaz. Ancak, Abaskun'dan 50 fersah kadar ötede Dihistân denilen bir yer vardır. Burası denize girinti yapar. Deniz dalgalandığı zaman gemiler buraya sığınırlar. Etraftan buraya pek çok kimse gelip avlanmak için kalırlar (balık avlamak). Burada sular vardır. Buradan sonra, Siyahkûh'tan başka yerde kimse oturmaz. Siyahkûh'ta Türklerden bir topluluk oturur. Bunlar, Oğuzlarla aralarında çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla buraya yeni gelip yerleşmişlerdir. Oğuzlardan ayrılıp burayı kendilerine sığınak, hayvanlarına merâ edinmişlerdir. Burası deniz kıyısında ve Abaskûn'un sağındadır. Solda, Abaskun'dan Hazar'a kadar, Bâb el-Ebvâb ile Hazar arasındaki bir kısım dışında, devamlı yerleşme merkezleri bulunur.

Şöyle ki; Abaskun'dan hareketle Cürcan, Taberistan, Deylem ve Gîlân'a varılır, sonra Errân hududuna girilir. Mûkân'ı geçtikten iki gün sonra Bâb el-Ebvâb'a ulaşılır. Burası Şirvan-şâh'ın şehridir. Sonra, dört günde Semender'e, Semender'den geçtikten sonra çöllerden yedi günde Etil'e varılır. Bu denizde Siyahkûh tarafında sığ bir boğaz (geçit) vardır. Rüzgâr gemileri buraya sürüklerse parçalanmalarından korkulur. Buraya vuran gemiler parçalanırsa, etraftaki Türkler sebebiyle mallarından bir şey toplanamaz. Gemilerin mallarını Türkler elegeçirirler.

Hazarlar:

Hazar bir ülkenin adı olup başşehrine Etil denir. Etil, buraya Rus ve Bulgar ülkelerinden akan bir nehrin adıdır. Nehir şehri iki parçaya ayırır. Bir

parçası nehrin batısında olup şehrin büyük kısmını teşkil eder. Şehrin bir kısmı nehrin doğusundadır. Hükümdar batıdaki kısımda oturur. Hükümdara onların dilinde Beğ denir. Batı kısmın uzunluğu bir fersah kadar olup bir surla çevrilidir. Yalnız, sur alçak ve yayvan yapılmıştır. Hazarların evleri, pek az istisnasıyla, keçe hargâhlardır. Çamurdan yapılmış az miktarda bina vardır. Onların çarşıları ve hamamları vardır. Etil şehrinde 10000 den fazla müslüman bulunur. Müslümanların 30 kadar mescidi vardır. Hükümdarın sarayı nehir kıyısından uzaktadır. Ve tuğladandır. Ondan başka kimsenin, tuğladan binası yoktur. Hükümdar kimseye tuğladan bina yapmayı müsâade etmez. Şehrin surunun 4 kapısı vardır. Bunlardan biri nehre, biri kırlara açılır. Hazarların hükümdarı Yahudi olup 4000 kişi kadar maiyyeti vardır. Hazarlar müslüman, Hıristiyan ve Yahudidirler. İçlerinde putperestler de vardır. Yahudiler azınlığı teşkil edip çoğu Müslüman veya Hıristiyandır. Yalnız hükümdar ile maiyyeti yahudidirler. Ahlâkları daha çok putperest ahlâkına benzer. Birbirlerine hürmeten secde ederler. Bunların, aralarındaki Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin dinlerine uymayan ve eski ananelerine göre hükümleri vardır. Hükümdarın (s. 221) 12000 askeri bulunur. Bunlardan biri ölünce yerine başkası tâyin edilir. Bu askerlerin devamlı maaşları yoktur. Ancak, uzun müddet arayla az bir şey alırlar. Harp olduğu veya başlarına bir şey geldiği vakit hükümdarın etrafında toplanırlar. Bu hükümdarın gelir kaynakları kervanların ve gemilerin korunmasından (min el-ersâd), yollardan, denizlerden ve nehirlerden geçen ticâret mallarından alınan öşrden, etraftaki halktan alınan yiyecek, içecek v.s. gibi vergilerden ibârettir. Hükümdarın Müslümanlardan, Hıristiyanlardan, Yahudilerden ve putperestlerden meydana gelen yedi kadısı (başhâkimi) vardır. İnsanlar arasında muhâkeme edilecek bir şey çıkarsa bunlar karar verir. İhtiyaç sahipleri bizzat hükümdara değil, bu hâkimlere başvururlar. Kazâ (muhâkeme) gününde bu hâkimlerle hükümdar arasında bir elçi bulunur. Hâkimler bu elçi ile, cereyan eden mahkemeleri ve müracaatları hükümdara bildirirler. Bu elçi mahkemeler ve ihtiyaç sahiplerinin istekleriyle ilgili hükümdarın kararını hâkimlere getirir, hâkimler onun emirlerine göre karar verirler.

Etil şehrinin köyleri yoktur. Tarlaları da dağınıktır. Yazın, tarlalarda ziraat yapmak için, şehirlerden 20 fersah kadar uzaklaşırlar. Mahsullerinin bir kısmını nehrin kıyısında, bir kısmını bozkırlarda toplarlar. Zahirelerini arabalarla veya nehir yoluyla taşırlar. Yiyeceklerinin çoğunluğunu pirinç ve balık teşkil eder. Hazar ülkesinden getirilen bal ve mum oraya Ruslar ve Bulgarlar tarafından taşınır. Her tarafa götürülen ḫazz derileri de Ruslar, Bulgarlar ve

Kiev taraflarındaki nehirler vasıtasıyla gelir. Bilindiğine göre, bu deriler başka bir yerde bulunmaz. Etil şehrinin doğu yarısında (s. 222) tüccarların çoğu, ticârethâneler ve Müslümanlar bulunur. Batı kısım sâdece hükümdara, askerlerine ve saf Hazarlara âittir. Hazarların dili Türkçe ve Farsça'dan başkadır. Hiçbir milletin diline benzemez.

Etil nehrine gelince, bana haber verildiğine göre, bu nehir Kırgızların yakınından çıkar. Kimaklarla Oğuzlar arasında akar. Kimaklarla Oğuzlar arasında hudut bu nehirdir. Sonra, batıya dönerek Bulgarların arkasından geçer, sonra doğuya yönelerek Rusların ülkesinden geçer. Sonra, Bulgar ve Burtas ülkelerini geçerek Hazar denizine dökülür. Söylendiğine göre, bu nehirden 70 küsûr nehir ayrılır. Nehrin ana kolu Hazarlardan geçerek denize dökülür. Söylendiğine göre, bu sular yukarı kısımda tek bir mecrâda toplanırsa Ceyhun'dan büyük olur. Nehrin sularının çokluğundan dolayı, nehir denize döküldükten sonra bile suları iki günlük yol kadar denizin içinde akarmış. Nehrin suları denizin sularına üstün geldiği ve tatlı olduğu için kışın donar, onun sularının rengi deniz sularının rengine üstün gelirmiş.

Hazarların Semender denen ve Etil ile Bâb el-Ebvâb arasında bulunan bir şehirleri daha vardır. Bu şehrin pek çok bahçeleri bulunur. Bu şehrin, Serîr hududuna kadar 4 000 den fazla bağı olduğu söylenir. Bu bağların meyvelerinin çoğunu üzüm teşkil eder. Bu şehirde Müslümanlardan bir topluluk (koloni) ve bu Müslümanların mescidleri vardır. Semenderlilerin evleri örülmüş ağaçtandır. Evlerinin damları kubbemsidir. Bunların hükümdarları da yahudi olup (s. 223) Hazar hükümdarının akrabasındandır. Onlarla Serîr hududu arasında 2 fersahlık mesafe bulunur. Onlarla Serîr hükümdarı arasında sulh hüküm sürer.

[Avarlar:]

Serîr halkı (Avarlar) hıristiyandır. Rivâyete göre, bu Serîr (taht) altından Fars hükümdarlarından biri için imâl edilmiş, Farsların devleti ortadan kalkınca Serîr ülkesine götürülmüş, götüren Fars hükümdarlarından biriymiş. Bana ulaşan habere göre, bu hükümdar Behrâmçûbîn'in evlâdındanmış. Hükümdarlık bu güne kadar bu sülâlededir. Anlatıldığına göre, bu taht uzun yıllar Kisrâlardan biri için imâledilmiş. Serîr ülkesi ile Müslümanlar arasında sulh vardır. Hazar ülkesinde Semender (ve Etil)'den başka insanların toplu oturduğu bir yer bilmiyorum.

[Burtaslar:]

Burtâslar Hazarlara komşu bir millettir. Onlarla Hazarlar arasında başka bir millet bulunmaz. Burtâslar Etil vâdisine dağılmış bir kavimdir. Burtâs bir bölgenin adıdır. Rus, Hazar, Serîr de birer ülkenin adı olup bir şehre veya bir kavme verilen isim değillerdir.

[Hazarlar:]

Hazarlar Türklere benzemezler, siyah saçlıdırlar. Hazarlar iki sınıftır. Bir kısmına Kara Hazar denir. Bunlar esmer olup çok esmerliklerinden dolayı zencilere benzerler. Sanki Hindlilerden bir sınıf gibidirler. Diğer kısmı beyaz olup güzellikleri ve parlaklıkları göze çarpıcıdır. Çeşitli yerlerde görülen Hazar köleleri, çocuklarını satmayı ve birbirlerini köle edinmeyi câiz gören putperest Hazarlardandır. Yahudileri ve hıristiyanları, müslümanlar gibi birbirlerini köle edinmenin câiz olmadığına kâildirler. Hazar ülkesinde, etrafa ihraç edilen zamktan başka bir şey istihsal edilmez. Cıva, bal, (s. 224) mum, ḫazz ve kürk (yün) gibi oradan getirilen mallar başka yerlerden oraya taşınırlar. Hazarların elbiseleri tünik (kurtak) ve kabâdır. Onların giydikleri şeyler orada imâl edilmez. Oraya Cürcan, Tabaristan, Ermenistan, Azerbaycan ve Rum (Bizans)'tan getirilir.

Hazarların idâreleri ve devlet düzenlerine gelince, en büyük idâreciye Hazar Hâkânı denir. Bu zât Hazar hükümdarından daha büyüktür. Yalnız, Hâkân'ı Hazar hükümdarı tahta çıkarır. Hâkân'ı tahta çıkarmak istedikleri zaman onu getirip iplikle boynunu sıkarlar. Canı çıkmaya yaklaşınca "Ne kadar müddet hâkanlık yapmak istersin?" derler. O da "Şu kadar sene." der. Bu müddet dolmadan ölürse ne âlâ. Aksi halde, söylediği seneye varınca öldürürler. Hâkanlık onlarda sâdece meşhur bir âileye âittir. Hâkân'ın emir ye men etme yetkisi yoktur. Yalnız, ona büyük bir hürmet gösterilir ve yanına girildiği zaman secde edilir. Bir iş münâsebetiyle onun huzuruna hükümdar veya onun seviyesinde olan pek az kişiden başkası giremez. Onun huzuruna giren yüzünü toprağa sürer ve ona secde eder. Yaklaşmasına izin verinceye kadar uzağında durur. Başlarına büyük bir felâket gelince Hâkân sarayından çıkarılır. Onu gören Türkler ve onlarla bir yerde yaşayan kâfirler geri döner, ona hürmeten onunla çarpışmazlar. Hâkân ölünce gömülür. Onun kabrine uğrayan herkes hayvanından iner, oraya secde eder. Kabri gözünden kaybolmcaya kadar hayvanına binmez. Hazarların Hâkanlarına o kadar itâatkâr oldukları söylenir ki, onlardan bir büyüğün idamı gerekirse ve hükümdar onun alenen öldürülmesini istemezse onun kendi kendini öldürmesini ister.

O da evine gidip intihar eder. Hâkanlık fazla mal mülk sahibi olmayan tanınmış bir kabiledir. Reislik sırası bunlardan birine gelince onun hal ve vaktine bakmazlar, onu Hâkan yaparlar. İtimat ettiğim biri, bana onların çarşılarından birinde ekmek satan bir genç gördüğünü, hâkanları ölünce hâkanlığa ondan daha lâyık biri olmadığını söylediklerini haber verdi. Yalnız, bu genç müslümanmış, hâkanlık ise yahudi dinini benimseyene verilirmiş. Taht ve Altın Çadır (kubbe) (s. 225) sâdece Hâkan için kurulur. Şehrin dışına çıktıkları zaman Hâkân'ın çadırları hükümdarın çadırlarından daha yüksekte kurulur. Hâkân'ın şehirde oturduğu yer (evi) de hükümdarın oturduğu yerden (evinden) daha yüksektir.

[Burtâslar, Başgırtlar, Peçenekler:]

Burtâs bir bölgenin adıdır. Burtâslar ağaçtan evlere sahiptirler. Ve dağınık yaşarlar. Başgırtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgarların arkasında yaşarlar. Bunların 2 000 kadar adam olduğu, ağaçlıklarda barındıkları, kimsenin onlara bir şey yapamadığı söylenir. Diğer Başgırtlar Peçeneklerle komşudurlar. Başgırtlar ve Peçenekler Türk olup Rum (Bizans)'a komşudurlar. Bulgarların dili Hazarların dili gibidir. Burtasların ayrı dili vardır. Rusların dili de Hazarların ve Burtasların dilinden başkadır.

[Bulgarlar:]

Bulgar bir şehrin adıdır. Bulgarlar müslümandırlar. Bu şehirde cuma kılınan mescid vardır. Suvâr adındaki başka bir şehrin yakınında da Cuma mescidi vardır. Bu câmide hutbe okuyan kişi bana, Bulgar ile Suvâr şehirleri halkının sayısının 10 000 kadar adam olduğunu söyledi. Bunların kışın barındıkları ağaçtan evleri vardır. Yazın ise hârkâhlarda (çadırlarda) kırlarda otururlar. Buranın hatîbi, orada yazın geceleri insanın bir fersahtan daha fazla gitmeden sabah olduğunu, kışın ise gündüzün kısa ve gecenin uzun olduğunu, kışın gündüzlerin yaz geceleri gibi kısa olduğunu söyledi.

[Ruslar:]

Ruslar üç sınıftır: bir kısmı Bulgarlara yakındır. Bunların hükümdarı (s. 226) Kûyâba (Kiev) denen şehirde oturur. Bu şehir Bulgar şehrinden daha büyüktür. İkinci kısım birincilerden daha uzakta olup Sâleviyye diye isimlendirilirler. Üçüncü sınıfa ise Ersâniyye denir. Hükümdarları Ersâ'da oturur. İnsanlar (müslümanlar) ticâret için Kûyâba (Kiev)'ya kadar giderler. Fakat, Ersâ'ya yabancılardan kimsenin girdiğinden bahsedilmez. Ersâ halkı yabancılardan ülkelerine ayak basanları öldürürler. Bunlar nehir yoluyla ticâret ya-

parlar. Kendi durumları ve ticâret yerleri hakkında bir haber vermezler. Hiçbir kimsenin kendileriyle beraber gitmesine ve ülkelerine girmesine müsâade etmezler. Ersâ'dan siyah samur kürkü ve kurşun getirilir. Ruslar ölülerini yakarlar. Zenginleriyle beraber câriyeleri de kendi rızalarıyla yakılır. Bazıları sakallarını tıraş ederler, bazıları zülüf gibi örerler. Elbiseleri kısa tünik (kurtak)'tır. Ruslar Hazarlara, Rum (Bizans)'a, Büyük Bulgar'a ticârete giderler. Onlar kuzeyden Rum'a komşudurlar. Kalabalıktırlar. O derecede kuvvetlidirler ki, kendilerine komşu olan Rumlara, hıristiyan olan iç Bulgarlara haraç koymuşlardır.

Hazar denizi ve etrafındaki ülkeler arasındaki mesâfeler: Abaskûn'dan Hazar ülkesine sağ taraftan 300 fersah, yine Abaskun'dan sol taraftan yürüyen için de Hazar 300 fersahtır. Abaskun'dan Dihistan'a 6 konaktır. Rüzgâr iyi olduğu zaman Tabaristan'dan (s. 227) Bâb el-Ebvâb'a denizden kestirmeden bir haftada katedilir. Abaskun'dan Hazar ülkesine denizden geniş açılı olup uzun mesâfedir. Etil'den Semender'e 8 gün, Semender'den Bâb el-Ebvâb'a dört gün tutar. Serîr ülkesiyle Bâb el-Ebvâb arası üç günlük yoldur. Etil-'den Burtâs hududuna kadar 20 günlük yoldur. Burtâs ülkesi bir taraftan öteki tarafa 15 gün kadar tutar. Burtâs'tan Peçeneklere 10 konak kadardır. Etil'den Peçeneklere bir aylık yoldur. Etil'den Bulgara kara yoluyla bir ay kadardır. Nehir yoluyla çıkış iki ay kadardır. İniş ise 20 gündür. Bulgar'dan Rum hududu başlangıcına 10 konak, Bulgardan Kûyâba'ya 20 konak, Peçeneklerden İç Başgıtlara 10 günlük yol, İç Başgırtlardan Bulgar'a 25 konaktır.

[Afganistan Türkleri:]

(s. 245) Dâver bir bölgenin adıdır. Buranın şehri Tell (تل)'dir. Buranın Dergaş adında bir şehri daha vardır. Bunlar Hindmend mecrâsında nehrin şattı (iki suyun birleştiği yer) üzerindedirler. Yalnız, Bağnîn, Halaç, Kâbul, Gûr havalisi halkından bir kısmı müslüman olmuştur. Bir kısmı da Müslümanlarla sulh içinde olup bunlara el-Sarûd (الصرود) denir. Halaçlar Türklerden bir sınıf olup eski zamanda Hind ile Sicistan bölgeleri arasına Ğûrların arkasına gelip yerleşmişlerdir. Halaçlar hayvan sahibi olup gelenek, kıyâfet ve dil bakımından Türkler gibidirler.

(s. 253) **Horasan Bahsi:**

Horasan çeşitli kûrelere sahip olan bir bölgenin adıdır. Bu bölgeyi doğusundan Sicistan ve Hind ülkeleri çevirir. Zira, biz, Hindistan'a kadar Ğûr-'un ötesindeki ülkeleri Sicistan'dan saydık. Kâbul ve Vahhân hududunda ve Huttal'in arkasındaki yerleri Hindistan'a kadar Halaç diyârı saydık. Horasan-

'ın batısında Oğuz çölü ve Cürcan bölgesi., kuzeyinde Mâverâünnehr ve Türk ülkesinin bir kısmı bulunur... (s. 273) ... Ferâve, çöl kıyısında Oğuzlara karşı hudut (cephe) tur.

(s. 281) Horasan hududundan Gûr'un arkasına ve oradan Bâmyân'a doğru dağlar uzanır. Bu dağ silsilesi Bâmyân'dan Benchîr'e varıp Vahhân bölgesine girer Mâverâünnehr'deki Îlâk ve Şâş hududundan Türk ülkelerinin içine, hattâ Kırğızlara kadar uzanır. Bir baştan bir başa bu dağlarda gümüş ve altın madenleri bulunur. Bunların en bol bulunduğu yer Kırgız ülkesi yakınıdır. Bu madenler Fergana ve Şâş'a doğru uzanır. Bunların en bol bulunduğu yer İslâm diyârında Benchîr ve havâlisidir... Horasandaki hayvanlardan develer en çok Serahs ve Belh havalisinde yetişir. Koyunların çoğu Horasan'a Oğuz diyârından, Gûr ve Halaçlardan getirilir... (s. 282) Horasan ve Mâverâünnehr'e en makbul köleler Türk ülkelerinden getirilir... En makbul koyun eti Oğuz ülkelerinden getirilenlerinkidir.

(s. 286) **...Mâverâünnehr:**

Mâverâünnehr'in batısı Taraz'dan itibâren yay şeklinde batıya doğru uzanarak Fârâb, Bîskend (Beşkend), Suğd, Semerkand, Buhârâ'dan Harezm'e ve Harezm gölüne kadar Oğuzların ve Karlukların ülkeleriyle huduttur. (s. 287) Harezm gölünün kuzeyinden Fergana ve Taraz'a kadar Karluk Türkleri bulunur... (s.288) Mâverâünnehr halkının yedikleri et Oğuzlardan, Karluklardan ve etraflarındaki diğer ülkelerden getirilen hayvanların etidir. Oraya etraftaki Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir. Bunlar dışarıya ihraç edilir. Bunlar bütün Doğu'da en makbul kölelerdir. Orada Tibet'ten, Kırgızlardan getirilen misk bulunur. Bu miskler diğer şehirlere götürülür. Sağâniyân'dan Başgırd'a kadar safran elde edilir... (s. 289-290) ... Mâverâünnehr halkının kudret ve kuvvetine gelince, İslâm ülkeleri arasında buradan daha çok cihadtan nasibi olan bir yer yoktur. Zirâ, bütün Mâverâünnehr Dâr el-Harb'e huduttur. Harezm'den İsbîcâb'a kadar Oğuz Türkleriyle, İsbîcâb'tan Fergana'nın ucuna kadar Karluk Türkleriyle çevrilidir... (s. 291) Aşikârdır ki, İslâm dünyasına Türklerden daha kudretli komşu Dâr el-Harb yoktur. Mâverâünnehr halkı Türklerin karşısında bir hudut teşkil eder. Türklerin İslâm Dünyası'na girmelerine mâni olur. Zirâ Türkler diğer ırklara göre kuvvet, cüret, cesâret ve atılganlıkta üstün olduklarından Mâverâünnehr halkının askerleri Türklerdendir... (s. 292) Onların askerlerinin kumandanları Dâr el-Hilâfe (Bağdad)'nin subaşısı (şihnesi) olan Ferganalılar ve Türkler gibi insanlardır. Kuvvet ve kudretleriyle Türkler Hilâfeti kontrolleri altına aldılar... (s. 288-298 de Başgırd şehrinden defalarca bahsedilir.)...

[Harezm]:

(s. 299) Harezm kuzey ve batı tarafından Oğuz ülkesiyle çevrilmiştir. Cürcâniyye Harezm'in büyük şehirlerinden biridir. Başşehir Kât'tan sonra ülkenin en büyük şehridir. Cürcâniyye Oğuz ülkesinin ticâret yeridir. Oradan Cürcân, Hazar, Horasan gibi yerlere kâfileler kalkar... (s. 300-303) Ceyhun nehri sâdece avcıların (balık avcıları) bulunduğu bir yerde Harezm (Aral) Gölü'ne ulaşır. Burada bir köy ve binaya rastlanmaz. Bu yere Hâlîcân denir. Bu göl kıyısında Halîcân'dan sonra Oğuz ülkesi yer alır. Sulh zamanında Oğuzlar bu kesimden Karategîn köyüne; gölün diğer tarafından Cürcâniyye-'ye gelirler. Her iki yer huduttur... (s. 304-305) ... Harezmliler Oğuzlara karşı şiddetli ve kuvvetlidirler. Ülkelerinde altın, gümüş ve diğer madenler yoktur. Kazançlarının çoğu Türklerle ticâret ve hayvan alıp satmak yoluyla elde edilir. Slâvların, Hazarların, bunların ötesindeki ülkelerin, Türk kölelerinin fenek, samur ve tilki kürklerinin, ḫazzın ve çeşitli yünlerin çoğu ticaret yoluyla Harezm'e gelir (s. 306-315) ... Fergana Türklerin karşısında bulunan ülkelerdendir. Buhara valilerinin (Sâmânîlerin) âmilliklerindendir.

II. İbn Havkal, *Sûrat el-arz,* Dâr Mektebet el-Hayât-Beyrut tabı

(s. 19) Rum ülkesine Sakâlibe'nin, bunlara komşu olan Rusların, el-Serîr'in, el-Lân'ın, Ermeniler ve hıristiyanlığı kabul eden milletlerin ülkeleri dâhildir. Çin ülkesine ise, Mâverâünnehr dışındaki Türk ülkeleri, Tibet'in bir kısmı ve bu milletlerden putperestliği benimseyenlerin ülkeleri girer... (s. 20) ... İslâm ülkesinin kuzeyinde Rum ülkeleri ve bunlara dâhil olan Ermeniler, el-Lân, el-Rân, Serîr, Hazarlar, Ruslar, Bulgarlar, Sakâlibe (Slâvlar) ve Türklerden bir kısmının ülkeleri, Çin ülkesinin bir kısmı ve ona bitişik olan Türk ülkeleri bulunur... Rum ülkesinin kuzeyinde Çin ülkesi hududu bulunur. Zira, Türklerle Rum ülkesi arasındaki Slâvlar ve Rum ülkesinden sonraki yerleri ben Rum ülkesine ilâve ettim. (s. 21) Fergana'dan sonra bütün Karluk ülkesini geçip Tokuzoğuz ülkesine girinceye kadar 30 küsûr konaktır... Okyanus sâhilini tutup içeriye doğru gelince Ye'cûc ve Me'cûc ülkesine ulaşırsın. Sonra, Sakâlibe ülkesinin arkasından İç Bulgarların ve Slâvların ülkesine geçersin... Bu hattın mesâfelerinden bildiklerime gelince, Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinden Bulgar'a ve Sakâlibe ülkesine kadar (s. 22) 40 konak kadardır. Rum ülkesine dâhil olan Sakâlibe toprağından Şam'a kadar 60 konaktır...

(s. 23) Ebû İshâk el-Fârisî ve Horasan sâhibi Ebû İshâk İbrâhîm b. Alptigîn'in anlattıklarına göre, Çin ülkesi 4x3 aylık yol genişliğindedir Doğu hududundan başlayıp Tibet toprağında, Tokuz Oğuzlar ve Kırgızlar ülkelerinde yürüdükten sonra, Kimakların arkasını katederek denize ulaşıncaya kadar batıya doğru 4 aylık yoldur. Çin ülkesinde çeşitli diller konuşulur. Tokuz Oğuzlar, Kırgızlar, Kimaklar, Oğuzlar, Karluklar ve bütün Türklerin dili birdir. Bunlar birbirlerini anlarlar...

Türk ülkelerinde devletiyle temâyüz etmiş hükümdarlar vardır. Oğuzlara gelince, onların yurtlarının hududu Hazarlar, Kimaklar, Karluklar, Bulgarlar ve İslâm ülkelerinden Cürcân-Fârâb-İsbîcâb ile komşudur. Kimakların yurtları (ülkeleri) kuzeyde Karlukların arkasından başlayıp Oğuzlar, Kırgızlar ve Sakâlibe'nin arkasında kalır. Ye'cûc ve Me'cûc ise kuzey tarafta Sakâlibe ile Kimaklar arasını geçtikten sonra gelir. (s. 24) Onların miktarını Allah bilir. Ülkeleri büyük dağlarla çevrili olup hayvanlar oraya giremez. Ancak yaya insanlar çıkabilir... Kırgızlara gelince, onlar Tokuz Oğuzlar, Kimaklar, Okyanus, Karluklar ve Oğuzlar arasındadır. Tokuz Oğuzlar büyük bir kavimdir. Tibet, Karluklar, Kırgızlar ve Çin arasında geniş bir yurda sahiptirler. Çin, Okyanus ile Tibet ve Fars Halîci (burada Hind Okyanusu kastedilmiş olmalıdır?) arasındadır. Sakâlibenin ülkesinin uzunluğu ve genişliği ikişer aylık yoldur. Bulgar ise fazla âmillikleri olmayan küçük bir şehirdir. Burası meşhur bir yer olup etrafındaki ülkelerin iskelesiydi. Ruslar burasını yağmaladılar, 358 yılında Hazârân, Semender ve Etil'i tahribettiler. Hemen gerisin geri Rum ülkesine ve Endelüs'e döndüler, iki kısma ayrıldılar. Ruslar düzensiz, karışık (vahşi), Bulgar tarafında, Bulgar ile Sakâlibe arasında bulunan bir millettir. Türklerden bir topluluk ülkelerinden ayrılarak Hazarlarla Rumlar arasında kalan yerlere gitmişlerdir. Bunlara Peçenekler denir. Bunların şimdiki yurtları eski vatanları değildir. Burasını başkalarından alıp hâkim olmuşlardır. Onlar Rusların ve müttefiklerinin kuvvet ve kudretini teşkil ederler. Eski zamanda Endelüs ve Berde'a'ya çıkartma yapan Ruslardır. Hazar kelimesi insanlardan bir cinse verilen isimdir. Bunların şehri küçüktü. Ve iki kısımdan meydana geliyordu. Bu iki kısımdan birine, üzerinde bulunduğu nehrin adına uygun olarak Etil, diğer tarafına Hazârân denir. Bu nehir Rusların ülkesinden gelir. Bu başşehrin fazla âmillikleri ve toprağı yoktur. Bu ülke Hazar denizi ile Serîr, Ruslar ve Oğuzlar arasındadır...

Hazar Denizi Ülkeleri:

(s. 327) Hazar denizinin doğusunda Deylemistan'ın bir kısmı ile Tabaristan, Cürcân ve Cürcân ile Harezm arasındaki çölün bir kısmı bulunmaktadır. Batısında el-Rân, Serîr hudutları, Hazar ülkeleri ve Oğuz çölünün bir kısmı, kuzeyinde Siyahkûh taraflarında Oğuz çölü, güneyinde Gîlân, Deylemistan ve buralara komşu ülkeler vardır... (s. 329) ... Sağ tarafta Abaskun'dan Hazar'a kadar deniz kıyısında, Abaskundan 50 fersah uzaklıkta köy gibi bir yer olan Dihistan'dan başka bir köy veya şehre rastlanmaz... Dihistan'dan sonra Siyahkûh'tan başka insanın oturduğu bir yer yoktur. Siyahkûh'ta Oğuz Türklerinden bir topluluk oturur. Bunlar, Oğuzlar ile aralarında meydana gelen bir anlaşmazlık dolayısıyla yakın zamanda gelip buraya yerleşmişlerdir. Oğuzlardan ayrılarak burayı yurt ve sığınak edinmişlerdir. Burada geniş otlaklar ve pınarlar bulunmaktadır. Siyahkûh, Abaskun'a göre denizin sağında kalır. Abaskun'dan itibâren sol tarafta Hazar'a kadar Bâb el-Ebvâb ile Hazar arasındaki az bir mesâfe dışında, birbirine bitişik mâmûreler yer alır. Şöyle ki, Abaskun'dan Cürcan hududunu geçip Tabaristan, Deylemistan, Gîlân'ı geçtikten sönra el-Rân ülkesine girersin. Mûkân'dan Şîrvân-şâh'ın ülkesi Bâb el-Ebvâb tarafına iki günlük mesafe vardır. Şîrvân-şâh'ın ülkesi Semender taraflarına kadar dört günlük mâmûr bir yerdir. (s. 330) Semender'den Etil'e kadar 7 günlük çöldür. Hazar denizinde Siyahkûh tarafında dar bir geçit (sığ geçit) vardır. Rüzgâr gemileri buraya sürüklediği zaman parçalanmalarından korkulur. Gemiler burada parçalandıkları zaman Türkler el koydukları için içlerindeki mallardan bir şey toplamak mümkün olmaz. Zira, içlerindeki eşyayı Türkler alırlar.

[Hazarlar]:

Hazar bir bölgenin adı olup başkentine Etil denir. Aslında Etil, Ruslardan ve Bulgarlardan onlara akan ve Hazar denizine dökülen nehrin adıdır. Şehir iki parçadan meydana gelir. Bunlardan nehrin batısındaki büyük kısma Etil (Hazârân olmalı) denir. Diğer kısım nehrin doğusundadır. Hükümdar bu kısımlardan Hazârân denilen batı tarafta oturur. Doğu kısma Etil denir. Onların dilinde hükümdara Beğ denir. Şehrin her iki kısmının uzunluğu bir fersah kadar olup bir sur ile çevrilidir. Yalnız, şehrin binaları dağınıktır. Hazarların binaları ağaçtan olup hârkâhlara benzerler. Üzerleri keçe ile kaplıdır. Ancak, pek az bina çamurdan (kerpiçten) inşâ edilmiştir. Onların çarşıları ve hamamları vardır. Hazarlar arasında müslümanlar da bulunur. Söylendiğine göre, bunlar 10 000 den fazladır. Şehirde 30 kadar mescid vardır.

Hükümdarlarının sarayı nehirden uzakta bulunup tuğladan inşâ edilmiştir. Ondan başka kimsenin tuğladan binası yoktur. Hükümdar kimseye bunu müsâade etmez. Şehrin surunun 4 kapısı bulunmaktadır. Bunlardan biri nehir tarafında, biri şehrin arkasında kırdan taraftadır. Hükümdar yahudidir. Onun 4 000 kadar maiyyeti olduğu söylenir. Şehrin her iki tarafında müslümanlar, hıristiyanlar, yahudiler ve putperestler bulunmaktadır. Bu dinlerin mensupları arasında en azını yahudiler, en çoğunu müslümanlar teşkil eder. Onların ahlâk ve âdetlerinin çoğu putperest ahlâk ve âdetleridir. Birbirleriyle karşılaşınca secdeleşirler. İslâma, Hıristiyanlık ve Yahudiliğe aykırı olan eski örflerine göre hüküm verirler, onlara göre icrâat yaparlar. Söylendiğine göre bütün Hazar ordusu dîvanda kayıtlı 12 000 kişidir. Aralarından biri ölürse yerine başka bir kişi tâyin edilir. Bu askerlerin devamlı gelirleri, belli bir maaşları yoktur. Aksine, uzun aralarla gecikmiş olarak ellerine az bir şey geçer. Başlarına bir tehlike gelince veya harbetmeleri gerekince hükümdarın yanında toplanırlar. Bu hükümdarın gelir kaynakları gözetlemelerden (kervanların muhafazasından), işlek yollara konan rüsûmlardan alınan ticâret öşürlerinden (gümrüklerden) ibârettir. Hükümdar ayrıca, etraftaki halka ve kabilelere ihtiyacı olan yiyecek, içecek v.s. gibi vergiler koymuştur.

Hükümdarın yahudilerden, hırisitiyanlardan, müslümanlardan ve putperestlerden 7 kadısı (başhâkimi) vardır. Üst tabakadan veya halktan birinin başına bir olay gelince bu hâkimler karar verirler. İhtiyaç sahipleri bizzat hükümdara başvuramazlar. İhtiyaçları ve başlarına gelen olaylar için bu hâkimlere başvururlar. Bu hâkimlerle hükümdar arasında bir elçi bulunur. Hâkimler cereyan eden olaylar, aralarında anlaşamadıkları konularda elçiyi göndererek hükümdara danışırlar. Bunun üzerine ne yapacakları hususundaki hükümdarın emri onlara ulaşır. Bazân, hükümdarın kararları arasında hurâfe kabilinden şeyler bulunur...

(s. 332) Etil şehrinin çok köyü yoktur. Yalnız, tarlaları dağınık olup yazları hepsi ekmek istedikleri şeyler için tarlalara çıkarlar, çiftçilik yaparlar. Tarlalar şehrin yakınlarında veya 20 fersah kadar uzaklarında bulunur. Ekinlerini hasad edince arabalarla nehre veya yakınlarına taşırlar. Topladıklarını gemilerle nehir yoluyla getirirler. Şehre yakın tarlaların mahsulleri arabalarla şehre taşınır. Yediklerinin çoğu pirinç ve balıktır. Oradan getirilen bal, mum, yün gibi şeyler oraya Ruslar ve Bulgarlar tarafından getirilir. Etrafa sevkedilen hazz derileri de Bulgar, Rus ve Kiev tarafındaki nehirler de bulunur. Endelüs'te bulunan hazz derileri ise Sakâlibe (Slâvlar) tarafından çıkan

ve Slâv ülkesinin bulunduğu halîce akan nehirlerden elde edilir. Bu halîcin tavsifi yukarıda geçti. Bu derilerin büyük bir yekûnu Rusların ülkesinde istihsal edilir. Onlara ve ülkelerine Ye'cûc ve Me'cûc tarafından iner. Bazan Bulgar'a kadar çıkar. Rusların Bulgar ve Hazârân'ı tahribettiği 358 yılına kadar durum böyleydi. Harezmliler Bulgar ve Slâvlara çok girip çıktıkları, onlara sefer yapıp yağmaladıkları ve esir aldıkları için ḫazz derileri ve kıymetli yünler bazan Harezm'e kadar gelir. Rusların ticâret mallarının son durağı dâimâ Hazârân'dır. Rusların getirdikleri mallardan Hazarlar öşr gibi bir şey alırlar. Hükümdarın şehrin batı kısmında oturduğundan, maiyyetinin ve askerlerinin saf Hazarlar olduğundan yukarıda bahsedildi. Hazarların dili Türklerin dilinden ve Farsça'dan başkadır. Hiç bir millet dillerinde onlara ortak değildir. Etil nehrinin doğudan gelen bir kolu vardır (Kama). Bu kol Kırgızlar tarafından çıkar. Kimaklarla Oğuzlar arasında akar. Bu iki kavim arasında sınır bu nehirdir. Sonra, Bulgar şehrinin arkasından batıya doğru akar. Sonra, doğuya doğru dönerek Ruslar, Bulgar ve Burtâs ülkelerinden geçerek Hazar denizine dökülür. (s. 333) Etil'den 70 küsûr kol ayrıldığı söylenir. Esas nehir ise Hazârân'dan akarak denize dökülür. Söylendiğine göre, nehrin suları yukarı kısımda toplu haldeyken, büyüklük, yer üzerindeki genişliği, sularının bolluğu bakımından Ceyhun'dan fazladır. Sularının bolluğundan çeşitli kolları birbirine yakın yerlerden denize döküldükten sonra, denizin suları içinde iki günlük yol kadar akarmış. Suları denizin sularına üstün gelip tatlılığı sebebiyle kışın denizin içinde donarmış, denizin suyunun renginden nehrin suyunun rengi ayrılırmış.

Hazar ülkesinin bir bölgesi daha vardır. Bu bölgenin Semender adında bir şehri bulunur. Bu şehir Etil ile Bâb el-Ebvâb arasındadır. Bu şehrin etrafında çok bostan vardır. Söylendiğine göre, bu şehrin 40 000 kadar asması varmış. 358 senesinde Cürcân'dayken, yakın olması dolayısıyla, bu hususu sordum. Sorduğum kişi "Bu asmalar ve bostanların ağaçları üzerinde bir yaprak kaldıysa fakirlerin sadaka hakkı yoktur. Ruslar onları mahvettiler. Şehirde yaş ve kuru üzüm kalmadı." dedi. Bu şehirde müslümanlar, çeşitli dinlere mensup guruplar, putperestler oturuyorlardı. Rusların baskını üzerine oradan ayrıldılar. Fakat, topraklarının bereketi, iyi zirâatçilikleri sebebiyle üç sene geçmeden şehir eski haline döndü. Semender'de camiler, havralar ve kiliseler vardı. Ruslar bu akınları sırasında Hazar, Bulgar ve Burtâs'ın hepsini mahvettiler. Ve buraları istilâ ettiler. Etil halkı Bâb el-Ebvâb adasına sığınıp orada korundular. Bir kısmı ise Siyahkûh adasına sığındılar. Onlar burada korku içinde oturmaktadırlar. Semenderin evleri hârkâhlardır. Binaları ise

örülmüş ağaçtan olup damları kubbe şeklindedir. Bunların hükümdarı Hazar hükümdarının bir yakınıdır. Onlarla Serîr hududu arasında 2 fersahlık uzaklık bulunur. Serîr hükümdarıyla Semender hükümdarı arasında sulh vardır. Serîr halkı hıristiyandır. Söylendiğine göre, bu serîr (taht) altından olup Fars hükümdarlarından birine âitti. Farsların devleti ortadan kalkınca, benzer bazı kıymetli eşya ile oraya götürüldü. Bunları götüren Behrâm-çûbîn'in torunlarındandı. Hükümdarlık günümüze kadar onlar arasında bu tahtın adıyla anılır. Yine, bu tahtın Kisrâlardan biri için, uzun seneler içinde yapıldığı söylenir. Serîr halkı ile müslümanlar arasında sulh vardır. Hazar ülkesinde Semender'den başka insanların toplu otırdukları bir yer yoktur.

[Burtaslar] :

Burtâs; Hazarlara komşu bir kabileler topluluğudur. Onlarla Hazarların dili ayrıdır. Onlar Etil vâdisine dağılmış bir kavimdir. Burtâs bir bölgenin adıdır. Hazar ve Rus kelimeleri de aynı şekildedir. (s. 334) Serîr bir ülkenin ve bölgenin adıdır. Bir kavme ve kabileye verilen isim değildir:

[Hazarlar] :

Hazarlar Türklere benzemezler. Zira, Hazarlar siyah saçlılıdırlar. Bir kısmına Kara Hazar denir ki; çok esmer olmaları dolayısıyla zencilere benzerler. Sanki bunlar Hindlilerden bir sınıfur. Diğer sınıf ise, beyaz, güzel ve parlak insanlardır. Hazarlardan gelen köleler çocuklarını satmayı ve birbirlerini köle edinmeyi câiz gören putperest sınıfındandır. Yahudileri ve hıristiyanları da birbirlerini köle edinmenin haram olduğu görüşündedirler. Hazar ülkesinde, yakına ve uzağa ihraç edilen şeylerden balık zamkından başka bir şey istihsal edilmez. Oradan gelen köleler, bal, mum, ḫazz ve yünler onlara başka yerlerden getirilir. Hazarların ve onlara yakın kavimlerin elbiseleri tünik (kürtak) ve kabâdan ibârettir. Onların ülkesinde kendi ihtiyaçlarından fazla giyecek bulunmaz. Giyecek şeyler onlara Cürcân, Tabaristan, Azerbaycan, Rum taraflarından, bunlara komşu olan ve kumaş imal eden yerlerden götürülür.

Hazarların devlet idâresine ve ülke yönetimine gelince, bu konuda son söz Hazar Hâkânı denen büyüklerine âittir. Hâkân, Hazar hükümdarından daha büyüktür. Hazar hükümdarlığını ayakta tutan ve selâhiyetler veren odur. Hükümdarlık onunla akd olunur. Hükümdarları ölüp de yeni bir hükümdar tâyin etmek istedikleri zaman Hâkân hükümdar olacak şahsı getirir, ona Allâh'ı hatırlatır, nasihatte bulunur, devletin hukukundan yapması ve

yapmaması gereken şeyleri, vazifesinde kusur yaptığı, yapmaması gereken şeyleri yaptığı, kararlarında ve icrâatında hak ve doğru yoldan ayrıldığı zaman nasıl bir vebal ve günaha gireceğini anlatır. Bazan, hükümdar tâyin etmek istedikleri kişi başına gelebilecek günah ve felâketleri duyunca, hükümdarlığı bırakmakla iyi edeceğini, kendisinin bu yükü kaldıramıyacağını, dirâyeti ve aklı daha iyi olduğunu iddia eden başka birinin bunu kabul etmesini düşünerek, dindarlığı dolayısıyle, hükümdarlık teklifini kabul etmez. Hükümdar olacak şahsı tahta oturtmak için getirip ona hükümdarlık selâmı verdiklerinde, Hazar Hâkânı onun boğazını bir ipekle sıkar. Canı çıkmaya yaklaşınca, ona "Hükümdarlık müddetinin ne kadar olmasını istersin?" derler. O da "Şu kadar, şu kadar müddet." der. Bu müddet dolmadan ölürse Allah'ın takdiriyle ölür. Diliyle söylediği müddetten fazla yaşarsa, bu müddeti doldurunca öldürülür[80]. Hâkânlığa ancak tanınmış bir âileye mensup kişiler münâsip görülür. Hazarlar arasında Hâkân'ın emir ve men hakkı yoktur. Şu kadar var ki, ona büyük itibâr gösterilir. Hükümdar dahil herkes yanına girince ona secde eder. Onun yanına ancak bir ihtiyacı olan varabilir. (s. 335) Onun huzuruna girince yüzünü toprağa sürer ve secde eder. Sonra, o oturmaya izin verinceye kadar ayakta durur. Hazarların başlarına büyük bir hâdise gelince veya harp olunca Hâkân sarayından çıkarılır. Türklerden ve Hazarlara komşu kâfirlerden biri onu karşısında görünce geri döner, ona hürmeten onunla çarpışmaz. Hâkân ölünce kabrine uğrayan herkes hayvanından iner ve kabrine doğru secde eder. Kabri gözünden kaybolunca kadar hayvanına binmez. Hazarlar hükümdarlarına o kadar itâatkârdırlar ki, bazan aralarından hükümdar nezdinde itibarlı, hak ve hürmete lâyık, onun yanında büyük bir yeri olan birinin öldürülmesi gerekir de hükümdar onun alenen öldürülmesini istemezse, ona kendi kendini öldürmesini emreder. O da evine gidip kendini öldürür. Yukarıda Hâkânlığın tanınmış bir âilede ve kabilede olduğunu, onlardan başkalarına geçmediğini söylemiştim. Bu âile içinde zengin de fakir de vardır. Kime hâkânlık sırası gelirse ona verilir. Onun zengin veya fakir olduğuna bakılmaz. İtimad ettiğim biri bana, onların çarşılarından birinde ekmek satan bir genç gördüğünü, hâkanları ölürse onun yerine geçmeye bu gençten daha münâsip kimse bulunmadığını söylediklerini haber verdi. Bununla beaber, bu genç müslümandı. Hâkanlık onlarda sâdece yahudi olanlara verilir. Hazarların Altın Kubbe'de bir tahtları vardır. Bu taht, harp veya başlarına gelen bir felâket dolayısıyla ordugâh kur-

[80] Daha yukarıda İstahrî'den nakl edilen kısımda boynu iple sıkılan ve müddeti dolunca öldürülen kişinin hükümdar değil Hakan olduğu görüldü. Buradaki ifade daha makuldür.

dukları zaman, Hâkân için hükümdarın çadırlarından daha yüksekte kurulur. Şehirdeki Hâkân'ın sarayı da hükümdarın sarayından daha yüksektir. Halka konan vergilerden Hâkân için ayrılan özel tahsisatlar ve bu konuda kanunlar vardır.

Burtâs bir bölgenin adıdır. Burtâsların ağaçtan evleri vardır. Çok ve kuvvetlidirler. Bölgelerinde dağınık halde yaşarlar. Başgırt da bir bölgenin adıdır. Başgırtlar iki sınıftır. Bir kısmı Oğuzların sonunda Bulgar ülkesinin arkasındadır. Bunlar 2 000 kişi kadar olup ağaçlıklarda barınırlar. Onlara bir şey yapılamaz. Ve Bulgarlara bağlıdırlar. Başgırtların Peçeneklere komşu yurtları da vardır. Bu Başgırtlar ve Peçenekler Rumların civarında oturan Türklerdendir. Bulgarların dili Hazarların dili gibidir. Burtasların ayrı dili vardır. Rusların dili ise Hazarların ve Burtasların dilinden ayrıdır. Bulgar bir bölgenin ve şehrin adıdır. Bulgarlar müslümandır. Şehirlerinde Cuma mescidi vardır. Onların yakınında Suvâr denen başka bir şehir daha bulunur. Bu şehirde de Cuma mescidi vardır. Suvâr'da hatiplik yapan biri bana, bu iki şehirdeki adamların 10 000 kadar olduğunu söyledi. Bu iki şehir halkının evleri ağaçtandır. Kışın bu evlerde barınırlar. Yazın kırlarda hârkâhlarda otururlar. Yine aynı şahıs bana, orada kışın gündüzleyin insanın 2 fersah (s. 336) yürümesinin mümkün olmadığını, yazın ise gündüzlerin uzayıp gecelerin kısaldığını, hattâ yaz gecelerinin kış gündüzleri kadar olıncaya kadar kısalmanın devam ettiğini söyledi. Onların ülkelerine yaklaşınca bu haberin doğruluğuna delâlet eden hususu gördüm. Gündüzler bizim dört vakit namazı birbiri arkasına kılacağımz, rekâtlarla ezan ve ikâmetin arasını kesemiyeceğimiz kadar kısa.

[Ruslar] :

Ruslar üç sınıftır: Bir kısmı Bulgarlara yakındır. Bunların hükümdarı Kûyâba (Kiev) denen şehirde oturur. Bu şehir Bulgar şehrinden daha büyüktür. İkinci sınıf daha yukarıda olup Salâviyye adını alırlar. Bunların hükümdarı Salâ denen şehirdedir. Üçüncü sınıfa ise Ersâniyye denir. Bunların hükümdarı da Ersâ şehrindedir. Ruslarla ticâret yapanlar Kûyâba ve havâlisine kadar varırlar. Fakat, Ersâ'ya yabancılardan kimsenin girdiğini duymadım. Zirâ, Ersâ halkı topraklarına ayak basan yabancıları öldürürler. Bunlar nehir yoluyla aşağılara inerler, ticâret yaparlar. Fakat, kendi durumları ve ticâret yerleri hakkında kimseye bir şey söylemezler. Kimsenin kendilerine arkadaşlık yaparak ülkelerine girmesine müsâade etmezler. Ersâ'dan siyah samur, siyah tilki kürkü, kurşun ve bir miktar cıva getirilir. Ruslar öldükleri zaman

ölülerini yakan bir kavimdir. Onların zenginleriyle beraber câriyeleri, Gana, Kûğa v.s. yerlerde olduğu gibi, kendi rızalarıyla yakılırlar. Rusların bazıları sakallarını tıraş ederler. Bazıları hayvanların yeleleri gibi burar veya örer. Elbiseleri kısa tüniktir. Hazarların, Bulgarların, Peçeneklerin elbiseleri tam tünik (kurtâk)tir. Ruslar Hazar'a ve Rumlara ticâret için gelirler. Büyük Bulgaristan kuzeyden Rumlara komşudur. Bunlar kalabalık olup eski zamanda kendilerine komşu olan Rum topraklarını haraca bağlamışlardı. İç Bulgarda hıristiyanlar ve müslümanlar bulunur. Ruslar zamanımızda Bulgar, Burtâs, Hazar ülkelerini darmadağınık edip içlerine girmişlerdir. Bunlar Rusların hepsinin hücumu, komşularının ülkelerinde aşırı tahribat yapmaları neticesi meydana gelmiştir. Bana ulaşan habere göre, Şîrvân-şâh'ın askerleri ve halkının desteğiyle Etil ve Hazârân halkının çoğu dönmüşlerdir. Onlar Ruslarla anlaşarak haraç vererek boyundurukları altında kalmayı ümit etmektedirler.

Hazar ve etrafındaki ülkeler arasındaki mesâfeler: Hazar denizinin sağ tarafından dolaşarak Abaskun'dan Hazar'a kadar 300 fersahtır. Sol taraftan gidince Abaskun'dan Dihistah'a kadar 6 konaktır. (s. 337) Rüzgâr iyi olduğu zaman Tabaristan'dan Bâb el-Ebvâb'a deniz yoluyla bir haftada katedilir. Abaskun'dan Hazar ülkelerine kadar yol geniş açılı olduğu için fazla uzaktır. Etil'den Semender'e 8 gündür. Semender'den Bâb el-Ebvâb'a 4 gündür. Serîr ülkesiyle Bâb el-Ebvâb arasında 3 günlük mesâfe vardır. Etil'den Burtâs hududuna kadar 20 gündür. Burtâs'ın bir tarafından diğer tarafına 15 gün kadar tutar. Burtâs'tan Peçeneklere 10 gün, Etil'den Peçeneklere ise bir aylık yoldur. Etil'den Bulgar'a kara yoluyla bir ay kadardır. Nehir yoluyla çıkışta 2 ay, inişte 20 gün kadar tutar. Bulgar'dan Rum hududunun başlangıcına kadar 10 gün kadar, Bulgar'dan Kûyâba'ya 20 konak kadar, Peçeneklerden İç Başgırtlara 10 gün, İç Başgırtlardan Bulgar'a 25 konaktır.

[Horosan] :

(s. 353) Halaçlar Türklerden bir sınıftır. Eski zamanda Hindistan ile Sicistan havâlisindeki araziye gelip yerleşmişlerdir. Türklerin kılık ve kıyâfetinde, yaratılışında sürü sahibi kimselerdir... (s. 358) Halaç ülkesine Huttalların, arkasındaki Kâbul ve Vahân hudutlarının hepsini kattım ... Horasan'ın batısında Oğuz çölü ve Cürcân bölgesi, küzeyinde Mâverâünnehr ve Huttal-'ın arkasındaki Türk ülkesinin bir kısmı vardır (s. 371) Gûr dağları Horasan hududunda, Bâmyân'ın dışında uzanarak Benchîr'e varır. Oradan Vahân'a girer, Şâş mıntakasındaki Türk ülkelerinde uzanarak Kırgızların diyarına varır. Bu dağda baştan sona kadar gümüş ve altın madenleri vardır. En bol

maden Kırgızların yakınında bulunur... (s. 376) Horasan'a koyunların çoğu Oğuz, Ğûr ve Halaç (Hallac) ülkelerinden getirilir... En makbul köleler Türk ülkelerinden gelir. Yeryüzünde Türk kölelerinin eşi yoktur. Değer ve güzellik bakımından onlara kimse yaklaşamaz. Horasanda bir çok Türk kölesinin 3 000 dinara satıldığını gördüm. Orada Türk câriyeler 3 000 dinara kadar satılır. (s. 377) Rum veya müvelled (arap-acem melezi) olsun yeryüzünde bu değere ulaşan hiç bir köle ve câriye görmedim. Nakillerde ve rivâyetlerde usta saz çalan veya iyi şarkı söyleyenler dışında bu değerde köle ve câriye satıldığı duyulmamıştır. Bu cins köle ve câriyelerden Sâmânilerin saraylarında, Horasan büyüklerinin ve kumandanlarının yanında çoktur... En seçkin ve En lezzetli koyun eti Oğuzlardan ithal edilen koyunların etidir.

[Müverâünnehr] :

(s. 387) Mâverâünnehr halkının kuvvet ve kahramanlıklarına gelince; İslâm dünyasında cihadtan onlardan daha çok nasibi olan bir bölge yoktur. Şöyle ki, bütün Mâverâünnehr Dâr el-Harb'e yakındır. Harezm'den İsbîcâb'a kadarki yerler Oğuz cephesidir (hudududur). İsbîcâb'tan yukarı Ferğana'ya kadar Karluk cephesidir... Meşhurdur ki, İslâm dünyasında Türklerden daha şiddetli Dâr el-Harb yoktur. Mâverâünnehr halkı Türklerin karşısında seddir. Onlar Türklerin İslâm diyarına girmesine ve işgaline mâni olurlar. Mâverâünnehr'in hepsi cephedir. Oraya karşı Türkler sefer yaparlar. Buranın halkına sefer ve tehlike alarmı sabah akşam ulaşır... Şâş ve Ferğana'da zamanımızda hiç bir cephede olmayan askerî hazırlık vardır. Hattâ, onlardan bir kişi emîr olmadığı, halktan bir kişi olduğu halde 100 ilâ 50 veya 20 kadar at besler... Bununla beraber, onlar büyüklerine ve birbirlerine en çok itâat ve hürmet eden kişilerdir. Bu husus Abbâsî halifelerini Mâverâünnehr halkından yanlarına adamlar almayı teşvik etmiştir. Türkler şiddet ve cesâret bakımlarından diğer insanlara üstün oldukları için halifelerin askerleri, Türklerin beyleri de halifenin kumandanları olmuşlardır. Türk askerleri diğer ırkların askerlerine nazaran kudret, cesâret, cüret, atılganlık bakımından üstündürler. İyi hizmetleri, itâatleri, giyimlerindeki gösteriş ve sultanlığa yaraşırlıkları dolayısıyla Mâverâünnehr dihkanları, halifelerin kumandanları, maiyyetleri, hizmetkârlarının ileri gelenleri olmuşlardır. O kadar ki, önce hilâfetin maiyyeti, sonra adamları oldular. Onların askerlerinin reislerinden Ferganalılar ve Türkler gibileri Dâr el-Hilâfe'nin şihnesi (muhafızı) oldular... (s. 390) Mâverâünnehr hükümdarlarının askerleri satın alınmış veya yetiştirilmiş Türk memlûklarıdır... (s. 393) Vahşâb suyu Türk ülkelerindeki Vahş arazi-

sinden çıkar. Orada bir dağda akar. Büyük bir köprünün altından geçer. Suyunun çokluğunun derecesi bilinmez... Bu köprü.Huttal ile Başgırt (Vâşcîrd) arasında sınırdır.

[Harezm] :

(s. 395) ... Harezm bir bölgenin adıdır. Kuzeyden ve batıdan Oğuzlarla komşudur... Güney tarafta buranın Cürcâniyye denen bir şehri vardır. Burası Harezm'in başşehri Kât'tan sonra en büyük şehridir. Oğuzların ticâret yeridir. Buradan Cürcân'a kervanlar kalkar. Eskiden Harezmlilerin kervanları Hazar'a ve Horasan'a da kalkardı... Burada, Kara-tigîn adında bir köy bulunur (s. (397) Sonra, Ceyhun... Halencân denilen yerde Harezm gölüne ulaşır. Bu göl kıyısında, Halencân'ın karşısında Oğuz ülkesi yer alır. Sulh ve mütâreke olunca Türkler buradan Kara-tigîn köyüne, diğer taraftan Gürcâniyye'ye gelirler. Bütün bu bölge cephedir.... (s. 398) Harezm'de altın, gümüş ve diğer madenler yoktur. Onların zenginliklerinin çoğu Türklerle ticaretten ve sürü hayvanları alıp satmaktan gelir. Sakâlibe (Slâvlar), Hazar ve onlara komşu ülkelerin, Türk ülkelerinin köleleri, fenek, samur, tilki, dağ kedisi v.s. hayvanların kürkleri onların ülkesine getirilir. Onların tüccarları ḫazz derileri ve kürk (yün) getirmek için Ye'cûc ve Me'cûc taraflarına giderler...

[Maverâünnehr] :

(s. 414) Zâmin şehrinin ötesinde Uşrûsene dağları, önünde Oğuz ülkeleri bulunur. Oğuz ülkesi dağsız düz sahradır... (s. 416) Şâş düz bir arazidedir. Bu devamlı yerleşme yerlerinde dağ, yüksek ve alçak bir arazi yoktur. Burası düşman ve Türkler karşısında en büyük cephehedir... (s. 417) ... Şâş'ta Sâfliğ (سافلغ) denilen dağdan Şâş vâdisine kadar bir duvar uzanır. Bu seddin Türklerin İslâm arazisine girmesine mâni olmak için inşâ edildiği anlaşılıyor... Berk nehri Karluk Türklerinin ülkesinden çıkar, Necâket sınırlarında Şâş nehrine karışır. İlâk'ın kendi adıyla bilinen bir nehri vardır. Bu nehir Türk sınırları içinden çıkar (s. 4.18) ... Sabrân Oğuzların sulh ve mütâkere için geldikleri, sulh zamanında ticâret yaptıkları bir şehirdir.

(s. 419) Hocende'ye Şâş nehri yoluyla gemiler gelir. Bu büyük bir nehirdir. Türk ve İslâm topraklarında katılan kollarla büyür. Bu nehrin ana kolu Türk ülkesinde Özkent hudutlarından çıkar Sabrân hududunu geçince Oğuz Türklerinin yurdunun kenarında olan bir bozkırda akar. Oradan el-Karyet el-Hadîse (Yeni Köye)'ye bir fresah yakınlığa ulaşır. Sonra, el-Karyet

el-Hadîse'den iki konak uzaklıkta Harezm gölüne dökülür... Bu nehirden el-Karyet el-Hadîse'ye, Türklerle Müslümanlar arasında sulh olduğu zamanlarda erzak taşınır. el-Karyet el-Hadîse'de Müslümanlar da bulunur. Yalnız, burası Oğuzların başşehridir. Kışın burada Oğuzların hükümdarı oturur. Buranın yakınında Cend ve Ḫvâre bulunur. Bu iki yerde de Oğuz Sultanı'nın idâresinde Müslümanlar vardır. Zikredilen bu üç yerin en büyüğü el-Karyet el-Hadîse'dir. Burası Harezm'den (s. 420) 10 konak, Bârâb (Fârâb)'tan 20 konak uzaklıktadır... Uş şehrinin kale dışında rabazı (dış şehri) ve burabazın etrafında bir sur bulunur. Şehir, üzerinde Türklerin gözetleme yeri bulunan bir dağa bitişiktir... Özkend, Fergana şehirlerinin Dâr el-Küfr kıyısında en sonuncu olanıdır. Burası Uç'un üçte ikisi büyüklüğünde olup kalesi ve müstahkem şehir kısmı, rabazı ve çarşıları vardır. Burası Türklerin Kapısı üzerinde bir ticâret yeridir. Bostanları ve akar suları vardır:.. (s. 421 Fergana şehirlerinden İstiyâkend ile Şalaş'ın köyleri vardır. Bu iki şehir Türklerin kapılarıdır. Nitekim Özkend de Türk kapısıdır. İstiyâkend ve Şalaş'a iki nehir arasından varılır. Bu bölgeye Heft-dih yani Yedi-köy denir. Burası Türklere âitti. Asrımızda, yakın zamanda fethedildi. Burası Özkend'ten daha yakın olup Dâr el-İslâm'dan olmuştur.

III. Makdisî, *Ahsen el-takâsim fî ma'rifet el-ekâlim*, nşr. de Goeje, Leyden 1877

Hazar Denizi Etrafındaki Ülkeler:

(s. 354) ... Deylem iklimine bağlı olan Cürcan ovalık ve dağlık bir kûredir. Soğuk olmasa orada hurma bile yetişir. Turunçluk, zeytinlik, üzümlük, incirlik bir yer olup nehirleri bol, bostanları çok, büyük ve bereketli ovası olan, denize yakın; merkezi temiz ve şirin, adı büyük, haracı fazla bir kûredir. Merkezi, bu iklimin en büyük şehri olan Şehristân'dır. Buranın şehirleri arasında Esterâbâd, Abaskun, Alhumu, Ahur el-Ribât bulunmaktadır.

(s. 355) ... Hazar, denizin ötesinde, mamur olmayan, fakir, fakat koyunu, balı, ve yahudisi bol bir kûredir. Bizans'a sınırdır. Bu ülkenin iki nehri vardır. Ükenin sonunda Ye'cûc ve Me'cûc Seddi vardır. Şehirlerinin çoğu bahsedilen iki nehir kıyısındadır. Bu nehirler Hazar denizine dökülür. Hazar ülkesinin Cürcan tarafındaki hududu üzerinde Mangışlak yer alır. Hazar ülkesinin merkezi Etil şehridir. Bulgar, Semender, Suvâr, Bağand, Kışevi, Hamlîh (Hanbalığ), Belencer ve Beyzâ bu ülkenin şehirlerindendir.

(s. 357) Cürcân'ın merkezi Şehristân, meyveleri, zeytini, narı bol ve Filistin'deki Remle'ye benzer bir şehirdir.:. (s. 358) Burası Deylemler ve Sâmânî Türkleri tarafından devamlı tahribedilir. Abaskun deniz kıyısında kurulu, etrafında tuğladan suru bulunan bir şehirdir. Camisi çarşıda, nehri şehrin kıyısındadır. Burası Cürcan'ın limanı ve yolcuların işledikleri bir yerdir. Herî, Abaskun'dan sonra daha küçük bir deniz şehridir. Halkı azdır. Ahur ise Dihistan rustâkının şehridir. Ribât'a giderken yolun sağında kalır. Köylerin ortasında ve uzaktan görünen bir minâresi vardır. Dihistan köylerinin toplamı 24'tür. Burası Cürcan'ın en büyük âmilliklerindendir. Ribât çöllerin kıyısında bulunup sultan tarafından suru tahribedilmiştir. Suru 3 kapılıydı. Şehir mamur, zarif, (s. 359) güzel, mescidleri, parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. Camisi yoktur. Eski mescidinde ağaçtan direkler bulunur. Aydınlık bir mescid olup şehrin aşağısında Dendânekan'a benzer bir yerdedir...

[Hazarlar ve Bulgarlar] :

(s. 360) ... Etil Hazar denizine uzanan bir nehrin üzerinde kurulmuş büyük bir kasabadır (merkezdir). Bu nehre de Etil denir. Şehir bu nehre nisbetle Etil adını almıştır. Nehrin denizle bitiştiği yerdedir. Şehrin etrafında ve içinde ağaçlar vardır. Burada müslümanlar çoktur. Hükümdarları yahudi idi. Onun kendine has merasimleri, müslüman, yahudi, hıristiyan ve putperest kadıları (hâkimleri) vardı. (s. 361) İşittiğime göre, Me'mûn Cürcâniyye'den onlar üzerine sefer yapmış, ülkelerini zaptetmiş, hükümdarlarını İslâmiyet'e dâvet etmiştir. Daha sonra, Rumlardan (Avrupalılardan) Rusların onlar üzerine sefer yaptıklarını ve ülkelerini elegeçirdiklerini duydum. Etil büyük bir şehir olup etrafında sur vardır. Şehrin evleri dağınık olup Cürcan kadar veya daha büyüktür. Evleri çadırlardan, ahşap yapılardan, keçe çadırlardan, hârkâhlardan meydana gelmiştir. Pek azı kerpiçtendir. Hükümdarın sarayı tuğladan olup dört kapısı vardır. Biri nehir tarafına açılır. Buradan gemilere geçilir. Diğeri kırlara açılır. Bu kırlar sert ve kuraktır. Orada yiyecek ve meyve bulunmaz. Onların ekmekleri el-esîr (pirinç = الاثير), katıkları balıktır.

Bulgar iki kısma ayrılmıştır. Evleri ağaçtandır. Burada gece çok kısadır. Cami şehrin çarşısındadır. Bulgarlar müslüman olalı beri gazâ yaparlar. Çarşısı Etil nehri kıyısındadır. Göle, nehre şehirden daha yakındır. Suvâr da bu nehir üzerindedir. Bunların binaları hârkâhlardır. Ziraat sahaları geniş, ekmekleri boldur. Hazar bozkırlar tarafında başka bir nehir üzerindedir. Ve nehrin bir tarafındadır. Burası bahsettiğimiz şehirlerin en genişi ve temizidir.

Halkı şehirden deniz kıyısına göçmüşlerdi. Şimdi geri dönmüşler, yahudi iken müslüman olmuşlardır.

Semender deniz kıyısında, Hazar nehriyle Bâb el-Ebvâb arasında büyük bir şehirdir. Evleri çadırdır. Halkının çoğu hıristiyan olup yumuşak huylu ve insancıldırlar. Yalnız, hırsızdırlar. Burası Hazar şehrinden daha geniştir. Geniş bostanları ve bağları vardır. Evleri dallarla örülmüş ağaçlardandır. Evlerinin damları kubbemsi olup şehirde çok sayıda cami vardır. Hazar denizi çok derin karanlık ve vahşidir. Burada yolculuk yapmak Bahreyn'de yolculuk yapmaktan güçtür. (s. 362) Bu denizden balıktan başka bir şey çıkarılmaz... Ye'cûc ve Me'cûc Seddi Hazar'dan iki ay kadar ötededir.

Zü'l-Karneyn Seddi : Bu seddin hikâyesini İbn Hurdâdbih'in eserinde ve diğer kaynaklarda aynı tarzda okudum. Hikâyenin sözü ve senedi İbn Hurdâdbih'e âittir. Zirâ o, Halife'nin veziridir. Onun hazinesinde (kütüphânesinde) saklı bilgileri elde etmeye herkesten daha muktedirdir. O şöyle dedi: Bana Sellâm el-Tercümân şöyle haber verdi:

"Halife el-Vâsik-billâh rüyasında, Zü'l-Karneyn'in bizimle Ye'cûc ve Me'cûc arasında inşâ ettiği seddin açılmış olduğunu gördü. Bana 'Git Sedd'i gör ve haberini bana getir' dedi. Daha önce el-Vâsik müneccim (astronom) Muhammed b. Mûsâ el-Harezmî'yi Hazarların hükümdarı Tarhân'a göndermişti. Onun yanına 50 adam vermişti. Halife bana 50 000 dinar, kendi diyetim olarak da 10 000 dirhem verdi. Yanımdaki 50 adamdan her birine 10 000 dirhem ve bir yıllık yiyecek verdi. Benim yanıma, yiyecekleri ve suları taşıyacak 200 katır verdi. Sâmarrâ'dan elimizde el-Vâsik'ın bizim gönderilmemize dâir mektubuyla Tiflis'te bulunan Ermenistan valisi İshâk b. İsmâîl'in yanına hareket ettik. Yanına varınca, İshâk da bizim için el-Serîr (Avarlar) hükümdarına mektup yazdı. Onun yanına varınca, o da el-Lân (Alan) hükümdarına mektup yazdı. Sonra, el-Lân hükümdarı Fîlân-şâh'a, Fîlân-şâh Hazarların hükümdarı Tarhan'a mektup yazdılar. Tarhan'ın yanında bir gün bir gece kaldıktan sonra bizim yanımıza beş kılavuz verdi. Onun bulunduğu yerden 26 gün yürüdükten sonra siyah ve kokuşmuş topraklı bir yere vardık. Buraya girmezden önce (s. 363) koklamak için yanımıza sirke almıştık. Bu toprakta 10 gün yürüdükten sonra harabolmuş şehirlere vardık. Burada da 27 gün yürüdük. Bu şehirlerin ne olduğunu sorduk. Bize, Ye'cûc ve Me'cûc'un bu şehirleri yağmalayıp harabettiğini söylediler. Sonra, bir geçidinde Sedd'in kurulu bulunduğu dağın yakınında bulunan şehirlere vardık. Bir de ne görelim. Bu kalelerde Arapça ve Farsça konuşan bir kavim var.

Bunlar Kur'ân okuyorlar, mescidleri ve mektepleri var. Bizim nereden geldiğimizi sordular. Biz, onlara Halife'nin elçileri olduğumuzu söyledik. Hayrette kalıp. 'Halife!' diyorlardı. Biz de 'Evet.' dedik. Onlar 'Halife ihtiyar mı, genç mi?' dediler. 'Gençtir.' dedik. 'Nerede oturur?' dediler. Biz de 'Irak'ta, Sâmarrâ denilen bir şehirde oturur.' dedik. Onlar 'Bunu hiç duymadık.' dediler. Bundan sonra, yeşilliği bulunmayan düz ve çıplak bir dağa vardık. Bir de ne görelim. Dağ genişliği 150 zirâ kadar bir vâdi ile kesilmiş. Vâdinin iki tarafındaki tepelerin yamacına iki dirsek kapı sütûnu inşâ edilmiş, Her sütûnun genişliği 25 zirâ. Sütunların kapının altında kalan kısmı yerin içinde 10 zirâ. Bu sütunların yüksekliğinin tamamı 50 zirâ olup bakırla kaplı demirden kerpiçle inşâ edilmiştir. İki tarafı bu sütunların üzerine yerleştirilmiş 120 zirâ uzunluğunda bir derbend (sedd) var. Bu sedd iki sütûna 10 zirâ uzunluğunda, 5 zirâ genişliğinde kaynaştırılmış. Seddin üzerinde üzeri bakırla kaplı aynı demir kerpiçle inşâ edilmiş bir bina var. Bu bina gözün alabildiği kadar yüksek. Binanın üzerinde demirden şerefeler bulunuyor. Her şerefenin bir yanında iki boynuz (çıkıntı) var. Bu iki boynuz birbirine doğru eğilmiş. Ayrıca iki kanatlı kilitli demir bir kapı bulunuyor. Her kanadın genişliği ve yüksekliği 50'şer zirâ. Kalınlığı 5 zirâ. Sedd'e ilişik kapı kanatlarının ayakları da kanatlar kadar yüksek. Kapı üzerinde yuvarlak, 7 zirâ uzunluğunda, 1 kol genişliğinde bir kilit var. Kilidin yeri yerden 25 zirâ yukarıda. Kilidin üzerinde 5 zirâ genişliğinde anahtar kovuğu var. Bu kovuğun uzunluğu bir kilitin uzunluğundan daha fazla. Kilidin kulpunun girecek yerlerinden (قفيزاه) her biri iki zirâ. Anahtar kovuğunun üzerinde (s. 364) 1,5 zirâ uzunluğunda asılı bir anahtar var. Anahtarın 12 dişi bulunuyor. Her diş bir el gibi. Bir zincire çok büyük havanlar (çanlar) asılı. Havanların uzunluğu, 8 zirâ, yuvarlaklıkları 4 karış büyüklüğündedir. Zincirin asılı olduğu halka mancınığın halkaları gibi. Dirseklerin altındaki kısımlar dışında kalan kapı eşiğinin genişliği 10 zirâ, yüksekliği 100 zirâdır. Eşiğin dışta kalan kısmı 5 zirâ. Bütün bu uzunluklar Sevâd zirâına göredir. Bu kalelerin kumandanı her hafta 10 süvari ile çıkar. Her süvarinin yanında demirden bir mirzebe (demir sopa) vardır. Her sopanın ağırlığı 50 batman kadardır. Kapının arkasındakiler muhafızlar bulunduğunu anlasınlar, kendileri de Ye'cûc Ve Me'cûc'un kapıda bir şey yapıp yapmadığını öğrenmek için, muhafızlar ellerindeki sopalarla kapıya üçer defa vururlar. Arkadaşlarımız kilide vurunca kulaklarını koyarak dinlediler. Ye'cûc ve Me'cûc'un uğultuları duyuldu. Bu yere yakın bir mevkide 10x10 fersah genişliğinde büyük bir kale var. Kapının iki yanında da her birinin genişliği 100 zirâ miktarı iki kale vardır. Bu iki kalenin kapıları üzerinde iki

ağaç bulunur. İki kale arasında tatlı bir su kaynağı bulunur. Bu kaleler arasında Sedd yapılırken kullanılan demir kazanlar, kepçeler vardır. Her bir sacayağı üzerinde sabun kazanı gibi 4 kazan bulunur. Burada pastan birbirine yapışmış demir kerpiçler görülür.

Burada bulunanlara Ye'cûc ve Me'cûc'dan kimseyi görüp görmediklerini sorduk. Bir defa şerefelerin üzerinden bazılarını gördüklerini, siyah bir rüzgâr esip onları kendi ülkeleri tarafına attığını söylediler. Bize 'Her adam 1,5 karış kadardı.' dediler. (s. 365) Sonra, kılavuzlar bizi Horasan tarafına getirdiler. Semerkand'ın 7 fersahlık ötesine çıktık. Kalelerin sahipleri bize yetecek kadar azık vermişlerdi. Daha sonra, gelip Halife el-Vâsik'a durumu bildirdik.".

Bu hikâye Sedd'in Endelüs'te olduğunu söyleyenlerin iddialarını yalanlar[81].

[Maverâünnehre Komşu Türkler] :

(s. 274) Çiğil Taraz'dan bir (s. 275) sayha (ünleme) ötede küçük bir kasabadır. Şehrin kalesi ve kale dışında suru vardır. Câmisi çarşısındadır. Barsahân doğu tarafta, iki sayha (ünleme) uzaklıktadır. Kalesi harap olmuştur. Camisi çarşıdadır. Behlû, Barsahân'dan daha büyük, Çiğil'in yarım fersalı solunda, 5 rıstâkı, suru olan bir şehirdir. Camisi çarşılardadır... Tekâbkas büyük bir şehir olup halkının yarısını kafirler teşkil eder. Bu üç şehir (Şilcî, Sûs, Tekâbkas) gümüş madenleri dağlarına yakındır. Kûlân müstahkemdir. Câmisi vardır. Halkı azalmıştır ve Taraz yolu üzerindedir... Urdu küçük bir yerleşme merkezidir. Burada Türkmenlerin hükümdarı oturur. İsbîcâb sâhibine hediyeler gönderir. Buranın etrafında kale ve su dolu hendek vardır. Hükümdarın evi surun içindedir. Harân halkının çoğu kâfirdir. Sultanı ise müslümandır. Şehrin bir kalesi ve dihkân (ağa) nın oturduğu bir suru vardır... (s. 276-282)... Avşar Türkler tarafında bostanları çok büyük bir şehirdir. Köy sayılır...

[Harezm] :

(s. 283-285) İranlıların hükümdarı "Oraya Harezm adını verdim." dedi. Orada yerleşenlerin arasına 400 Türk câriyesi getirilmesini emretti. Bu güne kadar Harezmlilerde Türklere benzerlik kalmıştır... Onlara "Niçin ba-

[81] Öyle anlaşılıyor ki, çeşitli bölgelerdeki eski kavimler ve Müslümanlar Ye'cüc ve Me'cüc rivâyetini kendilerine göre yorumlamışlardır.

şınız başka insanların başına benzemiyor?" diye sordum. Onlar "Bizim atalarımız üç şey yaparak diğer ülkelerin halklarına üstün geldiler. Bunlardan biri şudur: Onlar Türklere karşı gazâ yapar, onları esir ederlerdi. Bu sebepten onlarda Türklere benzerlik vardır. Bunlar Türklerden ayırd edilemiyorlardı. Çoğu defa, İslâmiyet'e girdikleri halde (s. 286) esirler arasında satılıyorlardı. Bunun üzerine, kadınlarına çocuklar doğunca başlarının iki tarafına kum torbaları sarmalarını, böylece başlarının yassılaşmasını emrettiler. Bundan sonra esir olarak satılmaz oldular. Esir olarak satılanlar da kendi ülkeleri Harezm kûresine gönderildiler. İkinci özellik, tüccarlar ülkelerinden çıkarmasınlar diye dirhemlerini 4 dânek yaptılar. Bu sebeple günümüze kadar ülkemize gümüş getirilir, dışarı çıkarılmaz. Üçüncüsünü ise unuttuk." dedi.

Bil ki, doğuda Harezm'in özelliği batıdaki Sicilmâse gibidir. Harezm kûresi 80x80 fersah genişliğinde olup evleri birbirine bitişik, nehirleri (kanalları) bol, balık ve koyun kaynağı, Oğuzların ve Türklerin gelip gittikleri yerdir. Merkezi Kât'tır...

IV. Ebû Hâmid el-Endelüsî el-Gıranâtî, *Tuhfet el-elbâb,* nşr. Gabriel Ferrand, JA, Juillet-Septembr 1925

[Saksın] :

(s. 115) ... Hazar denizine Etil adında büyük bir nehir dökülür. Bu nehir Bulgar ülkesinin ötesinden Karanlıklar Denizi tarafından gelir. Dicle'nin 100 misli kadar veya daha fazla büyüklükte bir nehir olup bu nehirden denize 70 kol ayrılır. Her kol Dicle nehri gibidir. Bu nehirden Saksın yanında büyük bir nehir teşekkül eder. Kışın bu nehir donar, zemin gibi sert olur. Üzerinde insanlar, atlar, develer, arabalar v.s. hayvanlar yürür. Bu nehrin genişliği 1840 küsûr adımdır. Bu nehirde çeşitli balıklar bulunur. Her balık çeşidi diğer çeşide benzemez...

(s. 116) 525 yılında Saksın şehrine girdiğimde etrafımda âlimler ve diğer sınıflardan insanlar toplandı., Bunlar arasında zayıf ve eski elbiseli bir ihtiyar vardı. Bu adam önüme 40 miskâl ağırlığında altın bir bilezik atıp "Bu bileziği ne yapayım." dedi. Ben de "Bunu ne yapacağını bilemem. Kuyumcu değilim ki, bunu ne yapacağını bileyim." dedim. O da bir tassûca (2 habbeye) bir balık satın aldım. Bu bileziği o balığın karnında buldum." dedi. Ben "Başkalarına göster." dedim. O da "Üç senedir asâma bağlayıp onu halka gösteriyor, câmilerde, çarşılarda, evlerde, yollarda, hükümdarların meclislerinde gezdiriyorum." dedi. Ben "Onu kendin al. Helâl maldır. Kendi ihtiya-

cın için harca." dedim. İhtiyar benim sözüme kızdı. "Vâllahi beni onun parasını yerken göremezsin." dedi. "Bunu niçin söylüyorsun?" diye sorduğumda, (s. 117) "Ben sanatkâr bir adamım. Ayakkabı yapıp kendime yetecek şeyleri temin ediyorum." dedi. Bunun üzerine, "Bununla Türklerin ellerindeki esirleri kurtar." dedim. İhtiyar sevindi. "Allah iyiliğini versin. Başımdan bir gâileyi attın." dedi. Ben "Burada sana bu gibi şeyleri emreden ilim sahipleri yok mu?" dedim. O da, burada 'Onu bize ver. Biz onunla ne yapacağımızı biliriz.' diyen ilim sahipleri var. Onlar böylece, bunu yemek istiyorlar." dedi.

[Bulgarlar] :

Bulgar şehrinde şunu işittim: Bulgar kuzeyde İslâm ülkelerinin sonunda ve Saksîn'ın 40 gün kadarlık yukarısındadır. Orada, yazın gündüzler 20 saat, geceler 4 saat, kışın geceler 20 saat, gündüzler 4 saat olur. Orada o kadar soğuk olur ki, birinin yakını öldüğü zaman 6 ay onu gömemez. Zira, yer demir gibi donar: Mezar kazılamaz. (s. 118) Orada bir çocuğum öldü. Bu zaman kışın sonuydu. Onu gömemedim. Çocuğun ölüsü 3 ay evde kaldıktan sonra gömdüm. Ölünün cesedi taş gibi donmuştu.

Bulgar ülkesinden Veysuvâ (Vîsû) denen kâfir ülkelerine tüccarlar gider. Makbul kunduz derileri oradan gelir. Bulgarlar, Azerbaycan'da mızrak olarak kullanılan ve cilâsız olan kılıçların 4 tânesini bir dinardan satın aldıktan sonra, bu kılıçlara defalarca su verirler. Bu temreni (mızrağı) iple astıkları zaman vurulunca çok tınlama yapar. Vîsûların bunlar işlerine yarar, Bulgarlar bu mızrakları Vîsûlara götürerek kunduz derisiyle değişirler. Vîsûlar da bu kılıçları Karanlıklar Denizi'ne bakan komşu ülkelere götürerek tânesini bir samur derisine satarlar. Oranın insanları bu mızrakları Karanlıklar Denizi'ne atarak dağ gibi balıklar çıkarırlar. Bu balıkları yemek için bir kaç misli büyük balıklar takip eder. Kendini karaya yakın bir yere atınca geri dönemez. Oranın halkı gemilerle denize girerek karaya oturan balığın etlerini aylarca keserler. Evlerini onun etiyle doldururlar. Ve bunları saklarlar. Bunlardan bol miktarda pastırma yaparlar, yağını biriktirirler. Bazan deniz kabarır bu büyük balık geri döner. Bazan bu büyük balığın , etiyle 100 000 veya daha f'azla ev doldurulur. (s. 119) Balık küçük olunca.... (s. 120) Söylendiğine göre, Zü'l-Karneyn Ye'cûc ve Me'cûc'a Bulgarlar üzerinden gitmiştir.

(s. 132) ... 530 yılında Bulgar şehrinde Âd neslinden uzun bir adam gördüm. Uzunluğu 7 zirâdan fazlaydı. Dankâ diye isimlendiriliyordu. İnsanın deve yavrusunu koltuğunun altına aldığı gibi, atı koltuğunun altına alıyordu. Kuvvetinin çokluğundan atın ayaklarını eliyle kırar, derisini ve damarlarını

bakliyâtın kabuğu gibi yırtardı. Bulgar hükümdarı onun için araba üzerinde taşınan bir zırh ve bir miğfer yaptırmıştı. Miğfer kazan gibiydi. Harp olunca bu adam meşe ağacından bir merteği sopa gibi tutarak harbederdi. Bu mertekle file bile vursa öldürürdü. Bu adam mütevazi ve hayır sever bir kişiydi. Bana rastlarsa selâm verir, merhaba der ve hürmet ederdi. Başım onun böğrüne ulaşırdı. Bulgar şehrinde onun girebileceği derecede geniş kapılı tek bir hamam vardı. Bu hamama giderdi. İnsan azmanıydı. Ben onun gibi bir kişi görmedim. Onun kadar uzun bir de kız kardeşi vardı. Bu kadını defalarca Bulgar şehrinde gördüm. Bulgar şehrinde kadı olan Ya'kûb b. el-Nu'mân bu uzun kadının kocasını öldürdüğünü bana söyledi. (s. 133) Bu kadının kocasının adı Adem imiş ve Bulgarların en kuvvetlilerindenmiş. Kadın onu bağrına basmış, kaburgaları kırılıp hemen ölmüş.

(s. 212)... Fasıl: yün (kürk) bakımından ülkelerin hususiyetlerini zikredelim. Kırgız sincapları, Bulgar samurları, Hazar tilkileri, Herat pelikanları, Tokuzoğuz kamâkunları meşhurdur.

(s. 236) (Buradan itibâren Kazvînî'nin *Asâr el-bilâd* adlı eserinden alınan bazı pasajlardır.)... Mûğân, Azerbaycan'da Erdebîl'den Tebrîz'e giderken yolun sağında kalan, köyleri ve otlakları bulunan geniş bir vilâyettir. Burası sıcaktır. Azerbaycan'ın tamamı soğuktur. Buranın toprağı münbit ve otu bol olduğu için Türkmenlerin kışlağıydı. Şimdi Türkmenler oradan ayrılmış, orayı Tatarlar kışlak edinmişlerdir. Ebû Hâmid el-Endelüsî "Orada büyük bir kale gördüm. Oranın bir çok rustâkı vardır... (s. 237) Etrafında sayısız Türkmen kabilesi yaşar. Bulgar ile Kostantıniyye arasında iki aylık yol vardır. Bu iki şehrin hükümdarları arasında harp hüküm sürer. Bulgar hükümdarı kalabalık orduyla gelip Kostantıniyye ülkesini yağmalar. Şehir onlardan suru sâyesinde korunur." der[82].

Ebû Hâmid el-Endelüsî der ki: "Bulgar şehrinde gündüzler 20 saate ulaşır, geceler 4 saat kalır. Gündüzler kısaldığı zaman bunun tersi olur. Onların ülkesinde soğuk çok şiddetli olur. Hemen hemen yaz-kış onların toprağından kar eksik olmaz.

Ebû Hâmid el-Endelüsî şöyle anlatır: "İyi (dindar) bir adam Bulgar şehrine geldi. Bu sırada şehrin hükümdarı ve karısı hayattan ümitlerini kesmişler hasta yatıyorlardı. Bu adam onlara 'Sizi tedâvi edersem dinime girer mi-

[82] Burada Tuna Bulgarları'ndan bahsediyor. Bundan önce ve sonra ise Volga Bulgarları'ndan bahsetmektedir.

siniz?' dedi. Onlar da, 'Evet.' dediler. Onları tedâvi etti. Onlar da İslâm dinine girdiler. Onlarla beraber bu havalinin halkı da müslüman oldular. Hazar hükümdarı bunu duyunca büyük bir orduyla onlar üzerine sefer yaptı. Zikredilen iyi kişi 'Korkmayın. Ona karşı hücun edin. Allâhü ekber, Allâhü ekber deyin.' dedi. Onlar bunu yaptılar. Hazar hükümdarını yendiler. Bunun üzerine, Hazar hükümdarı onlarla anlaşma yaptı. Onlara 'Ben sizin ordunuzda kır atlar üzerinde büyük adamlar gördüm. Askerlerimi öldürüyorlardı.' dedi. Dindar kişi 'Onlar Allah'ın askerleridir.' dedi. Zikredilen adamın adı Balâr idi. Bu kelimeyi arapçalaştırdılar "Bulgâr" dediler. el-Kâzı'l-Bulgârî *Bulgâr Tarihi* adlı eserinde böyle der. Bu kadı İmâm el-Harameyn'in arkadaşlarındandı (veya onun görüşünü benimseyenlerdendi). Bulgar hükümdarı şiddetli soğuğa rağmen kâfirlere karşı gazâ yapar, onların kadınlarını ve çocuklarını esir alır. Bulgar halkı insanların soğuğa en dayanıklılarıdır. Bunun sebebi, yediklerinin çoğunun bal, kunduz ve, sincap eti olmasıdır.

Ebû Hâmid el-Endelüsî'nin anlattığına göre, Bulgar ülkesinde Hûd Peygambere iman edip kuzeye kaçan Âdlıların neslinden bir adam vardı. Bu adamın boyu 7 zirâdan fazlaydı. Uzun adamlar onun böğrüne kadar geliyordu. Kuvvetli bir kişiydi. (s. 238) Atın ayağını eliyle kırardı. Onun eliyle kırdığını başkaları baltayla kıramazlardı. Bu adam Bulgar hükümdarının hizmetindeydi. Hükümdar onu yakın adamları arasına katmış, ona göre bir zırh ve büyük bir kazan kadar miğfer yaptırmıştı. Bu adamı harplere beraberinde araba üzerinde götürürdü. Zira, deve onu götüremezdi. Yürüyerek yorulmaması için, harbe araba üzerinde gider, eline uzun bir ağaç alarak yaya harbederdi. Tek bir kişi onun kullandığı sopayı taşıyamazdı. Bu ağaç onun elinde asâ gibi kalır, Türkler onun geldiğini görünce korkarlar, kaçarlardı. Bununla beraber nâzik, namuslu ve iyi bir kişiydi...

Ebû Hâmid şöyle der: "Genişliği iki karış, uzunluğu dört karış büyüklüğünde bir diş gördüm. Bir kafatası kubbe gibiydi. Orada toprağın altında fil dişi kadar, kar gibi beyaz, 200 menn ağırlığında dişler bulunur.

Bunların hangi hayvana âit oldukları bilinmez... Bu dişler Harezm'e götürülür[83]. Bulgar ülkesinden Harezm'e devamlı kâfileler gelir gider. Yalnız kervan yolu Türklere âit bir vâdiden geçer. Harezm'de bu dişler pahalı olarak satın alınır, fil dişinden olduğu gibi bunlardan taraklar, hokkalar v.s. yapılır. Hattâ, bu dişler fil dişinden de sert olur, hiç bir zaman kırılmaz."

[83] Bunlar hutüvv denen mamut dişleridir.

Anlatılan enterasan şeylerden biri de şudur: Vîsû ve Yura halkı Bulgar ülkesine girince, yaz ortası dahi olsa hava soğur, kış gibi olur. Ekinler bozulur. Bu husus Bulgarlar arasında meşhurdur. Bu sebeple, zikredilen ülkelerin halkından kimsenin Bulgar'a girmesine müsâade etmezler.

Bulgar ülkesinde, başka bir yerde görülmeyen bir çeşit kuş vardır. Ebû Hâmid "Bu uzun gagalı bir kuştur. Üst gagası 6 karış sağa, 6 karış sola çıkmıştır. Lâmelif gibidir. Bir şey yerken bu çıkıntılar kapanır. (s. 239) Anlatıldığına göre, bu kuşun eti böbrek ve mesâne taşına karşı iyi gelir. Bu kuşun yumurtası kar veya buz üzerine düşerse ateş gibi onu eritir.

Yûra, Karanlıklar Denizi'nin yakınında bir ülkedir. Ebû Hâmid el-Endelüsî tüccarlardan biri bana şöyle anlattı der: "Onların ülkesinde yazın gündüzler çok uzundur. Hattâ, 40 gün kadar hiç güneş kaybolmaz. Kışın ise geceler çok uzundur. Oraya karanlıklar yakındır. Anlatıldığına göre, Yûra halkı bu karanlığa ışıkla giderler Yûra halkının ekinleri ve sağılan hayvanları yoktur. Ülkelerinde çok orman vardır. Bu ormanlardaki hayvanları, deniz, nehir gibi yerlerdeki balıkları avlayarak geçinirler. Onlara giden yolda dâima kar bulunur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKLER HAKKINDA KISA VE DAĞINIK BİLGİ VEREN ESERLER

I. İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* nşr. de Goeje, Leyden 1967 (ikinci baskı)

(s. 28) Cuvîket'ten Taraz'a 3 fersah, İsbîcâb'tan Taraz'a 26 fersahtır. Sonra, Kûyket'e 7 fersah, oradan Kimak hükümdarının bulunduğu yere 80 günlük yoldur. Bu yolda yiyecek götürülmesi gerekir. Taraz'dan Aşağı Nûşcân'a 3 fersah, oradan Kasrâbâs'a 2 fersahtır. Burası Germiyye denen yer olup Karlukların kışlağıdır. Halaçların kışlağı da buraya yakındır. Oradan Kûlsûb'a 4 fersah, oradan Çûlsûb'a 5 fersah, aradan yeşil bir saha olan Kûlân'a 4 fersahtır... (s. 29) Oradan büyük bir köy olan Eberkî 'ye 4 fersah, oradan Esbere'ye 4 fersah..., oradan Çûl'a 4 fersah, oradan büyük bir köy olan Sârığ (شارغ)'a 7 fersahtır. Oradan Türklerin Hâkânı'nın şehrine 4 fersah, oradan Nevâket'e 4 fersah, oradan Kubâl'a 3 fersah, oradan Çin hududunda bulunan Yukarı Nûşcân'a kafilelerle merâlar arasından 15 günlük yoldur. Bu son mesâfe Türklerin postasıyla 3 günlük yol tutar...

(s. 30) Semerkand'tan Ferğana'ya 53 fersahtır... Sonra, Kubâ şehrine 10 fersah, oradan Uş şehrine 10 fersah, oradan Kûtegîn'in şehri Özkent'e 7 fersahtır... Yukarı Nüşcân'dan Tokuz Oğuzların Hâkânı'nın şehrine büyük köylerden ve verimli araziden (s. 31) geçerek 3 aylık yoldur. Bu şehrin halkı Türktür. İçlerinde ateşe tapan mecûsîler, Zındıklar (Mânî dininde olanlar) vardır. Hâkân demirden 12 kapısı bulunan büyük bir şehirde oturur. Bu şehrin halkı zındıktır. Tokuz Oğuzların solunda Kimaklar, ön tarafında 300 fersahlık mesafede Çin bulunur. Tokuzoğuz Hâkânı'nın sarayı üzerinde, 5 fersah mesafeden görülen ve 100 adam alabilen altından bir çadır vardır. Kimakların hükümdarı çadırlarda oturur, otlaklarda dolaşır. Taraz ile onun ülkesi arası çöllerden geçen 81 günlük yoldur.

Türklerin ülkeleri şunlardır: Tokuz Oğuzlar, bunların ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Çin ve Tibet'e, Harluhlara, Kimaklara, Oğuzlara, el-Cifr'e (Çağrı olması muhtemeldir), Peçeneklere, Türkişlere, Ezgişlere, Kıpçaklara, Kırgızlara komşudurlar. Kırgızlarda misk bulunur. Karluklar, Halaçlar [....] Halaçlar nehrin beri tarafındadırlar. Fârâb'a gelince, burada Müslümanların ve Karluk Türklerinin ordugâhları (مَسلحة) vardır. Bütün Türk şehirlerinin sayısı 16 dır.

(s. 34) Şûman'dan Başgırd (Vaşcird)'a 4 fersahtır. Oradan Râşt'a 4 günlük yoldur. Râşt bu taraftan Horasan'ın ucudur. Bu şehir iki dağ arasında olup yağma için Türklerin giriş yeridir. Fazl b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek bu girişe bir kapı yaptırdı... (s. 37) Başgırd 1000 dirhem..., Kâbul 2 000 500 dirhem, Oğuz köleleri için 2 000 dirhem haraç alınırdı ki, ceman 600 000 dirhem eder..

(s. 40)... Cürcân hükümdarına Sûl..., Türk hükümdarlarına Heylûb Hâkân, Cebgûye Hâkân, Şâbe Hâkân, Mânûş Hâkân, (s. 41) Fîrûz Hâkân gibi adlar verilir. Küçük Türk hükümdarlarına Tarhân, Nîzek, Kûrtegîn, Temrûn, Gûzek, Suhrâb, Fûrek denir.

(s. 57) Kazvin'e bağlı şehirlerden biri de Medînet el-Mubârek'tir..: (s. 69) Çin toprakları Büyük Okyanus'tan, batıda Tibet, Türkler. ve Hindistan'a kadar uzanır..... (s. 124) Semender şehri el-Bâb (Derbend)'in arkasındadır. Buraları Hazarların elindedir... Hazarların şehirleri Hanbalıg, Belencer ve el-Beyzâ'dır.

(s. 153-154'te) Yahudi ve Rus tüccarlarının karada ve denizde Atlas Okyanusu'ndan Hindistan ve Çin'e kadarki yaptıkları ticâretten ve tâkibettikleri yollardan bahsedilir).... (s. 154) Ruslar Danus nehrine girerlerse Hazarların Hamlîc (Hanbalığ) şehrine uğrarlar. Şehir sahibi onlardan vergi alır. Oradan Hazar denizine çıkarlar. Bu denizin etrafındaki ülkelere uğrarlar... Bazan ticâret mallarını Cürcân'dan develere yükleyip Bağdad'a gelirler. Slâv hizmetçiler (köleler) onlara tercümanlık yapar. Onlar hıristiyan olduklarını söyleyip cizye öderler... Onların karada tâkibettikleri yola gelince, (s. 155) Bazan, Endelüs ve Tanca'dan hareketle Kuzey Afrika-Şâm-Bağdad-Fars-Kirman-Sind-Hind ve Çin yolunu tâkibederler. Bazan Orta Avrupa'dan Slâv ülkelerine, oradan Hazarların Hanbalığ şehrine, oradan Hazar denizine, oradan Belh'e ve Mâverâünnehr'e, sonra Tokuzoğuz yurduna, sonra Çin'e ulaşırlar. (Bu ticaret yolu ve burada işleyen Yahudiler ve Ruslar hakkında İbn el-Fakîh, s. 270-271 de de bilgi verilir).

(s. 155) Burada *İskutiyâ* (İskit ülkesi), Ermeniyye, Horasan, Türk ve Hazar ülkeleri yer alır (ayrıca bk. İbn el-Fakîh, s. 7).

(s. 1.78) Tarâz-âb nehrinde Türk ülkesinden Çin'e kadar büyük ticâret gemileri işler.

Ye'cûc ve Me'cûc Seddi ve Sellâm el-Tercümân'ın seyâhati (s. 162)

II. Ya'kûbî, *Kitâb el-büldân*, nşr. de Goeje, Leyden 1892

Sâmarrâ'nın Kuruluşu;

(s. 255) Ca'fer el-Huşşekî bana şöyle haber verdi: Mu'tasım, ağabeyisi Me'mûn zamanında Semerkand'a Nûh b. Esed'in yanına Türk kölesi satın almak için adam gönderirdi. Ben her sene ona bir miktar köle getirirdim. (s. 256) Böylece, Me'mûn'un sağlığında onun 3000 kadar Türk memlûkü (gulâmı) toplandı. Hilâfet kendisine geçince Türkleri toplamakta ısrar etti. Bağdad'ta halkın elinde bulunan Türk kölelerinden bir kısmını satın aldı. Bağdad'ta satın aldığı köleler arasında Nu'aym b. Hâzim, Ebû Hârun b. Nu'aym'in memlûkü Eşnâs, Sellâm b. el-Ebras'ın memlûkü İnâk, Âl el-Nu'aym'in memlûkü zırhçı Vasîf, Zü'l-Riyâseteyn el-Fazl b. Sehl'in memlûkü Sîmâ el-Dimaşkî vardı. Arapça bilmeyen bu Türkler hayvanlarına binip koşturdukları zaman sağlarındaki ve sollarındaki halka çarpıyorlar, ayak takımı onların üzerine hücum edip bazılarını dövüyor, bazılarını öldürüyorlardı. Kanları heder oluyor, kendilerine tecâvüz edenlere bir şey yapamıyorlardı. Bu durum Mu'tasım'ın canını sıktı. Bağdad'tan çıkmaya karar verdi. (s. 257) Sonra, avlanmak için çıktı. Gezerken Sâmarrâ'nın bulunduğu yere vardı...

(s. 258) ... Sâmarrâ'yı inşâ ederken Türklerin kesimlerini (iktâlarını) bütün diğer insanların kesimlerinden ayırdı. Onları başkalarından ayrı yerlerde yerleştirdi. Müvelledlerden (Arap-Acem melezi olanlar) hiç bir gurupla düşüp kalkmıyorlar. Onlara sâdece Ferganalılar komşu oluyordu. Eşnâs ve adamlarına el-Kerh denilen kesimi ayırdı. Onun yanına, bazı Türk kumandanları ile devlet adamlarını verdi. Ona mescidler ve çarşılar yapmasını emretti. Hâkân Urtuc (Artuk)'a ve arkadaşlarına el-Cevsak el-Hâkânî'yi takip eden yerleri ayırdı. Adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşir-neşir olmalarına izin vermemesini emretti. Vasîf ve adamlarına el-Hayr denilen yerden sonraki kesimi ayırdı. Burada uzun bir duvar inşâ ederek adına el-Hayr Duvarı dedi. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların kesimleri

(iktâları) çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle ve uzun mahallelerle ayrıldı. Kesimlerinde ve mahallelerinde onlarla düşüp-kalkan yabancı kimse bulunmuyordu. (s. 259) Sonra, Türk câriyeler satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledlerle (melezlerle) evlenmelerini ve sihriyet kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten. sonra birbirleriyle evleneceklerdi. Türklerin câriyeleri için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını dîvanlara (maaş defterlerine) kaydettirdi. Bu Türklerden hiç biri karısını boşayamıyor ve ondan ayrılamıyordu.

Eşnâs el-Türkî için şehrin en batı kesimini ayırınca, adamları için de onun yanında yer ayırdı. Bu yere Kerh adını verdi. Eşnâs'a tüccarların ve başka yabancıların onlarla komşu olmalarına mâni olmasını, müvelledlerle arkadaş olmalarına müsâade etmemesini emretti...

(s. 262) Sâmarrâ'nın dördüncü caddesi Bergamış el-Türkî caddesi adını taşıyordu. Burada Türklerin ve Ferganalıların kesimleri bulunuyordu. Türklerin mahalleleri ayrı, Ferganalıların mahalleleri ayrıydı. Türkler kıble (güney) taraftaki mahallelerde, Ferganalılar onların hizasında kuzeydeki mahallelerde oturuyorlardı. Her mahalle birbirinin hizasındaydı. Onlara kimse karışmıyordu. Türklerin evlerinin ve kesimlerinin doğudaki en uç kısmı Hazarların kesimleriyle sona eriyordu. Bu cadde sonraları Vasîf ve adamlarına geçen Afşîn'ın iktâlarının yanındaki el-Matîra'dan başlıyor, Vâdî İbrâhîm ile bitişen vâdîye kadar uzanıyordu. Beşinci cadde Sâlih el-Abbâsî caddesi diye tanınır. Bu cadde el-Esker caddesidir. Burada da Türklerin ve Ferganalıların kesimleri vardır. Türkler ayrı mahallelerde, Ferganahlar ayrı mahallelerde otururlar. Bu câdde el-Matîra'dan vâdînin başındaki Sâlih el-Abbâsî evlerine (sarayına) kadar uzanır. Kumandanların, kâtiplerin, ileri gelen kişilerin .... kesimleriyle bitişir.

(s. 288) Belh şehrinin kûreleri ve şehirleri vardır. Burasını Muâviye zamanında Abdurrahmân b. Semüre fethetmiştir. Belh, Horasan'ın en hüyük şehridir. Burada hükümdar Tarhan vardı. Horasan hükümdarı burada bulunur (s. 289) Belh'e bağlı şehirler arasında Tirmiz, Sağâniyân, Yûz, Vahş (s. 290) ... Rustâbîk ve Munk denilen bir şehir bulunur. Râşt, Kemâd, Pamir tarafındaki Türk ülkelerinin hududu Munk şehridir.

Merverrûd'a bağlı şehirler arasında Valış'tan sonra Ahmedîlî (الأحديلى) gelir. Burası Dâvûd b. Ebî Dâvûd'un şehridir. Sonra, Vâşcırd (Başgırd)'a varılır. Burası büyük ve geniş bir hudut (cephe) şehridir. (s. 292) Burası geniş bir bölge olup 700 müstahkem kalesi vardır. Zira, buranın halkı Türklere

karşı sefer yaparlar. Burasıyla Türkistan toprağı arasında 4 fersahlık mesafe vardır. Tirmiz'den Sağâniyân'a dört konaktır. Sağâniyân büyük ve geniş bir hudut bölgesidir. Kûreleri ve şehirleri vardır... Sağâniyân'dan Huttalan'a 3 merhaledir. Huttalan'ın en büyük şehri Başgird'tır. Buranın 700 kalesi bulunduğunu, Türklere komşu olduğunu söyledik.

... Ceyhun nehrinin ötesindeki büyük hat üzerindeki ilk şehir Firebr'dir. Burası Merv halkının hududu (cephesi) dur. Zira, Türkler bu şehre hücum ederler. Onlara karşı Merv ve oraya bağlı yerlerin halkı sefere çıkar. Firebr'den Bâkend (Beykend)'e bir konaktır. Bâkend büyük bir şehir olup halkı karışıktır.

Şaş:

(s. 295) Şâş'tan büyük İspîcâb hududu (cephesi)na iki konaktır. Burası Semerkand'ın son âmilliği olup buradan Türklere karşı sefer yapılır. Toharistarı, Suğd, Semerkand, Şâş ve Fergana'dan uzanan büyük hat üzerindeki şehirler bunlardır. Bunun ötesinde kalan yerler şirk (kâfir) ülkesi, Horasan ve Sicistan'ı kuşatan Türk ülkelerinin bütünüdür.

Türkistan:

Türkler çeşitli cinslere ve ülkelere ayrılır. Bunlardan bazıları Karluklar, Tuguzguzlar, Türgişler, Keymâklar ve Oğuzlardır. Türklerden her cinsin ayrı bir ülkesi vardır. Birbirleriyle harbederler. Türklerin evleri ve kaleleri yoktur. Büyük "Türk kubbeleri"nde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırımdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imâlini en iyi bilen bir millettir. Zira, elbiseleri keçedendir. Türkistan'da darıdan başka hububat ekilmez. Türklerin gıdası kısrak sütüdür. Kısrak eti yerler. Yediklerinin çoğu av etidir. Onlarda demir azdır. Oklarını kemikten yaparlar. Şu kadar var ki, Türkler Horasan'ı çevrelerler. Horasan'ın her tarafından savaşırlar. Horasan halkı da onlara karşı gazâ yapar. Horasan diyarının her tarafındaki halk Türklerle, Türkler onlarla harbeder.

(s. 300) Velîd b. Abdülmelik Horasan'a Kuteybe b. Müslim'i tâyin etti. Kuteybe'nin durumu kuvvetlendi. Nîzek Tarhan'ı öldürdü. Horasan'ı fethedip Semerkand İhşîd'i Gûzek ile anlaşma yaptı.

(İlâveler kısmından) (s. 365) Tibet miskinden sonra Tuguzguz (Uygur) miski gelir. Bu misk siyâha mâil ve ağır bir misktir. Bu misk Tuguzguz Türkleri ülkesinden getirilir.

III. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâb el-ḫarâc,* nşr. de Goeje Leyden 1967 (ikinci baskı)

(s. 202) ... Merv'den iki yol ayrılır: biri Şâş ve Türk ülkelerine, diğeri Toharistan tarafına gider. Merv'den Oğuzlara bitişik büyük çölün kıyısındaki büyük bir köy olan Kuşmîhen'e 5 fersahtır. (s. 203) Buhara şehrinden Şarg (شرغ)'a kadar 4 fersah, Şarg'dan Tavâvîs'e kadar 3 fersah, Tavâvîs'ten Gök'e kadar 3 fersahtır. Burası bir köy olup Türk hükümdarı buradan yağma akını yapmıştır. Bu yerin güneyindeki Çin'e kadarki ülkeler dağlıktır...

(s. 205) Taraz'dan Aşağı Nûşcân'a 3 fersah, oradan Kasrâbâs'a sağında dağlar bulunan bir yoldan 2 fersahtır. Bu yolun solunda Kanı (قم) bulunur. Burası Germiyye olup Karlukların ülkesinin başlangıcıdır. Kam, Taraz ile Kûlân'ın arasında kuzeyde kalır. Kanı'dan sonra çöller, kumluklar ve taşlıklar gelir. Burada yılanlar çoktur. Kanı'dan Kimak hududuna kadar 2 fersahtır. Kasrâbâs'tan Kûl-şûb'a 4 fersahtır. Kûl-şûb'tan Kûlân'a aynı şekilde 4 fersahtır. Böylece, Kûlân çölü yoluyla Taraz'dan Kûlân'a 24 fersah tutar. (s. 206) Hârencvân'dan büyük bir köy olan Çûl'a kadar 4 fersahtır. Çûl'dan yine büyük bir köy olan Şârig'a kadar 7 fersah, Şârig'dan Türk Hâkânı'nın köyüne kadar 4 fersahtır... Sâgûr-kubâl'den Çin hududundaki Yukarı Nûşcân'a kadar kâfilelerin yürüyüşüyle merâlar ve sular arasından 15 günlük, Türk postasının gidişiyle 3 günlük yoldur.

(s. 208) ... Şâş şehrinden gümüş madenine 4 fersah, gümüş madeninden Hâcistân'a 8 fersah, Hâcistân'dan Şâş nehri üzerinde ve köylerin yakınında bulunan Termkân'a kadar 8 fersah, Termkân'dan Bâb'a 3 fersahtır. Bâb, Şâş nehri üzerinde kurulmuş olup Fergana şehirlerinden büyük ve zengin bir şehirdir. Türklerden çok korktukları için insanlar Termkân'a inmezlerdi. Fergana'dan Yukarı Nûşcân'a geçilir. Fergana'dan Kubâ şehrine kadar 10 fersahtır. Kubâ'dan büyük bir köy olan Uş'a kadar 7 fersah, oradan Dihkân Ḫûrtegînin (Kürtigîn) şehri Yûzkent'e 7 fersah, Yûzkent'ten Akabe (Yokuş)'ye bir günlük yoldur. Bu yol Ḫûrtegîn'e bağlı birbirine bitişik köyler arasından geçer. Sarp bir yol olup kar düşünce geçilemez. Akabe'den Atbaş'a kadar bir günlük yoldur. Bu yol inişli çıkışlı olup dağlar arasından geçer. Atbaş, Tibet-Fergana-Nûşcân arasında yokuş üzerinde yüksek bir şehirdir. (s. 209) Atbaş'tan Yukarı Nûşcân'a kadarki yolun bir kısmı küçük dağlar, bir kısmı köyler bulunmayan otlaklar ve pınarlar arasından geçer ve 6 fersahtır. Bu yolu tutan yanında ihtiyacı olan şeyleri taşımak mecburiyetindedir. Yaya-

lar bu yola girince nâdiren kurtulurlar. Yukarı Nûşcân'dan Tokuz Oğuzların hükümdarı Tokuz Oğuz Hâkân'ın bulunduğu yere yürüyüşle 6 günlük yoldur.

Taraz'dan Kimaklara giden yola dönelim. Taraz'dan Kevâket denilen yerde bulunan mamur ve halkı kalabalık iki köyün yolu tutulur. Burasıyla Kimakların hükümdarının bulunduğu yer hızlı giden atlı için 80 günlük yoldur. Yolcu yanında yalnız yiyeceğini taşır. Zira, yolcu otu ve pınarları bol olan yerlerden geçer. Otların çoğu kurudur...

(s. 211) ... Sagâniyân'dan büyük bir köy olan Bûndâ'ya 3 fersahtır... Ebân Kasvân'dan Şûmân'a 5 fersahtır. Şûmân'dan yolu mamureler arasından geçen Başgırd (Vaşcırd)'a 4 fersahtır. (s. 212) Başgırd'tan Râşt'a 4 günlük yoldur. Râşt iki dağın arasında bulunup bu taraflarda Horasan ülkesinin en uzak ucudur. Burası Fergana'ya bitişik olup yağma yapmak için Türklerin giriş kapılarından biridir.

(s. 256) ... Biz deriz ki, Hazar hududu Ermeniyye'den Horasan Harezm-'ine kadar uzanır. (Bundan sonra, s. 257-260 arasında Anûşirevân'ın Hazarlara karşı Bâb el-Ebvâb'ta denizde ve karada 300 mil kadar uzanan Derbend Seddi'ni yaptırmasından bahsedilir. Anûşirevân bu seddi taş ve kurşundan inşâ ettirmiş, bazı kısımlarına demir kapılar yaptırmış; böylece Hazarların akınlarını önlemek istemiştir. Fakat, onların akınlarına mâni olamamış, onlar Ermenistan'ı bile tahribetmişlerdir.)

(s. 261) ... Büyük hudutlardan (cephelerden) biri de Türk hudududur. Türklerin Cürcan'a komşu çölleri vardır. Buradan girerek akın yaparlar. Cürcan halkı Türklerin akınlarından korunmak için bu hududa tuğladan bir duvar inşâ etmişlerdi. (s. 262) Buna rağmen Türkler onlara galip geldi. Bu seddin yerini Sûl denen bir Türk hükümdarı elegeçirdi. Sonra, burasını müslümanlar fethettiler. Türklerin büyük kalabalığı Horasan'da Nûşcân denilen huduttadır. Burası Semerkand'ın ötesinde 60 fersah kadar doğuda, Şâş ve Fergana tarafındadır. Burası Kimak hududuna kadar Karlukların ordugâhlarının (مسلحة) başlangıcıdır. Bu huduttan Tokuz Oğuzların şehrine pınarlar ve otlaklar bulunan bozkırlardan geçen 45 günlük yoldur. Sonra, 25 gün müddetle büyük köyler gelir. Bu köylerin halkının çoğu mecûsîdirler. İçlerinde zındıklar (Mânî dininde olanlar) da vardır. Tokuz Oğuzların şehrinin yanında bir göl, bu gölün etrafında köyler ile birbirine bitişik mâmûreler vardır. Şehrin demirden 12 kapısı bulunur. Bu kapıları Türkler korur. Bu Türklerin çoğu zındıktır. Yukarı Nûşcân'la Şâş arasında kâfilelerin gidişiyle

40 konaklık mesafe vardır. Süratli giden için bu mesafe 30 güne düşer. Yukarı Nûşcân dört büyük, beş küçük şehirden meydana gelir. Nûşcân muharipleri gölün kıyısındaki bir şehirde toplanmışlardır. Bunlar tek bir dîvânda (defterde) yazılı 20 000 muhariptir. Türkler arasında bunlardan daha muharip kişiler yoktur. Bunlar kendilerinden 10 kişiyi Karluklardan 100 kişiye müsavi görürler. Tokuz Oğuzların şehrinin kıyısında bulunan gölün etrafını uzaktan dağlar çevirir.

Kimak ülkelerine gelince, burası Taraz ile Semerkand'ın hizasında bulunduğunu söylediğimiz Aşağı Nûşcân şehrinden 65 fersahlık solda kuzey taraftadır. Burasıyla Taraz arasında otlakları ve suları bol olan geniş bozkırlardan geçen 80 günlük yol vardır. Peygamberimiz "Türkler size dokunmadıkça onlarla mütâreke halinde olun." dediği için Müslümanlar hemen hemen Türklere karşı gazâ yapmazlar. (s. 263) İslâm ülkelerini kuşatan ve müslümanlara muhâlif olan milletlerden bahsedeceğimizi söylediğimiz için, burada Türklerin ülkelerinden ve durumlarından bahsettik.

Tibet ise Tokuz Oğuzların ülkesinin sağında güney taraftadır.... Zü'l-Karneyn Tibet'e varınca oranın hükümdarı tarhanlarıyla onu karşıladı... Ona çöllerdeki Türkleri nasıl itâati altına alacağını gösterdi. Zira, şehirlerdeki Türkler onun itâatini kabul etmişlerdi. ... (s. 264) ... Çin'den kuzey istikâmetine yürüdü... Sûl'ün ülkesine vardı. Orayı zaptetti. Orada biri Sûl, diğeri Hamdân adlarında iki şehir kurdu. Çin hükümdarına Hamdan'da oturmasını ve askerlerinden bir kısmını Sûl garnizonunda bırakmasını emretti. Sonra, bozkır Türkleri üzerine yürüdü. Oraları da fethedip onları boyunduruğu altına aldı. Bundan sonra kuzey-doğu istikâmetinde Türklerden çok kalabalık bir topluluğun bulunduğunu, onların yeryüzünü tahribettiklerini öğrendi. Onlar hakkında Çin hükümdarına danıştı. O da, bu Türklerin yanında sürü hayvanlarından ve demirden başka ganimet alınacak bir şey bulunmadığını, kuzeylerinin Okyanusla çevrili olduğunu, buradan kimsenin onlara ulaşamadığını, (s. 265) batı ve güneyden kimsenin geçmesine imkân olmayan dağlarla çevrili bulunduklarını, onların ülkesine sâdece dar bir geçitten geçen bir yol bulunduğunu, kıyıda olmaları dolayısıyla bu geçit kapatılırsa orada kapalı kalacaklarını, insanların onların şerrinden kurtulacaklarını... söyledi. İskender onun söylediğinin doğru olduğunu anladı. Bu vâdiyi kapadı. Allâh'ın Kur'ân'da bahsettiği ve etraflıca anlattığı Sedd budur. Zü'l-Karneyn bundan sonra şehirlerde oturan putperest Türklere yöneldi. Suğd ülkesine vardı. Orada Semerkand, Debûsiye ve Uç İskenderiye şehirlerini kurdu. Sonra, Buhara toprağına vardı..

IV. İbn el-Fakîh, *Kitâb el-büldân,* nşr. de Goeje, Leyden 1885

(s. 6) Yedinci iklim Türklerinin ülkesidir. Burası çok soğuk olduğundan erkeklerinin ve kadınlarının yüzleri kalkan gibidir. Vahşî hayvanları küçüktür. Burada haşere ve sürüngen böcekler bulunmaz. Onlar tahtalardan yaptıkları kulübelerde yaşarlar. Bu kulübeleri öküzlerin çektikleri arabalarla bir yerden bir yere naklederler. Hayvanları çöllerde yaşar, çocukları azdır.

(s. 254) Erdeşîr "Yeryüzü dört kısma ayrılır. Bir kısmı Türklerin toprağı olup Hindlilerin batısıyla Rumların doğusu arasındaki sahada kalır... İstahr halkına Türklerin süvâriliği de verilmiştir... (s, 255) Türklerde samur ve fenek bulunur.

(s. 287) Türklerin karargâhı Bâb el-Ebvâb şehriydi. Onlara karşı Selmân b. Rabî'a harbetmiş, kendisi ve kumandasındaki 400 arkadaşı şehit düşmüştür... (s. 288) ... Anûşirevân Belencer, Semender, Hazar ve Sekkâ şehirlerini kurmuş ... ülkesiyle Hazarlar arasında taş ve kurşundan 300 zirâ genişliğinde bir duvar kurmuş, bu duvarı dağların tepelerine bitiştirmiştir. Sonra duvarı denize uzatmış ve demir kapılar yaptırmıştır.

(s. 294) ... Sonra, çeşitli kişiler Ermenistan ve Azerbaycan'a vâli oldular. Nihâyet, Mervân b. Muhammed buraya vâli olunca Hazar ülkesini fethetti. Onlara karşı çok ileri gitti.

(s. 298) Rüzgâr müsâit olduğu zaman Cürcan'dan Hazar Halîci'ne gemiyle sekiz günlük yoldur. Hazarların hepsi yahudidir. Yakın zamanda yahudi edilmişlerdir. Hazar ülkesinden Ye'cûc ve Me'cûc Seddi'nin bulunduğu yere iki aylık yol tutar... (s. 299) Ye'cûc ve Me'cûc 24 kabiledir. Bu kabilelerden biri gazâdaydı. Bu kabile Türklerdir. Zü'l-Karneyn kalan 23 kâbilenin önüne meşhur Sedd'i yapmıştır. Mukâtil b. Süleyman "Sedd'in dışında terk edildikleri için onlara Türk dendi." der.

(s. 324) ... Râşt bu tarafta Horasan'ın en son noktasıdır. (s. 325) Bu şehir iki dağ arasındadır. Burası yağma için Türklerin Horasan'a giriş yeridir. Bu sebeple, Fazl b. Yahyâ b. Hâlid burada bir kapı (sedd) yaptırmıştır... (s. 328) Yukarı Nûşcân'dan Tokuz Oğuz Hâkânı'nın şehrine büyük köyler ve verimli topraklardan geçen 3 aylık yoldur... (s. 329) Türklerin cinslerine gelince, bunların başında Tokuz Oğuzlar gelir. Bunların ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir. Çin, Tibet, Karluklar, Oğuzlar, Peçenekler, Türgişler, Ezgişler, Kıpçaklar, Kırgızlarla komşudurlar. Bütün Türk şehirlerinin sayısı

16'dır. Tokuz Oğuzlar Türklerin Araplarıdır. Derler ki, Türklerde koyunlar dörtten az doğurmaz. Çok doğuran koyunlar köpek gibi 5 veya 6 yavru yapar. İki veya üç yavru nâdir olarak doğar. Onların koyunları çok büyüktür. Büyük uylukları (kuyrukları) vardır. Kuyruklarını yerde sürürler. Onların ülkesinde samur ve fenek çok bulunur. Türkler ok atmada mâhirdirler. Ülkelerinde kıymetli hutüvv bulunur. Hutüvv bu bölgede bulunan bir hayvanın alnında bulunan bir boynuzdur. Türklerin çoğu Mânî dinindedir. Türklerin enteresan hususiyetlerinden biri istedikleri zaman yağmur ve kar yağdırdıkları bir taşa sahip olmalarıdır. Bu taş onlar arasında meşhurdur. İçlerinden kimse bunu inkâr etmez. Bu taş sâdece Tokuz Oğuz hükümdarının yanında bulunur. Ondan başka Türk hükümdarlarının yanında bulunmaz. Onların bu taşı doğudaki bir Ezb (اظب) tan aldıkları söylenir. Orada bu taş güneş yakmasın diye siper edilirmiş. İsmâîl b. Ahmed el-Sâmânî'nin anlattığına göre, onlarla harbettiği sırada bu taşla yağmur yağdırmak istemişler. (s. 330) Sonra, bu yağmur onlar üzerine dönüp hepsini mahvetmiş. İsmâîl onların bu taşla yağmur yağdırmak istemeleri üzerine Allah'a yalvarıp ağlamış ve dua etmiş. Büyülerinin üzerlerine dönmesi üzerine onlar gerisin geri dönmüşler ve İsmâîl muzaffer olmuş. Eflâtun "Türklerde vefa, Rumlarda cömertlik, Hazarlarda haya, zencilerde gam-keder, Slâvlarda cesaret, Sindlilerde namus yoktur." der.

Temim b. Bahr el-Mutavvi'î'nin seyahati (İbn el-Fakih'in eserinin Meşhed nüshasından, Minorsky neşri)

Temim b. Bahr şöyle anlatır:

(169a) Onların (Türklerin) ülkesi çok soğuktur. Yılda, orada ancak altı ay seyahat yapılabilir. Hakanın gönderdiği bir posta servisiyle Tokuzoğuz Hakanı'nın ülkesine girdim. Hızlı bir yürüyüşle gece-gündüz her gün üç konak yürüyerek yirmi gün bozkırlarda gittim. Bu bozkırlarda otlaklar ve pınarlar vardı. posta menzillerinden başka şehir ve köy yoktu. Bu menzillerin halkı çadırlarda oturuyorlardı. Posta servisi yanına yirmi günlük azık almıştı. Zira, postacılar Hakan'ın şehrini biliyorlardı. Bu şehre yirmi gün meraları ve pınarları olan bozkırlardan gidiliyordu. Sonra, yirmi gün birbirlerine bitişik köylerden, mamur yerlerden yürüdüm. Bu yerleşim birimlerinin halkının çoğu veya tamamı Türktü. İçlerinde mecusiler gibi ateşe ibadet edenler, zındıklar (Mani dininde olanlar) vardı. Bu kadar gün yürüdükten sonra hükümdarın şehrine vardım.

Temim'in anlattığına göre bu şehir; etrafında birbirine bitişik mamur kasabalar ve köyler bulunan müstahkem ve büyük bir merkezdir. Bu şehrin demirden çok büyük oniki kapısı vardır. Halkı kalabalık, çarşıları, ticarethaneleri çok bir şehirdir. Halkının çoğu zındıktır. Yine onun anlattığına göre, bu şehirle Çin ülkesi arasındaki mesafeyi 300 fersah olarak tahmin etmiştir. "Daha fazla olduğunu sanıyorum". Sonra Tokuzoğuz hükümdarının şehrinin sağ tarafında başkalarının giremediği Türk ülkeleri, sollarında Kimakların ülkesi, önlerinde Çin ülkesi var" dedi.

Temim Hakan'ın şehrine varmadan, 5 fersah önce, onun sarayının üstünde 900 kişiyi alacak altından bir çadır gördüğünü de zikretti. Ayrıca, Tokuzoğuz Hakanı'nın Çin hükümdarının damadı olduğunu, Çin hükümdarının ona yılda 100.000 kılıç vergi verdiğini söyledi.

Temim der ki: Yukarı Nuşcan ile Şaş (Taşkent) arası kafilelerin yolculuğuyla kırk günlük yoldur. Eğer tek başına insan atıyla giderse bu mesafeyi bir ayda kateder. Yukarı Nuşcan'da dört büyük, dört küçük şehir bulunur. Burada, bir göl kıyısındaki bir şehirde bulunan savaşçıların tam silahlı 20.000 süvari olduğunu tahmin ettim. Bütün Türkler arasında onlardan daha savaşçı yoktur. Onlar Karluklarla bir savaşa giderlerse, onlardan 100, Karluklardan 1000 adam bulunur. Bütün harplerine bu şekilde giderler. Zikredilen göl kare şeklindeki bir havuza benzer. Etrafında yüksek dağlar vardır. Bu dağlarda her çeşit ağaç bulunur. Burada, Türklerin, halkı, kurucusu ve ne zaman harab olduğu hakkında bilgi sahibi olmadıkları eski bir şehrin kalıntıları görülür. Bu şehri ikiye ayıran ve bakanın derinliğini bilmediği bir nehir vardır. Bu nehirde hiçbir yerde görmediğim kadar deniz hayvanları gördüm. Bu yerde gördüğüm kuşları başka bir yerde şahid olmadım. Nuşcan ve etrafındaki şehirlerin, köylerin halkı yılda bir defa, baharda bu yerin etrafını dolaşırlar. Böylece umre yaparlar. Bu göle Tibet tarafından küçüklü-büyüklü yüzelli nehir akar. Tokuzoğuzlar ve Kimaklar tarafından da aynı miktarda ırmak dökülür. Develer üzerinde bu gölün uzunluğu kırk günlük yol tutar, bir atlı hızlı giderse onu bir ayda kateder.

Temim oraya gittiğinde Tokuzoğuz Hakanı'nı başşehrin yakınında bir askeri karargâhta buldu. Onun çadırının etrafındaki askerlerin sayısının 12000 kişi olduğunu tahmin etti. Bunlardan başka onyedi kumandan, her kumandanın yanında 13000 asker vardı. Bir kumandanla diğer kumandan arasında çadırlardan kışlalar vardı. Kumandanlar ve çadırlar Hakan'ın karargâhını kuşatmışlardı. Kumandanların kampları arasında dört kapılık me-

safe kadar aralık vardı. Hakan'ın ve kumandanların hayvanları Hakan'ın çadırı ile kumandanların çadırları arasında otluyorlardı. Hiçbir hayvan kampın dışına çıkmıyordu.

Temim'e, Taraz'dan Kimaklara giden yolu sordum. Dedi ki; Taraz'dan Kevakib denilen yerdeki iki köye kadar mamur ve meskun. Taraz'dan oraya 5 fersah. Buradan Kimak hükümdarının başşehrine, yanına azığını alan ve hızlı giden atlı seksen günlük yol gider. Bu mesafede geçtiği yerler boş, otu pınarları çok bozkırlardır. Kimakların otlakları buralardadır. O, bu yola girdi, Kimak hükümdarını ordusuyla çadırlarda buldu. Bu çadırların yakınında köyler, mamur yerler vardı. Hükümdar bir yerden diğer yere göçerek otlakları geziyordu. Hayvanları pek çoktu, onların ayak tırnakları inceydi. Onun ordusundaki askerlerin 20.000 kişi olduğunu tahmin etti.

Ebü'I-Fazl el-Başgırdî şöyle der:

Tokuzoğuz hükümdarı Harun el-Reşid devrinde Çin hükümdarıyla iki defa İslâm diyarına sefer yaptı. Bazıları bu seferlerin halife el-Mehdi zamanında olduğunu söylerler. Onun seferi Usrûşene ile Semerkand arasındaki topraklara oldu. Semerkand valisi (âmili) ona karşı defalarca savaştı. İki taraf arasında şiddetli savaşlar oldu. Nihâyet, Semerkand valisine zafer müyesser oldu. Onu yendi, askerlerinden pek çok kişiyi öldürdü (Taraz savaşından bahsediyor). Dendiğine göre onun yanında çinli süvarilerden ve piyadelerden 600.000 kişi vardı. Müslümanlar çok fazla ganimet ve esir aldılar. Bu esirlerin çocukları bugün Semerkant'tadır. Horasan şehirlerinden hiçbirinde imal edilemeyen, en kaliteli kağıdı, silahı ve âletleri yaparlar.

Türk ülkelerinin enteresan özelliklerinden biri, onların yanında istedikleri zaman yağmur, kar ve dolu yağdırılan yada taşının bulunmasıdır. Bu taş onlar tarafından iyi bilinir. Türklerin hiçbiri bunu inkâr etmezler. Bu taş bilhassa Tokuzoğuz Hakanı'nın yanındadır. Başka Türk hükümdarlarının yanında yokur.

Bana Ebû Abdullah el-Huseyin b. Üstazeveyh, ona Ebû İshak İbrahîm b. el-Hasan, ona Hişam b. Luhrâsib (Sâ'ib) el-Kelbî haber verdi. Hişam Ebû Melih'ten, o da İbn Abbas'tan nakleder:

İbrahim Peygamber Sara ölünceye kadar onun üstüne bir kadınla evlenmedi. O ölünce has Araplardan Kanturâ binti Meftun denen bir kadınla evlendi. Bunun oğulları Horasan'a gidip orada çoğaldılar. Etraflarındaki düşmanlarını yendiler. Bu olaylar Yâfes b. Nuh'un çocuklarından olan Hazarlara ulaştı. Hazarlar onların yanına gidip onlarla anlaştılar, evlendiler. Bir kısmı onların yanında kaldı, bir kısmı vatanlarına döndüler (171 b).

V. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî *el-Bed' ve'l- târîh,* nşr. M. Cl Huart, cild II. Paris 1901, cild IV, Paris 1907

(cild II, 170-171) **Türklerin Çıkışı :**

Ya'kûb b. Yûsuf.... Ebû Hüreyre'den şöyle nakleder: Peygamberimiz "Müslümanlar yüzleri çekiçle dövülmüş kalkan gibi, gözleri küçük, burunları yassı, kıldan elbiseler giyen ve kıldan evlerde oturan Türklerle harbetmedikçe kıyâmet kopmaz." demiştir. İbn Abbâs şöyle dedi: "Yüzleri çekiçle dövülmüş gibi kırmızı yüzlüler ele geçirinceye kadar hâkimiyet benim torunlarımda kalacak.". Bu haberin yorumu hususunda âlimler ihtilâfa düştüler. Bazıları "Benû Hâşim'in saltanatının mahvı müslüman Türkler eliyle olacak." dediler. Bazıları bu haberi "Kâfir Türkler hâkimiyeti müslüman Türklerin elinden alacaktır." şeklinde yorumladılar. Bir kısım kişiler ise "Burada bahsedilen Çin halkıdır." dediler.

(Cild IV, 21-22) **Türklerin Dinleri Hakında Anlatılanlar :**

Türkler Çin'in kuzeyinde ve batısındadır. Onların bir kısmının kendilerine has bir kitapları olduğunu, bir kısmının Tibetlilere komşu olmaları dolayisiyle onların kitabına inandıklarını, bir kısmının Suğdluların kitabına inandıklarını söylerler. Dediler ki: Tokuz Oğuzlar arasında hıristiyanlar ve semenîler vardır. Esirleri, yaralıları, harpte ele geçirdikleri insanları öldürmek âdetleri değildir. Harpte elegeçirdikleri insan yaralı olursa onu tedâvi edip evine ve ailesine götürürler. Derler ki: Kırgızlar ölülerini yakarlar. Ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine inanırlar. Putlara taparlar: Aralarından bir kısmı güneşe, bir kısmı göğe taparlar. Bazıları ölü ile kölelerini ve hizmetçilerini diri diri mezara gömerler. Bunlar mezarda ölür. Ayrıca, mezarın başında hayvan keserler. Onların dilinde mezara tepe (tümülüs) denir. Onlar arasında kar, dolu yağdıran, rüzgâr estiren kişiler olduğu söylenir. Kararlarının çoğu koyunun kürek kemiği falına göre alınır.

[Türk Kavimleri] :

(s. 64) Türklere gelince, kalabalık, ülkeleri geniş, yurdları çeşitli, kabileleri sayılamayacak kadar çoktur. Bir kısmı göçebe, bir kısmı yerleşiktir. Güneylerinde Tibet, Çin'in bir kısmı, doğularında Çin, Ye'cûc ve Me'cûc, batılarında Ceyhun'un çıktığı yerden döküldüğü yere kadar Mâverâünnehr, kuzeylerinde yine Türklerden bir sınıf olan Tokuz Oğuzlar, hayvanlar ve yırtıcılar gibi vahşî ve ürkek insan gurupları bulunur. Bu gurupların kuzeyinde çöller, Allah'tan başka kimsenin bilmediği yerler ve soğuk topraklar yer alır.

(s. 65) Türk ülkeleri Rum denizinin bir ucuna ve Cürcân'a kadar uzanır. Ebû Abddurrahmân el-Endelüsî'yi Mekke'de şunları anlatırken duydum:

Türklerden bir mâcerâperest maiyyetiyle Endelüs hudutlarına kadar vardı. Oradan esir ve hayvan ganimet alıp götürdü. Bunları tâkibedenler aralarından birini yakaladılar. "İlk gördüğümüz Türk budur." dediler. Karşılıklı bir şeyler söyleşiyorduk. Fakat, birbirimizi anlayamıyorduk. Türkler umumiyetle beyaz, yassı burunlu insanlardır. Kimi senevî (düalist) kimi hıristiyan, kimi putperesttir. Kimi güneşe tapar. Ülkelerinin çoğu soğuktur. Derler ki; Tokuz Oğuzların altından bir kubbe gibi çadırı bulunan hükümdarları varmış. Bu çadır sarayının üstündeymiş ve 5 fersah uzaklıktan görülürmüş. Türklerin ülkeleri ova olup az kar yağar. Yazları çok sıcak olduğu için mahzenlerde otururlar. Bazan yılanlar bile sıcaktan kaçıp onların yanına mahzenlere gelir. Ülkelerinde çeşitli meyveler ve yemişler yetişir[84] . Kırgızların da ziraat sahaları ve ağaçları vardır. Kırgız hükümdarına "Hâkân" denir. Derler ki: Taraz'dan Tokuz Oğuzlara bir aylık yoldur. Tokuz Oğuzlardan da Kırgızlara bir aylık yoldur. Türklere komşu kavimler arasında Hazarlar, Ruslar, Slâvlar, Velecler (ڤ), Alanlar, Rumlar ve bunlara benzer bir çok sınıf vardır. Karadan onlara giden yol Harezm'den Bulgar'a, denizden Bâb el-Ebvâb'tan Abaskun'a geçer. Hazarların ekseriyeti yahudi olup kışı şehirlerde, yazı çadırlarda geçirirler... (s. 67) Hazar ülkesi Serîr hükümdarının ülkesine bitişiktir. Serîr hükümdarının yüksek bir dağın başında, taştan bir surla çevrili, sâdece bir kapıdan yol veren bir kalesi vardır. Bu hükümdarın altından ve gümüşten iki tahtı bulunur. Bunlara atalarından mirasçı olmuştur. Binlerce seneden beri bu tahtların onlarda olduğu söylenir. Hükümdarın maiyyeti hıristiyan, memleketinin geri kalan halkı putperesttir... Rumlara gelince doğularında ve kuzeylerinde Türkler, Hazarlar, Ruslar bulunur (s. 68) Rum hükümdarının memlûklarının (gılmânının) çoğu Türk ve Hazar'dır.[85]

(s. 79) Râşt, Karluk Türklerinin ülkesine sınırdır... (s. 80) Harezm batı taraftan Türk ülkelerine huduttur. Harezm'den Bulgar ve Hazar'a gidilir. Harezm'in doğusunda Türkler ve Mâverâünnehr..., kuzeyinde Türkler bulunur... (s. 92) Dihistan Türk hudududur... Deylemîler müslüman olunca oradan Türkler uzaklaştılar (s. 92) Horasan halkının düşmanı Türklerdir ... Büst hududunun düşmanı Gûrlardır. Şimdi hudutların çoğun-

[84] Burada sıcak Türk ülkelerinden ve Tarım havzasından bahsedildiği âşikardır.
[85] Burada Bizans ordusundaki Türkopollara işaret edilmektedir.

dan düşman uzaklaşmış, Kazvin hududundaki Deylemler, Râşt hududundaki Vâşcırd (Başgırd)lar gibi kavimler müslüman olmuşlardır. Zamanımızda, müslümanlardan kendimizi daha iyi korumamız gerekmektedir.

(s. 94) Söylediklerine göre, Türk ülkesinde bir dağ varmış, onlar bu dağa vardıklarında toz kalkıp da yağmur yağmasın diye hayvanların tırnaklarına (s. 95) keçe ve yün bağlarlarmış: Rivâyete göre, Türkler bu dağın taşından yanlarına parçalar alırlar, susadıkları zaman bu taşı suyun içinde hareket ettirerek yağmur yağdırırlarmış... (s. 96) ... Derler ki; Türkler tarafında bazı kavimler varmış, düşmanlarıyla karşılaşınca yanlarına aldıkları tuzla öldürdüklerini tuzlarlar ve yerlerıniş. Yine anlatırlar ki; Kırgızlar tarafında, diğer insanlara karışmayan ve onların dediklerini anlamayan kabileler varmış. Elbiseleri ve kapkacakları hayvan derisindenmiş. Hayvanlar gibi dört ayak üzere çiftleşirlerıniş. İçlerinden biri ölünce onu ağacın üzerine asarlar, çürüyüp düşünceye kadar orada kalırmış.

VI. Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin Eserlerindeki Türklerle İlgili Kısımlar

1- *el-Asâr el-bâkiye an el-kurûn el-hâliye*, nşr. C. Eduard Sacheu , Leipzig 1878-1879

Şeriatlar meydana gelmeden ve Buda (Budâsif) ortaya çıkmadan önce yeryüzünün doğusunda yaşayan insanlar "Şamaniyyûn" idiler. Bunlar putperesttiler. Bunların kalıntıları bu gün Hindistan'da, Çin'de, Tuguzguz ülkesinde bulunmaktadır. Horasan halkı bunlara "Şemenân" derler. Bunların eserleri, putlarının biharları ve ferharları Hindistan'a bitişik Horasan hudutlarında görülmektedir. Bunlar zamanın ebediyetine, ruhların tenâsühüne, feleğin sonsuz bir boşlukta düşmekte olduğuna inanırlar (s. 206).

Kimak ülkesinde Menkûr (منكور) denen dağda bu göl gibi bir tatlı su gözü vardır. Bu gözün miktarı büyük bir kalkan genişliğindedir. Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez. Bu gözün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın ayaklarının, parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dizlerinin izi, bir çocuk ayağının ve hayvan tırnaklarının izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler (s. 264).

2- *Sıfat el-ma'mûr 'ala'l-Bîrûnî, el-Kânûn el-mes'ûdî, Taḥdîd nihâyât el-emâkin, el-Cemâhir fi ma'rifet el-cevâhir ve Kitâb el-Saydana* adlı eserlerinden toplayan Zekî Velîdî Toğân, Delhi 1940.

a- *el-Kânûn el-mes'ûdî*'den:

İç denizler arasında büyüklüğü dolayısıyla deniz denmesi gerekenler vardır. Bu kısımda Hazar diye bilinen Ermeni Buntus denizi gibi. Bu denizin etrafında Ermeniler, Türklerden çeşitli kavimler, Ruslar ve Slâvlar bulunur (s. 4).

Cürcân denizi gibi ki, bu gerçekte Hazar denizidir. Zira, onların harap ülkesi (şehri) kuzeyden gelen Etil nehrinin denize döküldüğü yere yakındır. Deniz burada kuzeyde Oğuz ülkelerine bitişir. Bu denizin doğusunda Cürcân yer alır. Bu bölgenin limanı Abaskun'dur. Bu denizin güneyinde Tabaristan, Deylemistan, Bâb el-Ebvâb, batısında bu deniz ile Buntus denizi arasında el-Lân, Serîr ülkeleri ve kaleleleri yer alır. Bu deniz başka bir denize bitişmeden Hazar arazisine doğru döner (s. 5).

Abaskun (s. 40), Velvâlic, Bâb el-Hadîd, Kubâdiyân, Sağâniyân, Şûmân, Vâşcird, el-Vahş (Vahşâb) (s. 44), Vahân, Şekâşem, Bâmyân (s. 45), Serîr, Banḫışlâg: Oğuz ülkesinin sâhili (s. 47), Ribât-ı Ferâve: Oğuz hudutlarından, Cürcâniyye, Kâs, Sütkend, Dergân, Beykend (s. 48), Debûsiye, Keşâniye, İştihan, Nesef, Nahşeb, Kiş, Semerkand, Türkçe'de Semerkend, Hocende, Usrûşene, Râşt, Bünkes, Şâş'ın merkezi ve Türkçe'de Taşkend, Pünâket, Tûnket: İlâk'ın merkezi (s. 49), Şilcî, İsbîcâb, Ahsîkes: Fergana'nın merkezi, Kubâ, Hutkes (Nevâket), Çînânkes: Burası Tarhân'ın ikâmetgâhı Koçu şehridir (s. 50), Semender, Belencer, Hazar şehri: Şimdi Etil nehri kıyısında harap durumdadır, el-Karyet el-Hadîse, Cend, Ḫvâre: Hasert nehrinin Aral gölüne döküldüğü yerde, Sabrân el-Türkmâniyye, Pârâb (Fârâb), Tarâz, Uş, Özkend (s. 51), Balâsagûn, Kaçgâr-başı, Issı göl yakınındaki Barshân, At-başı, Ordukend (Kâşgar), Uc, Ahma : Hoten'in merkezi, Pârmân, Koçâ (s. 52), Vîsû ve Yûra (s. 52).

b - *Tahdîd nihâyet el-emâkin*'den:

İşte Arap Yarımadası, burası çok eskiden denizdi. Sonra deniz çekildi. Bunun izleri kuyular ve havuzlar kazıldığı zaman görülmektedir. Zeminde toprak, kum, taş gibi tabakalara rastlanmaktadır. Ayrıca, toprak kap parçaları, camlâr ve kemikler çıkmaktadır. Bunları buraya birinin gömme ihtimali yoktur. Hattâ, topraktan çıkan taşlar kırılınca aralarında sedef ve midye ka-

bukları görülmektedir. Balık kulağı denen kalıntılar ise sağlam veya çürümüş haldedir. Hazar denizi kıyısındaki Bâb el-Ebvâb'ta görüldüğü gibi; bu balık kulaklarının yerleri şekillenmiş ve boş olarak kalmıştır. Ayrıca, bu olaylar için belli bir vakit ve tarih de verilemiyor. Araplar ilk ataları Yaktân'dan beri bu yarımadada oturmaktadırlar. Çöl deniz olduğu sıralarda onlar Yemen dağlarında oturmuş olmalıdır. Bunlar eski Asıl Araplar (Âribe Arapları) dır. Bunlar orada ağzına kadar su ile dolan, sağ ve solunda bahçeler bulunan Şâdırvân (Ma'rib Seddi) gibi eserler kurmuşlardı. Nihâyet, İrem Seli bu Şâdırvân'ı yıktı, suları alçaldı. Mamurluk bozuldu. İki tarafındaki bahçelerin yerinde "Acı yiyecekler, esl ağacı, az miktardaki sidr ağacından çok az bir şeyi olan (*Kur'ân* XXXIV/16) "iki başka bahçe kaldı.

Aralarında balık kulaklarının da bulunduğu bu fosiller gibi şeyleri zamanımızda Cürcân ile Harezm arasındaki çölde de buluyoruz. Bu çöl eski zamanda bir göl gibiydi. Zira, Ceyhun'un yani Belh nehrinin mecrası eskiden bu çölde Belhân beldesinden Hazar denizine doğru akardı. Batlamyus, Coğrafya adlı eserinde bu nehrin Arkânya yani Cürcân (Hazar) denizine aktığını söyler. Batlamyus ile bizim aramızda 800 yıla yakın zaman geçmiştir. Ceyhun o zaman, şimdi çöl olan Zem ile Amûye arasında akar ve Belhân yanına kadarki beldelere ve köylere hayat verirdi. Cürcân ile Hazar arasında Hazar denizine dökülürdü. Fakat, bu mecrâ zamanla tıkandı. Nehrin suları Oğuz ülkesi tarafına döndü. Burada karşısına Arslan Ağzı denen dağ çıktı. Harezm halkı buraya Şeytan Seddi derler. Su burada toplanıp yükseldi. O kadar ki, dalgaların izleri devamında görülür. Nehrin sularının ağırlığı bu gevşek oturmuş taşların dayanma gücünü aşınca taşları yardı. Ve bir merhaleye yakın yarmaya devam etti. Sular oradan Fârâb tarafına, bu gün Fahmî denen mecrâya yöneldi. İnsanlar bu mecranın iki tarafında bu güne kadar yıkıntıları kalan 300 den fazla şehir ve köy kurdular. Bir zaman sonra, birincisi gibi, bu mecra da tıkandı. Bu sefer nehrin suları Harezm ile Cürcân arasındaki Mezdübest mecrasından sola Peçenek arazisine doğru yöneldi. Uzun zaman buradaki ovalara hayat verdi. Nihâyet, burası da harap oldu. Bu mecrada oturanlar Hazar denizi sâhiline göçtüler. Bunlar el-Lân ve Âs kavimleridir. Bu gün bu kavimlerin dilleri Harezmce ile Peçenekçe'nin karışımıdır. Önceleri nehrin sularının fazlası bu gün taşlarla gerili olan kısmın arasından süzülerek akarken, sonra nehrin suları tamamiyle Harezm tarafına akmaya başladı. Bu taşlarla gerili olan kısım Harezm ovasının başlangıcıdır. Nehrin suları bu taş seddi yıkınca ovayı bastı. Bu yerden itibaren göl haline getirdi. Nehrin suları, hızlı aktığı için götürdüğü çamurla bulanır ve bu çamurları

düzlükte dibe çökertirdi. Böylece birike birike yavaş yavaş toprak ortaya çıktı. Göl uzaklaştı. Nihâyet, Harezm tamamiyle ortaya çıktı. Göl önüne çıkan bir dağa kadar uzaklaştı. Fakat, bu dağı geçemeyince suları bu gün Türkmenlerin oturduğu kuzey tarafa, Aral gölüne aktı. Bu göl ile Mezdübest vâdisi arasında yakın mesafe vardır. Göl sularının çekildiği bu yerde çorak ve çamurlu, insanın girmediği bir bölge meydana geldi. Burası Türkçe'de Kız Tengizi (denizi) diye tanınır (s. 56-57).

c- ***el-Cemâhir fi ma'rifet el-cehâvir***'den :

Tibet halkı ilk hâkânlarının güneşin oğlu olduğuna ve gökten zırhlı olarak indiğine inanırlar. Kâbul halkı câhiliye günlerinde, Türklerden ilk hükümdarları Bireh-tigîn'in (Berken-tigin) burada (Kâbul yakınında) الازبقر denen bir mağarada yaratıldığına, bu mağaradan silâhlı ve börklü (kalensüveli) olarak çıktığına inandılar (s. 72) Eski zamanda Kâbul Hindistan'ın İslâm arazisine en yakın hududuydu. Burada Türklerden *el-Şâhiyye* denen halk ve brahmanlar yaşardı. (s. 73).

Yeşem (yeşim) taşı, merkezi Ahma olan Hoten mıntakasındakı iki vâdiden çıkar. Bu vâdilerden birine Kâş...., diğerine Karâkâs denir... (s. 82). Rivâyete göre yeşenıe veya bu taşın bir cinsine "galebe taşı" derler. Bundan dolayı Türkler kılıçlarını ve kemerlerin, atlarının eğerlerini muharebede galibiyete ulaşmak için bu taşla süslerler. Sonra, başka milletler de bu konuda onlara uydular (s. 83). .... Nasr bu taşın sıfatı hakkında şöyle der: Bu taş fîrûzeden daha serttir. Süt rengini andırır. Bu taşı seller dağlardan Türk ülkesindeki Sû denen bir vâdiye getirirler... (s. 83).

Eskiden, Oğuz Türklerinden müslüman olup müslümanlar arasına katılanlar iki taraf arasında tercüman olurlardı. O kadar ki, bir Oğuz müslüman olunca "Türkmân oldu" derlerdi. Bunlar Türk olmalarına rağmen, müslümanlar tarafından "Türkmân yani Türklere benzeyen" denildi. Küçüklüğümde Sütkend taraflarından gelen bir adamı hatırlarım. Bu adam her sene Harezmşâh'a hediyeler getirirdi. Bu hediyeler arasında kendisinin yaptığı bir nebâtî mumya da bulunurdu. Bu adam terkibettiği ilâçların hepsini nebatlardan imâl ettiğini söylerdi. Ve bu ilâçlar çok süratli ve kesin tesirliydi. Doğancılar reisinin elinde has doğanlardan birinin ayağı kırılmıştı. Harezmşâh bu adama kızdı ve ayağının kırılmasını emretti.... Sonra adama acıdı. Ona Türkmen'in imâl ettiği mumyadan (ilâçtan) içirilmesini emretti. Ve içirildi, Bir sene sonra adamı elinde doğanla at üzerinde gördüm... (s. 85).

Ḫutüvv: Bir hayvanın fosilidir. Bilhassa Çinliler ve doğu Türkleri arasında makbul ve kıymetlidir.... Bunun makbul olmasının sebebi, söylendiğine göre, zehire yaklaşınca terlemesindenmiş Kitây-hân'dan gelen elçilere bu konuda sordum. Zehire yaklaşınca terlemesinden başka onda makbul bir taraf bulmadıklarını gördüm. Zira, hutüvv bir çeşit öküzün alnındaki boynuzdur[86]. Kitaplarda bunlar söylendikten sonra şu ilâve edilir: Bu öküz Hırhız (Kırgız) ülkesinde bulunur. Türklerin öküzleri küçük olmasına rağmen, kalınlığı iki parmaktan biraz fazla olduğu için, bunun öküz alın kemiği olmasını mümkün görmüyorum. Boynuz olması daha münasiptir. Eğer bu söz doğru olsaydı bu öküzün Kırgız ülkesine yakın olan el-Ev'âl (الأوعال)'e getirilmesi mümkündü... Bu maddenin su kergedeni boynuzu veya su fili dişi olduğu da söylenir. Bundaki çizgili, hatlar Bulgarların Kuzey denizinden Harezm'e getirdikleri balık dişi özlerine benzer. Bulgarların getirdikleri balık dişi özleri bir zirâ boyunda veya biraz daha uzundur. Özü dişin ortasında uzunlamasına olup "diş özü" adıyla bilinir (s. 85).

Yağmur Çeken Taş (Yada Taşı): Ebû Bekr el-Râzî *Kitâb el-ḫavâss* adlı eserinde söyle der: Türkistan'da Karluklarla Peçeneklerin ülkeleri arasında bir yokuş vardır. Bu yokuşa ordu veya bir sürü uğrarsa taşlar sürtünüp de karanlık sis basmasın veya bardaktan boşanırcasına yağmur yağmasın diye hayvanların tırnaklarına yün bağlanır ve yürümeleri hafifletilir. Türkler yağmur istedikleri zaman bu taşla yağmur yağdırırlar. Belli bir adam su getirip ağzına bu mıntıkanın taşlarından bir taş alır. Ellerini hareket ettirir. Hemen yağmur gelir. Bu hikâye sâdece İbn Zekeriyyâ el-Râzî (Ebû Bekr)'den nakledilmedi. Bu konu insanlar arasında ihtilâf olmayan yaygın şeylerdendir.

Kitâb el-nuḫab'ta şöyle der: Yağmur taşı Vâr çölünde veya Karluk vâdisindedir. Kırmızıya meyilli siyah bir taştır.

Halklarıyla az ilişki olan uzak memleketlerle ilgili böyle hikâyeler yayılır. Zamanımızdaki Karlukların anlattıkları şeyler rivâyetlerden ibârettir. Karluklarla Peçenekler arasında çok uzak, Mağriple Meşrik arası kadar mesâfe vardır. Türklerden biri bana bu taştan bir parça getirdi. Benim buna çok memnun kalıp onun iddiasını tereddütsüz kabul edeceğimi, itiraz etmiyeceğimi sandı. Bu adama "Bu taşla, bana, normal zamanından başka zaman ve benim istediğim çeşitli vakitlerde yağmur yağdır. Eğer yağmur yağması gereken sı-

[86] Daha yukarıda da geçtiği gibi hutüvv kelimesi aynı zamanda mamut ve balık dişleri içinde kullanılır.

rada yağdıracaksan taşı serıden alıp fazlasıyla ben de yağmur yağdırırım." dedim. Adam, anlattığım gibi, taşları suya batırdı. Bir şeyler homurdanarak ve bağırarak bu suyu havaya attı. Atılan sudan başka ne bir damla su indi ne de yağmur yağdı. En tuhafı bu konudaki hikâyeler yaygındır. Halktan başka okumuş havâssın tabiatında da yer etmiştir. İncelemeden bu konuda konuşurlar. Bundan dolayı yukarıdaki olayda hazır bulunanlardan biri bu olayın doğruluğunu müdâfaaya kalkıştı. Bu olayın gerçek çıkmaması ülkelerin değişikliğine hamlolunur. Bu taşın Türklerin ülkesinde etkili olduğu söylenir... (s. 89-90).

Eski zamanda bazı yerlerde demir yoktu veya çok az bulunuyordu. Bu sebeple demir yerine bakır kullanılırdı. Oğuz ülkesinde bulunan bakır ok uçları, Tabaristan'da yer altında bulunan ve mecûsîler tarafından uğurlu sayılan bakır mızrak ve harbeler bu hususu gösterir. Her iki topluluk (Oğuzlar ve Mecûsîler) bunların yıldırımlarla gökten indiğine inanırlar. Ve bu hususta bazan Allah'ın "Üzerinize ateşten dumansız alev ve bakır gönderilir. Size yardım eden olmaz *(Kur'ân* LV/35)" âyetini delil gösterirler. Filistin İlyadası yerinde olan İşmuîl (Câlût) peygamber kitabında çeşitli silâhların tavsifleri vardır. Bu silâhlann hepsi bakırdandır. Aralarında demirden imâl edilenden hiç bahsedilmez (s. 97).

d- *Kitâb el-saydana*'dan:

Misk: Türkçesi "ibâr"dır... Türk miskleri arasında en makbulü Kitây, sonra Tibet: en keskin kokulusu budur, sonra Tatar: bunun kokusu zayıftır, sonra Kırgız miski gelir... Bir kitapta "Misklerin en makbulü Çin miski, sonra Tibet, sonra Tüşmet, sonra Hitây, sonra Tatar, sonra Kırgız miskidir" denir (s. 136).

Yeşeb: Beyaz bir taş ve yeşem. *Kitâb el-mühab*'ta şöyle denir: Buna galebe taşı denip Türkler tarafından, düşmanlara galip gelmeleri ve hazmı zor şeylerden midelerinin acımaması için kullanılır. Yeşem'e gelince, bu taş Hoten-'de iki vâdiden çıkarılır. Bu vâdilerden birine Yûrenk Kâş denir ki, bundan beyaz ve değerli olanı çıkarılır. Diğerine Karâkâş denir. Bunun yeşemi siyahçadır. Hoten'in merkezi Ahma'dır (s. 142).

3 - *el-Tefhîm li evâ'ili sınâ'at el-tencîm*, London 1934 baskısından:

Slâvların ötesinde Okyanustan büyük bir halîc (deniz girintisi) çıkar. Ve müslüman Bulgarların ülkesinin yakınına kadar uzanır... Sonra, bu deniz uzantısı onların arkasından doğuya doğru devam eder. Bu deniz girintisinin

sâhiliyle Türk ülkelerinin uzak bölgeleri arasında meçhul harap, meskûn olmayan topraklar ve dağlar uzanır (s. 121).

Beşinci iklim doğu Türklerinin ve Ye'cûc'un ülkesinden başlar. Kabileleriyle bilinen doğu Türklerinden geçerek Kâşgar'a, sonra Balasagun, Râşt, Fergana, İsbîcâb, Şâş, Usrûşene, Semerkand, Buhara, Harezm, Hazar denizinden Bâb el-Ebvâb'a ve batıya doğru uzanır (e. 144-145).

Altıncı iklim doğudaki Kây, Kûn, Kırgız gibi Türk kavimlerinin ülkesinden başlar. Kimâk, Tuğuzğuz, Türkmenlerin ülkelerinden, Fârâb, Hazar ülkesi, Hazar denizinin kuzeyinden, el-Lân ve Serîr ülkelerinden geçerek batıya uzanır (s. 145).

Yedinci iklimde fazla yerleşik yer yoktur. Bu iklimin doğu kısmında ormanlıklar, dağlar bulunur. Buralarda vahşîlere benzeyen Türk toplulukları barınır. Bu iklim Başgırt dağlarından, Peçenek hududundan, Suvâr ve Bulgar şehirlerinden, Ruslar ve Sakâlibe ve Bulgarya'dan batıya uzanır (s. 145).

Sene ya şemsî ya kamerî olur. Kamerî sene ya basit olup 12 aydır. Bu takvimi Müslümanlar, Türkler ve doğulular kullanır. Ortalama miktarı 354 gündür... 13 aya göre tertiplenen kamerî takvimi ise Hindliler, Yahudiler, Türkler, doğulular, eski Yunanlılar ve Câhiliye devri Arapları kullanırlar (s. 171).

VII. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî, *el-Memâlik ve'l-mesâlik*, Lâleli nr. 2144

Beşinci iklim doğuda Ye'cûc ve Me'cûc ülkesinden başlar, sonra Horasan'a varır. Buradaki şehirlerden biri "Tüccarlar şehri" denen Tarâz'dır. Sonra Nevket ve İsbicâb gelir.. (30a) Altıncı iklim doğudan başlar. Hazar ülkesini, Hazar denizini ve Rum ülkelerini geçer.. Yedinci iklim doğudan başlar Ye'cûc ve Me'cûc'un kuzeyinden, sonra Türk ülkelerinden, sonra Hazar denizinin kuzeyinden geçer. Bunun kuzeyindeki ülkeler el-Lan (Alan) ülkesine sınır Türk ülkeleridir.

(45[a]) Çin ve Türk hükümdarları 'Âmûr b. Sav'el b. Yâfes b. Türk'ün çocuklarındandır.

(45[a]) Türkler de 'Âmûr'un çocuklarındandır. Onların ülkelerinin çoğu Çin ve Horasan'dadır. İçlerinde en kuvvetlileri Bulgarlar'dır. Bulgarlar Kûsân ve etrafındaki şehirlerin sâhibidir. Hükümdarları Oğuzhan, dinleri

Mani dinidir. Ülkeleri çoktur. Şâş, Fergana, Huttal'dır. Onlar Huttalân... Semerkand ile Buhara arasındaki Suğd'ta otururlar. Hükümdarları Ferganа-'dadır. Hâkânlar Hâkânı bunlardandır. Bu Hâkân onların ülkesini birleştiriyordu. O ölünce ülkeleri dağıldı. Tibet'te bir hükümdar bu adla anılır. Daha önce bu hükümdar Türk Hâkânına bağlıydı...

(45b) Bazıları, Türklerin Tavc b. Âferîdûn'un çocuklarından olduğunu söylediler. Bu görüş hatalıdır. Zira, Âferîdûn onların ve Rumların üzerinde valiler tâyin etmiştir. 'Âmûr'un çocuklarından bir kısmı doğunun kuzeyine gittiler... Türkler, Hazarlar,.. Kafkas dağları halkı bunlardandır. Kafkas dağlarında 72 kavim yaşar. Her biri ayrı dil konuşurlar.

Bâb el-Ebvâb'tan sonra Hazar ülkesi gelir. Onların başşehri Bâb el-Ebvâb'a sekiz gün uzaklıktaki Semender şehriydi. Şimdi, Semender'in yedi günlük kuzeyindeki Etil şehrini başkent edinmişlerdir. Bu şehirde çeşitli milletlerden insanlar yaşar. Zira, Semendar İslâm'ın başlarında Müslümanlar tarafından fethedilmiş, sonra yine Hazarlara geçmiştir. Hazarlar Yahudidirler. Hükümdarları Hârûn el-Reşîd devrinde yahudi oldu ve bu dinde kaldı. Onların yahudi olmasının sebebi şöyledir: Bizans imparatoru ülkesindeki yahudileri hıristiyan olmaya zorladı. Onun ülkesindeki yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçtılar. Hazarlara yahudilik böylece geldi. Hazar askerlerinin çoğu Harezm'den göçen müslümanlardır. İslâmiyetin ilk zamanlarında Harezm-'de iç harp çıkmış ve bunlar Hazar ülkesine sürülmüşlerdir. Bu askerler kahraman oldukları için, Hazarların yanında itibar görüp orada kaldılar. Hazar hükümdarının veziri bunlardandır. Hazar hükümdarı Müslümanlarla harbederse bu askerler harbe katılmazlar. Hazar ülkesindeki müslümanların camisi Hâkân'ın sarayına bakar.

Hazar ülkesine Bulgar ülkesi bitişir. Bulgarların hükümdarı müslümandır. Bunların hükümdarı 310 hicri yılından sonra, el-Muktedir zamanında gördüğü bir rûya dolayısiyle müslüman olmuştur. Bu hükümdar 50.000 süvâri ile İstanbul üzerine sefer yapar. Bizans, Cillikiyye ve Frenk ülkelerini yağmalardı[87]. Bulgarlardan İstanbul'a iki aylık kadar yoldur. Bulgarlar kahraman bir millet olup, onlara karşı durulamaz. Onlardan bir süvari Rumlardan bir kavimle çarpışabilir. Rumlar onlardan ancak surla korunurlar. Bulgarların ülkesinde geceler çok kısadır... Onlardan biri tenceresini kaynatmadan sabah olur.

[87] Burada yine, Volga Bulgarları ile Tuna Bulgarları birbirine karıştırılmaktadır.

Bulgarlara Rusların ülkesi bitişir. Ruslar çeşitli cinslere ayrılıp adalarda otururlar ve gemicilikle uğraşırlar. Onlar denizci bir kavimdir... Ruslar mecûsî (putperest) olup yüzlerce sene Endelüs'ü vurmuşlardır. Onların ülkesine Okyanustan bir haliç bitişir...

Kafkas dağlarındaki ülkelerden biri de Serîr (Avar) ülkesidir. Onların hükümdarı Bahramçûbîn'in evlâdından olup hristiyandır. Sâsâni hükümdarlarından Yezdgerd bu ülkeye birini vâli tayin edince, altın tahtını, hazinelerini Behrâmçûbin'in ahfadından biriyle bu ülkeye göndermiş ve kendisini orada beklemesini emretmişti. Yezdgerd Horasan'a gidip orada Hz. Osman zamanında öldürülmüş, Serîr'e gönderdiği vali orada kalmıştır.

Serîr ülkesine el-Lân (Alan) ülkesi sınırdır. Alan ülkesi geniş bir memleket olup hükümdar 30.000 süvari ile sefere çıkar. Alan hükümdarı ile Avar hükümdarı arasında sıhriyet vardır. Alan ülkesi ile Kafkas dağları arasındaki sınırda büyük bir kale ile derin bir vadi üzerinde kurulmuş bir köprü vardır. Bu kaleyi İran hükümdarlarından biri Kafkaslılara karşı inşa etmiştir. Onların ülkesine bu köprüden başka bir yol gitmez. Büyük bir kaya üzerindeki bu kaleye izinsiz varılamaz. Bu kalenin ortasından bir su çıkar. Burası dünyanın en tanınmış kalelerinden biri olup Farslar şiirlerinde ondan bahsetmişlerdir.

VIII. Ebu'l-Hasan Alî b. Mûsa b. Sa'îd el-Mağribî, *Kitâb el-coğrafya*, nşr. İsmâîl el-'Arabî, Beyrut 1970

(s. 163) ... Sicistan'ın güney tarafında Halaçlar dolaşır. Bunlar Türk olup kahraman kişilerdir. Hindistan'ın fethinde yararlık göstermişler, kendilerine komşu olan Ecih (أجه), Nehâver, Muhrân gibi Hindistan şehirlerini fethetmişlerdir... Hoten şehrinin etrafındaki ırmakların kıyılarındaki otlaklarda Türkler oturur. Bu Türkler güneylerdeki Hindlilerle savaşırlar. (Bundan sonra, s. 163'de Hindistan'daki Türk hükümdarlarından, Moğollardan ve onlarla beraber olan Türklerden bahsediyor.).

(s: 194) ... Alman ve Nemçe ülkelerinden sonra Başgırd ülkesi gelir. Bunlar Türk olup eski zamanda Almanlara komşu olmuşlardır. Kendilerine İslâmın kâidelerini öğreten bir fakih tarafından müslüman edilmişlerdir. Bunların şehirlerinin çoğu Tuna üzerindedir. Bu ülke Tatarların (Moğolların) istilâ edip halkını mahvettikleri memleketlerdendir. Başgırdların doğusunda Hungarlar bulunur. Bunlar da Başgırtlar gibi Türklerdendir. Almanlarla komşu oldukları için hristiyan olmuşlardır... (Sonra Anadolu'dan ve oradaki Türkmenlerden kısaca bahseder.).

(s. 196) Gürcistan'in doğusunda Alan ülkesi bulunur. Bunlar hristiyanlaşan Türklerdendir... Alanlardan sonra, Türklerden Âs denen kavim bulunur.

(s. 204) Tanâbers (Volga=Etil) nehri kıyısında Bulgarların ve Türklerin şehirleri bulunur.

(s. 205) ... Hazarların güneyinde Serîr (Avar) ülkesi bulunur. Bu ülkenin halkı Arap ve Türk karışımıdır. Serîr şehrinin doğusunda Burtâs şehri bulunur. Burası Burtasların başşehridir.

(s. 206) Etil nehrinin batısında Komanların ülkesi bulunur. Bunlar Türklerden bir cinstir. Bunlar yıldızlarla uğraşır, onlardan alıkâm çıkarırlar ve onlara ibâdet ederler.

(s. 207) Komanların doğusunda Peçenekler bulunur Peçenekler ölülerini yakarlar ... Peçeneklerin doğusunda Kokutan Toprak bulunur.

IX Cemâl el-Karşî, *Mülhakât el-surâh,* nşr. *V. Barthold, Turkestan vepoxu mongol's kogo naşestriça, Çast' pervaya tekstu,* St. Petersburg 1898, s. 130-135

(s. 130) ... *İslâm Devrinde Mâverâünnehr ve Diğer Yerlerdeki Meşhur Türk Hâkânlarının Bahsi*

Satuk Buğrahân el-Mücâhid Abdülkerim b. Bezîr Arslân-hân b. Bilge Kadır-hân: Afrâsyâb b. Bişnek b. Rismen neslinden gelir. Ve nesebi Tûr b. Aferîdûn b. Anûyân b. Güştâsif b. Cem b. Fârs b. بورى b. Gürg b. Yâfes b. Nûh'a ulaşır. Kâşgar ve Fergana hudutlarındaki Türk hâkânlarından, Halife el-Mutî-lillâh ve el-Emîr el-Reşîd Abdülmelik b. Nûh el-Sâmânî'nin devleti zamanında [Karahanlılardan]ilk müslüman olan budur. Ünlü İmâm Ebu'l-Fütûh Abdülgaffâr (Abdülgâfir) b. el-Hatîr Ebû Abdullâh el-Hüseyn el-Fazlî *Târîhu Kâşgar* adlı eserinde böyle söyler. Daha önce, müfessirlerden bahsederken babasıyla ikisinin hayatlarından bahsedildi.

Türk ülkeleri arasında İslâmiyeti ilk kabul eden Şâş şehridir. Bu şehrin halkı Bilge-gül Kadır-hân zamanında müslüman oldu. Bu şehre karşı Emîr Nûh b. Mansûr el-Râzî el-Sâmânî gazâ yaptı ve İsbîcâb şehrine kadar vardı. Külliyetli miktarda vergi verilmesi şartıyla anlaşma yapıp geri döndü. Nûh b. Mansûr'un ölümüne kadar kendisiyle Kadır-hân arasında mektuplaşma ve elçileşme devam etti. Nûh'un yerine kardeşi İsmâîl b. Mansûr geçince muhâberâtı devam ettirmek hususunda kardeşinin yolunda yürüdü. Bu sırada

Türklerin idâresi Bezîr Arslân-hân'ın kardeşi Oğulcak Kadır-hân'a geçmişti. (s. 131) Oğulcak İslâm elçilerinin sözlerine kulak asmazdı. Nihâyet, Nasr b. Mansûr ağabeyisinin yanından Kâşgar'a kaçtı. Oğulcak ona müsafir (sığınan) kişilere gösterilen itibarı gösterdi. Ona "Evine geldin, âilenin arasına girdin. Kardeşin sana zulmedecek olursa gereken vefayı göstereceğim.." dedi. Artuc (Artuk) havalisine onu vali tâyin etti. Buhara ve Semerkand'tan Nasr'ın yanına kâfileler gelir-giderdi. Nasr hemen hemen bütün malları ve kumaşları satın alır, Kadır-hân'a nâdir şeyler hediye ederek gönlünü alırdı.

Müellif şöyle der *(Kâşgar Tarihi* müellifi): Bir topluluk bana onların müslüman oluşları hakkında şunları anlattı:

Kâfir (Oğulcak) bu sırada alışmadığı ve tatmadığı dîbâ elbiseler giyer, şekerli tatlılar yerdi. Nihâyet, Nasr ile arkadaşlık ve ünsiyet kurdu. Ona yaklaştı. Bunun üzerine, Nasr ondan bir öküz derisinin kaplıyacağı yer kadar kendisine mescid yapacak ve Allah'a ibâdet edecek bir toprak parçası vermesini istedi. O da "İstediğin yerden bunu al." dedi. Onun müsâadesi üzerine, Nasr bir öküz kesip derisini sırım yaptı. Bu sırımla bu gün Artuç câmisi denen mescidin arazisinin etrafını çevirdi. Oğulcak onun bu davranışına şaştı kaldı. Bu Oğulcak, Satûk'un amcasıydı. Satûk oniki yaşını doldurunca kendisinden önceki hükümdar çocuklarında bulunmayan çok güzel, gösterişli, zeki, zihni temiz, iyi anlayışlı, akıllı bir genç oldu. Bu sırada Buhârâ'dan bir kâfile geldi. Satûk onların getirdiklerini görmek, taşıdıklarından harac (vergi) almak için, Artûc'a çıktı. Buranın valisi olan Nasr el-Sâmânî onu iyi karşıladı ve ikram etti. Öğle vakti olunca müslümanlar namaz kılmak için kalktılar. Satûk henüz kendisine takdir edilen saâdetin farkında değildi. Namaz kılanlara uzaktan bakıyordu. Namazdan sonra, Nasr el-Sâmânî'ye yaptıkları şeyin ne olduğunu sordu. O da, "Bize her gün ve gece böyle beş vakitte beş namaz farz kılınmıştır." diye cevap verdi. Satûk "Bunu size kim farz kıldı." dedi. Nasr, Allah'ı güzel isimleri, yüksek sıfatlarıyla anlatmaya başladı. İslâm'ın farz ve sünnetlerini Peygamberemizin dilinden sayıyor, İslâmiyet'in güzelliklerinden ve menâkibinden bahsediyordu. Beyt:

"Onun sevgisi aşkı tanımadan önce geldi. Kalbimi boş buldu. Hemen orada yerleşti."

Nasr bunları anlatınca, Satûk "İşte Allah bu. O, ibâdete ne kadar lâyık. Bu peygamber ne kadar doğru söylemiş, uyulmaya ne kadar lâyık. Bu din ne kadar güzel, kabul edilmesi ne kadar münâsip." dedi. Allah'a ve Muhammed Peygamber'e iman etti. Dini (İslâmiyeti) kabul etti. Uşaklarına ve adamlarına

hemen iman edip müslüman olmalarını emretti. Hepsi birden iman edip müslüman oldular. Sonra, Nasr el-Sâmânî Satûk'tan amcası Oğulcak'tan bu meseleyi (müslüman olduğunu) gizlemesini istedi. Satûk gizlice *Kur'ân* öğrendi. İman ve İslâm'ın şartlarını tanıdı. İslâm'ın şerâyiini (merasimini) kavradı. Gizlice akrabalarından bir gurubu İslâmiyet'e dâvet etti. Bunlardan 50 kişi onun çağrısını (dâvetini) kabul edip ona bağlılığı ve uymayı benimsediler. Sonra, Oğulcak onun müslüman olduğunun farkına vardı. Gözcüler tâyin etti. Nihâyet, bir gün abdest alıp namaz kılarken onu gördüler. Oğulcak'a durumunu haber verdiler. Amcası Oğulcak meseleyi Hâtûnuna açıkladı. Bu kadın Satûk'u tutardı. Gizlice ona haber göndererek kendisini kollamasını söyledi. Ona "Amcan (s. 132) Cumartesi günü, seni denemek için, putlar evini kendisi ve yakınlarıyla beraber tamir etmek istiyor. Çok çalışmaya çabalaman gerekir." dedi. O günü geldiğinde çalışanlardan her biri birer kerpiç taşıyor. Satûk ise kerpiçleri ikişer ikişer yükleniyordu. Bu arada rabbına "Ey Allahım, beni düşmanlarına ve dinin düşmanlarına galip getirir, İslâmiyet'in yolunu bana açarsan, benim ellerimle Kelime-i Şehâdeti yükseltirsen, bu yerde, sana ibâdet için kullarının toplanacağı bir mescid edineceğim. Bu camide sana ibâdet için bir mihrâb inşâ edeceğim. Seni medhetmek için bir minber dikeceğim. Sonra, ezân okuyup namaz kılacağım. Senin teveccühünü ve rızanı kazanmak için bu camide imamlığı kendim yapacağım." diye içinden yalvarıyordu (fısıldıyordu). İşte burası Artuc'ta bulunan camidir. Satûk gayret ve çalışkanlık gösterince, Hâtûn kocasına inşâat esnasında onun gösterdiği çalışkanlığı ve ihtimamı lehinde delil gösterdi. Amcası onun bu gayretinden memnun kaldı. Ve "Dinimizden yüz çevirmiş, söylenilen şeyi yapmış olsaydı veya benden sonra çocuklarıma bir kötülük yapacak olsaydı, ona müsâmaha göstermezdim." dedi. Bu arada, Satuk Allah'ın Kitâbı'nı öğrendi. Din öğrenimi yaptı (fakîh oldu). Nihâyet 25 yaşına bastı. Ava çıkıyormuş gibi yanına 50 kişi aldı. Maksadı sığınacak bir kale aramaktı. Tabgâç Balık kalesini ele geçirip oraya sığındı. Bütün durumunu amcasına bildirdi. Ve üç ay burada kaldı. Bu arada tehlikelere atılmaktan sakınıyordu. Amcasıyla karşılaşmaya karar verince yanında Kâşgar'ın süvarilerinden 300 kişi toplandı. Fergana gazilerinden de yanına adamlar geldi. 1 000 kişiyi tamamladılar. Ünce, Atbaşı'nı fethettiler. Sonra, 3 000 süvari oldular. Kâşgar'a hücum ederek İslâm namına fethettiler. Kâfir ordusu perişan oldu. Kelime-i şehâdet üstün geldi. Kulına yardım edip vadini yerine getiren Allah'a hamdolsun. Satûk Buğrâ-hân el-Gâzî 344 hicrî yılı civarında öldü. Mezarı Kâşgar'ın köylerinden Artuc'ta bulunup bu gün mamur ve ziyâretgâh bir mahaldir.

Ali Arslân-hân el-Şehîd Ebu'l-Hasan b. Bâytâş Arslân-hân b. Satûk Buğrâ-hân 388 yılı Muharrem ayı sonlarında şehit olmuştur. Türbesi bu gün Kâşgar'da ziyâretgâhtır. Yûsuf Kadır-hân el-Kebîr b. Hârûn Buğrâhân b. Mûsâ İlik b. Satûk 424 yılı Muharremi'nin ilk günü ölmüş, Kâşgar'da el-Cenbezet el-Hâkâniyye'de Tümen (تمن) nehri kıyısında gömülmüştür... (s. 133)

el-Hâkân el-Kebîr el-Hatîr kerametler ve makâmâtlar sahibi mezkûr İlikhân, bunun tamam adı Nasr Arslan İlik b. Ali İlik (ثولكا)-hân (yanarak şehit olmuş) b. Bâytâş Arslân b. Satuk Buğrâ-hân 402 senesinde Özcend'te ölmüş ve burada gömülmüştür.....

(s. 135) ... Selçûk b. Kınık: Bu zât Özcend (Özkend) ve Cend (Kent) taraflarındaki Türkmenlerin reisidir. Bunlar oradan Nûr-i Buhârâ'ya göçmüşler, bir müddet burada kalmışlardır. Sonra, Sultan Ahmed b. İsmâîl el-Sâmânî bu yerin halkını rahatsız ettikleri için onların oradan ayrılmalarını istemiş, onlar da Horasan'a gelmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SÂMÂNİLER DEVRİNDE MÂVERÂÜNNEHR

I. İbn Havkal'in *Sûret el-arz* adlı eserinden Maverâünnehr ile ilgili bölümün tercümesidir (aynı neşir kullanılmıştır)

Mâverâünnehr (Horasan'ın Haytal mıntıkası):

Mâverâünnehr'e gelince, buranın doğusunda Pamir, Râşt ve doğru bir çizgi halinde Ḫuttal'a sınır olan Hind arazisi, batısında (kuzeyinde ve batısında) Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara taraflarından Harezm'e ve Harezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri, güneyinde (güney ve batısında) Bedahşan'dan Harezm gölüne kadar doğru çizgi üzerinde Ceyhun nehri bulunur. Harezm ve Ḫuttal da Mâverâünnehr'e dahildir. Zira, Ḫuttal bölgesi Vaḫşâb nehri ile Ceyhun'un anakolu olan Ḫarbâb arasında kalır. Ḫarbâb ve ötesi Mâverâünnehr'dir. Harezm'in şehri (merkezi) Ceyhun'un ötesinde kalır. Mâverâünnehr şehirlerine Horasan şehirlerinden daha yakındır. Daha önce bu hususu defalarca tekrarladım.

(s. 463) Mâverâünnehr yeryüzünün meskûn olan en verimli, en temiz ve en hayrı bol iklimlerinden biridir. (s. 464) Halkı çok yüksek bir umut kapısı, selâmete kavuşturucu bir kurtarıcı olmakla beraber, hayra ve kendilerini hayra çağıranların çağrısına koşmaya düşkündürler. Onlar şiddetli, kudretli, kalabalık, harp hazırlığına sahip, âlet, sürü, kahramanlık, silâh, ilim ve doğruluk sahibi olduktan başka, ellerindekini hayır yoluna harcayıcıdırlar. Bu iklimin verimliliğine gelince, Mâverâünnehr halkı bir kere kıtlık görmeden bu kitapta zikredilen diğer iklimlerin halkları defalarca kıtlık görürler. Eğer ekinlerine ve zahirelerine zarar veren bir soğuk, sıcak veya başka bir âfetle karşılaşırlarsa ülkelerinde geri kalan zahire ve eşya onların ihtiyacına yeter. Bu kalan miktarla dahi ülkelerine diğer yerlerden zahire ve mal getirmek ih-

tiyacını duymazlar. Mâverâünnehr'de her köyün veya şehrin su basan veya hayvanların merâsı olarak su basmayan arazisi vardır. İnsanların zaruri ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya kendilerinden başkalarına artacak miktarda bulunur. Yemeklerinin bolluğu ve çokluğu da anlattığımız gibidir. Sularına gelince, onların suları en tatlı, en soğuk, en hafif sulardır. Her tarafında su donabilmek ve kar bulunabilmekle beraber, bu güzel sular dağlarında, ovalarında ve şehirlerinde bulunur.

Hayvanlarına gelince, onlar harp için çok hayvan beslemek zorunda olmakla beraber, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek hayvan yetişir. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirilir. Onlar çok miktarda koyun ve sürü hayvanı yetiştirirler. Giyecekler hususundaki durumları da aynı vaziyettedir. Onlar ihtiyaçlarından fazla yün, koza, pamuklu kumaşlar ve bez istihsal ederler. Ülkelerinde ihtiyaçlarından çok, ticâretlerinden artacak kadar demir madenleri vardır. Orada altın, gümüş, çokluk bakımından diğer islâm ülkelerinde benzeri olmayan cıva madenleri bulunur. Bu (s. 465) zamanda bol üretimi yapılan Pençhîr madenleri onlarındır ve onların diyarına getirilir. Mâverâünnehr'den başka islâm ülkesinde nûşâdur olduğunu bilmiyordum. Nihâyet, Sicilya'da nûşâdur madeni gördüm. Fakat, Mâverâünnehr nûşâduru gibi kuvvetli değildi. Onların kâğıtları bolluk ve güzellikçe emsalsizdir.

Meyvelerine gelince, Suğd, Uşrûsene, Fergana ve Şâş içlerine girersen diğer iklimlere, büyük bölgelere de yetecek derecede bol meyve görürsün. Hattâ, bolluğundan meyveyi hayvanlar yerler. Köleye gelince, onlara kendilerini ve iklimlerini (bölgelerini) kuşatan Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bu köleler buradan diğer yerlere sevkedilir. Bunlar en makbul, en dinç, doğudaki en güzel ve en pahalı kölelerdir. Buraya, Tibet'ten ve Kırgızlardan misk getirilir, başka bölgelere ve şehirlere sevkedilir. Bu miskler başka cinslerinden daha güzel ve pahalıdır. Sağâniyân'dan Vâşcırd'a kadar uzanan sahada safran, samur, sincap, tilki v.s. hayvanların kürkleri elde edilir. Bunlar, hükümdarların elde etmek için yarıştıkları, ihtiyaç duydukları, hediyeleştikleri hadenk ağacından ve ḫutüvvden mamul eşya, kır ve makbul kırtâsiyye doğanları, garânik kuşunu andıran dirhemiyye doğanları gibi nâdîde şeylerle birlikte etrafa ihraç edilir.

Mâverâünnehr halkının cömertliklerine gelince, Mâverâünnehr'in çoğunda insanlar tek bir evin fertleri gibidir. Bir adam diğerine müsafir olunca âdetâ kendi evine gelmiş gibidir. Ev sahibi evine gelene karşı asla kötü dav-

ranmaz. Aksine, daha önce müsafirinin bir iyiliğini görmediği halde ve ondan bir mükâfât beklemeden cömertçe onun ihtiyaçlarını karşılamak için bütün gayretini sarfeder. Onların her biri elinden geldiğince kendisi ve müsafiri için en değerli şeylerini harcamaya gayret eder. Şu misal kâfidir: Orada kendi işleriyle meşgul olarak gördüğüm her çiftlik sahibinin (s. 466) geniş bir saray ve müsafirler için bir ev edinmeye çalıştığını görürsün. Bu kişiyi, bütün gün, gelecek müsafir için gerekli hazırlıkları yaparken, gelecek müsafire ikram arzusuyla dolu bulursun. Bir yer halkına bir müsafir gelince onu ağırlamak için yarışırlar. Mâverâünnehr'de insanların oturduğu bir çiftliği v.s. yi idâre eden herkes gece ve gündüz dâima böyledir. Diğer insanların mal toplamakta ve mal sahibi olmada yarıştıkları gibi, Mâverâünnehr halkı mallarını ve mülklerini tüketircesine bu gibi hayır işlerinde harcamada yarış halindedirler. Suğd bölgesinde meşhur bir evin izlerini gördüm. Evin kapısı önüne kazıklar çakılmıştı. Sağlam olarak öğrendiğime göre, 100 seneden fazla bu evin kapısı kilitlenmemiş, devamlı buraya yolcu inermiş. Bazı geceler ev sahibinin hazırlığı olmadan buraya 100, 200 veya daha fazla yolcu hayvanları ve adamlarıyla iner, bu müsafirler yemeklerini, hayvanlarının yemlerini, örtü ve yataklarını hazır bulurlar, yanlarındaki eşyaları kullanmazlarmış. Ev sahibi de bunların temininde ve bu hali devam ettirmekte bir güçlük çekmezmiş. Yolcuların her türlü ihtiyaçlarıyla uğraşacak insanlar tâyin edilirmiş. Bu hizmetkârların müsafirler geldikleri zaman kullanacakları her türlü şey hazırmış. Herkesi memnun etmekten, yaptıklarında cömertlikten başka bir gayesi olmayan ev sahibi, onların memnuniyetini görür, onları neşeli ve hoş karşılar, onlar arasında eşit davranırmış. Halbuki, pek azı hariç, diğer islâm ülkelerindeki zenginler mallarını kendi zevkleri, Allah'ın razı olmadığı hususlar ve aralarında gösteriş için harcarlar. Bazı gafiller dışında, Mâverâünnehr zenginlerinin çoğunluğunun mallarını ribatlara, yolların imarına, cihad yoluna tahsis edilen vakıflara ve köprüler inşasına harcadıklarını görürsün. Orada, her yerleşme yerinde, yolcuların uğradığı her su başında, her köyde, gelen müsafirlerin ihtiyaçlarından artacak kadar ribât vardır. Öğrendiğime göre, Mâverâünnehr'de 10 000 den fazla ribat (kervan saray ve karakol) bulunmaktadır. (s. 467) Bunların çoğunda inen müsafirlerin ihtiyacı olursa yemekleri ve hayvanlarının yemleri temin edilir. Semerkand'ta duvarlarına varıncaya kadar buzlu sebil suyu olmayan han, mahalle, sokak ve meclis görmedim. Tecrübe sahibi bir kişi bana, Semerkand'ta, dış surlar dahil, şehrin surlarında 2 000 den fazla inşa edilmiş çeşme, konmuş bakır küpler, duvarlara yerleştirilmiş küpeçlerde buzlu vakıf sebil suyu olduğunu söyledi.

Onların kuvvet ve kudretine gelince, islâm dünyasında onlardan daha çok cihaddan nasibi olan bir bölge halkı yoktur. Şöyle ki, bütün Mâverâünnehr hudutları Dâr el-Harb'e yakındır. Harezm'den İsbîcâb yakınına kadar Oğuz Türkleri hudududur. İsbîcâb'tan Fergana'nın en uzak ucuna kadar Karluklar hudududur. Sonra, Mâverâünnehr hudutları Ḫuttal'ın arkasındaki Şikniyye (Şikinân) Türklerine ve Hind hududundan Fergana'nın arkasındaki Türk hududuna doğru dolanır. Müslümanlar bu komşularına ve bu taraflarda Mâverâünnehr'e komşu olan bütün kavimlere galip gelirler. İslâmiyet'in Türklerden daha kuvvetli Dâr el-Harb'i olmadığı herkesin mâlûmudur. Mâverâünnehr halkı müslümanlar için Türklerin karşısında cephe (sedd) dir. Onların islâm dünyasına girmelerine ve haremine tecâvüz etmelerine mani olur. Bütün Mâverâünnehr cephe (hudut) dir. Buraya Türkler sefer ederler. Sabah akşam bunlara düşmana karşı harekete geçmeyi veya düşmanın harekete geçtiğini bildiren haberciler gelir. Şâvegar seferinde Nasr b. Ahmed'le beraber olanlardan duyulmuştur ki, müslümanlar bu seferde 300 000 kişiye ulaşıyordu. Bunlardan 4 000 kişi ordudan ayrılıp, ordugâha dönünceye kadar günlerce yollarını şaşırmış olarak dolaşmışlardı. Bu 300 000 kişi arasında Mâverâünnehr dışından pek fazla adam yoktu. Bunlar da şahsen biliniyorlardı. Bir habere göre, Mu'tasım, Abdullâh b. Tâhir'e bizzat veya mektupla Horasan ve Mâverâünnehr'den ne kadar asker çıkarılabileceğini sordu. Abdullâh b. Tâhir de Nûh b. Esed b. Sâmân'a mektup yazarak bu konuyu danıştı. Nuh verdiği cevapta "Horasan ve Mâverâünnehr'de (s. 468) 300 000 köy var. Bunların her birinden bir süvari ile bir yaya çıksa halk bunların yokluğunun farkına bile varmaz." diyordu. Bu hikâyede zamanımızda da ibret alınacak nokta vardır. Zamanımızda Şâş ve Fergana'da hiçbir cephede (hudutta) bulunmayan büyük harp hazırlığı vardır. Hattâ, sultan ve idâreci olmayan halktan herhangi bir adam 100 ilâ 500 veya 20 kadar hayvan (at) besler. Yurtlarının uzak olmasına rağmen bol mal, geniş hazırlık, şaşaa içinde hacca en önce gelen onlardır. Çöle onlar kadar kalabalık bir hacc kafilesi girmez. Bununla beraber büyüklerine en iyi itâat eden, büyüklerine ve birbirlerine en iyi hizmet eden onlardır. Bu husus, Abbâsilerden bazı halifeleri Mâverâünnehr halkından bir kısım kimseleri hizmetlerine çağırmaya sevketti. Başka askerlere üstün olduklan için, Türkler onların adamları, dihkanları da emîrleri oldular. Onların askerleri kudret, cüret, cesâret, atılganlık bakımından diğer askerlere üstündürler. Mâverâünnehr'in dihkanları ise onların kumandanları (emîrleri), yakın adamları, iyi hizmet ve itâat ettikleri, resmî giyiniş ve kıyafeti iyi tatbik ettikleri için gözde hizmetkârları oldular. O

kadar ki, Dâr el-Hilâfe'nin muhafızları olan Ferganalılar ve Türkler eskiden Hilâfet'in maiyyeti, geçmişte adamları ve askerlerinin kumandanları oldular. Uşrûsene'den Afşın ve İbn Ebi'l-Sâc, Semerkand'tan İhşîd, Suğd'tan Merzübân b. Keysifâ ve Uceyf b. Anbese ve Buhârâhudâh gibi, halifenin diğer emîrlerinin, kumandanlarının ve askerlerinin yaptığı gibi Dâr el-Hilâfe'ye hâkim oldular.

Bu iklimin ve kalan Horasan bölgesinin hükümdarları Sâmân Oğullarıdır. Bunlar Acemler arasında kudret ve kahramanlığıyla meşhur olan Behrâm-çûbîn'in torunlarıdır. (s. 468) Doğuda bunlardan daha sağlam, daha kalabalık, daha çok hazırlıklı, vasıtaları daha muntazam, toplanan vergileri nisbeten az, haraçları değersiz, hazinelerindeki malları az olmasına rağmen askerlerinin ṭama'ları (maaşları) daha bol, yirmilikleri daha devamlı bir sultanlık yoktur. Zira, ben onların ülkesinde bulunduğumda, Horasan'ın ve Mâverâünnehr'in vergisi Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'a havâle edilmiş (mahlûl) ve bağlanmıştı. Altı ayda bir, senede iki defa 20'şer milyon dirhem olarak saraya götürülürdü. Gerektiğinde iki haraç birlikte 40 000 000 dirhem olarak götürülürdü. Meselâ, onlar arasında küçük cerîbin (küçük tarlanın) haracı dörtte bir ilâ üçte birden dörtte üçe kadar değişir. Onun (emîrin) nafakaları her sene devamlı olarak dört ṭama' olarak verilir. Bunlardan her ṭama' 90. günün sonunda verilir. Bunlardan birincisi gılmânına, hassa askerlerine ve kumandanlarına, sonra diğer vazifelilerine çıkar. Her ṭama'ın tutarı 5 000 000 dirhemdir. Buna göre, 4 ṭama' bir harac (altı aylık harac) eder. Sene sonuna kadar bu rızık bütün memleket halkını kapsar. Halk arasında adâletli bir şekilde onların atâları (bahşişleri) gönül rızası, kalb huzuru ile ve açık bir şevkle vergilerinin çoğunu götürür. Yukarıda zikredilen diğer yerlerde görüldüğü üzere, ona ve babasına âmillik yapan veya onlara hizmet eden herkese bu maldan bol tahsisat ayrılır. Bununla beraber bu vazifelilerden halka âdil davranmaları, insaflı olmaları ve havâssın elinden tutmaları istenir. Bu sebepten, âmillikleri müsâvi maaşlı ve maaşları birbirine yakın kadılar, iş erbabı, bundârlar (kâtipler) ve vâlilerle doludur. Şöyle ki, kadının maaşı postacının maaşı gibidir. Âmil olarak mal toplamaya tâyin edilen bundârı ve ma'ûnet valisini(şihneyi)her bölgede her kûrenin ihtiyacına göre yeterli buldum. (s. 470) Bunlardan birinin maaşı diğerinden az veya çok değildir. Bu maaşların eski asılları, dusturları ve râznâmecâtları (ruznâmeleri) vardır. Bir yerde me'ûnet âmili için tahsisat varsa bunlar için de aynı şekildedir. Kadıya atâ tahsis edilmişse posta memuruna da aynı şekilde atâ tahsis edilmiştir. Sonuncusu ilk iki arkadaşından az veya çok alamaz. Horasan ve Mâverâünnehr

kûrelerindeki posta memurlarının yirmilikleri bunlardan bir örnektir. Bunlardan bahsetmemiz aynı âmilliklerdeki diğer vazifelilerin durumunu da gösterir:

Semerkand 750 dirhem, Erbencân 300 dirhem, Usrûşene 600 dirhem, Hocende 300 dirhem, Ḫuttal 400 dirhem, Âmul ve Firebr 400 dirhem; Zemın kûresi 300 dirhem, Cürcâniyye 600 dirhem, Merv 900 dirhem, Serahs 500 dirhem, Ebîverd 500 dirhem, Bâdgîs 300 dirhem, Tûs 300 dirhem, Cûzecan 600 dirhem, Tâlakân 300 dirhem, Kûhistan 300 dirhem, Nîşâbûr 3000 dirhem, Sağâniyân 300 dirhem, İştîhan ve Keşâniyye 300 dirhem, Şâş 700 dirhem, İlâk 300 dirhem, Fergâna 1 000 dirhem Bûst 300 dirhem, Belh ve âmillikleri 1 000 dirhem, Kişş 300 dirhem, Harezm 1 000 dirhem, Kunc-rustâk ve Bâğ 300 dirhem, Merverrûz 300 dirhem, Herât 1000 dirhem, Bûsenc 300 dirhem, Kubâdiyân 200 dirhem, Tirmiz 300 dirhem, Şûmân ve Sermencî 300 dirhem.

Posta işlerindeki görevlilerden biri 1 dirhem alırsa bu bölgede bulunan kadı da aynı miktarı alır. Bunlarla beraber görev yapan bundâr ve sâhib el-ma'ûne (şihne) de aynı miktarı alırlar. Horasan hükümdarlarının devletinin durumu ve büyüklüğü, azamet hakkında anlatmak istediklerimin tamamı budur.

(s. 471) İslâm dünyasındakı orduların hepsi çeşitli kabilelerden, ülkelerden ve bölgelerden toplanmışlardır. Bir yenilgi dolayısıyla dağıldıkları veya bir olay dolayısıyla parçalandıkları zaman onlardan bir topluluk çok güç bir çâreyle veya fazla ümit ve tehditle yeniden toplanabilir. Yalnız, Horasan hükümdarlarının askerleri böyle değildir. Zira, bu hükümdarların askerleri mallarıyla ve kemerlerinin benzeriyle (altınla) satın alınmış kölelerdir. Hür askerler ve dihkanlar arasında, evi, yeri, âilesi ve komşuları meşhur kişiler vardır. Aralarından biri öldürülürse veya bir topluluk ölürse, kalabalık olduklarından aralarından onların yerine hemen adam konur. Bir savaşta dağılırlarsa hepsi aynı yere dönerler. Diğer islâm askerlerinde görülen kusur onlarda görülmez. Askerlerin disiplinsizlerinde, çeşitli ülkelerin muhafızlarında olduğu gibi, onların zaman zaman çeşitli yerlerde dolaşmasına veya başka birliklere dağıtılmasına ihtiyaç yoktur. Zirâ onlar saf bir idârecilikle güzel bir şekilde idâre (kumanda) olunurlar. Kendilerinden habersiz, durumları devamlı kontrol edilir. Yakın adamları gibi uzakları da gözetilir. Uzak bir kişi yararlılık gösterirse örtbas edilmez, yararlık gösterince mükâfâtı geciktirilmez, şuç işlerse sorguya çekilir. Hatâ veya günah işlerse suçundan

dolayı cezalandırılır. Suç işleyen yakın biri de olsa Allah'ın hükmüne göre kısas veya karşılık görür. Uzak da olsa Allah'ın hükmüne göre kararın veya takibatın ona uygulanması gerekir. Akla uygun bir idâre (siyâset) yürürlüğe girince bütün işler düzelir, övünülecek şeyler çoğalır, seviye yükselir, iş gören insanlar makamlarına iyice yerleşir, devlet memurları rahata kavuşur. Abdullâh b. el-Mu'tezz olayında İsmâîl b. Ahmed'in gulâmı (memlûkü) Pars, İsmâîl'in görevlendirdiği ve arzu ettiği burada bahsi münâsip olmayan bir şeyden dolayı efendisi Ahmed b. İsmâîl'den kaçtı. Sultanı korkutan kalabalık bir kuvvetle Irak'a geldi. Bu sırada Halife el-Muktedir'di. İşler henüz kendi halindeydi. Sultan (Emîr el-Ümerâ)'ın emrinde benzeri olmayan silâh, hazırlık, sayı, hayvan, mal ve kalabalık bir ordu çıkardı. Bununla beraber onun kaybı Horasan ordusuna belli bile olmadı. Ordunun cepheye gitmesi emrolundu. Bu Pars, Sâmânîlerin memlûklarından bir köleydi. İslâm dünyasında Sâmânîler gibi, (s. 472) Acemler devrinden beri babadan oğula hükümdarlığa vâris olan hükümdarlar gelmemiştir. Onların soyu Farsların büyüklerinden gelir. Zira, Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. Ebî İbrâhîm İsmâîl-ki büyük, sîreti iyi, menâkibi ve meziyetleri çok, iyi eserler ve güzel ameller sahibidir.-b. Ahmed b. Esed b. Sâmân-hudâh b. Cîsemân b. Tağmâs b. Nûşerd b. Behrâmçûbîn b. Behram-çeşnes devrindeki hükümdarların sîret bakımından en âdili, cismi zayıf ve nahîf olmasına rağmen tuttuğu yol bakımından en üstünü, görüş bakımından en ihtiyatlısı, işlerin idâresi bakımından en keskin görüşlüsü, kararlılık gerektiren işlerde en azimlisi, Allah rızası için en halis niyetlisi, bu gününü ve yarınını, en iyi görenidir. Onun işleri mamur, gidişatı makbuldür.

İslâm dünyasında çevresi Buhara'dan daha güzel bir şehir görmedim ve duymadım. Zira, şehrin kuhendizine (kalesine) çıktığın zaman her tarafta yeşillik görürsün. Yeşillik semânın rengiyle bitişir. Mavi gök yeşil bir halı üzerine kapanmış gibidir. Bu arada, gayet iyi düzenlenmiş, ayna yüzü gibi, son derece geometrik çiftlikler arasında Tibet kalkanları, Lemtiyye siperleri (kalkanları) ve yüksekteki yıldızlar gibi beyaz ve parlak saraylar göze çarpar. Başka yerlerde Mâverâünnehr'deki şehirlerden ve beldelerden daha iyi çiftlik bakımıyla meşgul olan bir yer yoktur. Bunun yanında, geniş mesireleri vardır. Bu husus sâdece onlara has bir şeydir. Zira, yeryüzünün meşhur mesire yerleri (manzaraları) Semerkand Suğd'u, Übülle nehri ve Dimaşk Gûta'sıdır. Bununla beraber, Sâbûr ve Fars Cûr'u Dimaşk Gûta'sından geri kalmazlar. Zira, Dimaşk'ta gözlerin 1 fersah uzaklığı görür. Ağaçsız ve nebatsız çok az dağ, imar edilmeyen çok az yer görürsün. Manzaranın en mükemmeli

gözü doyuran ve ufku dolduran son derece hoş alandır. (s. 473) Übülle nehri ve havalisinde gözün gördüğü 1 fersah kadar mesafe vardır. Burada gözün 1 fersahtan daha geniş bir alanı görmesi için yüksek bir alan yoktur. Fazla saha görülmeyen kapalı manzaralar kapalı olmayan açık manzaralarla aynı değildir. Açık sahada gözü cezbeden bir mekan genişliği, bakışta açıklık ve ruha dolan bir lezzet vardır. Semerkand Suğd'unda, bir kişi şehrin kuhendizine çıkıp etrafa bakınca, gözüne ağaçsız dağlar ve boz sahra görünmez. Zira, onların tarlaları ağaçlarla çevrili ve yeşilliklerle doludur. Ebû Osmân (el-Câhız) şöyle der: "Bitkilerin yeşilliği arasında tarlaların toz rengi süsten sayılır. Yalnız, toz renkli geniş bir toprak manzarasının etrafı bayındırlıkla düzenlenmezse, güzelliğini yok eder, zînetin süsünü mağlûp eder, güzelliğin tatlılığı yok olur, manzara süsü kalmaz.".

Mâverâünnehr'in bu konuda bol nasibi, fazla hissesi vardır. Buhara'yı, köylerini ve çiftliklerini 12 x 12 fersah genişliğinde bir sur çevirir. Bu surun içinde kalan bölgenin tamamı mamûr, parlak ve yeşildir. Semerkand Suğd'una gelince, burası zikrettiğim üç yerin en güzel manzaralısıdır. Diğer iki yer ise Dimaşk Gûta'sı ve Übülle nehridir. Farslar buraya Bevvân vâdisi dediler. Zira, Buhara'dan itibaren, Suğd vâdisinin sağı ve solu Buttem hududuna kadar devamlı yeşil ve çiçek gibi bir yerdir. Sekiz günlük yol boyunca birbirine girmiş bostanlar, yeşillikler ve meydanlardır. Bahçelerin etrafında devamlı akan nehirler (kanallar), meydanların başlarında havuzlar bulunur. Vâdinin iki tarafında ağaçların ve ekinlerin yeşilliği uzanır. Nehrin iki tarafındaki yeşilliklerin arkasında tarlalar, tarlaların arkasında hayvanların otlakları, daha da yeşil olan şehirler ve köylerin sarayları, kuhendizleri uzanır. Sanki kanallarla çizgilenmiş, sağlam saraylarla süslenmiş yeşil ipekten bir elbise gibidir. Burası dünyanın en (s. 474) temiz, en iyi ağaçlandırılmış, en tatlı ve bol meyveli bir ülkesidir. Ütelik bütün evleri, bostanları, havuzlar ve akarsularla düzenlenmiştir. Hiçbir sokak, mahalle, çarşı, kısım, dâr (saray, evler topluluğu), kasaba akarsudan veya havuzdan mahrum değildir. Fergana, Şâş, Usrûşene ve Mâverâünnehr'in diğer bölgelerindeki gür ağaçlar, bol meyve ve devam eden bahçelerin benzeri diğer merkezlerde görülmez. Fergana ile Türk ülkeleri arasında uzanan dağlarda gül, menekşe ve çeşitli çiçeklerin yanında üzüm, ceviz, elma v.s. meyveler sebildir. Bunların sahibi yoktur. Faydalanmak isteyenlere de kimse mâni olmaz. Mâverâünnehr dağlarındaki sahipsiz fıstıkların benzeri başka bir yerde yoktur. Usrûşene'de sonbaharın nihayetine kadar gül ve fesleğen (çiçek) bulunur. Cûzecân arazisinden Cerzuvân bölgesinde ve Horasan taraflarında da nâdide renkli güller

bulunur. Devamlı açan çeşitli çiçek taçları vardır. Bu taçların içi başka renkte dışı başka renktedir. Meselâ, içi sarı dışı siyah, içi kırmızı dışı mavi veya sürme rengindedir.

Mâverâünnehr'de büyük kûreler ve âmillikler vardır. Horasan'dan Ceyhun'u geçince nehrin kıyısında Buhara kûresi yer alır. Semerkand, Usrûsene, Şâş, Fergana, Kişş, Nesef, Sağâniyân ve âmillikleri, Ḫuttal ve Tirmiz'den itibaren sırasıyla Ceyhun üzerinde uzanan Kubâdiyân, Ahsîsek ve Harezm Maverâünnehr'e bitişir. Taraz'a kadar Bârâb (Fârâb), İsbîcâb ve İlâk Şâş'tan, Hocende Ferğana'dan sayılır. Sağâniyân âmilliğine kadar Vaşcırd ile Sagâniyân arası ve Ḫuttal Mâverâünnehr'den sayılır. Zira, burası, yukarıda geçtiği gibi, Vaḫşâb, Ḫarbâb ve Harezm arasındadır.

(s. 475) Buhara, Kişş ve Nesef'in hepsini Suğd'tan saymak mümkündür. Lâkin, anlatmada kolaylık olsun diye ayrı sayıldılar. Bu yerleri birbirleriyle bitiştirmek veya birbirinden ayırmakta, buralardaki şehirleri, nehirleri ve kûrelerin özelliklerini anlatmaktan başka bir maksat yoktur. Biraz sonra, Mâverâünnehr'i ele alıp Ceyhun'dan itibaren anlatacağım.

Ceyhun'a gelince, bu nehrin ana kolu Ḫarbâb'tır. Bu nehir Bedalışân hududundaki Vaḫân diyarından çıkar. Ḫuttal ve Vaḫş hudutları içinde buna yeni nehirler katılır. Böylece, büyük bir nehir olur. Buna karışan nehirler arasında ana koldan sonra Bâhşû nehri gelir. Buna Hulbuk nehri de denir. Bundan sonra Berbân nehri, üçüncü olarak Fârgar nehri, dördüncü olarak Endîçerağ, beşinci olarak Vaḫşâb nehirleri katılırlar. Vaḫşâb bunlar arasında suyu en bol olanıdır. Bunların hepsi İrhan nehrinden önce Ceyhun'a katılırlar. Ceyhun Kubâdiyân'dan önce Vaḫşâb nehriyle birleşir. Bundan sonra ona Buttam ve diğer yerlerden nehirler karışır. Vaḫşâb nehri Türk ülkelerinden gelerek Vaḫş arazisinde yer üstüne çıkar. Buradaki bir dağın vadisini geçerek büyük bir köprünün altından geçer. Suyunun çokluğunun derecesi bilinmez. Bu köprünün bulunduğu yerde köprünün uzunluğu kadar daralır. Bu köprü Ḫuttal ile Vâşcırd arasında huduttur. Ceyhun vâdisi sonra Belh hududunda Tirmiz'e doğru uzanır. Sonra, sırasıyla Kîlif, Zemm ve Âmul'den geçerek Harezm'e akar, sonra Harezm gölüne dökülür. Bu nehrin suyundan Zemm'e gelinceye kadar Ḫuttal ve Tirmiz taraflarında kimse faydalanmaz. Zemm, Âmul ve Firebr halkı ondan faydalanırlar. Sonra Harezm'e ulaşır. Harezm halkı bütün ovalarını sulamakta ondan faydalanırlar.

Mâverâünnehr'de Ceyhun üzerindeki ilk kûre *Ḫuttal* ve *Vaḫş*'tır. Bunlar iki (s. 476) kûre olmalarına rağmen tek bir âmillikte toplanmışlardır. Bunlar Ḫarbâb ile Vaḫşâb arasındadırlar. Ḫuttal'ın şehirleri arasında Hulbuk, Münk, Temliyât, Fârgar, Gâvpenç, Endîçerağ ve büyük bir rustak olan Lümnük yer alır. Vaḫş'ın şehirleri ise Helâverd ve Levkend'tir, Münk ile Helâverd şehirleri Hülbük'ten daha büyüktür. Yalnız, sultan Hülbük'te oturur. Vaḫş ve Ḫuttal'a komşu ülkeler arasında Vaḫân ve Şikniyye bulunmaktadır. Bunlar küfr diyarıdır. Buralardan misk ve köle getirilir. Vaḫân'da çok miktarda gümüş madenleri vardır. Ḫuttal vâdilerinde altın ve bol miktarda altın tozu bulunur. Bu altın tozları Vaḫân, Vaḫân ile Tibet arasında akan sellerin ve ırmakların yataklarında toplanır. Ḫuttal arazisi ekinlik ve meyveliktir. Burası çok verimli, çok geniş bir bölgedir. Burada çok miktarda at ve sürü hayvanı yetişir.

Ḫuttal ve Vaḫş'tan sonraki *Vâşcırd, Kubâdiyân, Tirmiz, Sağâniy*ân ve bunlar arasında kalan yerler büyük âmillikleri, havâss ve avâmından çok miktarda halkı bulunan kûrelerdir. Tirmiz'e gelince burası Ceyhun karşısında bir şehir olup kuhendizi ve bunu kuşatan rabazı (Eski şehir dışı kısmı) vardır. Rabazın etrafında da sur vardır. Dâr el-İmâre (Hükümet Sarayı) kuhendizinde, hapishanesi kuhendizin dışında şehrin çarşısındadır. Câmi de çarşıdadır. Namazgâh surun içinde ve rabazdadır. Çarşıları ve binaları topraktandır. Sokaklarının ve çarşılarının büyük kısmı tuğla döşelidir. Burası mamur ve kalabalık bir yer olup bu civarın Ceyhun üzerindeki iskelesidir. Buraya en yakın dağ bir konak kadar uzaklıktadır. Buranın halkı Ceyhun'dan ve Sağâniyân'dan gelip şehrin alt tarafından akan bir ırmaktan su içerler. Buraya bağlı şehirler arasında Sermencî ve Hâşim-gerd vardır.

Kubâdiyân kûreye sâhip bir şehirdir. Burası Tirmiz'den daha küçüktür. Fezz diye adlandırılır. (s. 477) Buranın şehirleri arasında Nev-diz bulunur. Nev-diz şehri Kubâdiyân'dan daha küçüktür. Vâşcırd ise Tirmiz'e benzer. Şûmân daha küçüktür. Sağâniyân yakınına kadarki Vâşcırd ve Şûmân arazisinden çok miktarda safran kaldırılır ve bu safran birçok bölgeye ve şehre sevkedilir. Kubâdiyân'da kökboya bitkisi yetiştirilir. Bundan çok miktarda Hindistan'a sevkedilir. Sultanın bu bitkiden özel hissesi vardır. Bazan bunu topraktan kaldıranın malının fiatı takdir edilir para ve dirhem olarak ödenir, tamamiyle sultanın olur.

Sağâniyân şehri Tirmiz'den daha büyüktür. Fakat, Tirmiz'in nüfusu ve zenginliği daha çoktur. Sağâniyân'ın kuhendizi vardır. Horasan ordu ku-

mandanı Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc buradandır. Reisliği ve idâreciliği yanında, zamanında Horasan'da Esvârîlerden onun gibi faziletli, akıllı, namuslu ve soylu biri yoktu. Herkes onun bu tarafını kabul etti. Yalnız, sonu kötü oldu. Efendisine karşı isyan etti. Nimetlerinin kökünü kazımakta ileri giti.

Aḫsîsek şehri Zemın'in hizasındadır. Zemın Horasan toprağındandır. Yalnız, Aḫsîsek ile Zemın Mâverâünnehr âmilliklerindendir. Aḫsîsek küçük ve verimli bir şehirdir. Buranın etrafının çoğunda deve ve koyun gibi sürü hayvanları yetiştirilir. Bu iki şehirden her birinin kırlarında çöller, kuyular, merâlar ve evler vardır. Firebr ise Buhara'ya bağlı ve orayla beraber anlatılacak bir şehirdir.

Harezm bir iklimin adıdır. Burası Horasan ve Mâverâünnehr'den ayrı bir iklimdir. Burasını her taraftan çöller çevirir. Buranın kuzeyi ve batısı Oğuz hudutlarına, güneyi ve doğusu ise Horasan ve Mâverâünnehr'e bitişir. Harezm yaygın bir bölge, geniş âmillikler ve birçok şehirden meydana gelir. Burası Ceyhun'un sonundadır. Harezm'den sonra, nehrin suları Harezm gölüne dökülünceye kadar meskûn bölge (imâret) yoktur. Harezm nehrin iki tarafında yer alan bir bölgedir. Büyük şehri Ceyhun'un kuzeyindedir. Buranın, nehrin güneyinde, Cürcâniyye denen büyük bir şehri daha vardır. Merkezden sonra burası Harezm'in en büyük şehridir. Ve Oğuzların ticâret yeridir. Buradan Cürcân'a kervanlar kalkar. Eski zamanda, bunların kervanları Hazar ve Horasan'a kalkardı. Harezm'de bunlardan başka, Dargâm, Hezâresb, Hîve, Erdahuşmîsen, Sâferdiz, Nûzvâr, Kerderânhâş, Kerder, Karatigîn köyü, Mezmîniyye, Mezdâḫkân ve Cürcâniyye şehirleri vardır.

Harezm'in merkezine Kât-derhâş denir... Ve halkı, yanında Cürcâniyye gibi bir şehir kurdular. Kât'ın şehirle beraber kuhendizi de vardı. Nehir hem bu şehri, hem kuhendizini ve kuhendizin arkasındaki câmiyi harabetti. Bunların izi ve yıkıntısı kalmadı. Şehrin içinde Ḫarkerûr denen ve şehri, çarşıyı boydan boya kateden bir kanal vardı. Şehir bu nehrin (kanalın) iki tarafındaydı. Ve 1/3 x 1/3 fersah büyüklüğündeydi. Şehrin çarşıları mamûr, ticâreti bol ve bereketliydi.

Âmul yanındaki Harezm hududunun başlangıcına Tâhiriyye denir. Burası Ceyhun'un güneyinde mamur bir yerdir. Nehrin kuzeyinde Gârâmḫişa köyüne kadar mamur bir yere rastlanmaz. Gârâmḫişa köyünden Harezm şehrine kadar Ceyhun'un iki tarafı tamamiyle mamûrdur. Gârâmḫişa'dan 6 fersah önce Ceyhun'dan bir kanal çıkar. Buradan şehre (merkeze) varıncaya

kadar mamûr rustaklar vardır. (s. 479) Bu nehre Gâvḫâre denir. Mânâsı, "öküz yiyen" demektir. Bu nehrin genişliği 5 arşın (kulaç), derinliği iki insan boyu olup içinde gemiler işler. 5 fersah aktıktan sonra Gâvḫâre'den Kezne adında bir kanal ayrılır. Ve bu kanalla bazı rustaklar sulanır. Ceyhun kıyısında Tâhiriyye yanından Hezâresb'e kadar mamur yerlerin genişliği fazla değildir. Hezâresb'ten itibaren su genişler. Merkezin karşısındaki bir merhale (konak) mesafeye kadar varır. Sonra, daralmaya başlar Cürcâniyye'de iki fersah kadar kalır. Sonra, Gürgenç (Cürcâniyye)'ten 5 fersah uzaklıktaki Kîs köyüne varır. Burası dağın yakınında bir köy olup buradan sonra genişlemesine mamûrluk yoktur. Bu dağın arkası çöldür. Hezâresb'ten itibaren Ceyhun'un batısındaki araziye akan çok kanal vardır. Bunlardan biri Hezâresb nehri (kanalı)'dir. Âmul'den sonraki kısımda Ceyhun'dan ayrılır. Bu kanal Gâvḫâre'nin yarısı kadardır. İçinde gemiler işler. Sonra, Hezâresb'ten 2 fersah uzaklıkta Kerderân-ḫâş adında bir kanal çıkar. Bu, Hezârebs kanalından daha büyüktür. Bundan sonra Hîve kanalı gelir. Kerderân-ḫâş kanalından daha büyük olan bu kanalda Hîve'ye gemiler işler. Bundan sonra, Gâvḫâre kanalının iki misli olan Mezrâ nehri (kanalı) gelir. Bu kanaldan Mezrâ'ya gemiler işler. Hîve nehri Mezrâ nehrinden 2 mil kadar uzaklıktadır. Mezrâ kanalından, Cürcâniyye'ye gemilerin işlediği Vezâk kanalına 2 mil kadar uzaklık vardır. Vezâk kanalından Harezm (Kâs) şehrine 2 fersah kadardır. Cürcâniyye tarafında şehrin (merkezin) aşağısında Bûh nehri (kanalı) yer alır. Enderistân denen köy hudutlarında ve köyün Cürcâniyye tarafında Bûh ile Vezâk kanallarının suları birleşir. Vezâk kanalı Bûh kanalından büyüktür. (s. 480) Bu kanalda, Cürcâniyye'ye bir ok atımlık mesafeye kadar gemiler işler. Bu yerde gemilerin ilerlemesini önleyen bir sed vardır. Bu iki suyun birleştiği yerden Cürcâniyye'ye 1 konak kadar uzaklık bulunur. Gâvḫâre nehriyle Cürcâniyye arasında 12 fersah uzaklık vardır. Şehrin (merkezin) yanında Ceyhun nehrinin genişliği 2 fersahtır. Kerder'in, Harezm (Kât) şehrinin 4 fersah alt tarafında birbirine yakın dört yerden ayrılan ve sonra bir kanal haline gelen bir nehri vardır. Bu dört kanal birleşerek Bûh ve Vedâk'in birleştikleri zamanki kadar büyük bir kanal meydana getirirler. Ceyhun'un mecrasının eskiden buradan geçtiği söylenir. Nehrin suları azalınca bu kanaldaki su yavaşlar. Kîs'in kuzey tarafında ve nehrin karşı tarafında Mezmîniyye şehri yer alır. Burası Ceyhun'dan 4 fersah uzaklıktadır. Ve Cürcâniyye'ye bağlıdır. Böyle olmasının sebebi, nehrin Kerder'den yön değiştirip Kîs ile Mezmîniyye arasını ayırmasıdır. Mezmîniyye'den sonra nehir kıyısında mamûrluk yoktur. Kerder ile Ceyhun arasında Mezdâḫkân rustakı

bulunur. Mezdâḫkân ile Ceyhun arası 2 fersahtır. Mezdâḫkân şehri Cürcâniyye'nin hizasındadır. Kerder'de bulunan her köye ve şehre uğrayan bir kanal Ceyhun'dan çıkar. Bütün zikrettiğimiz kanalların hepsi Ceyhun'dan ayrılır. Sonra, Ceyhun nehri avcıların bulunduğu bir yerde Harezm gölüne dökülür. Nehrin göle ulaştığı bu yerde köy ve binalar bulunmaz. Bu yere Ḫalîcân (Ḫalencân) denir. Ḫalîcân karşısında, bu gölün kıyısında Oğuzların ülkesi yer alır. Sulh ve mütâreke olunca Oğuzlar bu taraftan Kara-tiğîn köyüne, diğer taraftan Cürcâniyye'ye gelirler. Bütün bu bölge hudut (cephe)'tur. Ceyhun nehri Gâvḫâre kanalının bulunduğu yere gelmeden bir konak kadar önce bir dağın arasından geçer. Nehir burada daralarak normal genişliğinin üçte biri kadar olur. Buraya Ebû Kaşşe denir. Nehir burada hızlı aktığından ve buranın çıkışındaki âni genişlemeden gemilere bir şey olmasından korkulur.

(s. 481) Harezm gölüne Ceyhun ile Seyhun (Şâş nehri) nehirlerinin döküldükleri yerler arasında 10 gün kadarlık bir mesafe vardır. Kışın bazan Ceyhun nehri donar, ağırlıklar, katırlar, yükler ve develer üzerinden geçer. Nehrin donması Harezm tarafından başlar. Donmanın bittiği yere kadar yükselir. Nehir yükseldikçe soğukluk artar, su daha çok donar. Ceyhun 'üzerindeki ovaların en soğuğu Harezm'dir. Nehrin göle döküldüğü yerde Çakırı Oğuz denen bir dağ bulunur. Bu dağın yanında su donar ve yazın kalan kısmında da böyle kalır. Buranın bir ormanlığı da vardır. Harezm gölünü iyi tanıyanların ittifak ettiklerine göre, gölün çevresi 100 fersah kadardır, suyu tuzludur. Görünürde sığ yeri yoktur. Bu göle Ceyhun, Seyhun ve bu havalideki diğer nehirler dökülür. Buna rağmen suyu tatlılaşmaz ve küçük olmasına rağmen hacmi artmaz. Allah bilir, bu göl ile Hazar denizi arasında bir tünel olduğu ve sularının Hazar denizinin sularıyla karıştığı intibaı doğuyor. Bazıları bu hususta bahsetmişlerdir. Lâkin, bunun gerçekliğine vâkıf olamadım. Bu iki göl arasında kuş uçuşu 20 konak kadar mesafe vardır.

Harezm verimli, yemekleri, hububatı ve meyveleri çok bir bölgedir. Yalnız, burada ceviz bulunmaz. Buradan çok miktarda pamuklu ve yünlü elbiseler etrafa sevkedilir. Halkının ileri gelenleri zengin, açık bir şekilde insanlık sahibi kişilerdir. Harezmliler Horasan halkının en çok sefer yapan ve etrafa dağılanlarıdır. Horasan'daki her büyük şehirde Harezm'den kalabalık bir topluluk (koloni) vardır. Buranın halkının ayrı bir dili bulunur. Horasan'da bunların diline benzer başka bir dil yoktur. Kurtak (tünik) ve eğri kalansüve külâh giyerler. Kalansüveyi eğriltmek onlara has bir kıyâfet ve âdettir. Horasan halkı arasında onların tabiatları meşhurdur. Onlar Oğuzlara karşı kuv-

vetli ve kudretlidirler. Ülkelerinde altın, gümüş v.s. madenler bulunmaz. Zenginliklerinin kaynağı Türklerle ticâret ve sürü hayvanı alıp satmaktır. (s. 482) Slâvların, Hazarların ve bunlara komşu Türklerin kölelerinin çoğu, fenek, samur, tilki, sansar v.s. hayvanların kürklerinin çoğu onların ülkesine gelir. Onlar arasında ipek ve yün getirmek için Ye'cûc ve Me'cûc taraflarına giden tüccarlar vardır. Sakallı kişiler Ye'cûc ve Me'cûc ülkesine giremez. Onların çoğunun yanaklarındaki tüyler ve bıyıkları kısadır. Ye'cûc ve Me'cûc'un Kâf-dağı (Ehl el-Gâf) halkı sakalsız ve bıyıksızdır. Onların yanına gür saçlı biri varırsa, ülkesine vardığı Ye'cûc ve Me'cûc hükümdarı onun sakalını ve bıyığını yolar. Sonra, ona iyilikte bulunup zengin eder. Ceyhun üzerindeki kûreler zikredilenlerdir.[88]

Buhara'da bütün Horasan diyarının *Dâr el-İmâre'si* (Hükümet Sarayı) bulunur. Bu kûre Mâverâünnehr kûreleri sırasında düz bir çizgidedir. Sonra, buraya bitişen kûre gelir. Buhara'nın şehrinin adı Bûmeckes (Pamuk-kes olabilir)tir. Düz bir yerde kurulmuştur. Dâr el-İmârenin yapısı birbirine geçmiş ağaçtandır. Bunun etrafını saraylar, bostanlar, mahalleler, sokaklar, 12x12 fersah genişliğindeki köyler çevreler. Bu sarayları, binaları, köyleri ve kasabaları büyük bir sur kuşatmaktadır. Bunların arasında boş, harap ve yıkık bir yer görülmez. Bu surun önünde merkeze bağlı ve bitişik saraylar, evler ve mahalleler bulunur. Merkezden sayılan buralarda yaz-kış insanlar oturur. (s. 483) Bu surun içinde 1 x 1 genişliğindeki bir sahayı kuşatan bir sur daha vardır. Bu sonuncu surun içinde müstahkem bir sur tarafından kuşatılan şehir bulunur. Bu şehrin dışında ve bitişiğinde küçük bir şehir kadar bir kuhendiz vardır. Bu kuhendizde kale yer alır. Horasan hükümdarları Sâmânîlerin evleri bu kuhendizdedir. Buranın uzun ve geniş bir rabazı bulunur. Şehrin cuma mescidi burada, kuhendizin kapısı önündedir. Hapishâne kuhendizde, çarşılar rabazdadır. Horasan ve Mâverâünnehr'de Buhara'dan daha sık ve halkı kalabalık bir şehir yoktur. Şehrin rabazından Suğd nehri geçer, rabazı ve çarşıları kateder. Suğd nehri burada sona erer. Değirmenlere, çiftliklere, tarlalara gider. Artan su ise Beykend civarında Firebr yanında Sâm-ḫâş denen bir gölcüğe dökülür.

Buhara'nın demirden 7 kapısı vardır. Bunlardan birine Şehir kapısı denir. Diğerleri Nûr kapısı, Hafra kapısı, Demir kapı, Kuhendiz kapısı, bir adı Muhr kapısı olan Benû Esed kapısı ve Benû Sa'd kapısıdır. Kuhendizinin ise

[88] Buradaki şehirler umumiyetle kuhendiz (kale), şehristan ve rabaz olmak üzere üç kısımdan meydana gelir. Kuhendiz kelimesi eski kale demektir.

2 kapısı vardır. Bunlardan biri Rîgistân, diğeri Câmi kapısı olup cuma mescidine açılır. Rabazda çeşitli derpler (mahalleler) bulunur. Bunlardan biri Horasan'a açılan derb olup Derb el-Meydân adını alır. Doğu tarafındaki kapı Derb-İbrâhîm adını alır Bundan sonra, Derb el-Rîv, sonra Mürdkeşân, sonra Kelâbâz derbleri gelir. Son iki kapıdan Nesef'e ve Belh'e gidilir. Kelâbâz derbinden sonra Nevbahâr Derbi, sonra Semerkand Derbi gelir. Son kapıdan Semerkand'a ve Meverâünnehr'in diğer bölgelerine gidilir. Semerkand derbinden sonra Bâğâşkûr Derbi, sonra Râmîsene Derbi, sonra Cedesrûn Derbi gelirler. Cedesrûn Derbi Harezm'e açılır. Bunu ise Bâb-ğaşac takibeder. Rabazın içindeki çarşılarda derbler vardır. Bunlardan biri Demir Kapı, sonra Kantarat Hassân Kapısı, sonra Mâh mescidi yanında iki kapı takibeder. (s. 484) Bunları Raḫne Kapısı, Ebû Hişâm el-Kinânî sarayı yanındaki kapı, Kantarat el-Suveyka yanındaki kapı, sonra Fârcek Kapısı, sonra Dervâzçe, sonra Sikketü Muğân, sonra İç Semerkand kapıları takibeder.

Buhara'nın şehri ve kuhendizi yüksek olduklarından buralarda akarsu yoktur. Buraların halkı sularını Semerkand'tan akan büyük kanaldan alırlar. Bu kanaldan şehir içinde muhtelif kanallar ayrılır. Feşîrdîze kanalı bunlardan biridir. Bu kanal Varağ denen bir yerde Buhara kanalından ayrılır. Mürdkeşân derbinde İbrâhîm deresinde akar ve Bâb el-Bel'amî'ye varır. Ve Nevkende kanalına dökülür. Bu kanal üzerinde 2 000 kadar bostan, köşkler ve tarlalar vardır. Bunlar bu kanaldan su alırlar. Bu kanalın başlangıcından sonuna kadar 1 fersah kadardır. Bekkâr çayı denen başka bir kanal daha vardır. Bu kanal suyunu bir önceki kanaldan şehrin ortasında Mescidü Ahyed denilen yerde alır. Ve Nevkende'de kaybolur. Rabaz halkının bir kısmı bu kanaldan su alır. Etrafında 1 000 kadar bahçe vardır. Suyu bol, arazisi geniş olduğu için etrafına ağaçlar dikilir. Kavârîriyyûn çayı denen başka bir kanal daha vardır. Bu kanal şehir içinde, Mescid el-'Âriz denen yerde büyük kanaldan suyunu alır, rabazın bir kısmını sular. Bu kanalın suyu Bekkâr kanalından daha bol, suladığı arazi daha fazladır. Cûgaşec denen başka bir kanal Mescid el-'Âriz yanında ana kanaldan su alır, rabazın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende'ye çıkar. Bu kanal el-'Âriz çayı gibidir. Beykend kanalı denen kanal ise şehir içinde Ḫuta sokağı başında ana kanaldan ayrılır. Rabazın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende'de kaybolur. Nevkende kanalı Dâru Hamdûne'de ana kanaldan ayrılır. Diğer kanallardan artan suların katıldığı kanal budur. Rabazın bir kısmı bundan su içer. Bu kanal çölde kaybolur. Orada kimse bundan faydalanamaz. Bundan sonra Tâḥûne kanalı gelir. Bu kanal şehir içinde, Nevbahâr denen yerde ana kanaldan ayrılır. Rabaz

halkının evlerinin bir kısmı bunun kıyısındadır. Bu kanal çok değirmen döndürdükten sonra Beykend'e varır. Beykend halkı bundan su içerler. (s. 485) Küşne kanalı denen başka bir kanal şehir içinde Nevbahâr yanında ana kanaldan ayrılır. Rabazın Nevbahâr kısmındaki halkı bundan su içerler. Bu kanal bir çok kaleye, çiftliğe ve bostana uğradıktan ve Küşne'yi geçtikten sonra Mâyemurg'a varır. Rabâh kanalı ise Rîgistân kanalından ayrılarak rabazın bir kısmını sular. Ve Rabâh kasrına ulaşır. Burada 1 000 kadar bostanı ve köşkleri, çok miktarda araziyi sular. Rîgistân kanalı Rîgistân yanında ana kanaldan ayrılır. Rîgistân, kuhendiz ve *Dâr el-İmâre* halkı bundan su içerler. Sonra, Celâl-dîze köşklerine varır. Başka bir kanal şehir içinde Kantaratu Hamdûne yanında ana kanaldan ayrılır. Yer altından akarak Benû Esed Kapısı'ndaki havuzlara varır. Artan kısmı kuhendizin fârikînine (hendeğine) akar. Zağârkende adındaki başka bir kanal Bûrağ denen yerde ana kanaldan ayrılır. Dervâzçe kapısı önünden akar. Etrafında Semerkand Kapısına kadar Dervâzçe'nin evleri yer alır. Sepîd-mâşe'ye varıp 1 fersah kadar geçer. Etrafında pek çok köşk, bostan ve arazi vardır. Bu kanal Buhara ve bahçelerini dolaşır.

Buhara'nın bir çok rustâkı, hoş ve güzel nâhiyeleri, büyük âmillikleri, değerli çiftlikleri vardır. Başka bir belde halkının aslâ böyle çiftlikleri yoktur. Herhangi bir bölgenin veya iklimin bazı bakımlardan bunlara benzer çiftlikleri olsa da, bolluk ve çeşitlilik bakımından bunlara benzemez. el-Zerr, Bergîzer, Sütcen, Tavâvîs rustâkı, Bardak, Aşağı Ḫargâna, Nakrîne, Neccâr-Ḫatfer, Kaḫuştuvân rustâkı, Endeyân, Kendeyân, Öte Semcân, Beri Semcân, Aşağı Ferâvez, Yukarı Ferâvez, Evrân (s. 486) bütün bu rustaklar Buhara âmilliğini sur gibi çeviren duvarın içindedir. Bu duvarın dışında Ḫude, Şâbaḫş, Kermîniyye rustakı, Neşr, Yukarı Ḫargâna, Garkend (Ğuzkend)rustakı, Beykend ve Firebr bulunmaktadır.

Semerkand tarafından Buhara'ya gelen nehir Buttam dağlarından yeni sular alır. Ve Suğd nehri diye bilinir. Suğd ve Semerkand'ta ise Buhara nehri adını alır. Buhara hududunda, dış surdan önce merkezin dışında, Tavâvîs yakınından şehrin kapısına varıncaya kadar bundan bir çok kanal ayrılır. Bu kanallar Buhara duvarının çevirdiği köyler ve tarlalarda dağılır. Buhara köyleri bu kanallar üzerinde kurulmuştur. Bunlardan biri Şâferî-kâm denen kanaldır. Bu kanal nehirden su alarak Verdâne'ye kadarki yerleri sular, buraların halkı bu kanaldan su içerler. Bir diğeri Ḫargân-rûd olup nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Zâğaş'a ulaşır. Buraların halkı bundan su içer. Diğer biri Neccâr Hafter kanalıdır. Bu kanal nehirden çıkıp köyleri suladık-

tan sonra Ḫarmîsen'e varır. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Çarağ kanalıdır. Bu kanal nehirden çıktıktan sonra, güzel bir köy olan Çarağ'a varır. Buraların halkı bundan su içerler. Artan suyu ise tekrar nehre karışır. Diğer biri Nûkende kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Ferâve'ye varır. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Berahşa kanalıdır. Nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Berahşa'ya ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Küşne kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Küşne'ye ulaşır. Buraların halkı bu kanaldan su içerler. Diğer biri (s. 487) Râmîsene kanalıdır. Bu kanal nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Râmîsene'ye ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Aşağı Ferâvez kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Bâryâbe (Fâryâbe)'ye ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Bârvân kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra Bâneb'e ulaşır. Buraların halkı bu kanaldan su içerler. Diğer biri Ferâviz kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra Rîvkân'a kadarki köyleri sular. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Ḫâme kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Ḫâme'de sona erer. Buraların halkı bundan su içerler. Diğer biri Nûkende kanalıdır. Nehirden çıktıktan sonra köyleri sulayarak Nevbâğ el-Emîr'e ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Suğd nehrinin geri kalan suyu Zer nehrinde akar. Bu kanal Buhara'nın rabazını sular. Rabaz bu kanal üzerinde kurulmuştur. Şehrin yukarıda zikredilen kanalları bundan su alırlar. Suları bol olduğu için bu kanalların çoğunda gemi işler. Bunların hepsi Buhara duvarının içinde, Tavâvîs'ten itibaren nehirin şehre ulaşmasına kadarki sahada nehirden ayrılırlar.

Bütün Buhara'daki binalar örme yapıyla yapılmış, evler ve evlerin arazisinin yüksekliği iyi ayarlanmış. Binalar kuhendizlerle veya toplu halde yapılarak tahkim edilmiş. Buhara duvarlarının içinde dağ, çöl, harap (bakımsız) arazi yoktur. Buraya en yakın dağ Verke dağıdır Yerleri döşemek ve bina yapmak için bu dağdan taş getirirler. Kap ve kireç imalinde kullanılan çamur ve taş da bu dağdandır. Duvarların dışında tuzlaları vardır. Odunlarını bostanlardan keserler. Kırlardan dağdağan ve ılgın ağacı odunu da getirilir. Buhara'nın bütün tarlalarında yakından su çıkar. Zira, burası Suğd nehrinin yerde kaybolduğu yerdir. Bundan dolayı servi (dülb) ve ceviz gibi yüksek ağaçlar burada yetişmez. Bu ağaçlardan mevcut olan malıdut miktar ise kısadır ve büyümez. (s. 488) Buhara'nın meyveleri Mâverâünnehr'in en sağlam, en tatlı meyveleridir. Buhara o kadar mamûr ve verimlidir ki, bazan bir adamın 1 cerîb (60x60 kulaç) genişliği toprağı olsa bir kaç kişilik âilesi ve yar-

dımcılarıyla hayatını ve ihtiyacını buradan kazanır. Buranın halkı kalabalık olduklarından, bol sarfettiklerinden dolayı topraklarından kalkan kendilerine yetmez. Diğer Mâverâünnehr beldelerinden buraya yiyecek, erzak ve ihtiyaçları olan diğer şeyler getirilir. Verke köyüne bitişen dağ Kişş ve Semerkand arasında Semerkand'a doğru uzanır. Ve Fergana yanında Usrûşene'ye doğru saparak Buttem dağlarıyla bitişir. Şilcî ve Taraz tarafından islâm ülkesinden çıkar. Benim tecrübeme ve bu yolda gelip gidenlerin anlattıklarına göre, doğuya gidenin yolunu keserek Çin denizine kadar uzanır. Usrûşene, Îlâk, Şilcî ve Lübân'dan Kırgız arazisine kadar uzanan dağlardaki madenlerin hepsi bu dağın ana kolunda ve ona bitişen dağlardadır. Buttem âmilliğindeki nûşâdur, Ferğana'daki cam, demir, cıva, bakır, kalay, altın, gümüş, naft (petrol), katran, zift, fîrûze, nûşâdur, *kömür yerine yakılan balısettiğim taş*, zikredilen Ferğana'daki meyvelerin hepsi bu dağın yamaçlarında, tepelerinde veya buna bitişen dağlarda ve vâdilerde bulunur. Büttem ve Semerkand taraflarındaki Zâbic dağlarında sıcak ve soğuk sular bulunur. O kadar ki, buzlar sütunlar gibi olur. Sularının akması durur. Buraların suları kışın ise sıcaktır. Bu suların çıktığı ve aktığı vâdiler sıcak olduğundan kışın buralara sürü hayvanları sığınır.

(s. 489) Buhara'da duvarın içinde ve dışında şehirler bulunur. İçinde bulunan şehirler şunlardır: Buranın en büyük minberi el-Tavâvîs, sonra Nemeckes, Zendene, Muğkân, Hucâde gelirler. Duvarın dışındaki minberlerse Beykend, Firebr, Çermîniyye, Hudîmenkes, Ḫargânkes, Mezyâmeckes'tir. Tavâvîs'e gelince, buranın çarşısı, senenin belli bir zamanında Horasan'ın çeşitli yerlerinden insanların toplandığı büyük bir panayır yeridir. Burada çok miktarda pamuklu elbise imal edilip bunlar Irak'a kadar çeşitli yerlere ihraç edilir. Burası, bostanları ve akarsuları çok münbit bir şehirdir. Burada kuhendiz ve şehrin etrafında sur bulunmaktadır. Cuma mescidi şehirdedir. Duvarın içindeki şehirlerin hepsi büyüklük ve mamûrluk bakımından birbirlerine yakındırlar. Hepsinin kuhendizi, geniş çarşısı, çok bostanı, büyük pazarı vardır. Hepsinin etrafı muhkem surla çevrilidir.

Kermîniyye şehri Tavâvîs'ten daha büyük, daha mamûr, daha kalabalık, daha verimlidir. Hudîmenken şehri Kermîniyye'ye bağlıdır ve oranın dâhilindedir. Buraya sınır komşusu Ḫargânkes, Mezyâmeckes şehirleri vardır. Beykend hâriç, zikredilen şehirlerdeki her minberin aynı şekilde kûreleri, tarlaları bulunur. Zira, Beykend yalnızdır. Ortak âmilliği yoktur. Beykend'te Mâverâünnehr'in hiçbir yerinde bulunmayan veya benzeri olmayan derecede

çok ribât kervansaray vardır. Burada 1 000 kadar ribât olduğu söylenir. Beykend'in suru ve ustaca yapılmış, mihrabı süslü cuma mescidi bulunur. Mâverâünnehr'de bundan daha güzel süslü bir cami yoktur. Firebr Ceyhûn'a yakın bir şehirdir. Mamur köyleri vardır. Kendisi de münbit, güzel yemekleri, lezzetli yiyecekleriyle aranan bir yerdir.

(s. 490) Buhara halkının dili Suğd dilidir. Yalnız, biraz bozuktur. Onlar Derî dili (eski Farsça) de konuşurlar. Buranın halkı edep, ilim, fıkh, dindarlık, emânet, iyi gidişât, temiz niyet, temiz kalplilik bakımlarından diğer Horasan halkından üstündürler. Bunların parası, mal gibi, tartıyla alıp satılan dirhemlerdir. *Gıtrîfiyye* dedikleri bir çeşit dirhemleri de vardır. Bu dirhemler demir, bakır, kalay v.s. gibi çeşitli madenlerin karışımlarından yapılmıştır. Bunlar ancak Buhara'da ve Mâverâünnehr'de belli yerlerde geçer. Bu dirhemler arasında *"muhammediyye"* denen bir dirhem de vardır. Bu dirhemlerin üzerindeki sikkede okunmayan harflerle yazılmış işâretler vardır. Alâmetleri ise mâlûmdur. Bunlar İslâm devrinde Esed b. Sâmân âilesinden daha önce geçmiş kişiler tarafından basılmıştır. Bunlardan biri de *"müseyyebiyye"* denen dirhemlerdir. Bu dirhemler onların kıymetli mallarından olup bunların hepsini gümüş *"ismâîliyye"* dirhemlerinden üstün tutarlar. Ebû İbrâhîm gümüş dirhemler edinmenin bunlardan daha iyi olacağını gördü. Mâverâünnehr'de gümüş dirhemleri basmaya başlayan odur. Onlar fülûs (bakır dirhemler) ile alış veriş yaparlar. Mâverâünnehr halkı gibi, onların kıyâfetleri de genellikle kabâ ve kalansüveden meydana gelir. Buhara duvarının içinde ve dışında ayın muayyen zamanlarında kurulan birbirine bitişik çarşılar vardır. Bu zengin pazarlar buraların halkının kazanç kaynağı olan sürü hayvanları, elbise, köle, bakır, tunç, kap ve diğer kazanç kaynağı eşyanın alış-verişi için kurulur. Buhara ve etrafından ağır, iplikleri kalın, iyi eğrilmiş pamuklu kumaşlar Irak'a ve diğer bölgelere sevkedilir. Araplar bunlara rağbet gösterir. Aynı şekilde yere sermek için son derece güzel halılar, kilimler, yünlü kumaşlar, minderler, seccâdeler sevkedilir.

Buhara halkı eskidenberi şu enteresan sözü sarfederler, ihtilâfsız şunu söyleşirler: Kalelerinin ve kuhendizlerinin uğurundan dolayı buradan bir valinin cenazesi çıkarılmamış, burada bir âsiye sancak verilmemiş, buradan çıkan bir isyan bayrağı daima mağlup oluştur. (s. 491) Bu enterasan tesadüflerdendir. Rivâyete göre, Buhara'nın halkının esasını eski zamandaki İstahr göçmenleri teşkil ediyormuş. Sâmânilerin Horasan valilerinin (hükümdarlarının) oturduğu yer Buhara'dır. Zira, burası Mâverâünnehr şehirlerinin Horasan'a en yakınıdır. Burada oturanın Horasan önünde, Mâve-

râünnehr arkasındadır. Buhara halkı vâlilerine iyi itâat gösterirler, onlara az muhalefet ederler. İşleriyle devamlı meşgul olmaları, Horasan'ın diğer yerlerinin meziyetlerine rağmen, valilerin onlar arasında oturmasını gerektiren hususlardandır. Sâmânilerden burayı ilk yurt ve karargâh edinen Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Ahmed'dir. Horasan valiliği onun eline burada otururken geçti. Buranın toprağını uğurlu buldu. Burada oturmaya devam etti. Burasını tatlı ve hoş gördü. Bu sebeple valilik (idâre) onun evlâtlarında kaldı. Daha önce, Mâverâünnehr valileri ya Semerkand'ta ya Şâş'ta, ya Fergana'da oturuyorlardı. Tâhirîlerin sonuna kadar Buhara valileri Horasan'dan geliyorlardı.

Ḫocâde'ye gelince, burası Buhara'dan Beykend'e gidenin sağında, Buhara'dan 3 fersah mesâfededir. Burasıyla yol arasında 1 fersah kadar uzaklık vardır. Muğkân şehri Beykend yolundan 5 fersah uzaklıktadır. Burasıyla yol arasında 3 fersah mesafe bulunur. Zendene kuzeyde, Buhara'dan 4 fersah uzaklıktadır. Nemeckes ise Tavâvîs'e gidenin sağında, 4 fersah uzaklıktadır. Burasıyla yol arasında 0,5 fersah kadar uzaklık vardır. Kermîniyye'den Ḫudîmenken'e Suğd istikâmetinde 1 fersahtır. Ḫudîmenken ile Semerkand yolunun arası Semerkand'a gidenin sağında bir ok atımıdır. Mezyâmeckes şehri Suğd vadisinin arkasında, Ḫudîmenken'den 1 fersah kadar yukarıdadır. Harğânkes şehri Kermîniyye'nin hizasında ve vâdinin arkasında 1 fersah uzaklıktadır.

Buhara'ya doğusundan Suğd bölgesi bitişir. Kermîniyye'yi geçince Suğd bölgesinin başlangıcı (s. 492) Debûsiyye gelir. Sonra, Erbencen, Kuşâniyye ve Semerkand gelirler. Bütün bu yerler Suğd bölgesindendir. Bununla beraber, bazıları Buhara, Kişş ve Nesef'i Suğd'tan sayarlar. Halbuki, bunlar Dîvân-'da Suğd'tan ayrılmıştır. Suğd bölgesinin merkezi Semerkand olup Suğd vâdisinin güneyinde, vâdiye hakim noktadadır. Buranın kuhendizi, şehri ve rabazı vardır. Zamanımızda hapishâne kuhendizdedir. Dâr el-İmâre (Hükümet Sarayı) de kuhendizdeydi. Harap olmuştur. Harabesinin üzerine çıktım. İnsanın gördüğü ve haz duyduğu en güzel bir manzara karşımdaydı. Yeşil ağaçlar, parlak köşkler, saraylar, devamlı akan ırmaklar, göz kamaştıran bir mamûrluk. Nereye baksan gözü dolduruyor (doyuruyor). Hangi bağı seyretsen ondan göz hoşlanıyor. Meydanları tertipli, güzellikleri çok mükemmeldi. Servi ağaçları yontularak filler, develer, öküzler, vahşi hayvanlar gibi nadir heykeller yapılmış. Bunlar konuşuyor gibi karşılıklı, birbirlerini yakalamaya çalışıyormuş gibi ard arda sıralanmışlar. Ne kadar çok mal tüketmiş, insanların kalplerini fethetmiş büyük manzara. Bunlardan başka devamlı akan ka-

nallar, devamlı dalgalanan (titreyen) suyla dolu havuzlar, zarif yeşillikler, yüksek saraylar ve şerefelikler sıralanmış. Bunlar büyük evlerin, hoş meclislerin ve büyük hükümdarların varlığını gösteren deliller.

Semerkand'a gelince, şehrin etrafını 4 kapılı bir sur çevirir. Doğu tarafındaki kapısına Çin kapısı denir. Yer seviyesinden yüksektedir. Çok basamaklı bir merdivenle inilir. Suğd vâdisine yukarıdan bakar. Batı tarafta Nevbahar kapısı, güney tarafta Kişş kapısı bulunur. Bu şehirde büyük çarşılar, büyük şehirlerde olan konaklayacak yerler, hamamlar, hanlar, evler vardır. Buranın akarsuları bir kısmı asma, kurşundan yapılmış olan bir kanaldan şehre girer. Bu kanal üzerine yerden yüksek bir kemer inşa edilmiştir. (s. 493) Kuyumcular çarşısı yanında, çarşının ortasındaki bir yerde taştan yapılmış bir tepe bulunur. Bu tepe (doldurma tümsek) üzerinde Bakırcılar çarşısından başlıyarak Kişş kapısından şehre girinceye kadar su akar. Bu kanalın üstü tamamiyle kurşun kaplıdır. Şöyle ki şehrin etrafında çukurlar bulunmaktadır. Buraların çamurları şehrin surunun yapımında kullanılmış, toprak ve çamur çıkarıldığı için büyük bir hendek meydana gelmiş. Bu hendekten şehre kanalın suyunu geçirmek için kemer yapmaya ihtiyaç duyulmuş. Bu kanal İslâm'dan önce (Câhiliyye devrinde) çarşıların ortasında ve Semerkand'ın en mamur yerlerinden Ra's el-Tâk denen yerde yapılmıştır. Bu kanalın etrafında, kanalın tamiri ve bakım işleri için vakfedilmiş akarlar vardır. Vakıf şartlarına göre, kanalı yaz kış koruyan ve bakan mecûsî muhafızlar bulunur. Bu sebeple, bu mecûsîlerden Beyt el-Mâl (hazine) için cizye alınmaz. Şehrin cuma mescidi kuhendizin aşağısındadır. Kuhendizle cami arasında yol bulunur. Şehirde bu kanaldan gelen sular akar, bostanlar bulunur. Kuhendizdeki Dâr el-İmâre'den başka, şehrin İsfizâr denilen yerinde Sâmân Oğulları için emîrlik evleri vardır. Şehir rabazın kıyısında, rabaz ile arasında akan Suğd nehrinin karşısındadır. Çarşı ve rabaz Suğd vâdisinin arkasındaki Bâbu Kûhek yanındaki Afgîna denilen yerden başlıyarak Versenîn, Fenek, Rîvded, Kasru Esed, Gâzâvez kapıları önlerinden dolaşır, sonra vâdiye uzanır. Vâdi rabazın kuzey tarafında hendek gibidir. Rabazı çevreleyen surun çapı 2 x2 fersah kadardır. Yalnız, rabazın göbeği ve çarşıların toplandığı yer Ra's el-Tâk'tır. Sonra, buraya bitişik çarşılar, sokaklar ve mahalleler bulunmaktadır. Etrafa yayılmış mahalleler, saraylar, bostanlardaki sokakların ve evlerin hepsinde, pek azı hâriç, akarsu bulunur. Bostansız dâr (evler topluluğu) çok azdır. Hattâ, şehrin kuhendizine (s. 494) gözünü kaldırıp bakınca, evlerin, bostanların, kanalların kıyısındaki ve çarşılardaki ağaçlar tarafından kapatıldığı için gözün onu (kuhendizi) göremez. Hanlar ve çeşitli sınıf tüc-

carlar rabazda bulunurlar. Pek azı şehir içindedir. Burası, Mâverâünnehr'in iskelesidir. İsmâîl b. Ahmed -Allah kusurlarını afvetsin-'in zamanına kadar Dâr el-İmâre (Hükümet Sarayı) buradaydı. Fitne (karışıklık) çıkar diye rabazın surlarının ağaçtan veya demirden kilitlenen kapıları açıktı. Bunun üzerine, sultan kapıların sökülmesini emretti. Kapılar açık kaldı. Bunlar Gazâvec, İsbişk, Şûhşîn, Afşina, Versenîn, Kûhek, Rîvded, Ferruhşîd kapılarıdır. Bazıları Semerkand'ın şehir kısmını Tübba''ın kurduğunu ve inşââtının bir kısmını Zü' l-Karneyn'in tamamladığını söylerler. Ebû Bekr el-Dimaşkî bana bu konuda haber verip şöyle dedi: "Şehrin büyük kapısı üzerinde demirden bir kitâbe gördüm. Üzerinde yazılar vardı. Halk bu kitâbenin Himyerce olduğunu söylediler. Burasını Tübba' yaptığı için, halk bu konudaki bilgileri babadan oğula naklederler. Bir kitâbede Sanâ'dan Semerkand'e 1 000 fersah olduğu yazılıdır. Bu kitâbe Sanâ'yı kuran gahsın Semerkand'ı da inşâ ettiğine delildir. Tübba'ın hakimiyeti Semerkand üzerinde de vardı. Bazıları onun bir sene Sanâ'da, bir sene Semerkand'ta oturduğunu söylerler. Semerkand'ta karışıklık meydana geldi ve kitâbenin bulunduğu kapı yandı. Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Lokmân b. Nasr b. Ahmed. b. Esed bu kapıyı eskisi gibi demirden yeniden yaptı. Fakat, zikredilen kitâbe değişti.

Semerkand toprağı en sağlam ve en kuru topraklardan biridir. Tabiblerden birinin anlattığına göre, buranın sokaklarında, evlerinde akan sular buharlaşmasa, söğüt ağaçları çok olmasa havanın çok kuruluğu halkına zarar verirdi. Onların evleri toprak veya ahşaptır. Halkı güzel şeyleri sever. Fazla cömert oldukları, Horasan ülkelerinin çoğuna göre daha çok harcamada bulundukları ve kendilerine iyi baktıkları için yaptıkları masraflar onların mallarını silip süpürecek dereceye vardı. Semerkand şehri Mâverâünnehr kölelerinin toplandığı yerdir. Mâverâünnehr'deki en makbul köleler Semerkand-'ta yetiştirilenlerdir. Semerkand ile (s. 495) ona en yakın dağlar arasında bir hafif konaklık mesafe vardır. Yalnız, buraya Kûhek denen küçük bir dağ bitişir. Bu dağın ana kolu Semerkand suruna kadar uzanır. Genişliği 0,5 mil kadardır. Şehirde kullanılan taşlar, kapların çamurları, kireç ve camın hammaddesi bu dağdan elde edilir. Bu dağda gümüş ve alun bulunduğunu, fakat işletmeye müsâit olmadığını duydum. Pek azı hâriç, şehrin tamamının yolları, sokakları, çarşıları taş döşelidir.

Semerkand halkının suları Suğd vâdisinden gelir. Bu vâdi, Sağâniyân'ın arkasındaki Buttem dağlarından çıkar. Bu vâdinin göl gibi bir su birikintisi vardır. Bu gölcüğün etrafında köyler bulunur. Bu gölün bulunduğu havaliye Burgar denir. Bu bölgenin dağlarından sular çıkar. Bu sular sonra Buncikes'e, oradan Verağser'e varır. Verağser sed başı mânâsınadır. Semerkand'ın

kanalları buradan ayrılır. Semerkand tarafında, Suğd vâdisinin batısında bu kanallara rustaklar bitişir. Vâdinin doğu tarafındaki kanallar Verağser hizasında Gûbâr denilen bir yerden taksim olunurlar. Burada dağlar sona erer, ekime elverişli arazi ortaya çıkar, nehirler akar. Verağser'den çıkan kanallar arasında Bereş kanalı, Bârmış kanalı, Peşmîn kanalı vardır. Bereş Semerkand'ın arkasında uzanan bir kanaldır. Şehrin surlarının hendeği, başlangıcından sonuna kadar etrafında bulunan köylerin kanalları bundan su alır. Bârmış kanalına gelince, güney tarafta zikredilen kanaldan sonra gelir. Başlangıcından sonuna kadar 1 konak boyunca bu kanal üzerinde köyler yer alır. Peşmîn'e gelince, bu kanal Bârmış'ın güney tarafındadır. Başlangıcından nihayetine kadar çok köyleri sular. Yalnız, bunun sularının kesilmesi, bundan önceki iki kanalın sularının kesilmesinden daha azdır. Bu kanalların en büyüğü Bereş, sonra Bârmış'tır. Bunların her ikisi de gemileri taşır. Bu kanallardan, sayılması uzun sürecek bir çok kanal ayrılır. Bunlarla köyler ve tarlalar sulanır. Verağser'den Dergam rustakının sonuna kadarki uzunluk 10 fersalı, genişlik ise 4 ilâ 1 fersahtur. (s. 496) Bu mesafede kalan rustaklar Verağser, Mâyemurg, Sencerfagân ve Dergam'dır. Gûbâr'dan su alan kanallara gelince, bunlar İştîḫan, Sinâveb ve Bûzmâçin kanallarıdır. Sinâveb kanalı Bûzmâcin'in arkasından geçer ve bundan çeşitli köyler su alır. Sonra, Veyzâr rustakına varır, buradan İştîḫan âmilliğine geçer. Başından sonuna kadar 2 konak boyunca tek bir arazi gibi olur. Bûzmâcin nehri bundan sonra şehir tarafından gelir ve Bûzmâcin rustakını sular. İştîḫan kanalının başlangıcından itibaren 4 fersah boyunca faydalanılamaz. Bundan sonra çeşitli kanallar ayrılır. 9 fersah boyunca İştîḫan'a kadarki yerleri sular. Sonra, İştîḫan ve rustaklarını sular. Bu kanal bahsedilen kanalların en büyüğüdür. Bu, Suğd vâdisinin ilk kanalıdır. Vâdinin batısından Semerkand'ı geçinceye kadar kanal ayrılmaz. Bu vâdinin başlangıcından Semerkand'a varıncaya kadarki uzaklık 20 fersahtan fazladır. Semerkand'ı 2 konak kadar geçince vâdiden Fey kanalı ayrılır. Suğd vâdisinde Fey kanalından daha mamûr, halkı daha kalabalık, kûreleri çok, sarayları, köyleri, hayvanları daha büyük, daha haşmetli, daha müstahkem bir kanal yoktur. Burası Suğd bölgesinin üçte biridir. Fey'den pek çok kanal ayrılır. Bunların tamamını öğrenemedim. Bu kanal 2 konaklık mesafeyi sular. Bundan sonra, Suğd vâdisinden vâdi boyunca bir çok kanal ayrılır. Her şehrin, beldenin ve rustakın karşısında bir kanal bulunur. Erbincan'a, buradan Kermîniyye (s. 497) ve Buhara'ya varıncaya kadar böyle devam eder. Buhara'ya kadarki sahadaki kanallar arasında Erbincan, Debûsiyye ve Kermîniyye kanalları vardır.

Vâdinin doğusuna gelince, Semerkand hizasında ondan çeşitli kanallar ayrılır. Kînckes ve bu köylere âit diğer bazı kanallar bunlar arasında yer alır. Bunlar Kînckes, Merzübân v.s. rustakları sular. Bazan bir köye iki veya üç kanal ayrılır. Bir çok köyün vâdiden ayrı büyük bir kanalı ayrılır. Sonra, bu büyük kanaldan komşu köylerin her birine yetecek derecede kanallar ayrılır. Kuşâniyye kanalları da sularını bu vâdiden alır. Burayı geçerek Buhara Duvarı'na ulaşır. Etraftaki köylerin çokluğuna göre kanalların sayısı artar. Verağser'den zikredilen Buhara kanallarının Buhara duvarı içinde su aldıkları yere kadar Verağser kanalının uzunluğu 6 günlük mesafedir. Bu mesafe içinde etrafındaki köyleri ve bostanları sular. Bir kişi dağın başından şöyle Suğd vâdisine baksa, arasında beyaz kuhendizlerden ve saraylardan başka bir şeyin bulunmadığı devamlı yeşillik görür. Yeşil olmayan, boş işlenmemiş arazi çok nâdirdir. Semerkand'ta bu suyun başında büyük bir vâli, gediklerini, kanal yollarını, bendlerini tamir etmek ve bakmakla görevli vazifeliler bulunur. Verağser'de harac alınmayan bağlık ve çiftlikler bulunan bir bölge vardır. Buranın geliri bendlerin ve kanalların bakımıyla uğraşanlara ayrılmıştır.

Bu vâdiden zikredilen kanallar ayrıldıktan sonra, kalan su Semerkand kapısı önündeki Cîred köprüsünün altından akar. Sularının bolluğundan nehir köprüye yaklaşır. Bu köprünün yüksekliği 3 kulaç veya biraz fazladır. Genişliği de uzunluğu kadardır. Suğd bölgesinin ağaçları bu nehirle Semerkand'a getirilir. Bu vâdi yazın Büttem, Usrûşene ve Semerkand dağlarının eriyen sularıyla çoğalır. Bazan suları artarak Cîred köprüsünün bendini yıkar. Sularının çokluğundan Semerkand halkı çâresizlik içinde kalırlar.

(s. 498) Semerkand'ın rustaklarına gelince, bunlardan ilki Buncikes'tir. Buncikes'in şehrinde minber vardır. Bundan sonra Verağser ve şehri gelir. Buncikes'i Şâvzâr dağları takibeder. Bu bölgede minber yoktur. Şâvzâr ile Verağser arasında, Semerkand tarafında Mâyemurg, Sencerfagan rustakı yer alır. Bu ikisinde minber yoktur. Yalnız, Mâyemurg'da Rîvded denen bir yer vardır. Semerkand hükümdarı İhşîd burada otururdu. Bu köyde İhşîd'e âit saraylar bulunur. Sencerfağân ve Veragser şehirleri Mâyemurg'a bağlıydılar. Sonra, ondan ayrıldılar. Mâyemurg rustakına Dergam rustakı bitişir. Dergam'da minber yoktur. Dergam'a Ebgar rustakı bitişir. Burada da minber yoktur. Buncîkes meyvesi bol, ağaçları verimli, kanalları devamlı akan, zahiresi ve güzelliğiyle her bakımdan yaş ve kurusu tercih edilir bir yerdir. Büyük değildir. Semerkand'ın rustakları arasında ağaçlarının fazlalığı, köylerinin çokluğu, saraylarının ve nehirlerinin birbirine bitişik olması bakımından Mâyemurg'un benzeri yoktur. Sencerfagan az köyü olan küçük bir rustaktır.

Şâvzâr Semerkand'ın güneyindeki dağdır. Semerkand bölgesinde buradan daha sağlam havası, makbul hububatı ve güzel meyvesi olan rustak yoktur. Buranın halkı bölgeleri halkının en sıhhatlisi, en güzel renklisidir. Bu rustakın uzunluğu 10 fersahtan fazladır. Burası dağların en temizi ve en güzelidir. Mâmûreleri kesilmeden devam eder, yiyecekleri devamlıdır, kesilmez ve kendini esirgemez. Şâvzâr'da hıristiyanların kiliseleri ve toplandıkları yer bulunur. Burada onların manastırları, güzel ve temiz evleri vardır. Burada Irak hıristiyanlarından bir topluluğa rastladım. Hoş ve tenhâ olduğu için buraya gelmişler. Buranın vakıfları vardır. Hıristiyanlardan bir topluluk burada itikâfta bulunurlar. Buradan Suğd bölgesinin çoğu görülür. Burası Vezkerde diye tanınır. Şâvzâr'ın vâdileri vardır. Her vâdide (s. 499) buralardaki temiz ve güzel çiftliklere akan kanallar, çeşitli cins av hayvanları, bereket, türlü geçim ve istifade maddelerinin bolluğu vardır. Dergam rustakı sulanan ekinleriyle bu rustakların en temizidir. Buradan götürülen üzümler diğer rustaklardan götürülen üzümlere tercih edilir. Dergam'ın uzunluğu bit orta menzil mesafesindedir. Ebgar'a gelince, burası kuru arazili bir bölgedir. Buranın köyleri Semerkand'ın diğer rustaklarından daha mamûr ve daha çoktur. Su basan arazisi yoktur. Burada bir kafîzin (kilenin) bazan 100 veya daha fazla misli mahsul verdiğini duydum. Ebgar'ın uzunluğu 2 konak kadardır. Bir köyün 2 fersah ve daha fazla sahası vardır. Ebgar'ın ekinlerinin kuraklık ve âfetten kurtulunca bütün Suğd bölgesine yettiği söylenir. Bunlar Semerkand'ın güney tarafındaki rustaklarıdır.

Kuzeyine gelince, buranın en uç kısmı Usrûşene'ye komşu olan Yârkes olup buranın minberi yoktur. Suyu yerden çıkan gözlerden gelir. Halkı Suğd vâdisinden faydalanamazlar. Buranın topraklarının bir kısmı sulanır, bir kısmı ise kuru arazidir. Kuru arazisi daha çoktur. Çok otlu ve hoş otlakları vardır. Fûrnemed rustakı Usrûşene'ye komşudur. Buranın şehri yoktur. Az miktarda köyü bulunur. Sonra, Yârkes'e Semerkand tarafından Bûzmâcin rustakı bitişir. Ebârkes şehri, Suğd vâdisinin kuzeyindeki en geniş rustaktır. Buranın çoğu köydür. Bu rustak Gûbâr'dan Semerkand yanına kadar 1 x 1 konak genişliğindedir. Bu rustaka Kebûdenckes rustakı bitişir. Burası köyler ve ağaçlarla ağ gibi örülüdür. Şehri Kebûdenckes'tir. Bu rustakın arkasında Veyzâr rustakı yer alır. Buranın şehri Veyzâr'dır. Burası verimli, ekini çok, ovası, dağı, kuru arazisi, su basan arazisi, yağmurla sulanan arazisi olan bir rustaktır. Yeyzâr ve bu rustakın köylerinden çoğu Bekr b. Vâil kabilesinden el-Sibâ'iyye denen bir topluluğa âittir. Semerkand'ta bunların vâlilikleri, müsâfirhâneleri (dâr el-ziyâfeleri), halk arasında anlatılan güzel ahlâkları

(hareketleri) vardır. Bu hususlardan azı çoğuna delâlet èden bazı şeylere yetiştim. Bu rustaka Suğd dihkanları arasından Irak'a çağrılan Merzübân b. Keyfesâ rustakı bitişir. (s. 500) Bu taksimâta göre, Semerkand'a âit Suğd vâdisinin kuzeyinde 6, güneyinde 6 rustak bulunmaktadır.

Semerkand'ın paralarına gelince, bunlar *"ismâîliyye"* dirhemleri, geniş *mükessere* (kırık) dirhemler ve dinarlardır. İsmâîliyye dirhemleri yerine onların Buhara paralarından zikredilen *"muhammadiyye"* dirhemleri de vardır. Muhammediyye dirhemleri çeşitli cevherlerin alaşımından kesilmişlerdir. Bunlar, Buhara'dan bahsedilirken yukarıda zikredilen dirhemlerdir.

İştîḫan son derece güzel manzaralı, bostanları, köyleri, bahçeleri, mesireleri, korulukları çok, müstakil bir şehirdir. Bununla beraber, Küşâniyye hariç, Suğd'un hepsi verimlilik, manzara, ağaç, meyve, ekin, sebze ve yeşillik bakımlarından birbirine yakındır. Küşâniyye ise Suğd'un kalbi ve en mamûr yeridir. İştîḫan'ın şehir içinde kuhendizi, rabazı, devamlı akan kanalları, çiftlikleri vardır. Üceyf b. Anbese buranın bir köyündendir. Onun burada köyleri ve tarlaları vardır. İştîḫan'ın çarşıları da onundur. Mu'tasım bunları kendine, Mü'temid ise Muhammed b. Tâhir'e tahsis etmiştir. Küşâniyye şehri Suğd bölgesinin en mamûr şehridir. Bu ve İştîḫan büyüklükte birbirlerine yakındırlar. Yalnız, Küşâniyye'nin merkezi daha büyük, daha mamûr, köyleri daha çok, halkı daha büyük ve meşhurdur. İştîḫan rustaklarının hudutları daha geniştir. Zira, İştîḫan hududu Yağan arkasındaki Câğrac dağlarından Küşâniyye hududuna kadar 2 konak kadar genişliktedir. Hepsi Suğd vâdisinin kuzeyindedir. (s. 501) Debûsiye ve Erbencen ise vâdinin güneyinde Horasan yolu üzerindedir. Erbencen daha büyük, daha mamûr, rustakları ve köyleri ötekine nazaran daha çoktur. Zira, Debûsiye'de çok rustak ve köy yoktur. Suğd şehirlerinin kalbi Küşâniyye'dir. Buranın halkı Suğd halkının en zenginidirler.

Kişş şehri kuhendizi, kalesi ve rabazı bulunan bir şehirdir. Rabazına bitişik bir şehir daha vardır. İç şehir kuhendiziyle birlikte haraptır. Dış şehir ise mamûrdur. *Dâr el-İmâre* (Hükümet Sarayı) şehrin dışındadır. Rabaz ise musallâ denen yerdedir. Hapishâne, cuma mescidi harap olan iç şehirdedir. Çarşıları ise rabazdadır. Burası üçte bir fersah kadar genişliğinde ve uzunluğundadır. Yapıları toprak ve ahşaptır. Burası çok münbit, Mâverâünnehr'in diğer bölgelerinden daha erken meyvelerin yetiştiği çukur ve sıcak bir yerdir. Burada yetişen turfandalar Buhara'ya getirilir. Fakat, hastalıklara müsâittir. İç şehrin 4 kapısı vardır. Bunlardan birincisi Bâb el-Hadîd (Demir Kapı),

ikincisi Ubeydullâh kapısı, üçüncüsü Kassâbûn kapısı, dördüncüsü İç şehir kapısı'dır.

Dış şehrin ise iki kapısı bulunur: Birincisi İç şehir kapısı, ikincisi Berknân kapısı. Berknân bu kapının nisbet edildiği bir şehirdir. Şehirin iki büyük nehri bulunur. Bunlardan biri Kassâbûn denen nehir olup Siyâm dağlarından çıkarak şehrin güneyinden akar. Diğeri Esrûd nehri olup Keşk-rûd rustakından çıkar. Ve şehrin kuzeyinden akar. Her iki nehir şehrin kapısı önünden akar. Rustakların da nehirleri (kanalları) vardır. Bunlardan biri Semerkand yolunun yanında ve 1 fersah uzaklıktaki Harûza nehridir. Diğeri Belh yolu üzerinde ve şehre 1 fersah mesâfede bulunan Ḫuşk-rûd'tur. Bu suların artıklarının hepsi Nesef'e akan bir vâdiye dökülürler. Şehirdeki ve rabazdaki evlerin hepsinde akarsular, güzel bostanlar vardır. Şehrin âmilliğinin genişliği 4 x 4 gün kadardır. Buraya bağlı şehirler arasında (s. 502) Nûkadü Kureyş, Hazar rustakına bağlı Sûḫâb, yine aynı rustaka bağlı Eskîfagan bulunmaktadır. Kişş'te çıkarılan kaya tuzundan, Horasan şehirlerinin çoğuna götürülür. Dağlarında pek çok şifalı (tıbbî) ot yetişir. Buraya kudret helvası düşer. Mâverâünnehr'in katırları burada yetişir. Bu makbul ve dinç katırlardan Horasan'ın çeşitli yerlerine götürülür. Buranın otlağı ve ev hayvanları, bol rustakları vardır. Buranın rustakları arasında Keşk rustakı, Bûzmâcin rustakı, Siyâm rustakı, Ergân rustakı, Ḫarûde rustakı, Hazar-rûd rustakı, Hazar rustakı, Sûr-rûde, İç Mengûre ve Dış Mengûre rustakları, Mâyemurg rustakı vardır. Bunların hepsi Kişş'in rustaklarıdır.

Nesef harap kuhendizi ve 4 kapılı rabazı olan bir şehirdir: Bunlar Neccâriyye, Semerkand, Kişş ve Gûbezîn kapılarıdır. Burası, Buhara'dan Belh'e giden yol üzerinde düzlükte kurulmuş bir şehirdir. Dağlar Kişş tarafında, 2 konak uzaklıktadır. Bu şehirle Ceyhun arasında dağ bulunmayan bir çöl (bozkır) uzanır. Buranın bir ırmağı olup şehrin ortasından akar. Bu nehir Kişş sularının toplandığı ırmaktır. Nehir bu sulardan oluşur ve çöle akar. Dâr el-İmâre bu nehrin kıyısında, (s. 503) Ra's el-Kantara denen bir yerdedir. Hapishanesi Dâr el-İmâre yanında, cuma mescidi Bâbu Gûbezîn tarafında, musallâsı Bâb el-Neccâriyye tarafında kapının iç tarafındadır. Çarşılar rabazda Dâr el-İmâre ile cuma mescidi arasında toplu haldedir. Buranın fazla köyü, büyüklüğüne ve yerine göre nâhiyeleri yoktur. Şehirdekinden başka iki minberi vardır. Bunlardan biri Pezde, diğeri Kesbe'dir. Köyleri bulunmakla beraber, oralarda minber yoktur. Pezde şehri Nesef'ten daha büyüktür. Köylerinin çoğu su basmayan arazidir. Buranın halkının su basan arazisi azdır. Nesef ve rustaklarında zikredilen ırmaktan başka akarsu yoktur.

Bu ırmak da senenin bir kısmında kesilir. Tarlaları, bakliyatı ve bahçeleri akarsu ile değil yağmurla sulanır. Nesef ve oraya bağlı yerlerin çoğu münbit ve geniştir.

Usrûşene'ye gelince, Suğd bir bölgenin adı olduğu gibi bu da bir bölgenin adıdır. Burada bu isimde bir şehir yoktur. Burasını Mâverâünnehr iklimlerinden doğudan Fergana'nın bir kısmı ve Pamir, batıdan Semerkand hudutları, kuzeyden Şâş ve Fergana'nın bir kısmı, güneyden Kişş hudutlarının bir kısmı, Sagâniyân, Şûmân, Vâşcırd ve Râşt çevreler. Buranın en büyük şehrine Usrûşene dilinde Bûmeckes (Pamuk-kes) denir. Ersiyânîkes, Kürkes, Guzek, Fagkes, Sâbât, Zâmîn, Dîzek, Neveckes, Ḫarkâne şehirlerinin hepsi bu bölgededir. Vâlilerin oturduğu şehir Bûmeckes'tir. Bu şehirdeki adamların sayısı 17 000 civarındadır. Evleri toprak ve ahşaptır. Buranın bir iç şehri olup etrafında müstakil bir sur vardır. Rabazının da bir suru vardır. Zikredilenin arkasında şehrin bir suru daha vardır. İç şehrin 2 kapısı bulunur. Bunlardan birine Yukarı Kapı, diğerine Şehir Kapısı denir. (s. 504) Şehrin içinde cuma mescidi ve kuhendiz yer alır. Dâr el-İmâre ise rabazda emîrin murabbaasında (evlerinin bulunduğu kare şeklindeki müstahkem sahada) 'dır. İçşehirden büyük bir nehir akar. Bu ırmak üzerinde değirmen vardır. Hapishâne şehrin kuhendizindedir. Camisi kuhendizin dışında, çarşıları iç şehir ve rabazdadır. Rabazın suru bir fersah kadar sahayı sarar. Hendeği evleri, bostanları, yeşil sahayı, bağları ve tarlaları çevreler. Bunların hepsi surun sahasından sayılır. Surun dışında kalan saha rustaktan sayılır. Şehrin 4 kapısı bulunur: Bunlar Zâmîn, Mersümende, Neveckes, Kehâbâd kapılarıdır. Bu şehrin 6 nehri vardır. Bunlardan birine Sârîn denir ve şehir içinde akar. Diğerleri Ebürcen, Yemâcen, Rûycen, Sütyenkcen ırmaklarıdır. Hepsi bir menbâdan ve bir gözden çıkar. Suyu 10 değirmen döndürecek kadardır. Şehirden suyun menbaına 0,5 fersahtan az bir mesafe vardır.

Büyüklükte bunu Zâmîn şehri takibeder. Zâmîn şehri Fergana'dan Suğd'a giden yol üzerindedir. Buranın Sûsende şeklinde başka bir adı daha vardır. Buranın eski bir şehri bulunur. Yalnız, bu eski şehir harap olmuş, çarşılar, cami ve insanların toplandığı yer Sûsende'ye nakledilmiştir. Bu yeni beldenin etrafında sur yoktur. Burası bu gün Suğd'tan Fergana'ya gidenlerin konakladıkları bir yerdir. Bu yeni beldenin akarsuyu, bostanları, bağları ve tarlaları vardır. Buranın halkı Sârîn nehrinin suyunu kullanır ve ondan içerler. Bu şehrin arkasında Usrûşene dağları bulunur. Ön tarafı ise Oğuz ülkesine kadar dağsız düz bir sahra (bozkır)'dır. Dîzek ovada kurulmuş bir şehirdir. Fenkân denen bir rustakı vardır. Semerkand halkı bu cepheyi ko-

rurlar. Burada çok sayıda askerin barındığı ribatlar vardır. Buranın hudutları içindeki en büyük ribât Ḫudeysir ribatıdır. Bu ribat şehirden 2 fersah uzaklıkta olup (s. 505) Mâverâünnehr'in en meşhur ribatlarındandır. Afşın tarafından kurulmuştur. Ortasında yerden fışkıran su gözü bulunur. Bu ribatın özel vakıfları, çiftlikleri olup Afşın tarafından Irak'a gitmeden önce vakfedilmişlerdir. Bu ribat, bu bölgede bulunan ribatların düşman ülkesine en yakınlarındandır. Dîzek'in akarsuyu ve bostanları vardır. Münbit bir yerdir. Mersümende dışında bahsettiğimiz diğer şehirler büyüklükte, manzara, bostan ve su bakımlarından birbirlerine yakındır. Mersümende güzel bir şehir olup bostanları, bağları yoktur. Sulama için akarsuyu vardır. Soğuk şiddetli olduğundan bağ ve bostan bulunmaz. Burada su boldur. Toprağı güzel olup bakımlı bahçeleri, otlakları, yeşillikleri, çiçekleri ve mesireleri vardır. Ḫarkâna, Zâmîn, Sâbât şehirlerine gelince, bunlar Ferğana'dan Şâş'a giden yol üzerindedir. Ḫâves yoluyla Zâmîn'den Ḫocende'ye gitmek isteyenin yolu Kürkes'ten geçer. Semerkand'tan Ḫarkâna'ya 9 fersahtır. Usrûşene'nin hiç bir yerinde gemilerin işlediği bir nehir ve göl yoktur. Bununla beraber, tarlaları, köyleri, otlakları mamûr, münbit, mahsulü boldur. Bu şehirlerden her birinin büyük rustakı vardır. Şehri olmayan rustakları arasında Beşâğar, Meshâ, Burgar, Fertengâm, Mînek, Besken, Esbîkes bulunmaktadır.

Büttem yüksek ve sarp dağlardan meydana gelen bir bölgedir. Manzarası, yeşilliği ve teberḫûn (ʿunnâp) ağacının hububatı boldur. Burası insanlarla meskûn köylerden meydana gelen bir bölgedir. Büttem'de çok müstahkem kaleler, altın, gümüş, zâg ve nûşâdur madenleri bulunup bu madenler dünyanın bir çok bölgesine sevkedilir. Buradaki her dağda üzerine ev gibi bir bina yapılmış mağaraya benzer yerler vardır. Bu yapının kapıları ve delikleri iyice kapanmıştır. İçinde buhar çıkan bir göz bulunur. Bu gözden çıkan buhar (s. 506) gündüzleyin dumana, geceleyin ateşe benzer. Bu buhar yapının duvarlarının ve tavanının iç kısmında keçeleşince nûşâdur olur ve alınır. Bu binanın içi çok sıcak olduğundan kimsenin içine girmesine imkân yoktur. Giren ise yanar. Ancak, ıslatılmış keçe giyenler çok az bir müddet için girebilirler. Giren kişi elinden geldiği kadar içindeki nûşâdurdan alır. Bu buhar zaman zaman yer değiştirir. Değiştirdiği yer kazılır ve meydana çıkarılır. Bir yerde kaybolunca yeniden çıkarılıncaya kadar başka yerler kazılır. Üzerinde, buharın dağılmasını önleyecek bir yapı yapılmazsa yaklaşana zarar vermez. Fakat, bir bina içinde kapatılınca hararetinin şiddetinden içeri gireni yakar. Büttem'in Birinci (İç) Büttem, Orta Büttem, Dış Büttem adlarıyla tanınan dağları vardır. Semerkand, Suğd ve Buhara'nın suyu Orta Büttem'de

Cen denen bir yerden çıkar. Bu yer fersahın üçte ikisi kadar genişliktedir. Bu sudan Burgar, Buncîkes, Semerkand'a su gider. Meshâ'dan da sular çıkar ve Burgar'a varınca Semerkand suyuna karışır. Sağâniyân ve Fergana nehirleri Cen ve Mînk sularının başına yakın bir yerde Meshâ'nın arkasından çıkar. Mînk, Kuteybe b. Müslimi'in Müsevvide (Siyahlılar)'ye karşı çarpıştığı yerdir. Burada, Büyük Afşın diye tanınan kale vardır. Bu Afşın Mu'tasım'ın adamıdır. Afşın bu kaleyi dinlenmek için edinmişti. Şehirde de otururdu. Usrûşene'yi Ahmed b. Ebî Hâlid fethetmiştir. Ebu'l-Sâc el-Dâvdâd b. Dâvdeşt âilesi Cengâkes ve Sûydek denilen köydendir. Bunlar birbirine bitişik iki köydür. Mînk ve Mersümende'de Horasan'ın tamamına ve Irak'a ihraç edilen demir âletler yapılır. Zira, Fergana demiri yumuşak, ne yapılmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydır. Onlar akıllarına gelen bir çok enteresan şeyi bu demirden yapabilirler. Mersümende (s. 507) insanların uzak diyardan geldikleri bir çarşının (pazarın) kurulduğu yerdir. Bu çarşı, her ayın başında kurulan meşhur bir pazardır.

Şâş ve *İlâk*'a gelince, buranın genişliği 2 x 3 günlük yol genişliğindedir. Horasan ve Mâverâünnehr'de mesâha (yüz ölçümü) bakımından buranın genişliğinde bir iklim yoktur. Minberleri, mamûr köyleri, genişliği, kudretinin üstünlüğüne varıncaya kadar en yaygın mamûrelik bir bölgedir. Bir hududu Harezm gölüne dökülen Şâş vâdisine (Seyhun'a), bir hududu burasıyla İsbîcâb arasında bulunan ve Kılâs denen otlak bozkırlarda bulunan Demir Kapı'ya kadar uzanır. Bir hududu Şâş âmilliğine âit dağlardır. Yalnız, devamlı meskûn olan kısmı dağa kadardır. Geri kalan kısımda meskûn bölgeler dağınıktır. Bir hududu hıristiyanlara âit bir köy olan Vînkerd'e uzanır. Şâş düz bir arazidedir. Bu devamlı meskûn bölgede dağ, sert ve yüksek arazi yoktur. Burası düşman ve Türkler karşısında en büyük hudut (cephe)'tur. Binaları toprak olup geniştir. Evlerinin hepsinde akarsu bulunur. Her taraf yeşillikle örtülüdür. Ve Mâverâünnehr'in en mûtenâ yerlerindendir. Bu bölgede birbirine yakın çok sayıda şehir vardır. Bunlar arasında Bünkes, Denfagankes, Cînânkes, Necâkes, Fenâkes, Haraşkes, İstbîğvâ, Erdelânkes, Huzeynkes, Kengrâk, Keleşcik, Garkende, Gannâc, Cebûzen, Verdûk, Keberne, Gadrânk, Neveckes, Guzek, Eberkes, Bağankes, Berkûş, Hâtûnkes, Cebgûkes, Ferenkes, Kezek, Nekâlık bulunmaktadır. (s. 508) Bunlar Şâş'ın şehirleridir.

İlâk'a gelince, buranın merkezi Tûnkes'tir. Şehirleri arasında Sekâkes, Bâncâş, Nevkes, Bâlâyân, Tukkes, Arpalık, Nemedlig, Hurmek, Neveckes, Kuh-i Sîm, Dahkes, Hâş, Harkânkes bulunmaktadır.

Bunkes'e gelince, burası Şâş'ın merkezidir. Kuhendizi ve şehri vardır. Kuhendiz şehrin dışındadır. Yalnız, kuhendizin ve şehrin etrafını aynı duvar çevirir. Şehrin rabazı ve bu rabazın etrafında sur bulunur. Bu surun dışında başka bir rabaz, bostanlar ve evler vardır. Bunları da başka bir sur çevirir. Kuhendizin 2 kapısı vardır. Bunlardan biri rabaza, diğeri şehre açılır. Şehrin surunun üç kapısı vardır. Bunlardan biri Ebu'l-Abbâs kapısı, diğeri Kesîr kapısı, üçüncüsü Künbed kapısı diye tanınır. Birinci rabazın etrafında da kapılar vardır. Bunlardan birincisi Ribâtu Hamdîn kapısı, ikincisi İç Demir kapı, üçüncüsü Emîr kapısı, dördüncüsü Derruhân kapısı, beşincisi Sûrkede kapısı, altıncısı Kirmâne kapısı, yedincisi Sikketü Sehl kapısı, sekizincisi Râşidî kapısı, dokuzuncusu Sikketü Ḫâkân kapısı, onuncusu Kasr el-Dihkân kapısıdır. Dış rabazın etrafında kapıları vardır. Bunlar Fergad, Hâşkes, Seğendîcâk kapıları, Demir kapı, Bâkerdîcek, Seğrek, Derbü Feryâd kapılarıdır. (s. 509) Dâr el-İmâre ve hapishane kuhendizde, cuma mescidi kuhendizin kapısı önündedir. İç şehirde çarşıların bir kısmı yer alır. Yalnız, çarşıların çoğu rabazdadır. Şehrin uzunluğu, üçüncü surdan itibaren genişliği sona erinceye kadar bütünüyle bir fersahtır. İç şehirde ve rabazın her tarafında sular akar. Rabazda çok miktarda bostan vardır. Suları umumiyetle fazladır. Evleri dağınıktır. Sâflığ denen dağdan itibaren Kılâs'ın karşısında bir duvar uzanır. Bu duvar Şâş vâdisinde sona erer. Bu duvarın yapılıp meydana getirilmesi sanki Türklerin İslâm diyârına girmesini önler. Bu duvarı Abdullah b. Humeyd b. Sevr inşâ ettirmiştir. Bu duvardan 1 fersah kadar öteye geçen şahıs dağdan vâdiye kadar uzanan bir hendekle karşılaşır. Şâş'ın Berk nehri denen vâdiye karışan başka bir nehri daha vardır. Bu nehrin bir kısmı Biskâm'dan, bir kısmı Cidğil'den çıkar. Bunların menbaları Karluk Türkleri diyarındadır. Bu nehir Necâkes hududunda Şâş vâdisine dökülür. İlâk'ın İlâk nehri denen bir ırmağı vardır. Bu nehir Türk hududundan çıkar. Artan suyu ise Benâkes hizasında Şâş vâdisine (Seyhun'a) dökülür. Onlar bu nehirden su içerler. Şâş bölgesinin geri kalan kısmı Berk nehrinden su içerler.

İlâk'ın merkezine gelince, burası Tûnkes'tir. Bu şehir Bunkes'in yarısından daha azdır. Tûnkes'in kuhendizi, şehri ve rabazı vardır. Civarından İlâk nehri akar. Dâr el-İmâre kuhendizde, cuma mescidi ve hapishane ise kuhendizin yanındadır. Çarşıları hem şehrin hem rabazın içindedir. Şehirde ve rabazda akarsular bulunur. Şâş ve İlak bir bütündür. Bostanları ve devamlı yerleşme merkezleri arasında ayırıcı bir hudut yoktur. Bunlar âmillikleri bitişik iki nâhiyedir. İlâk'ın sonundan Şâş vâdisine kadarki yerler ağaçları, yeşilliği, otlakları, gür bostanları, manzara ve mesire vasıtaları, devamlı sarayları bulunan bir ülkedir. İlâk'ın dağlarında altın ve gümüş madenleri bulunur. (s.

510) Bu dağın arkası Ferğana hudutlarına bitişir. İlâk'ta para ve dirhem basmak için darphane vardır. Burada her iki cins mal (para) çok miktarda kullanılır. Büyüklükte Bunkes'i Ḫaraşkes takibeder. Bunu ise büyüklük, mükemmellik ve düzenlilikte Sütûrkes takibetmektedir. Şâş'ın kalan şehirleri büyüklükte sonuncusundan daha aşağıdırlar. İlâk'ın en büyük şehri Tûnkes'tir. Diğer şehirleri daha küçük olup durumları birbirlerine yakındır. Mâverâünnehr'de sâdece Buhara, Semerkand ve İlâk'ta darphane bulunur.

İsbîcâb'a gelince, burası Bunkes'in üçte biri kadar olup şehir, kuhendiz ve rabazı ihtiva eder. Kuhendizi haraptır. Şehir ile rabazı mamûrdurlar. İç şehrin etrafında bir sur, rabazın etrafında da bir sur vardır. Rabazın etrafındaki sur 1 fersah kadar uzunluğundadır. Rabazda sular ve bostanlar bulunur. Binaları toprak yapıdır. Burası düzlükte kurulmuştur. İsbîcâb ile en yakın dağın arasında 3 fersah kadar uzaklık vardır. Şehrin 4 kapısı bulunur. Bunlar Neveckes, Ferḫâd, Serâkirâse ve Buhara kapılarıdır. Çarşıları hem şehirde hem rabazdadır. Dâr el-Îmâre, hapishane ve cami iç şehirdedir. Burası münbit ve zengin bir şehirdir. Bütün Horasan ve Mâverâünnehr'de İsbîcâb'tan başka harac konmayan bir şehir yoktur. Buranın etrafında bulunan şehirler arasında Bezaḫkes, Sübânîkes, Tarâz, Otluk, Şilcî, Kadar, Sütkend, Şâvgar, Sabrân, Vesîc yer almaktadır. Sebânîkes, Gencdih kûresinin merkezidir. Kadar ise Bârâb (Fârâb)'ın merkezidir. Vesîc de Bârâb şehirlerindendir. Eskilerin kitaplarının şârihi ve mantık kitapları müellifi Ebû Nasr el-Fârâbî buradandır. O, bu konularda zamanımızda, günümüzde ve asrımızda herkesi geçmiştir. (s. 511) Sabrân şehri Oğuzların sulh ve anlaşma yapmak, sulh zamanında ticaret yapmak için geldikleri bir yerdir. Ve müstahkemdir. Bârâb bir bölgenin adı olup uzunluğuna ve genişliğine bir günlük yoldan azdır. Burası müstahkemdir. Halkı arasında sayılı adamlar vardır. Burası çorak bir bölge olup Şâş (Seyhun) nehrinden gelen vâdi boyunca koruluklar ve tarlalar bulunur. Sütkend'te minber vardır. Burası müslüman Türklerin toplandığı bir yerdir. Bu Türklerden çeşitli oymaklar vardır. Oğuzlardan ve Karluklardan bir kısmı İslâm dâiresine girmişlerdir. Türkler arasında bunlar kuvvet ve çetinliği ile bilinirler. Fârâb, Gençdih ve Şâş arasında münbit otlaklar yer alır. Buradaki insanlar arasında Türklerden müslüman olmuş 1 000 ev (çadır) bulunur. Türklerde âdet olduğu üzere bunlar ḫârgâhlarda yaşarlar, binaları yoktur. Taraz müslüman Türklerin ticâret yeridir. Bu Türklerin Taraz'a bağlı kaleleri vardır. Müslümanlardan kimse bu kaleleri geçemez. Zira, burayı geçen kişi Karlukların çadırlarının bulunduğu yere varır. Bu tarafta zikredilen yerler Şâş ve nâhiyelerinin hudududur.

Ḫocende'ye gelince, burası Fergana'ya hudut ve oraya dâhildir. Yalnız, âmilliği ayrıdır. Burası Şâş nehrinin batı kıyısındadır. Uzunluğu genişliğinden fazladır. Kend şehri buradan 1 fersah uzaklıktadır. Her tarafı bağ ve bostandır. Bu âmillikte Kend'ten başka şehir yoktur. Bostanları ve evleri dağınıktır. Buranın az sayıda köyü ile şehri ve kuhendizi vardır. Câmisi şehirde, Dâr el-İmâre'si rabazdaki meydandadır. Hapishanesi kuhendizdedir. Burası hoş ve güzel meyveleri olan bir şehirdir. Halkı güzel ve insanlık sahibidir. Burasının kaldırdığı mahsul halkına yetmez. Halkın ihtiyacı olan zahire buraya Fergana'nın diğer bölgelerinden ve Usrûşene'den getirilir. Şâş nehri yoluyla buraya gemiler gelir. Seyhun (Şâş) nehri büyük bir nehirdir. Türk ve İslâm hudutlarında katılan nehirlerle büyür. Ana kolu Özkend hudutlarından Türk diyarından çıkan bir nehirdir. (s. 512) Sonra, bu nehre Ḫarşâb, Urast, Kubâ, Cidgil ve diğer nehirler katılır. Büyür, suları bollaşır. Sonra, sırasıyla Aḫsîkes, Hocende, Benâkes ve Sütkend şehirlerine uğrar. Sonra, Bârâb'a gelir. Sabrân hududunu geçince Oğuz Türkleri ülkesinin kıyısındaki bir bozkırda akar. Buradan 1 fersah uzaklıktaki el-Karyet el-Hadîse'ye uzanır. Buradan 2 konak uzaklıkta Harezm gölüne dökülür. Suları çoğaldığı zaman Ceyhun'un üçte ikisi kadar olur. Mütâreke olunca ve Türkler müslümanlarla sulh yaptığı zamanlarda bu nehirden el-Karyet el-Ḫadîse'ye gemilerle yiyecek (zahire) götürülür. el-Karyet el-Ḫadîse'de müslümanlar bulunmasına rağmen Oğuzların hükümet merkezidir. Oğuz hükümdarı kışın burada oturur. Buranın yanında Cend ve Ḫvâre yer alır. Bu şehirlerde Oğuz sultanının idâresi altında müslümanlar yaşar. Bu üç yerin en büyüğü el-Karyet el-Ḫadîse (YeniKent)'dir. Burası Harezm'den 10, Fârâb'tan 20 konak uzaktadır.

Fergana bir iklimin (bölgenin) adıdır. Burası geniş, köylerinin ve şehirlerinin genişliğine rağmen konumlu (mevzû) bir âmilliktir. Merkezi Aḫsîkes'tir. Bu şehir Şâş nehri üzerinde düz bir arazide kurulmuş, kendisiyle dağlar arasında 0,5 fersah uzaklık bulunan bir beldedir. Nehrin kuzeyindedir. Şehrinde bir kuhendizi vardır. Şehrin ayrıca bir rabazı bulunur. Dâr el-İmâre ve hapishane kuhendizde, camisi kuhendizin dışındadır. Bayram namazgâhı Şâş nehrinin kıyısındadır. Çarşıları hem şehirde hem rabazdadır. Bununla beraber, çarşıların çoğu şehirdedir. Büyüklüğü üçte bir fersah genişliğindedir. Yapıları topraktandır. Rabazın etrafında sur vardır. İç şehrin müteaddit kapıları bulunur. Bunlardan biri Bâbu Büceyr, diğeri Bâb el-Murakkaş'tır. Diğerleri ise Kâsâa, Cuma mescidi ve Rahâbe kapılarıdır. Hem şehirde hem rabazda akarsular, çok sayıda havuz vardır. Rabazının her kapısı iki fersah boyunca uzanan gür bostanlara ve devamlı akan nehirlere açılır.

Şâş nehrini geçince, (s. 513) bir konak boyunca şehrin hizasında çayırlar, bol otlaklar ve kumluklar uzanır. Büyüklükte, Aḫsîkes'i Kubâ takibeder. Kubâ bu şehirlerin en güzellerindendir. Büyüklükte Aḫsîkes'e yakındır. Buranın kuhendizi, şehri ve rabazı vardır. Kuhendizi harap olup câmisi buradadır. Çarşıları rabazdadır. Dâr el-İmâre ve hapishane de rabazdadır. Rabazın etrafını çeviren bir sur bulunur. Kubâ'nın, Aḫsîkes'in bostanlarından ve sularından daha fazla bostanı ve suyu vardır. Büyüklükte Kubâ'yı Uş takibeder. Uş'un mamûr şehri ve kuhendizi bulunur. Dâr el-İmâre ve hapishane kuhendizdedir. Şehrin bir rabazı ve bu rabazın etrafında bir sur bulunur. Bu şehir, üzerinde Türkleri gözetleme yeri bulunan dağa bitişiktir. Bu gözetleme yerinden onların salatalık (sebze) tarlaları, sürüleri görünür. Şehrin üç kapısı vardır: Dağ kapısı, Su kapısı ve Muğkede kapısı. Bu kapılar müstahkemdir. Özkend şehri Fergana'nın Dâr el-Küfr'e komşu başka bir şehridir. Burası Uş-'un üçte ikisi kadardır. Kuhendizi ve müstahkem şehri, rabazı vardır. Çarşılar rabazdadır. Burası Türklerin kapısı önünde bir ticâret yeridir. Özkend'in bostanları ve akarsuları vardır. Fergana'da her şehrin kuhendizi bulunur. Her şehir tahkim edilmiş olup akarsuları ve bostanları vardır.

Mâverâünnehr'de Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur. Bazan, sâkinlerinin çokluğu, hayvanlarının ve merâlarının daha geniş sahaya yayılması sebebiyle bir köyün hududu 1 konağa ulaşır. Fergana'nın kûreleri arasında Yukarı Nesyâ, Aşağı Nesyâ, Esbere, Nukâd, Meyân-rûdân, Cidgil, Urast, Besfer ve Eşt bulunmaktadır. Yukarı Nesyâ'ya gelince, burası Ḫocende tarafından Fergana'ya girince ilk kûredir. Buranın şehirleri arasında Vânkes, Sûḫ, Ḫokend (Ḫokand), Riştân vardır. Aşağı Nesyâ buraya bitişir. Aşağı Nesyâ şehirleri arasında Mergînân, Zenderâmiş, Necrenk, İştîkân, (s. 514) Endekân ve Helî bulunmaktadır. Zikredilen bu iki kûre ova ve çayırdır. Bunların sahasında dağ yoktur. Esbere hem ovalık hem dağlıktır. Buranın şehirleri arasında Tumâḫs, Bâmkâhs yer alır. Sûḫ dağlardan meydana gelen ayrı bir şehirdir. 60 köyü vardır. Âmillikleri, durumu, halkının kalabalıklığıyla ayrı büyük bir kûredir. Evâl şehrin adıdır. Bu şehrin köyleri olup ayrı ve kenarda bir kûredir. Nukâd dağlık bir şehirdir. Bu aynı zamanda kûrenin adıdır. Şehrinin adı ise Miskân'dır. Başka bir şehiri yoktur. Uş şehrin adıdır. Kubâ da aynı şekildedir. Bunların muharebe hazırlığı ve sayısı çok köyleri vardır. Kubâ hududunda başka bir şehir yoktur. Buraya başka bir âmillik de bitişmez. Uş hududunda Medvâ adında başka bir şehir daha vardır.

Özkend şehrin adıdır. Buranın geniş bir bölgesi, geniş bir sahaya dağılmış köyleri bulunur. Âmilliğinde başka bir şehir yoktur. Kâsân hem şehrin hem bir bölgenin adıdır. Köyleri, tarlaları, sürüleri ve hayvanları vardır. Cidgil kûrenin adıdır. Şehri ise Erdelânkes'tir. Buranın âmilliğinde başka bir şehir yoktur. Meyân-rûdân kûrenin adı olup çok köyü, bol zahiresi vardır. Şehri ise Haylâm'dır. Ebu'l-Ceyş Nasr b. Alımed burada Ḫayr b. Ebi'l-Ḫayr-'ın evinde doğmuştur. Kervân şehrin adıdır. Buranın geniş sahası, mamûr köyleri vardır. Necm ise burada bir bölgede toplanmış bir çok köyün adıdır. Bu köylerde buraya saldırmak isteyen düşmanlara karşı koruyan askerler, hayvanlar ve müdâfiler bulunur. Ûreşt'in çok köyü bulunur. İstiyâkend ve Şelâş'ın köyleri vardır. Bunlar Türklere karşı iki kapıdır. Bıraya Meyân-rûdân'-dan varılır. Nitekim, Özkend de Türk kapısıdır. Bu mevkî Heft-dih yani Yedi-köy diye tanınır. Eskiden Türklere âitti. Asrımızda yakın zamanda fethedilmiştir. Özkend'e yakındır. Dâr el-İslâm (islâm diyarı)'dan olmuştur.

(s. 515) Yukarıda Fergana'nın Nûkâd ve Aḫsîkes v.s. taraflarında altın ve gümüş madenleri bulunduğundan bahsedildi. Sûḫ dağlarından cıva, Yukarı Nesyâ'dan zift, *taş kömürü*, gümüş, altın, fîrûze, demir, bakır ve kalay çıkarılır. Esbere'de *kömür* gibi yanan ve külüyle elbiseler beyazlatılan siyah taş dağı vardır. Bu dağların bir kısmı simsiyah, bir kısmı kıpkırmızı, bir kısmı sapsarıdır. Fergana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen teberhun ('unnâb) ağacı ve kûzencân bulunur. Bu ağaçlar sâdece burada yetişir. Buttem'de olduğu gibi, bu bölgeden ve Türklerin diyarından çok miktarda nûşâdur çıkarılır.

Mâverâünnehr'deki mesafeler : Ceyhun vâdisindeki Firebr'den Fergana-'ya giden yol şöyledir: Firebr'den Beykend'e 1, Beykend'ten Buhara'ya 1, Buhara'dan Tavâvîs'e 1, Tavâvîs'ten Kermîniyye'ye 1, Kermîniyye'den Debûsiye-'ye 1 hafîf, Debûsiye'den Erbencen'e 1 hafîf, Erbencen'den Zermân'a 1, Zermân'dan Semerkand'a 1, Semerkand'tan Ebârkes'e 1, Ebârkes'ten Ribâtu Sa'd'e 1 merhaledir. Bu son konakta Ribâtu Ebî Ahmed'e varınca Fergana ve Şâş yolları ayrılır. Ribâtu Sa'd'ten Fûrnemed'e 1, Fûrnemed'ten Zâmîn'e 1, Zâmîn'den Sâbât'a 1, Sâbât'tan Erkend'e 1, Erkend'ten Şâvkes'e 1, Şâvkes'ten Ḫocende'ye 1, Ḫocende'den Kend'e 1, Kend'ten Sûḫ'a 1, Sûḫ'tan Riştân'a 1, Riştân'dan Zenderâmeş'e 1, Zenderâmeş'ten Kubâ'ya 1, Kubâ'dan Uş'a 1 büyük, Uş'tan Özkend'e 1 büyük merhaledir (konaktır). Firebr'den Özkend'e doğru yol budur. Özkend Mâverâünnehr'in sonudur. Ḫocende'den Fergana-'nın merkezi Aḫsîkes'e gitmek isteyen kişi için Kend'ten Ḫvâkend (Hokand)'e 1 büyük, Ḫvâkend'ten Aḫsîkes'e 1 büyük merhaledir.

Aḫsîkes'ten iki yol vardır. Bunlardan biri çöl ve kumlar arasından Aḫsîkes kapısına 7 fersahtır[8]. Sonra, Şâş nehrini geçerek Aḫsîkes'e varır. Diğeri nehri geçerek Bâb'a kadar 5 fersah, Bâb'tan Aḫsîkes'e 4 fersahtır. Firebr'den Özkend'e kadarki mesafenin toplamı 23 merhaledir.

İslâm diyarının en uzağına kadarki Şâş yoluna gelince, Eberkes'ten çıkınca Katvân-dîze'ye 1 merhaledir. Ribâtu Ebî Ahmed'e kadar Şâş ve Fergana yolları birdir. Ribâtu Ebî Ahmed'den çıkınca yol sola doğru Şâş'a döner; istersen Katvân-dîze'ye, istersen Harkâna'ya inersin. Sonra, Dîzek'e, oradan Bi'r el-Huseyn'e, sonra Bi'r Humeyd'e, sonra Vînkerd'e, sonra Üstûrkes'e, sonra Bunkes'e, sonra Kilâs'ta bulunan Ribâtu Anferen'e, sonra Garkend köyüne, sonra İsbîcâb'a, sonra Büzaḫkes'e varırsın. Büzaḫkes'ten Tarâz'a iki gündür. Bunların ikisi arasında ribât ve yerleşme merkezi yoktur. Benâkes yolunu tutmak isteyen kişi Ebârkes'ten hareketle Ribâtu Sa'd'e iner. Oradan Zâmîn'e, oradan Hâves'e, Hâves'ten Benâkes'e, sonra Üstûrkes'e varılır. Ceyhun vâdisinden Tarâz'a kadar toplam 23 konaktır (merhaledir).

(s. 517) Buhara'dan Tirmiz ve Belh'e giden yol: Buhara'dan Ferâcûn'a 1, Ferâcûn'dan Meyânkâl'e 1, Meyânkâl'dan Mâyemurg'a 1, Mâyemurg'dan Nesef'e 1, Nesef'ten Sûbâḫ'a 1, Sûbâḫ'tan Dîzek'e 1, Dîzek'den Kendek'e 1, Kendek'ten Bâb el-Hadîd'e 1, Bâb el-Hadîd'ten Dârbek'e 1, buradan Hâşimgerd'e 1, buradan Tirmiz'e 1, Tirmiz'den yol Ceyhun'u geçerek Siyâh-gerd'e 1, buradan Belh'e 1 merhaledir. Toplam 13 merhale yapar.

Semerkand'tan Belh'e giden yol: Semerkand'tan Kiş'e 2 gün, Kiş'ten Kendek'e 3 merhaledir. Kendek'ten itibaren Belh'e kadar Buhara ve Semerkand yolları aynıdır. Buhara'dan Harezm'e giden yol çölden geçer. Buhara'dan hareketle Ferruḫşâh'a kadar mamûr 1 merhaledir. Bundan sonra konak, ribât ve oturan bulunmayan bir çölde 8 merhale yürünür. Burası merâlardan geçen doğru bir yoldur. Bunun için menzilleri tanınmaz. Ceyhun'u geçerek Âmul'e, oradan Harezme gitmek isteyen için, Buhara'dan Firebr'e 2 merhaledir. Firebr'den Ceyhun'u geçerek yol Âmul'e varır. Âmul hududundan Vîze'ye kadar 1, Vîze'den Merdûs'a 1, Merdûs'tan Esbâs'a 1, Esbâs'tan Sîfâye'ye 1, Sîfâye'den Tâhiriyye'ye 1, Tâhiriyye'den Hezâresb'e 1 merhale yürünür. Bu yol tamamiyle mamûrdur. Bu yol Harezm'in Cürcâniyye şehrine ulaşır. Böylece, Buhara'dan Harezm'e 12 merhaledir. Usrûşene'ye giden yol Fergana'ya giden yoldandır. Ḫarkâna'ya ve Zâmîn'e varınca Usrûşene'y e girmiş olursun. Bu şehirler Usrûşene'ye bağlıdır.

[8] Üç millik mesâfe 1 fersahtır.

(s. 518) Ḫuttal'dan Sağâniyân'a giden yol : Ḫarbâb üzerindeki Bedahşân geçidinden Münk'e 6 merhale, Münk'ten Vaḫşâb üzerindeki Kantarat el-Ḥacar'a 2 merhaledir. Vahşâb nehri yanına indikten sonra Liyûkend'e 2, buradan yine aynı su kıyısındaki Helâverd'e 1 merhaledir. Helâverd ve Liyûkend şehirleri Vaḫşâb nehri kıyısında olup ikisi de Vaḫş şehirlerindendir. Erhand geçidinden Helâverd'e 2 merhale, yine aynı geçitten Hülbük'e 2 gündür. Hülbük'ten Münk'e 2 gündür. Gâvpenc şehri Erhen geçidi üstünde Harbâb'tan 1 fersah kadar uzaklıktadır. Temliyât ise Münk yolu üzerinde Kantarat el-Ḥacar'dan 4 fersah uzaklıktadır. Bedahşân geçidinden Rustâk-bik'e 2 merhaledir. Rustâkbik'ten sonra Endîcarâğ nehrini geçer, aynı adı taşıyan yere girersin. Rustâk-bik ile Endîcarâğ arası 1 merhaledir. Endîcarâğ'dan sonra Fârgar nehrini geçer, Fârgâr'a girersin. Bunların ikisi arası bir günlüktür. Sonra, Berbân nehrinden Hülbük'e geçersin. Vaḫş ile Ḫuttal arasındaki mesafe budur.

Tirmiz'den Sağâniyân'a: Tirmiz'den çıktıktan sonra Cermenkân'a 1 merhale, Cermenkân'dan Ebu'l-Hasan b. Hasan'a âit olan ve onun tarafından her gün 1 dinarlık ekmek dağıtılan (sadaka verilen) Ribâtu Hasan'ın bulunduğu güzel bir şehir olan Sarmencî'ye 1 merhale, buradan yine güzel bir şehir olan Dârazencî'ye 1 merhaledir. Ebu'l-Hasan'ın burada da bir ribatı vardır. Fakat, buraya inmedim ve burasını görmedim. Dârazencî'den Sağâniyân'a 2 merhaledir. Ebu'l-Hasan'ın burada da birden fazla ribatı ve bol nimetleri vardır. Sağâniyân Muhtâc Oğulları'nın elindedir. Nûh b. Nasr b. Ahmed'in ordu kumandanı Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc'ın evlâtları buradadır. İbn Muhtâc, Nûh tarafından (s. 519), Ebû Alî'nin ve babalarının geçmiş hizmetlerine mükâfâten, Horasan'daki me'ûne vâliliğine (garnizon kumandanlığına) ve namaz kıldırma işinin (idârenin) ve onların Horasan'daki çiftliklerinin ve mallarının başına tâyin edilmiştir.

Sağâniyân'dan Ḫuttal'a giden yol: Sağâniyân'dan Vâşcırd'a 2, buradan Şumân'a 2 merhale, Şûmân'dan Endeyân (Afdeyân)'a 1 gün, Endeyân'dan Vâşcırd'a 1 gün, Vâşcırd'tan İlâk'a 1 gün, İlâk'tan Derbend'e 1 gün, Derbend'ten Ḫâvkân'a 1 gün, Hâvkân'dan Kal'a'ya 2 gündür. Kal'a, Râşt'tandır. Sağâniyân'dan Bâsend'e 2, Sağâniyân'dan Zînever'e 1, Sağâniyân'dan Bûrâb'a 1 merhale ve 2 fersahtır. Sonra, aynı istikâmette 3 fersah gittikten sonra Rîker'e geçilir. Tirmiz'den Kubâdiyân'a 2, Kubâdiyân'dan Sağâniyân'a 3 merhaledir. Vâşcırd şehri Kantarat el-Ḥicâre'ye 1 gündür. Sağâniyân ile Ḫuttal'ın en uzak noktası arasındaki mesafeler bunlardır.

Harezm'in mesafeleri: Harezm'in merkezi Kâs'tan Hîve'ye 1, Hîve'den Hezâresb'e 1 merhaledir. Kâs'tan Cürcâniyye'ye 3, oradan Ardaḫuşmîsen'e 1, buradan Nûzvâr'a 1, buradan Cürcâniyye'ye 1 merhaledir. Bu arada Ceyhun nehri geçilir. Hezâresb'ten (s. 520) Kerderânḫâs'a 3, buradan Hîve'ye 5, buradan Sâferdiz'e 5, Sâferdiz'den medîneye (merkeze) 3 fersahtır. Merkezden Kerder'e giderken Derḫâş'a 2, Derḫâş'tan Kerder'e 1 merhaledir. Kerder'den Kara-tigîn köyüne 2 gündür. Mezmîniyye ve Kara-tigîn köyleri birbirlerine yakındır. Bu şehirden Ceyhun vâdisine 4 fersahtır. Mezdâḫkân ile Ceyhun arası 2 fersahtır. Mezdâḫkân şehri Cürcâniyye'nin hizasında ve karşısındadır. Cürcâniyye ile Ceyhun arası 1 fersahtır.

Buhara şehirleri arasındaki mesafeler: Buhara'nın merkezi, Bûmeckes'ten Beykend'e 1 merhale, Bûmeckes'ten Ḫucâde'ye Buhara'dan Beykend'e giden yolun sağında 3 fersah olup yol ile şehir arasında 1 fersah kadarlık mesafe vardır. Zendene kuzey istikâmette şehirden 4 fersahtır. Kermîniyye ile Ḫudîmenken arasında Suğd istikâmetinde 1 fersahtır. Ḫudîmenken'den Semerkand yolu Semerkand'a gidenin solunda bir ok atımlık uzaklıktadır. Semerkand'tan Ebârkes'e 4 fersahtır. Semerkand'tan Verağser'e 4, Verağser-'den Buncikes'e 5, Semerkand'tan Veyzâr'a 2 fersahtır. Veyzâr pamuklu veyzâriyye kumaşlarının imal edildiği yerdir. Bu kumaşlar (elbiseler) kassârlanmadan ham giyilir. Renkleri biraz sarıdır. İpek gibi incedir. Irak'a, Fars'a ve diğer yerlere ihraç edilir. Makbul ve çok dayanıklıdır. Horasan'da emîr, vezîr, kadı, halk ve müsafir kalan, asker (s. 521) gibi herkes kışın giydiği kıymetli kumaşların dışına Veyzâr kumaşından elbiseler giyer. Onlar bu elbise ile süslenir ve güzelleşirler. Bu kumaş yumuşaktır. Bunlar sık dokunmuş yumuşak kumaşlardır. Bu kumaşın elbiselerinin fiatı 20 ilâ 2 dinar arasında değişir. Bu kumaştan bir elbiseyi beş seneden fazla giydim. Bunlar Irak'ta hediye olarak istenir. Oraya getirilir ve giyilerek çalım satılır. Semerkand'tan Kebûzenckes'e 2, Semerkand'tan İştiḫan'a kuzey istikâmetinde 5 fersahtır. İştiḫan'dan Küşâniyye'ye ve Erbencen'e birer merhaledir.

Kiş'ten Nesef'e 3, Sağâniyân'a ise 6 merhaledir. Kiş'ten Nûkadü Kureyş'e Nesef yolu üzerinden 5 fersahtır. Kiş'ten Sûbâḫ'a sol istikâmette 2 fersahtır. Eskîfağan şehri Sûbâḫ'tan 1 fersah uzaklıktadır. Sûbâḫ, Eskîfağan'a Nesef'ten daha yakındır. Nesef'ten Küsbe'ye zikrettiğimiz yoldan daha aşağıda olan bir Buhara yolundan 4 fersahtır. Nesef ile Pezde arası 6 fersahtır. Nesef şehirlerinin mesafeleri bunlardır.

Usrûşene'deki uzaklıklara gelince, Ḫarkâna'dan Dîzek'e 5, Zâmîn'e ise 9 fersahtır. Zâmîn'den Sâbât'â 3, Fergana'ya giden kişinin solundan Hâves yoluyla Kürkes'e ise 13 fersahtır. Usrûşene ile Sâbât arası güney-doğu istikametinde 3 fersahtır. Neveckes ile Ḫarkâna arası Ḫârkâna'dan güney-doğu istikametinde 2 fersahtır. Ersiyânîkes (Ersübânîkes), Usrûşene şehrinin doğusunda Fergana hududunda 9 fersah uzaklıktadır. Fağkes, Ḫocende yolu üzerinde şehir (Usrûşene'nin merkezinden) 3 fersah uzaklıktadır. Fâğkes'ten (s. 522) Gûzek'e 2, Gûzek'ten Ḫocende'ye 6 fersahtır. Usrûşene şehirlerinin mesafeleri bunlardır.

Şâş şehirleri, İlâk, İsbîcâb ve havalisinin mesafeleri: Benâkes şehri Şâş nehri üzerindedir. Buradan Ḫaraşkes'e 1, Ḫareşkes'ten Ḫazînkes'e 1, buradan Üştûrkes'e 3, buradan Danfagânkes'e 2, buradan Zâlsîkes'e 1, buradan Bunkes'e 2 fersahtır. Bu şehirler Benâkes'ten Bunkes'e giden yol üzerindedir. Bunkes ile İlâk'ın merkezi olan Tûnkes yolu üzerindeki şehirlere gelince, Bunkes'ten Neveckes'e 1, buradan Bâlâyân'a 2, buradan Nevkes'e 1, buradan Bânçḫâş'a 2, buradan Sekâkes'e 1, buradan Tûnkes'e 1 fersahtır. İlâk yolundan doğu istikâmetinde Berk nehri ile İlâk nehri arasındaki mesafeye gelince, Bunkes şehri Cebgûkes'ten 2 fersah uzaklıktadır. Bunu 2 fersah uzaklıktaki Firinkes, bunu 1 fersah uzaklıkta Begûnkes, bunu 2 fersah uzaklıktaki Eberzkes, Kezâk, Gadrânk, Kebrûne ve Guzek takibeder. Sonuncuya Guzak dahi denir. Nitekim, Harezm'deki Hezâresf'e Hezâresb, Ruḫaç şehrine Bençvây, Fençvây, Verdûk, Cebûzen dendiği gibi. Zikredilen şehirlerin hepsi 1 x 1 günlük sahada birbirine yakındır. (s. 523) İstebîguvâ, Gülüşcek, Erdelânkes, Beskes, Sâmesîrek, Ḫamrek, Gannâc şehirlerinin hepsi, İlâk yolunun batısında Benâkes, Tûnkes şehirleri ile Berk ve İlâk nehirleri arasında 1 x 1 merhale genişlikteki sahada bulunmaktadır. Benâkes, Tûnkes, Şâş ve İlâk nehirleri arasındaki 1 x 1 fersahtan az sahada Gancend, Ḫâş, Duḫkes, Tûkes, Kuh-i Sîm yer alır. Tûnkes'in batısındaki 5 fersahlık mesafede İlâk ve Şâş nehirleri arasındaki sahada Arpalık, Nemedliğ şehirleri bulunur. Cînânkes şehri Vînkerd'ten Bunkes'e giden yol üzerindedir. Burasıyla Şâş nehri arasında 2 fersahlık mesafe vardır. Necâkes şehri Şâş vâdisi üzerindedir. Bu şehir yanında Seyhun nehri Berk nehriyle bitişir. Burasıyla Benâkes arasında 3 fersah vardır. Kenkrek, Berk nehri üzerinde, Ḫadînkes yakınında 1 fersah uzaklıktadır. Berk nehriyle Kılâs'ın ötesindeki Abdullâh b. Humeyd'in duvarı denen Şâş duvarı arasında Ḫâtûnkes yer alır. Burası şehirden 2 fersah uzaklıktadır. Berkûş aynı istikâmette Ḫâtûnkes'ten 3 fersah uzaktadır. Buradan Ḫarkânkes'e doğu istikametinde 4 fersahtır. Bunkes'ten İsbîcâb'a 4, İsbîcâb'-

tan Ersübânîkes'e 2 merhaledir. Ersübânîkes'ten Bârâb'ın merkezi Kadar'a (s. 524) 2, Kadar'dan Şâvgar'a 1, Şâvgar'dan Sabrân'a 1 hafif merhaledir. Vesîc, Kadar'dan 2 fersah aşağıda nehrin batısında ve kıyısındadır. Bârâb vâdinin (Seyhun'un) doğusundadır. Kadar ile nehir arasında 0,5 fersah uzaklık vardır.

Ahsîkes'ten Şîkes'e 9 fersahlık yoldur. Burası Meyân-rûdân'ın ilk şehridir. Aḫsîkes'ten Meyân-rûdân'ın sonu Şelâş'a 5 fersah kadardır. Aḫsîkes'ten kuzeydeki Kâsân'a 5 fersahtır. Kâsân'dan Erdelânkes'e 1 merhale, kuzeye doğru doğuda yer alan Necm'e 1 merhaledir. Aḫsîkes'ten Kervân hududuna 7 fersah kadardır. Râşt, Ahsîkes'ten 7 fersah kadardır. Buranın hududu Îlâk'a bitişir. Ahsîkes'in kuzey-doğusundadır. Kervân ile Kâsân arası 4 fersahtır. Aḫsîkes'ten Kervân'a 9 fersahtır. Bârâb ile Ahsîkes Seyhun üzerindedir. Kend ile Şâş nehri arasında 1 fersahtan daha fazla mesafe bulunur. Vânkes ile Seyhun arasında 1 fersahtan fazla mesafe vardır. Ḫûkand ile vâdi arası 5 fersahtır. Kubâ'dan Reştân'a 1 merhaledir. Burası Kubâ ile Şâş nehri arasındadır. Kubâ'dan İstîkân'a 3, İstîkân'dan vâdiye 7 fersahtır. İstîkân şehri Kubâ-Aḫsîkes yolu üzerindedir. Sûḫ'tan Bâmukâhas'a 5 fersahtır. Sûḫ'tan Evcine yolu üzerindeki Evâl'a 10 fersah kadardır. (s. 525) Kubâ'dan Nukâd'a 7 fersahtır. Bu, ikisinin hududu bitişiktir (?). Uş'tan Medvâ'ya 2 fersahtır. Vânkes'ten Ḫaylâm'a 3 fersah, Ḫaylâm'dan Şelâş'a ise 7 fersahtır. Şelâş ve İstiyâkend şehirlerinde minber yoktur. Bunlar hudutturlar. İslâm diyarının sonudurlar. Cihadtaki yerlerinden dolayı burada bahsedilmektedirler.

II. Makdisî, *Ahsen el-takâsîm fî ma'rifet el-ekâlîm*, nşr. de Goeje, Leyden-Brill 1877

Horasan'ın Haytal Kısmı (Maverâünnehr):

(s. 260) Doğu iklimi iklimler arasında büyükleri ve âlimleri en çok olan, hayrın kaynağı, ilmin karargâhı, İslâm'ın muhkem dayanağı ve en büyük kalesi olan bir iklimdir. Bu iklimin hükümdarı hükümdarların en büyüğü, ordusu orduların en hayırlısıdır. Bu iklimde oturanlar çok kuvvet, doğru görüş, büyük isim, bol mal, at, adam, zafer sahibi kimselerdir. Hz. Omar'a yazıldığı gibi, onların elbiseleri demirden, yiyecekleri kurutulmuş etten, içkileri buzdandır. Burada büyük kasabalar, güzel köyler, gür ormanlar, akar sular, görünür bollık, geniş havzalar, doğru dindarlık, muzaffer bir devlette ebedî tatbik edilen adâlet, Allah'ın sahiplerine ebedî olarak verdiği bir ülke görürsün. Burada fakîhler hükümdarlar derecesindedir. Burada köle olan

başka yerlerde hükümdar olur. Bu bölge Türklere karşı sedd, Oğuzlara karşı kalkan, Rumların korkulu rüyâsı, Müslümanların medâr-ı iftihârı, ulların kaynağı, Harameyn (Mekke ve Medine)'nin yükselticisi, Doğu'nun ve Batı'nın sahibidir. Arap Yarımadası buradan daha geniş olmakla beraber, burası kadar mamûr, kûreleri, malları ve âmillikleri çok olan bir yer değildir. Ebû Zeyd el-Belhî bu bölgeyi Horasan, Sicistan ve Mâverâünnehr olmak üzere üç bölgeye ayırmıştır. Biz ise bu bölgeyi Ceyhun tarafından ikiye ayrılan bir kıta kabul ettik. Her iki kısmı buralara yerleşen ve sınırlarını çizen kişilere nisbet ettik. Bölgenin genişliği dolayısıyla her bir kısmı, mamûrluklarını, kûrelerinin ve şehirlerinin çokluklarını ayrı ayrı anlattık. Eğer birisi "İnsanlar arasında tanındığı şekilde bölgenin her iki kısmını ayrı birer iklim olarak niçin kabul etmedin? İnsanların bu bölgeyi Horasan ve Mâverâünnehr diye ikiye ayırdıklarını bilmiyor musun?" derse, biz de "Kûmis'ten Taraz'a kadarki sâhaya Horasan adının verilmesi yaygındır. Sâmân Oğulları nehrin ötesinde oturdukları halde onlara Horasan hükümdarları dendiğini bilmiyor musun? Bu sebeple de bizim bu bölgeyi Horasan'dan saymamız gerekir." deriz. Eğer "Horasan'a Sicistan'ı da niçin dâhil edip bu iklimde eskilere muhâlefette bulundun?" denecek olursa, biz "İnsanlar orayı da Horasan'dan bilirler. Ora halkının Sâmânîler adına hutbe okuduklarını bilmiyor musun? Biz Sicistan'ı ayrı bir iklim kabul edersek, daha mamûr, daha çok şehri olan, halkı ayrı bir dile, ayrı karakter ve âdetlere sâhip olan Harezm'i de ayrı bir iklim kabul etmemiz gerekir. Bu ise doğru değildir." deriz. "Bu iklimi niçin ikiye ayırdın?" denecek olursa, "Nitekim, Yemen (s. 261) ve Ma'rib de ikiye ayrılır. Bunlardan yukarıda bahsedildi." deriz. Bil ki, bu iklimi 'Amur b. Sâm b. Nûh'un oğulları Horasan ve Ḫaytal mamûr kılmışlardır. Birinci kısma (Mâverâünnehr'e) Haytalîler mıntıkası denir.

Ḫaytal (Heftal) mıntıkası:

Bil ki, bu mıntaka Allah'ın en verimli kıldığı, hayrı, fıkhı ve mamurluğu en bol olan, insanları zengin, namuslu, iyilik sever, müsâfir perver, âlimlere en çok hürmet etmekle beraber ilme en çok rağbet eden, dinleri bütün, kuvvetleri en fazla, boyunları en kalın, en çok cihâd eden, kalpleri en temiz, cemâatleri en devamlı kişilerdir. Hülâsa burada İslâm ter ü tâze, devlet kuvvetli, adâlet üstün, fakihler bilgili, zengin rahat, sanatkâr usta, fakirler bol yiyecek sahibi olup halk çok nâdir kıtlık görürler. Minberleri sayılamıyacak kadar çok, mıntıkaları anlatılamıyacak kadar geniştir. Bununla heraber anlatabilmek için elimizden geleni yapacağız...

Ḫaytal mıntıkasını 6 kûre, 4 nâhiyeye ayırdık. Birincisi güneşin doğduğu tarafta Türk hududunda Fergana, sonra İsbîcâb, sonra Şâş, sonra Usrûşene, sonra Suğd, (s. 262) sonra Buhâra gelir. Suğd hakkında söylenecek çok söz vardır. Nâhiyeler ise Îlâk, Keşş, Nesef, Sağâniyân'dır.

Fergana bu iklimin doğu taraftaki açısında, meyilli arazinin solunda ve batı tarafında zengin bir kûre (vilâyet) dir. Bu kûrede 40 minber olduğu söylenir. Merkezi Ahsîket (Eski Köy)'tir. Buranın şehirleri arasında Meyânrûdiyye, Masrâbâd, Menâre, Renced, Sîket, Zârgân, Hayralâm, Bişbeşân, Uştîkân, Zerenderâmiş, Özkend bulunur. Nesâ'iyye'ye bağlı yerler arasında Uş, Kubâ, Bereng; Mergînân, Riştân, Vânket, Kend (Cend), Vâgziyye'ye bağlı yerler arasında Bûkend, Kâsân, Bâb, Cârik, Uşt, Tûbkâr, Uvâl, Degizkerd, Nevkât, Meskân, Beygân, Eşhîhân, Cidgil, Şâvdân vardır.

İsbîcâb ise mutedil iklimin sınırlarındadır. Buranın merkezi de aynı adı alır. Buranın şehirleri arasında Ḫorlûg, Çemişlâgû, Ersubânîket, Bârâb (Fârâb), Şâvağar, Savrân, Turâr (Otrâr), Zarâh, Şağılcân, Balaç, Berûket, Berûḫ, Yegânket, Edahket, Dih, Nûciket, Tarâz, Bâlû, Çiğil, Barsḫân, Otluḫ, Cemûket, Şilcî, Kûl, Sûs, Tekâbket, Dih-nevî, Kûlân, Mîrekî, Nûşket, Lakrâ, Camûk, Ordu, (s. 264) Nevîket, Balasagun, Lebân, Şevî, Abâlığ, Mâdânket, Berseyân, Balığ, Ciğerkân, Yuğ, Yakalığ, Revâncim, Ketâk, Şûr, Çeşme, Dil, Avâs, Cerkerd bulunmaktadır.

Şâş ise yukarıki iki kûrenin arkasındadır. Merkezi Bunket'tir. Buranın şehirleri arasında Nükket, Cînâncket, Necâket, Benâket, Haraşket, Garkend, Gannâc, Cebûzen, Verdük, Keberne, Nemedvânk, Nûceket, Gûzek, Enûdket, Bişket, Birkûş, Hâtûnket, Cebğûket, Ferenked, Kedâk, Nekâlık, Barsket, Uşturket, Albîket, Kebâşket, Gannâcdih, (s. 265) Kûrân, Tel, Uş, Gûzkerd, Zerânket, Dervâ, Ferdket, Ecih bulunmaktadır. Buranın nâhiyesi Îlâk olup merkezi Tûnket'tir. Diğer şehirleri Şâveket, Bânhâş, Nûket, Balayan, Erbulâh, Nemedlug, Tukket, Humrek, Sîket, Kuhsûn, Adahket, Hâs, Hucâket, Garkend, Sâm, Serek, Bisket'tir.

Uşrûsene kûresi zikredilen kûrelere bitişik olup merkezi Bunciket'tir. Buraya bağlı şehirler arasında Ersubanîket, Kurdeket, Gâzak, Fağket, Sâbât, Zâmîn, Dîzek, Nûceket, Katvân, Dîze, Harkâne, Huşt, Mersemende bulunmaktadır. Buranın 17 kasabası arasında Başâğar, Meshâ, (s. 266) Burgâr, Kara Bângâm, Mînek, Bisker, Ersubânîket vardır. Buttem mıntıkasının şehri yoktur. Diğer kısımların şehirlerinin adları bunlara uygundur.

Suğd kûresinin merkezi Semerkand'tır. Semerkand Ḫaytal İklimi'nin en büyük şehridir. Buranın 12 rustâkı (kazası) vardır. Bunlardan 6 sı nehrin güneyinde olup bunlar Bunciket, sonra Varağser, sonra Mâyemurg, sonra Sencerfîgân, sonra Dergam, sonra Evfer'dir. Kuzeydeki rustakların en büyüğü Yârket, sonra Buznemed, sonra, Buzmâcin, sonra Kebûdenceket, sonra Vâzar (Vadar), sonra Merzubân'dır. Bunların bir kısmında şehirler vardır ki, bunların yarısı rustaklardadır. Bu kûrenin diğer şehirleri Rîvded, Abgar, İştîhan, Kuşânî, Debûsiye, Kermîniyye, Rabincân, Katvâne'dir.

Buhara fazla geniş olmamakla beraber mamûr ve güzel bir kûredir. Buranın şehirlerinden beşinin etrafını uzunluğu ve genişliği 12 şer fersahlık bir duvar çevirir. Bu kûrede harap arazi, işlenmeyen çiftlik yoktur. Merkezinin adı Nemûceket'tir. Buranın şehirleri arasında Beykend, Tavâvîs, Zendene, Bemicket, Hucâdâ, Muğkân, Ḫargânket, Hudîmenket, Arvân, Bahsun, Sîket, Cargar, Sîşeket, Aryâmîket, Rahşâ, Zermîsen, (s. 268) Kemecket, Fagarsin, Keşfegan, Nevîdket, Varkâ bulunmaktadır. Buranın nâhiyesi Kişş olup Nûkad Kureyş, Sûnec, Eskifagan adlı şehirleri vardır. Nesef'in şehirleri Pezde ve Kesbe'dir. Sağâniyân'ın şehirleri ise Dârazencî, Bâsend, Behâm, Zeynûr, Bûrâb, Rîgdeşt, Bâmyân, Şûmân, Henbân, Destgird'tir. Buranın 16 000 köyü vardır.

(s. 269) Bu kûreler ve nâhiyelerdeki farklılıklara gelince, *Ceyhânî* kitabında "Suğd insan şeklinde olup başı Bunciket, ayakları el-Küşâniye, sırtı Evfer, karnı Kebûdenceket ve Terkesfî, elleri Mâyemurg ve Bûzmâcin'dir." der. Buranın genişliği 36 x 46 fersah, en büyük minberinin (merkezinin) Semerkand, sonra Kişş, sonra Nesef, sonra Kuşâniye v.s. olduğunu söyler. Başka biri ise "Suğd'un merkezi İştihan'dır." der, burasını Semerkand'tan ayırır. Buhara'yı da Suğd'tan sayar. Bu konuda, Suğd nehrinin kaynağından Buhara'ya kadar aynı adı taşımasını delil olarak gösterir. Bu iddia hatalıdır. Görmüyor musun, Ürdün nehrine Filistin'de de Ürdün adı verilmesine rağmen Filistin Gavr'ının Ürdün'e dâhil olduğu söylenmemiştir. Buhara'da bu nehre Suğd nehri denmesinin sebebi bu nehrin Suğd'tan gelmesinden ve orada bu nehirden sulama yapılmasındandır. Bu konudaki kanâatimize âit delilleri ve tercih sebeplerimizi sıralayacak olursak kitap uzar. Bunları anlatmaktan maksadımız kitabımızı okuyanların bu hususları gözden kaçırdığımızı sanmalarını önlemektir. Bununla beraber, *Ebû Zeyd el-Belhî* bu konuda (s. 270) akıl sahiplerini delile ihtiyaç bırakmıyacak şeyler söylemiş, böylece bölgenin haritasını düzeltmek istemiştir. Fakat kûreleri göstermemişler. Zira, bizden önce kimse iklimlerin kûrelerini anlatmamıştır...

(s. 271) Fergana'nın merkezi Ahsîket'in etrafı ormanlık, nehirleri bereket getiren büyük bir yer olup mamur, bereketli ve bolluktur. Buranın ayrıca iç şehri vardır, Bu iç şehri birkaç kanal kateder. Bu kanalların suları sarnıç şeklinde tuğla ve kiremitten yapılmış havuzlarda, camide, büyük mamûrelerde dolaşır. Bu eski (iç) şehri geniş bir rabaz kuşatır. Burada kale ve Remle'nin bir buçuk misli genişlikte bolluk çarşılar bulunur. Halkı gürbüz ve kırmızı yüzlüdür. *Nasrâbâd* büyük bir şehir olup etrafı sefîddal ve servi ağaçlarıyla çevrilidir. Burasını bir hükümdar Nasr adlı oğlu için kurmuştur. Ve onun adını taşır. Câmisinin kapısı üzerinde küçük bir minâresi vardır. *Renced* büyük zirâat sahaları ve ayakkabıcılar çarşısında temiz bir camisi bulunan bir şehirdir. Sîket büyük bir yer olup burada çok ceviz yetişir. Hattâ, bazan burada 1 000 cevizi bir dirheme satın alabilirsin. Şehrin câmisi çarşıdadır. *Teshân* orta derecede bir şehir olup bol pirinç yetiştirir. Ferah, camisinde suyu bol, bahçe gibi ağaçlık bir yerdir. (s. 272) *Ḫayrlâm* büyük bir şehir olup çarşısında güzel bir câmisi vardır. Uştîkân küçük olup câmisi çarşısındadır. Özkend'in kapısının önünde köprüsü olmayan bir kanal akar. Rabazını (dış şehrini) bir duvar çevreler. Buranın şehir merkezi mamûr olup çarşıları, câmisi, suru vardır. Bunların hepsinin içine su girer. Şehrin 4 kapısı bulunur. Bu kûrenin şehirleri arasında suru bulunan başka bir şehir yoktur. Uş nehirleri bol, çeşitli özelliklere sahip bir şehirdir. Ferah ve bolluktur. Câmisi çarşıların ortasındadır. Dağa yakın zengin bir yer olup suları boldur. Burada bulunan büyük bir ribât (karakol)'a her taraftan gönüllüler gelir. Kubâ merkezlerden daha rahat, daha geniş, daha hoş, daha temiz, daha câzip bir şehirdir. Mantıken buranın merkez olması gerekirdi. Fakat, bize göre insanlar tarafından kabul olunanın mantıkî olana tercih edilmesi gerektiğinden burasını merkezler arasında saymadık. Bu şehrin ortası meydanlık olup câmisi çarşısındadır. Hakîmler "Fergana Kubâ'dan ibârettir. Geri kalanı çör çöptür." demişlerdir. Bereng küçük bir yer olup câmisi Semerkand tarafında ve dışındadır. Mergînân da küçüktür. Câmisi çarşılardan uzaktadır. Kapısının önünde kanal vardır. Raştân büyük bir yer olup câmisinin biri çarşıya, diğeri meydana açılan iki kapısı vardır. Vânket de Raştân kadardır. Bekend'in çarşısının ortasından kanal akar. Bana bu kûreye âit 40 şehir saydılar. Hocende temiz bir şehirdir. Bu tarafta bundan daha temiz şehir yoktur. Ortasından ırmak akar. Buraya dağlar bitişir: Bu şehir hududun baglangıcıdır. Akıllı kişiler burasını medhetmişler, şâirler şiirlerinde anlatmışlardır.

İsbîcâb büyük bir merkez olup rabazı (şehrin çarşılar ve hanlar bulunan dış kısım) ve mamur şehri vardır. Burada tîmât (kervansaray), elbiseciler çar-

şısı, dört kapılı bir câmi vardır. Her kapının önünde bir ribât bulunur. Bu kapılar Nûceket, Farruḫân, Şâkirâne, Buhara kapılarıdır. (s. 273) Ribâtlar ise Nahşebliler, Buharalılar, Semerkandlılar ribâtları ile Karatiğîn ribâtıdır. Karatigîn'in mezarı, fakirlere katık ve ekmek verilmek için vakfettiği aylık 7 000 dirhem geliri olan bir çarşısı buradadır. İsbîcâb'ta 1 700 ribât olduğu söylenir. Burası büyük bir cephe (hudut) ve cihad evidir. Rabazının etrafı surla çevrilidir. Harap olmuş bir suru vardır. Buradakiler kıtlık ve haraç nedir bilmezler. Burada bol, nefis ve hoş meyveler yetişir. Burası temiz ve rahat hayata sahip bir beldedir. Yalnız halkı çok karışık olup, etkileri olmaz. Bunların kalpleri katı olup kendilerini ve mezheplerini beğenmişlerdir. Bunlara kötülük de iyilik de etsen müsâvidir. Kasabalarının halkı merkezin halkından daha iyidir. Bunları ülkelerinde yırtıcı hayvan, başka yerlerde koyun gibi bulursun. Horlug orta derecede bir şehir olup çarşılarında akan bir nehir (kanal) vardır. Etrafında kale, sur, rustak yoktur. Çâmuşlâgû büyük ve geniştir. İçinde akarsu vardır. Buraya pekçok hizmetkâr yerleşmiştir. Camisi çarşılarından uzaktadır. Ersubânîket güzel, temiz, müstahkem, camisi olan bir şehirdir. Yerleşme yerleri rabazındadır. Bârâb rustâkın adıdır. Geniş bölgesinin adı yoktur. Buranın en büyük şehri Bârâb (Fârâb)'tır. Burası 70 000 muharip çıkaran büyük bir yerdir. Etrafında kale vardır. Şehrin camisi, çarşıları, suru bulunur. Çarşılarının çoğu rabazındadır. Kalesinde az miktarda dükkan vardır. Vesîc küçük bir yer olup etrafında kale (sur) vardır. Burada kuvvetli bir emîr (bey) bulunur. Câmisi çarşısındadır. Kadar yeni bir şehir olup minberi kurulurken harpler olmuştur. Halkı kahramandır. Burada hadîsçiler hâkimdir. (s. 274) Şâvağar büyük ve idârî sahası geniş bir şehirdir. Etrafında sur vardır. Câmisi çarşının kıyısındadır. Bu şehir ana yoldan sapaya düşer. Savrân büyük ve etrafı birbiri içinde yedi surla çevirili bir şehirdir. Rabazı surlar içindedir. Câmisi iç şehirdedir. Burası Oğuzlara ve Kimaklara karşı cephedir. Turâr (Otrâr), Zarâh ve Savrân'ın arkasında Türkler tarafındaki bir rustâkın şehridir. Burası küçük ve müstahkemdir. Suru vardır. Zarâh buranın rustâkında bir köydür. Şağalcân büyük ve Kimaklar karşısında cephe (hudut) olan bir şehirdir. Etrafında sur vardır ve bolluktur. Balâc, kalesi harap olmuş küçük bir şehirdir. Câmisi çarşısındadır.

Merkeze doğru dönelim. Berûket büyük bir şehirdir. Burası ve Balâc korkularından müslüman olan Türklere karşı cephe (hudut) dirler. Suru harap olmuştur. Barûḫ eski ve büyük bir şehirdir. Câmisi çarşısındadır. Yegânket, büyük ve güzel bir şehirdir. Burası Ḫarâḫirâf (Hân Kara)'ın şehridir. Bu zatın ribâtı ve kabri buradadır. Azeḫket büyük bir şehir olup etrafı surla

çevrilidir. Câmisi ve mamûr rabazı vardır. Rabazında çarşılar ve çok sayıda ribât bulunur. Dih-i Nûciket küçük bir şehirdir. Burada bahar günlerinde üç ay süren bir panayır kurulur. Bu panayırda parça etin 5 menni (180 miskâli; 1 miskâl 1,5 dirhemdir) 1 dirheme satılır. Burası büyüktü. İsmâîl b. Sâmân tarafından bu kûre fethedildikten sonra küçüldü. Bununla beraber mamûr, müstahkem ve suru bulunan bir yerdir.

Tarâz büyük, müstahkem, bostanları çok, mamûreleri örülmüş, hendeği ve kapıları olan bir şehirdir. Mamur bir rabazı, şehrin kapısı önünden akan büyük bir nehri vardır. Şehrin bir kısmı bu nehrin arkasında kalır. Burada geçit bulunur. Câmisi çarşısındadır. Çiğil, Tarâz'dan bir ünleyimlik mesâfede küçük bir şehirdir. (s. 275) Etrafı surla çevrilidir. Kuhendizi (kalesi) vardır. Câmisi çarşısındadır. Barsḫân, Tarâz'dan iki ünleyimlik mesafede doğuda bir şehirdir. Etrafında harap olmuş bir sur vardır: Câmisi çarşıdadır. Behlû, Çiğil'in yarım fersah kadar sağında Barsḫân'dan daha büyük bir şehirdir. Beş rustâkı (nâhiyesi), bir kuhendizi vardır. Câmisi çarşısındadır. Otluḫ büyüklükte merkeze yakın büyük bir şehirdir. Etrafında sur vardır. Çoğu bostandır. Rustâkının ekserisi bağdır. Câmisi şehir içinde, çarşıları rabazdadır. Cemûket büyük bir yer olup etrafı surla çevrilidir. Câmisi şehrin içinde, çarşıları rabazdadır. Şilcî küçük bir yer olup burada çok yabancı oturur. Burada 10 000 Isfahanlının olduğu söylenir. Kuhendizi vardır. Câmisi şehrin dışındadır. Burası dağlar arasındadır. Bunların yedi köyün etrafını dolaşan bir kanalları vardır. Sûs büyük, Kûl ise ondan daha küçüktür. Her birinin suru ve kanalı bulunur. Tekâbket yarısı kâfir olan büyük bir şehirdir. Bu son üç şehir gümüş madenleri dağlarına yakındır.

Kûlân müstahkemdir. Câmisi şehir içindedir. Tarâz yolu üzerinde bulunmasına rağmen nüfusu azalmıştır. Mîrkî orta büyüklükte müstahkem bir şehirdir. Kuhendizi vardır. Câmisi eskiden kiliseymiş Emîr Amîdüddevle Fâ'ik surun dışında bir rabat kurdurmuştur. Ordu Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsbîcâb sahibine hediyeler gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su ile dolu hendek vardır. Türkmen hükümdarının sarayı kuhendizdedir. Harân'ın çoğu kâfirdir. Hükümdarı ise müslümandır. Etrafında sur vardır. Kuhendizinde dihkân (ağa) oturur. Balâsagûn büyük ve kalabalık bir şehirdir. Diğer şehirler büyüklük ve mamûrluk bakımından birbirlerine benzerler.

(s. 276) *Bunket,* Şâş'ın merkezi olup kalabalık ve evleri geniş sahaya dağılmış bir şehirdir. Evlerin büyük çoğunluğunun bahçesi, ahırı ve bağı var-

dır. Hülâsa, burası faydası zararını karşılayan, meziyetleri eksikliklerine müsâvi, iyiliği ve kötülüğü çok, dili güzel, haydutları bol bir beldedir. Mamûr olmakla beraber harap, düzenli olmakla beraber karışıktır. Halkı Ehl-i Sünnet'ten olmalarına rağmen mutaassıp, cesur fakat karışık; hükümdarın hazır kuvveti, onu çok meşgul eden bir şehirdir. İyileri çok iyi, kötüleri hasistir. İlme rağbet gösterirler, mezheplerini fazla beğenirler, güzel ok yaparlar. Yalnız, oklarının iki tarafı incedir. Güzeldirler: Yalnız, soğukturlar. Kahraman olmalarına rağmen ahmaktırlar. Cömert olmakla beraber haşindirler. Ülkeleri çok soğuk olmakla beraber meyvesi bol, mahsulleri az fakat fiatları ucuzdur. Şehirleri 1 x 1 fersah genişliğindedir. Bahçeler anlattığımız şekilde çoktur. Şehrin iki rabazı vardır. Her iki rabazın etrafında sur bulunmaktadır. Şehrin kapıları şunlardır: Ebu'l-Abbâs Kapısı, Kişş Kapısı, Cüneyd Kapısı. Kuhendiz (kale) şehrin arkasında olup bir kapısı şehre bir kapısı rabaza açılır. İç rabazın 8 derbi (mahallesi) vardır: Ribât-ı Ahmed Derbi, Demir Derbi, Emîr Farruhân Derbi, Sürkede Derbi, Germâbeç Derbi , Sikket-i Hâkân Derbi, Kesr el-Dihkân Derbi. Dış rabazın ise 7 derbi bulunur: Fergked Derbi, Hâsket Derbi, Sendîcâ Derbi, Demir Derbi, Bergerdcâ Derbi, Seğrek Derbi, Der-i Sağrbân Derbi. Şehrin câmisi kuhendizin duvarı önünde, çarşılarının çoğu rabazdadır.

Uştûrket şehri de (s. 277) Bunket genişliğindedir. Etrafı surla çevrilidir. İçinde akarsu ve tîmât (kervansaray) vardır. Bünâket şehri halkı da Uşturket halkı gibi gürültücüdür. Buranın etrafında sur vardır. Câmisi çarşıdadır. Cînânceket'in etrafında sur yoktur. Evleri ahşap veya kerpiçtendir. Diğer şehirler de anlattığımız gibi, gür ağaçları, akar suları olan yerleşme merkezleridir. Tûnket büyük bir yâr kıyısında mamur bir şehir olup Îlâk'ın merkezidir. Şehirleri mamurdur. Tûnket şehri Bunket'in yarısı kadardır. Kuhendizi, şehri ve rabazı vardır. Hükümet (emîrlik-beylik) sarayı kuhendizde, cami kuhendizin dışındadır. Şehirde ve rabazında çarşılar vardır. Şehrin içine giren tatlı ve hoş akar suyu, kuvvetli bir dihkanı (ağası-beyi) bulunur.

Bunciket büyük, münbit, ehemmiyetli, Şâş gibi suyu bol, halkı kalabalık, bahçelerle dolu, evleri güzel bir şehir olup Usrûşene'nin merkezidir. Fakat, burasının halkı Şâş halkından daha iyi kalpli, daha az karışıktır. Bunciket'in iki kapılı bir şehri vardır. Şehir Kapısı, Yukarı Kapı. Câmisi şehir içindedir. Kuhendizi (kalesi) şehrin dışındadır. Dört derbli (mahalleli) geniş bir rabazı vardır. Bunlar Zâmîn Derbi, Mersemende Derbi, Nûceket Derbi, Kehilbâd Derbi'dir. Büyük nehirden başka, şehri baştan başa kateden 6 kanal bulunur. Şehir çok güzel ve temizdir. Zâmîn iki kısma ayrılır. Bu kısımlar arasında,

üzerinde küçük köprüler bulunan bir kanal vardır. Câmisi Semerkand'a doğru çıkan kişinin sağında kalır. Burası büyük yol üzerinde olup iki kısmında çarşılar vardır. Sâbât mamur bir şehir olup çarşılarının çoğu basık tavanlarla örtülüdür. İçinde akar su vardır. Etrafını bahçeler çevirir. Yolların kavşağındadır. (s. 278) Mersemende önemli bir yer olup akar suyu vardır. Bahçeleri yoktur. Çok soğuk bir yerdir. Mamur çarşıları bulunur. Câmisi çarşısının bir yanındadır. Haşt dağlar arasında mamur bir şehir olup köyleri verimli ve gümüş madenlerine yakındır.

Semerkand Suğd'un merkezi, bölgenin en büyük şehridir. Önemli, büyük, asîl bir belde, parlak ve zarif, bolluk, kölesi çok, suyu bol, nehri derin, yapısı sağlam, değerli, dayanıklı büyük bir merkezdir. Mezhep sahipleri için dersi çok, yolların kavşağı, rahat hayatlı, her taraftan malların getirildiği, ilimleri çok, çok adamlar yetiştiren, malı, atı ve adamı bol, nâhiyeleri büyük, şehirleri güzel, ağaçlıkları, nehirleri, büyükleri, tüccarları bol, yazın cennet gibi, halkı Ehl-i Sünnet Mezhebinde, iyilik ve hayırsever, ihtiyatlı ve gayretli kişiler olan bir yerdir. Yalnız, halkı ve havası soğuk, yabancılara karşı kabadırlar. Kışın iklimi rutûbetli, halkı emîrlere karşı şımarıktır. Mûrâîdirler. Kızları güzel, hizmetkârları beceriksizdir. Nehrin kıyısında ve geniş şehrin ortasında 4 kapılı bir iç şehir bulunur. Bunlar Çin, Nevbahâr, Buhara ve Kişş kapılarıdır. Rabazının 8 derbi vardır: Gadâved Derbi, İsbesk Derbi, Rîvded Derbi, Sûhaşîn Derbi, Afşîna Derbi, Kûhek Derbi, Versenîn Derbi, Ferruhşîd Derbi. Evleri kerpiçten veya ahşaptır. (s. 279) En mamûr yeri Ra's el-Tâk denen yerdir. Câmi şehrin dışında ve kuhendizin yanındadır. Çarşıların çoğu rabazındadır. Şehrin etrafında bir hendek bulunup hendeğe üst tarafındaki gümüş bir kanaldan su girer.

Bunciket meyvesi bol, verimli, ceviz v.s. meyve ağaçları çok bir nâhiye (rustâk) tır. Verağser rustâkın ve şehrin adı olup Bunciket'ten daha küçüktür. Bütün rustakların arasında Mâyemurg'dan daha çok köyü, ağacı, bolluğu olan bir yer yoktur. Semerkand hükümdarı Iḫşîd burada otururdu. Sarayları buradadır. Sencerfagan köyleri az küçük bir rustâktır. Yalnız, mamûr, havası ve meyvesi çok iyi, iki konak kadar uzunluğundadır. Dergam, rustâkların en temizi, en çok merâsı ve suyu olanıdır. Halkı sûrü sahibi olup uzunluğu iki konak kadardır. Mahsulü iyi olursa bütün Suğd, Buhara ve Semerkand'a iki sene yetecek derecede hububat verdiği söylenir, Yarket, kuzeydeki rustâkların en yükseği (ucu) olup Usrâşene'ye komşudur. Ekinleri pınarlardan su alır. Otlakları sulanmadan çok ot verir. Tarlaları temizdir. Bûrnemed, az köyü olan küçük bir rustâktır. Bûzmâçin rustâkı Yârket'e bitişiktir. Ebârket

bu mıntıkadaki rustâkların en genişi, ve en çok köyü olanıdır. Mircele (مرجلة) de Ebârket kadardır. Kebûdenceket, köyleri ve ormanları çok bir rustâk olup şehri de aynı adı taşır. Vedar tarlaları çok, ovalık, dağlık, sulak ve rutûbetli yerlere sahip bir şehirdir. Merzubân'da minber yoktur. Kuşânî ve İştîḫan çok hoş, çok mamur ve bolluk iki büyük şehirdir. Her ikisi de Suğd'dandır. Her kitapta (s. 280) İştîḫan rustâkı 5 konak uzunluğunda, 1 konak genişliğinde gösterilmiştir. Kuşânî'nin genişliği 2 x 2 konaktır. Bu rustakların ikisi de kuzey taraftadır.

Nemûcket Buhara'nın merkezidir. Rutûbet kokusu, çamurunun siyahlığı, çarşılarının genişliği bakımından Fustât'a; yapıları, ovası, evlerinin darlığı, banliyölerinin çokluğu bakımından Dimaşk'a benzer. Bu şehir ovada kurulmuş olup devamlı büyümektedir. Şehri çok mamûr olup demirden 7 kapısı vardır: Nûr, Hufra, Demir, Kuhendiz, Benû Sa'd, Benû Esed ve Şehir kapıları. Kuhendizi (kalesi) arkasındadır. Kuhendizi sultan kendisine tahsis etmiştir. Hazineleri ve zindanları kalededir. Kalenin Sehle (Ova) ve Câmi kapıları olmak üzere iki kapısı vardır. Câmisi şehirdedir. Buranın temiz muhtelif meydanları vardır. Mescidleri güzel, çarşıları hoştur. Rabazının 10 derbi vardır: Meydan Derbi, İbrâhîm Derbi, Mürdekeşân Derbi, Kelâbâd Derbi, Nevbahar Derbi, Semerkand Derbi, Râmîseniyye Derbi, Hadaşrûn Derbi, Guşac Derbi. Hattâ, mamûrluk bu miktarı da aşıp, bu derblere 10 derb daha eklenmiştir. Eskiden meskûn kısımlardan bazılarının adları değişikti. Hükümet Sarayı (Dâr el-İmâre) kalenin arkasındaki düzlükte olup arkası (s. 281) kıble (güney-batı) tarafına dönüktür. İslâm Dünyası'nda bundan daha heybetli kapı, saray görmedim. Bu iklimde buradan daha mamûr, daha kalabalık şehir yoktur. Gelenlere uğurlu olan, yaşayanları yükselten, oturanlara kolaylık bahşeden bir yerdir. Yemekleri tatlı, hamamları temiz, caddeleri geniş, suyu hafif, evleri zarif, yiyip içecekleri kolay bulunan, meyveleri ve meclisleri çok bir yerdir. Halkı cemâatlere koşar, ahalisi fakîh ve edîb, mücâhitleri çok, câhilleri az, müslümanların hükümdarlarının oturduğu bir şehirdir. Yalnız, evleri dar, yangından yanmış yerleri çok, rutûbet kokulu, sivrisinekli, yazın sıcak, kışın soğuk, kuyularının suları tuzlu, nehirleri kötü, tuvaletleri rahatsız edici, evleri yüksek, kervansarayları gamh, homoseksüelleri (lûtîleri) çok, bu mıntıkanın kalkanı, doğu şehirlerinin en darıdır. Buraya açıktan günah işleyen, fenâ muâmelâtta bulunan ve cemâatleri küçümseyen kişiler göçmüşlerdir. Burada ipek ve atlas giyen, altın ve gümüş kaplarda içki içen, dinî işleri küçümseyen idâreciler-askerler sınıfı teşekkül etmiştir.

Tavâvîs büyük bir şehir olup her sene kurulan bir panayırı vardır. Suru harap olmuş, câmisi şehrin dışında kalmış, çarşısı uzamış ve bereketi çoğalmıştır. Zendene kuzey tarafta çiftlikleri çok bir şehirdir. Bir suru olup câmisi bu surun içindedir. Rabazı mamûrdur. Ḫucâdâ büyük bir şehir olup etrafı surla çevrilidir. Câmisi surun içindedir. Muğkân'ın suru, rabazı, içinde su akan hoş bir câmisi vardır. Köyleri çoktur. Bemicket (Pamukket) de anlattığımız gibidir. Buraya kadar bahsedilen beş şehir Buhara'nın etrafını çeviren duvarın içindedir. Beykend Ceyhun tarafında (s. 282) kumlukların kıyısındadır. Tek kapılı bir suru vardır. Şehirde bir mamûr çarşı, mihrabında mücevherler olan bir câmisi bulunur. Şehrin altındaki rabazda bir çarşı, mamûr ve harap 1 000 kadar ribat vardır. Beykend'in meziyetleri ve câmisinin nuru çoktur. Afşana batı tarafta gâzileri çok, sahası geniş, temiz bir şehirdir. Amdîze, Beykend'in batısında çöllerin ağzında bir şehir olup etrafında sur bulunur. Avşar Türkler tarafında, büyük ve bostanları çok bir yer olup köy sayılır. Rayâmîsen eski Buhara'ya dâhil büyük ve etrafı harap bir yerdir. Barahşâ büyük bir yer olup bir suru, surun etrafında su dolu hendeği olan bir şehirdir. Zermîsen'in kalesi ve suru olup câmisi şehrin ortasındadır. Vahsûn büyük bir şehirdir. Suru ve kalesi vardır. Diğer şehirleri de anlattıklarımız gibidir. Bu mıntıkada öyle büyük köyler vardır ki, şehrin özelliklerinden ve müesseselerinden sâdece câmi eksiktir. Zira, Buhara'daki emîrler, sultanın yanındaki ileri gelenler ve onun fikrini temsil edenler Ebû Hanîfe mezhebindedir. Bize göre, Cuma ve Bayram namazları şerî cezaların tatbik edildiği mısr (büyük şehir)'da bulunur. Beykend halkı minber kurmaya izin alıncaya kadar ne zahmetler çekmiştir.

Kişş şehri, birbirine bitişik iki rabazı, kuhendizi olan bir şehirdir. Dış rabaz mamûrdur. Hükümet sarayı (Dâr el-İmâre) şehrin dışındadır. Câmisi ve çarşıları haraptır. Evleri Buhara gibi ahşap veya topraktandır. Toprağı verimlidir. Buradan turfanda meyve ve sebze ihraç edilir. Rabazının 4 kapısı vardır: Bâb el-Hadîd, Bâb Ubeydullâh, Bâb el-Kassâbîn, Bâb el-Medînet el-Dâhile. Dış şehrin ise iki kapısı bulunur. Dış Şehir Kapısı, Berkunân Kapısı. Bu şehirde iki kanal (nehir) vardır. Bunlar el-Kassâbûn Kanalı, Esrûd Kanalı olup şehrin kapısı önünden akarlar. Hastalıklara müsâit olmasa güzel bir şehirdir. Nesef şehrine Nahşeb de denir. Nesef kalesi harap, rabazı mamûr, düzlükte kurulmuş bir şehirdir. Ortasından kanal geçer. Hükümet Sarayı (s. 283) köprünün başında ve kanalın kıyısındadır. Şehrin câmisi rabazında ve çarşıların yanındadır. Güzel ve çok üzüm yetiştiren, hoş ve temiz tarlaları olan büyük bir şehirdir. Yalnız, suyu kıt olup nehri yazın kesilir. Halkı karı-

şık, mutaassıp (ırkçı) ve vahşîdir. Bunlar zâbıta olmaya lâyık fena kişilerdir. Kesbe Nesef'ten daha büyük, Pezde ise daha küçüktür.

Sağâniyân (Çağâniyân) çok mamûr, çok zengin bir nâhiyedir. Merkezi de aynı adı taşır. Remle kadardır. Yalnız, daha temizdir. Bu nâhiye Filistin gibi olmakla beraber daha geniştir. Halkı Ceyhun nehrine akan ırmaklardan su içerler. Yalnız, senenin bir kısmında bu ırmakların suları kesilir. Bu nâhiye Tirmiz arazisine bitişir. Bu mıntıkada Kîcî ve Kencîne Türklerine (?) komşu dağlar yer alır. Buranın 16 000 köyü vardır. Sultana karşı isyan ederlerse yiyecekleri ve hayvanlarıyla beraber 10 000 kadar muharip çıkarırlar. Merkezin çarşılarının üstü örtülü ve güzeldirler. Ekmeği ucuz, eti ve suyu boldur. Câmisi çarşısının ortasında olup hoş, kemersiz ve tuğladan yapılmış sütûnlar üzerine oturtulmuştur. Her evde akarsu vardır. Şehir ağaçlarla doludur. Burası çeşitli kuşların menbalarından biri olup av mıntıkasıdır. Hoş bir yerdir. Kışın yağmuru ve karı bol, otu hayret edilecek kadar çok olup hayvanlar içinde kaybolur. Halkı Ehl-i Sünnet'tendir. Âlimleri ve yabancıları severler. Yalnız, âlimleri az, fakîhleri yoktur. Dârazencî Ceyhun tarafında hoş bir şehirdir. Halkı çul ve sûf dokurlar, Ceyhun nehrinden su içerler. Câmisi çarşıların ortasındadır. Şehrin kıyısında (s. 284) başka bir nehir daha vardır. Bâsend dağlar tarafında geniş ve bostanları bol bir yerdir. Senkerde, Bâsend gibidir. Şûmân mamûr ve güzel merkezlerdendir. Destgird büyük, Ceyhun vâdisinde iki nehir arasında kurulmuş mamûr ve güzel bir şehirdir. Bu şehrin diğer hususiyetlerinden ve diğer Sağâniyân şehirlerinden ileride bahsedeceğiz.

Ceyhun ve Üzerindeki Şehirler:

Ceyhun, bu iklimi katedip Harezm gölüne dökülen bir nehirdir. Üzerinde büyük kûreler ve muhtelif şehirler vardır. Bu nehirden birkaç kanal ayrılır. Altı nehir de buna karışır. Bu mıntıkadaki kûreler, Ḫuttal, sonra Kubâdiyân, sonra Harezm'dir. Şehirler ise Tirmiz, sonra Kâlif, sonra Nevîdih, sonra Zemm, sonra Firebr, sonra Âmul'dür. Horasan kûrelerini anlatmaya başlamazdan önce bunlardan bahsedeceğiz. Zira, bazıları buralara Mâverâünnehr derler. Türk hududuna kadar diğer Ḫaytal ülkelerine ise Acem diyârı derler. Bazıları Harezm'i Ḫaytal kısmından sayar. Halbuki, Harezm'in en büyük şehirleri nehrin Horasan tarafındadır. Bu kadar tafsilâtla yetindik...

Harezm Ceyhun'un iki tarafına yayılmış bir kûredir. Büyük merkezi Ḫaytal tarafındadır. Buranın Horasan tarafında bir merkezi daha vardır. Harezm halkı Horasan'ın her iki tarafındaki halktan âdet, dil, ahlâk, yaratılış bakı-

mından ayrıdırlar. Burası büyük, geniş, çok şehri olan, mamûreleri Rum, Sicistan, Kâzarûn âmilliklerine kadar uzanan bir kûredir. Evler ve bostanlar birbirini takip eder. Şırahâneleri, ekinleri, ağaçlıkları, meyveleri, hayratı kesilmeksizin uzanır. Burası ticâret erbâbı için kazançlı bir yerdir. Halkı kavrayışlı, bilgili, fakîh, kabiliyetli ve edîb kişilerdir. Fıkıh, edebiyat, Kur'ân ilimleri sahalarında rastladığım nice âlimlerin mutlaka Harezm'den (s. 285) ileri gitmiş, sivrilmiş bir talebesi olduğunu gördüm. Yalnız, biraz fazla tutumludurlar. Zarîf, ince, âdâbın inceliklerini bilen, latîf kişiler değillerdir. Somunları küçük, fersahları büyüktür. Allah onlara ucuzluk ve bereket vermiş, doğru Kur'ân okuyuş tarzı, sağlam zihin bahşetmiştir. Onlar müsafirperver, yemeğe düşkün, cesur ve harpte şiddetli kişilerdir. Birçok özellikleri ve enteresanlıkları vardır.

Rivâyete göre, eskiden Doğu hükümdarı, memleketi halkından ve maiyyetinden 400 kişiye kızmış, onların mâmûrelerden 100 fersah ötede boş bir araziye götürülmelerini emretmiş, bunlar tesadüfen Kât'ın bulunduğu yere götürülmüşler. Uzun bir müddet geçtikten sonra hükümdar bazı adamlarını göndererek bıraktıkları adamlar hakkında kendisine haber getirmelerini istemiş. Bunlar o adamların bırakıldıkları yere varınca onların hayatta olduklarını, kendileri için kulübeler kurduklarını, balık avlıyarak geçindiklerini görmüşler. O zaman orada çok odun varmış. Dönüp hükümdara durumu bildirmişler. Hükümdar "Onlar ete ne diyorlar?" demiş, "Huvâr diyorlar." demişler. "Hükümdar "Oduna ne diyorlar?" demiş, "Oduna rizm diyorlar." demişler. Bunun üzerine hükümdar "Ben onları oraya yerleştiriyor, o mıntıkaya da Huvârizm diyorum." demiş. Onlara 4000 Türk câriyesi götürülmesini emretmiş. Bu câriyelerle evlendiklerinden günümüze kadar Huvârizmlilerde (Harezmlilerde) Türklere benzerlik devam etmiştir.

Râvi der ki, Hükümdar onları Harezm'e sürünce, yaşayışlarını devam ettirmeleri için Ceyhun'un ana kolundan onların tarafına bir kanal kazdırdı. Eskiden Ceyhun'un ana kolu Nesâ'nın arkasında Belḫân denen bir yere varıyordu. Bunun üzerine Belhân emîri onların yanına gitti. Karşısında kahraman kişiler gördü. Onların hükümdarıyla arkadaşlık yaptı ve kumar oynadı. Harezmli onu yendi. Kumar bahsine göre, Belhân hükümdarı yenilirse nehrin mecrasının bir gün bir gece onlar tarafına çevrilmesine müsâade edecekti. Hükümdar sözünü tuttu. Suyu onların kanalına bıraktı. Fakat, bir defa nehri o tarafa salınca sular tamamiyle o tarafa akmaya başladı. Eski mecrasına çevirmek mümkün olmadı. Nehrin akışı zamanımıza kadar böyle kaldı.

Nehrin Kât tarafına akması üzerine Harezmliler kanallar kazdılar, nehrin etrafında şehirler kurdular. Belḫân harap doldu.

Nesâ ve *Ebîverd* halkından bazı kişilerden işittiğime göre, onlar Belḫân'a gider, oradan çok miktarda yumurta getirirlermiş. Onlar Belḫân öküzlerinin ve hayvanlarının vahşileştiğini söylediler. Harezmlilere "Sizin kafalarınız niçin diğer insanların kafalarından ayrı?" dedim. Onlar "Atalarımız üç şey yaparak diğer ülkelerin insanlarına galip geldiler. Birincisi Türklere karşı sefer yapar onları esir ederlerdi." dediler. Halbuki, onlar Türklere benziyorlar, 400 câriye meselesini bilmiyorlar. Belki de İslâm diyârına düşen (s. 286) kölelerin satılması dolayısıyla bu benzerlik meydana geldi. Harezmliler sözlerine devamla, "Atalarımız kadınlarına, çocuk doğurunca, kafaları yassılaşsın diye, kafalarının iki tarafına kum torbaları bağlamalarını emrettiler. Bundan sonra köle almadılar. Gelen köleleri kûreye (köylere ve kasabalara) gönderdiler. İkincisi, paralar ülkeden çıkmasın diye dirhemi 4 dânek ağırlığında yaptılar. Bu güne kadar gümüş bizim ülkemizden çıkmıyor, bizim ülkemize getiriliyor." dediler. Üçüncüsünü unuttum.

Belki, Doğu ikliminde Harezm, Batı iklimindeki Sicilmâse gibidir. Harezmlilerin tabiatı da Berberlerin tabiatı gibidir. Harezm 80 x 80 fersah genişliğinde olup evleri birbirine bitişik, kanalları bol sulu, balık ve koyun kaynağı, Oğuzların ve Türklerin gelip gittikleri bir yerdir. En büyük merkezinin adı Kât'tır. Buranın şehirleri arasında Ḫaytaliyye, Gurdimân, Ayhân, Erdehîve, Nûkefâğ, Kerder, Mezdâḫkân, Ceşîre, Sedûr, Zerdûh, Kara-tigîn köyü, Nedkemîniyye bulunmaktadır. Horasan tarafındaki merkezinin adı Cürcâniyye'dir. Buranın şehirleri arasında Nûzavân, Zemahşer, Rûzvend, Zârrmend, Deskâhân, Hâs, Ḫuşmîsen, Medâmîsen, Hîve, Kerderânhas, Hezâresb, Cigerbend, Câz, Dargân, Cît, Küçük Cürcâniyye, Öteki Cît, Sedfer, Mesâsân, Kerder, Enderisten bulunmaktadır.

Kât şehrine Şehristan derler. Burası nehir kıyısında, Nîşâbûr tarafında değil, nehrin doğusundadır. Câmisi çarşıların arasındadır. Bu câminin direkleri bir adam boyu kadar siyah taştan, üst tarafı ağaçtandır. Nehir tarafında yıkılmış bir kalesi vardır. Şehirde akan kanallar bulunur. Bu şehir âlimleri, edîpleri, zenginleri, hayrâtı, ticârethâneleri, usta inşâatçıları, Kur'ân okuyucuları çok bir beldedir. Onların Kur'ân okuyucuları gibi güzel makamlı ve mükemmel okuyan, gösterişli ve bilgili hâfızlar Irak'ta yoktur. Yalnız, Kât şehrini sık sık su basar. Bu sebeple nehir kıyısından uzakta otururlar. Burası Erdebîl'den daha pistir. Bulaşık kanalizasyonları yollara akar. Umumiyetle

yollara büyük abdestlerini bozarlar. Gübreleri çukurlarda toplarlar. Sonra arabalarla (فی المشا فل) tarlalara götürürler. Gübrelerden yabancılar ortalık ağarıncaya kadar evlerden dışarıya çıkamazlar. Halk gübrelere basarak câmilere giderler. Burası katı bir tabiata, nefret edilecek huylara sahip pisboğaz ve yabanî bir memlekettir. Gırdimân'ın etrafı surla çevrilidir. Surunun etrafında, bir ok atımı genişliğinde suyla dolu bir hendeği ve iki kapısı vardır. Ayhân'ın etrafı sur ve hendekle çevrilidir. Kapıları üzerinde arrâdeler (küçük mancınıklar) vardır. Erdehîve bir dağın eteğinde ve bozkırın ağzında olup etrafı tek kapılı bir surla çevrilidir. Nûkefâğ müstahkem bir yer olup civarında Ceyhun'dan bozkıra akan bir kanal bulunur. Kerder daha büyük ve daha müstahkemdir. Mezdâhkân büyük bir şehirdir. Etrafında 12 000 müstahkem yer ve geniş bir rustâk vardır. Ceşîre büyük bir yer olup etrafında sur vardır. Sedûr, Ceyhun kıyısında suru ve rabazı, surun içinde şehrin ortasında bir câmisi bulunan bir şehirdir. Zerdûh büyük bir yer olup rabazı ve etrafında bir surı vardır. Kara-tigîn köyü çölde, dağın yanında büyük bir yerdir, Buradan taş getirilir. Mamûr bir çarşısı bulunur. Câmisi çarşısındadır. Evleri kaliteli çamurdandır. Diğer şehirler de mamûr ve müstahkemdir. Yalnız, Mezdâhkân aralarında en büyüğü olup Cürcâniyye'ye yakın genişliktedir. Etrafı surla çevrilidir.

Cürcâniyye Ceyhun nehri üzerinde olup Harezm'in Horasan tarafındaki kısmının merkezidir. Öyle ki, eskiden nehrin suları şehrin etrafını yalıyordu. Şehir halkı nehrin sularının zararına mani olmak için ağaç ve odunla büyük bir sed yaptılar. Nehir doğuya dönüp hayret edilecek bir mecrâ aldı. Sonra, suları çöle Kara-tigîn köyüne saparak tek bir taraftan akmaya başladı. Su içmek için nehirden şehrin kapıları önüne kanallar açtılar. Yer darlığından su şehre giremez. Bununla beraber hergün su fazlalaşmaktadır. Hacılar Kapısı önünde Me'mûn (Harezm hükümdarlarından birinin adı) tarafından inşâ edilmiş bir kapı bulunur. Bütün Horasan'da ondan daha güzel kapı yoktur. Me'mûn'un oğlu Alî bu sarayın karşısına başka bir saray daha yaptırmıştır. Kapının önünde (s. 289) Buhara Meydanı'na benzer bir meydan vardır. Bu meydanda koyun satılır. Şehrin 4 kapısı vardır.

Nûzvâr küçük bir yer olup etrafında sur, hendek ve demir kapılar bulunmaktadır. Ana yol buranın ortasından geçer. Şehrin iki kapısı, her akşam kaldırılan bir köprüsü vardır. Şehrin batı kapısının önünde bir hamam bulunur ki, bu iklimde bunun bir benzeri yoktur. Câmisi büyük bir kısmı kapalı olan çarşısındadır. Zemahşar küçük bir yer olup etrafında sur, hendek, hapishâne ve demir kapılar vardır. Şehrin köprüleri her gece kaldırılır. Ana yol

(el-Câdde) şehrin ortasından geçer. Câmisi zarif olup çarşının kıyısındadır. Kendilerine has bir pınardan su içerler. Hîve çöllerin ağzında, geniş ve nehrin bir kolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Mamûr bir câmisi vardır. Kerderânhâs ve Hezâresb'in de ağaç kapıları ve hendekleri bulunur. Ciğerbend, Hîve gibi nehrin kıyısında kurulmuş, ağaçları ve bostanları bol, mamur ve büyük çarşılı bir şehirdir. Câmisi çarşının kıyısındadır. Ana yol (el-Câdde) ortasından geçer. Câz suru, geniş hendeği, köprüleri bulunan büyük bir şehirdir. Şehir bir geçitten diğer geçide kadar uzanır. Ana yoldan uzaktır. Câmisi kenarındadır. Dargân, Cürcâniyye'den sonra bu kısmın en büyük şehri olup güzel bir câmisi vardır. Bu mıntıkada bu câminin benzeri yoktur. Câmide değerli mücevherler, güzel süslemeler vardır. Nehrin kıyısında bulunup 500 sayılı bağı vardır. Bağlar nehrin kıyısında 2 fersah boyunca uzanır. Burası üzüm menbaıdır. Cît çölde bulunan büyük ve rustakları olan geniş bir yerdir. Burası Oğuz hududunda müstahkem bir sınır şehridir. Oğuz ülkelerine buradan girilir.

Kubâdiyân Ceyhûn'a bitişik; Sağâniyân'a komşu küçük bir kûredir. Burasıyla Harezm arasında şehirler vardır. Fakat, biz kûreleri şehirlerden öne aldık. Zira, bu kitapta güttüğümüz asıl maksat açıklama ve izahtır. Tertip değildir. Kimse, kûreler dışındaki tertibimizden bizi tenkit etmemelidir. Câhiller dışında başka kimse bizi tenkit edecek yol bulamasın diye kûreleri elden geldiği kadar iyi tertip ettik. (s. 290) Horaşan'ın her tarafını dolaşan bir fakîh bizim bu kitabımızı gördü. Mâverâünnehr kûrelerine gelince, "Usrûşene, Şâş ile Semerkand arasında değildir." dedi. Ona "İnsan Semerkand'tan Şâş'a giderken yolu Zâmîn ve Sâbât'a uğramaz mı ?" dedim. O da "Evet." dedi. Ben "Bu iki şehir Usrûşene'ye bağlıdır." dedim. Tertibimin doğruluğu meydana çıktı. Bu adam merkeze gitmiş, fakat etrafı incelememiş. Kubâdiyân'ın çok mamûr üç şehri vardır. Bunların aralarını Ceyhun vâdisindeki geçitler ayırır. Burası güzel ve çok dağlıktır. En büyük şehri Biz olup pek geniş değildir. Câmisi çarşıların ortasındadır. Dört kapılı bir suru vardır. Sukârâ dağa yakındır. Câmisi şehrin ortasındadır. Uzec, Ceyhun kenarında mamûr ve nezih bir yerdir. Burem nehirden uzak, geniş, hoş, ırmaklar akan, bolluk ve beraketli bir yerdir.

Ḫuttal birçok şehirleri olan geniş bir kûredir. Bazı coğrafyacılar bu kûreyi Belh'tan sayarlar. Bu hatalıdır. Zira, Ḫuttal Ceyhun'un ötesinde olup Ḫaytal'a nisbet edilmesi gerekir. Bu söylediklerimizden dolayı delilimize uygun olsun diye Ceyhun üzerindeki âmillikleri burada zikrettik. Ḫuttal, Sağâniyân'dan daha büyük, daha geniş, şehirleri daha büyük, daha zengin bir

bölgedir. Sind iklimi sınırındadır. Merkezine Hulbuk denir. Şehirleri arasında Merend, Endîcârağ, Helâverd, Levkend, Karbeng, Temliyât, İskendere, Munk, Fargar ve Bîk bulunmaktadır. Hulbuk, Ḫuttal'ın merkezi ve sultanının (s. 291) ikâmetgâhıdır. Sağâniyân'dan daha küçüktür. Câmisi şehrin ortasındadır. Halkı Uzeybî nehrinden ve diğer bazı sulardan içerler. Merend kalabalık ve mamurdur. Enderîcârağ küçük ve Ceyhun'a yakın bir yer olup halkı buraya sızan (akan) nehirlerden (kanallardan) içerler. Helâverd şehri Hulbuk'tan daha büyük, meyvesi bol, çok münbit bir yerdir. İskendere çok mamur olup bir dağın başındadır. Münk bu kûrenin şehirlerinin en büyüğüdür. Diğer şehirler ise bunlara benzerler.

Tirmiz Ceyhun üzerindeki en büyük şehir olup temiz, hoş, meydanları geniş, çarşıları tuğla döşeli bir şehirdir. Su iki tarafına kadar yanaşır. Her taraftan buraya gemiler gelir. Etrafı surla çevrili olup kalesi vardır. Câmisi sur içindedir. Kalesi surun dışında olup bir kapısı vardır. Kalenin bir, şehrin üç tâne kapısı bulunur. Şehrin rabazı ve çardaklıkları (sürâdikâtı) vardır. Nehrin üst tarafındaki şehirlerin ilkidir. Kâlif batı tarafta, nehrin kıyısındadır. Buradaki Zü'l-Karneyn ribâtında bir mescid bulunur. Ḫaytal tarafında zikredilen ribâtın karşısında Zü'l-Kifl ribâtı vardır. Ceyhun üzerinde Bağdad ve Vâsıt gibi iki taraflı bir şehir olabilecek Kâlif'ten başka yer yoktur. Zirâ, nehir burada toplu, yarsız ve kumsuzdur. Zemm, nehrin kıyısında büyük bir şehir olup câmisi üzeri örtülü (kapalı) çarşıların ortasındadır. Halkı Ceyhun nehrinden su içerler. Hasad zamanında su şehrin ortasına kadar girer. Nevîde, Ḫaytal tarafında küçük bir şehirdir, câmisi içindedir. Firebr, Ḫaytal tarafında, nehirden bir fersah uzaklıkta, çiftlikleri az, haracı bol, üzümleri güzel, suyu az bir şehirdir. Mamûr bir kalesi, güzel ribatları vardır. Câmisi Buhara tarafında, şehrin kapısı önündedir. Namâzgâhı kapının dışındadır. Burada, Nasr b. Ahmed tarafından yaptırılan ve yolcuların bedava ağırlandığı bir ribât (kervan-saray) bulunur. Âmul mamûrdur. Bu iklimin bütün şehirleri mamûr ve zenginlikle doludur. Âmul Horasan tarafında, nehirden bir fersah uzaklıkta, çiftlikleri çok, haracı (vergisi) ve suları bol, çiftlikleri güzel, (s. 292) kumlukların kıyısında, çarşıları örtülü (kapalı) bir şehirdir. Nefîs üzümlerin menbaıdır. Câmisi bir tümsektedir, kuyuları şehre yakındır.

Geçitler ve Kanallar:

Ceyhun nehrinin birçok geçidi vardır. Araştırmamız sonucunda, Harezmdekiler dışında, 25 geçit tesbit edebildik. Ḫuttal tarafından itibaren sırasıyla şu geçitler yer alır: Ḫuttalân, Mîla, Kubâdiyân hududunda Üzec,

Kevdî, Tirmiz, bunun altında üç geçit daha, sonra Kâlif, Harezmiyân, Buhâriyân, Bungâhu Ebî Vehb, Ebû Bekr, Girdkûh (bu ikisi arasında nehir vardır), Ribât (burada oturanlar bulunur), Huvârân, Şîr, Nevîdih (Semerkand halkı bu geçitten geçer), Farhûne, Bermâdevî (Araplara âit bir köydür), başka bir geçit, sonra Horasan Ana Yolu, sonra Firebr-Âmul, Sekâvâ, Mâhîgebrân ve sonra Harezm geçitlerine ulaşır. Harezm geçitleri Dargân, Ciğerbend, bir diğeri, Hezâresb, Kât, sonra Aral gölüne kadar diğer geçitler. Bunlar arasında Cürcâniyye geçidi de vardır. Ceyhun nehrinden ayrılan kanalların çoğu Harezm'dedir. Bunlar arasında 5 fersah kadar bir mesafeyi sulayan Kerye kanalı, genişliyerek bir konak kadar uzanan ve çöllere doğru çiftlikleri sulayan, sonra daralarak bir fersah kadar devam eden Hezâresb kanalı. Bundan daha büyük olan Kerderân-hâs kanalı. Son iki kanal arasında iki fersah mesâfe vardır. Sonra, yine büyük bir kanal olan ve içinde gemiler işleyen Hîve kanalı, sonra bir fersah kadar uzaklıkta bulunan ve yine gemiler işleyen Medrâ kanalı. Bununla Yedâk kanalı arasında da aynı mesafe bulunur. (s. 293) Merkez (Kât)'den aşağıda düz bir hat gibi Büvve kanalı. Enderistân köyünde bu nehre iki taraftan yeni sular katılır ve gemiler Cürcâniyye'ye doğru seyrederler. Sonra nehrin sularını bahsettiğimiz sed engeller. Bu nehrin toplandığı yerden sedde kadar bir konaklık mesâfe vardır. Kerder nehri Kât'ın aşağısında 4 fersah boyunca birbirine yakın dört yerden kol alır ve bunlar tek bir nehir olurlar, Ceyhun'dan ayrıca Âmul, Firebr ve nehrin kıyısında olan diğer şehirlerin rustâklarını sulayan kanallar ayrılır. Bunlardan bahsedersek kitap uzar. Bunlar çok fazla oldukları için haritalarını da yapmadık.

(s. 293) Horasan Kısmı :

(s. 294) ...Azududdevle'nin kütüphânesinde bulunan bir kitapta "Horasan...., düşmanların en kuvvetlisi, en kalın boyunlusu, belâlara en çok sabredeni, rahata en az alışkın olanı olun Türkler karşısında kalkandır." diye bir kayıt okudum.

(s. 323) Bu iklimde Hanefîler çoğunluktadır. Yalnız, Şâş ve Îlâk kûreleri Şâfiiyye Mezhebi'ndedirler... Haytal'ın rustâklarında "Beyaz Elbiseliler" denen ve zındıkların dinine yakın bir mezhepte olan topluluklar vardır. Bazıları zâhid ve sofu olup Abdullâh el-Serahsî'nin mezhebindedirler.

(s. 325) Harezm'den getirilen kürkler, keymuhtlar (sahtiyanlar), kılıçlar, halencler (kayınağaçları), fildişi (mamut ve balıkdişi) nevi eşyanın hepsi Bulgar ve havâlisinden getirilir... Şâş'ta değerli keymuht eğerleri, okdanlıklar, yün ve kıl kumaşlar imâl edilir. Türklerden getirilen deriler tabaklanır...

Pamuk Türklere ihraç edilir... İsbîcâb'ın köleleri Türklerden getirilir. Burada beyaz elbiseler, silâhlar, kılıçlar, demir ve bakır eşyâ imal edilir... Türkistan'dan buralara (Mâverâünnehr'e) at ve katır getirilir... (s: 326) Fergana'ya uzanan Bervân, Benchîr, Şilcî dağlarında gümüş madenleri vardır. Nûşâdur, gümüş, altın Îlâk kûresinden çıkar... Cıva Kubâ yakınındaki bir gözden fışkırır... Vâşcırd'ta kaliteli safran yetişir. Bu mıntıkada naft (petrol), fîrûz, zift madenleri de vardır.

(s. 335) Şâş halkının dili Ḫaytal mıntıkasının en güzel dilidir. Suğd halkının ayrı bir dili vardır. Buhara rustâklarının dili buna çok benzer. Bu tamamiyle ayrı, sâdece buralılar arasında bilinen bir dildir. Büyük İmâm Muhammed b. el-Fazl'ı çok defa bu dili konuşurken gördüm. Buralardaki şehirlerin büyük ekseriyetinin rustâklarında ayrı diller konuşulur.

Horasan halkının renkleri çeşitlidir. En güzelleri Şâş, Fergana ve etraflarının halkı, sonra Nesef, Tarâz, Bârâb (Fârâb) halkıdır. Buraların kadınlarının güzellikte benzerleri yoktur. Sonra, sırasıyla Semerkandlılar, Buhâralılar ve Mervliler gelir... Tabs el-Temr halkının renkleri Sicistanlılar ve Gazneliler gibi Hicazlıların rengine benzer. Harezmliler beyaz ve kırmızı (sarışın)dır. Yalnız, anatomileri ayrı niteliktedir.

(s. 337) Bu iklimde (Horasan'da) hükümdarlık ve hutbe Sâmâniler adınadır. Sicistan, Harezm, Garc el-Şâr, Cûzecân, Büst, Gazne ve Ḫuttal dışındaki yerlerin emîrleri harac (vergi) verirler. Bu saydıklarımız ise hediye gönderirler... Ordu kumandanı Nîşâbûr'da oturur. Sicistan Amr b. el-Leys âilesinin, Garc mıntıkası Şâr'ın, Cûzecân Ferîgûn âilesinin, Gazne ve Büst Türklerin elindedir.

Harâca gelince: Fergana senelik 280 000 muhammedî dirhemi, Şâş 180 000 müseyyebî dirhemi, Hocende öşr olarak 100 000 müseyyebî dirhemi, (s. 340) Suğd, Kişş, Nesef ve Usrûşene 1 039 031 muhammedî dirhemi, İsbîcâb 4 dânek, Meknese hediyeler, Buhara 1 136 897 gitrîfiyye dirhemi vergi verir. Muhammed, Müseyyeb ve Gitrîf adlarında üç kardeş bu dirhemleri basmışlardır. Bunlar fülûs (para) gibi siyah dirhemler olup sâdece Ḫaytal mıntıkasında geçer. Beyaz dirhemlerden daha değerlidir. Sağâniyân'ın vergisi 48 529 dirhem, Vahhân'ınki 40 000 dirhem, Harezm'inki 420 120 dirhem olup, 4,5 dânek eder... Rüsûmlar umumiyetle azdır. Yalnız, kölelerde Ceyhun kıyısında zorluk çıkarılır. Sultanın izni olmadan buradan erkek kölenin geçirilmesine müsâade etmezler. Her köle için 70 ilâ 100 dirhem vergi alırlar. Câriyeler Türk olunca yine vergisiz geçirilmez. Her kadın başına 20 ilâ 30 dirhem

vergi alınır. Deveden 2, süvâri takımından 2 dirhem vergi alırlar. Gümüş eşyalar Buhara'ya gönderilir. Burada teftiş yapılır. Her menzilde 1,5 dirhem vergi alınır.

Haytal (Heftal) Mıntıkasının Mesafeleri:

(s. 341) Ahsîket'ten Kubâ'ya 1, buradan Uş'a 1, buradan Özkend'e 1, buradan Akaba'ya 1, buradan Atbaş'a 1, buradan Barsḫân el-A'lâ'ya 6, buradan Buğra-Hâkân'ın bulunduğu yere 6 konaktır. Ahsîket'ten Bâb'a 2 posta menzili, buradan Turmugân'a 0.5, buradan Câcistan'a 1 konak, buradan Şâmgar'a 2 posta menzili, buradan Hocende'ye 1 konaktır. İsbîcâb'tan Şâvâb'a 2 posta menzili, buradan Bedûhket'e zikredilenin iki katı, buradan Tamtâc'a 1 konak, buradan (s. 342) Bârcâh'a iki posta menzili, buradan Menzil'e 1, buradan Şâvegar'a 0.5 konak, buradan Tarâz'a 2 posta menzilidir. İsbîcâb'tan Garkerd'e 2 posta menzili, buradan Binket'e 1 konaktır. Bunket'den Sütûrket'e 1 konak, buradan Benâket'e 2 posta menzili, buradan Şâş nehrine 2 posta menzili, buradan Ḫâvas'a 1 konak, buradan Zâmîn'e 1 konaktır. Şâş Bunket'inden gümüş madenine 1, buradan Câcistan'a 1, buradan Turmugan'a 1 konaktır. Bunket'ten Garkerd'e 1 konak, buradan İsbîcâb'a 1 posta menzilidir. Zâmîn'den Ḫâvas'a 1 konak, Sâbât'a ise 2 posta menzilidir. Sâbât'tan Şâveket'e 1, buradan Hocende'ye 1 konaktır. Semerkand'tan Zermân'a 1, buradan Rabincer'e 1, buradan Debûsiye'ye 1, buradan Kermîniyye'ye 1, buradan Tavâvîs'e 1, buradan Dîmes'e 1, buradan Buhara'ya 1 konaktır. Semerkand'tan Zâmîn'e 1, buradan Ḫâvas'a 1, buradan Benâket'e 1, buradan Sütûrket'e 1, buradan Bunket'e 1 konaktır. Semerkand'tan Dirizdeh'e 1, buradan Kişş'e 1, buradan Kendek'e 1, buradan Demirkapı'ya 1, buradan Karne'ye 1, buradan Tirmiz'e 1 konaktır. (s. 343) Buhara'dan Beykend'e 1, buradan Miyân-kal'a 1, buradan Firebr'e 1, buradan Ceyhun'a 0,5 fersahtır. Buhara'dan Cekem'e 1, buradan Ribât-ı 'Atîka 1, buradan Cübb-i Sa'îd'e 1, buradan Pezde'ye 1, buradan Ribât-ı Havârân'a 1, buradan Buharalılar Köyü'ne 1, buradan Harezmliler Köyü'ne 1, buradan Belḫân'a 1, buradan Kâlife 1, buradan Kayâsîn mahallesine 1, buradan Tirmiz'e 1 konaktır. Buhara'dan Emze'ye 2 posta menzili, buradan Ribât-ı Tâş'a 1, buradan Şûrûh'a 1, buradan kumluklara 1, buradan Rıbât-ı Toğân'a 1, buradan Ciğerbend'e 1, buradan Ribât-ı Hasan'a 1, buradan Nâbâdgîn'a 1, buradan nehrin boğazına 1, buradan Ribât-ı Mâş'a 1, buradan Ribât-ı Sind'e 1, buradan Bağurkân'a 1, buradan Şurâhân'a 1, buradan Kât'a 1 konaktır. Kât'tan Ḫâs'a 1, buradan Nûzket'e 2 posta menzili, sonra sağdaki Vayḫân'a 1, buradan Nûbâğ'a 1, buradan çöldeki Mezdâḫkan'a 2 konak, buradan Dersân'a 2 posta konağı, buradan Ker-

der'e 1 konak, buradan Cûvîkân'a 2 posta menzili, buradan Kara-tigîn köyüne 1, buradan Harezm (Aral) gölüne 1 konaktır. (s. 344) Ribât-ı Mâş'tan Emîr'e 1, buradan Bârâb-sâr'a 2, buradan Erdehîve'ye 1 konaktır. Kât'tan Gardimâna 1 konak, buradan Vâyḫân'a 2 posta menzili, buradan Erdeḫîve'ye 1 posta menzili, buradan Mûkbâğ'a 1 konaktır. Uzermend'den Deskâhâ-nâs'a 2 posta menzili, buradan Erdeḫuşmîsen'e 1, buradan Zerdûh'a 1, buradan Hezâresb'e 1 posta menzilidir, Azermend'den Ruzvend'e 1 posta menzili, buradan Nûzvar'a 1, buradan Zemahşar'a ve Cürcâniyye'ye 1 er konaktır. Buhara'dan Nahşeb'e ribâtlar bulunan bir çölden 30 fersah, buradan Sağâniyân'a 10 konaktır. Sâğâniyân'dan Dârazencî'ye, Bâsend'e, Bâsâb'a, Senkerde'ye 1 er konaktır. Sağâniyân'dan Bûrâb'a 2 posta menzili, Bahâm, Guşş, Zeynûr'a 33 er fersah, Sağâniyân'dan Henbân'a 2 konak (s. 345), Ḫuttal'a 30 fersah, Semerkand'a 40 fersahtır.

(s. 353) Deylem İklimi:

... Bu iklimi 5 kûreye ayırdım. Bunlar Horasan tarafında Kûmis, Tabaristan, Deylemistan ve Hazar ülkesi şeklinde sıralanır. Kûmis dışında, bu kûreler Hazar denizini kuşatırlar. Kûmis ise dağlar üzerinde, Rey ile Horasan arasındadır. Burasıyla Hazar denizi arasında Tabaristan kûresi vardır... (s. 354)

Cürcân ovalık ve dağlık bir kûredir. Soğuk olmasa burada hurma bile yetişir. Turunçluk, zeytinlik, üzümlük, incirlik bir yer olup nehirleri bol, bostanları çok, büyük ve bereketli, rustâkı olan, denize yakın, merkezi temiz ve şirin, adı büyük, harâcı (vergisi) ağır bir kûredir. Merkezi bu iklimin en büyük şehri olan Şehristân'dır. Buranın şehirleri arasında Esterâbâd, Abaskun, Alhumu, Âḫur el-Ribât bulunmaktadır.

(s. 355) ... Hazar denizin arkasında mamûr olmayan, fakir, koyunu, balı ve Yahudisi çok, sonunda Ye'cûc ve Me'cûc Seddi bulunan bir kûredir. Bizans'a sınırdır. Bu ülkenin iki nehri vardır. Şehirlerinin çoğu bu nehirler üzerindedir. Bu nehirler Hazar denizine dökülür. Hazar ülkesinin Cürcân tarafındaki hududu üzerinde Mangışlak bulunur. Hazar ülkesinin merkezi Etil şehridir. Bulgar, Semender, Suvâr, Bağand, Kışevi, Ḫamlîḫ (Hanbalığ), Belencer, Beyzâ bu ülkenin şehirlerindendir.

(S. 357) Cürcân'ın merkezi Şehristân meyveleri, zeytini, narı bol, Filistin'deki Remle'ye benzer bir şehirdir... (s. 358) Burası Deylemler ve Sâmânî Türkleri tarafından devamlı tahrip edilir... Abaskun deniz kıyısında, etrafında tuğladan suru bulunan bir şehirdir. Câmisi çarşıda, nehri ise şehrin kıyısındadır. Burası Cürcân'ın limanı ve yolcuların gidip geldikleri bir yerdir.

Herî, Abaskun'dan sonra daha küçük bir deniz şehridir. Halkı azdır. Ahur ise Dihistan rustâkının şehridir. Ribât'a giderken yolun sağında kalır. Uzaktan köylerin ortasında görünen bir minâresi vardır. Dihistan köylerinin toplamı 24 tür. Dihistan Cürcân'ın en büyük âmilliklerindendir. Ribât çöllerin ağzında olup sultan surunu tahribetmiştir. Suru 3 kapılıydı. Şehir mamûr, zarif, (s. 359) güzel mescidleri, parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. Câmisi yoktur. Eski mescidinde ağaçtan direkler vardır. Burası nurlu bir mescid olup şehrin aşağısında Dendânekan'a benzer bir yerdedir...

İNDEKSLER

1. TÜRK KAVİM, KABİLE, BOY ADLARI

- A -

Afganlar, 2, 3, 15, 17, 19, 129
Ağaçeriler, 3, 155
Akhunlar, 3, 20
Alanlar (el-Lan), 15, 18, 33, 35, 42, 43, 46, 52, 53, 55, 71, 88, 119, 142, 145, 176, 177, 198, 200, 201, 205, 208
Alayandûlikler, 156
Alayüntekiler, 155
Alka-bulaklar, 26
Alkabûlûkler, 25
Altı-kucatlar, 154
Amur Oğulları, 43
Argûlar, 15, 19, 20, 22, 24, 27
Artuklar, 64
Âs Türkleri, 19, 20, 201, 208
Askeliler, 19
Atkuklar, 154
Avarlar (Serîr), 4, 9, 15, 17, 18, 20, 32, 40, 41, 52, 59, 55, 70, 88, 112, 113, 141, 164, 165, 177, 200, 205, 206, 208
Avşarlar, 5, 154, 155, 142, 179, 205
Aygan (Afgan), 9, 34, 43, 57

- B -

Balandur, 73
Burgûlar, 154
Barig, 69, 71
Barışlar (Hallah boyu), 65
Barsaklar, Barshanlar, Barsganlar, 13, 19, 21, 24, 27, 28, 34, 35, 63, 64, 78, 79, 81, 84, 85, 103, 142, 148, 199, 201, 211
Basmiller, 15, 19, 24, 154
Başgırtlar, 17, 19, 25, 26, 38, 53, 57, 76, 85, 113, 120, 121, 122, 128, 131-134, 151-153, 159, 160, 184, 194, 200, 203, 207
Bayatlar, 25, 54, 165
Baygurlar, 43
Bayundurlar, 25, 154, 155
Becenekler (Oğuz boyu), 25, 27
Beddiye, 19, 44, 91
Bekdilîler, 25, 54, 155
Bekdûzler, Bikdüzler, 25, 155
Bekrezler, 154
Bekrinler, 154, 155
Benû Hafâce, 25
Benû Süleym, 25
Berâvî, 120
Berkutler, 155
Bevâvî, 19, 93
Bezgîşler, 136
Bîçneler, 155
Bikdirler, 155
Bîstan, 65
Bozoklar, 155
Bulaklar, 15, 16, 19, 26, 63
Bulgâçin, 155
Bulgarlar, 1, 6, 9, 15, 16, 18, 20, 21, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 35-48, 55-72, 77, 84, 89, 90, 95-97, 99, 100, 103-146, 157, 158, 161-165, 176, 180, 204,-206, 210, 212
Burcanlar, 28, 46, 58
Burdaslar, 15, 18, 29, 30, 34, 36, 47, 57, 66, 67, 68, 71, 83, 94, 97, 108, 120, 121, 127, 129, 135, 136, 137, 149, 160, 165, 161, 169, 208
Bursulâ (Bulgar boyu), 37, 71

- C -

Candağa, 113
Caruklar, Çarukluğlar, 15, 19, 25-27, 155
Cefrî, Cifr, 18, 186
Celâyirler, 155
Cumullar, 15, 19, 21, 24, 26

-Ç-

Çağrılar, 15, 44, 73, 81, 101, 148, 186
Çavuldurlar, 155
Çebniler, Çibniler, 25, 155
Çiğiller, 13, 15, 18-22, 24-27, 35, 48, 51-53, 60, 63, 65, 66, 71, 74, 89, 93, 120, 150, 154, 155, 199, 201
Çirkinler, 155
Çunpanlar, 73
Çuvaldarlar, 25

-D-

Dehsas, 41
Döğerler, 155
Durdergalar, 155

-E-

Eclâd (Kimak boyu), 74
Ender-ez-Kıpçak, 68
Erâkun, 155
Ersâniye, 120, 161, 171
Esvârîler, 222
Eskiller, 7, 84
Eymürler, 25, 154, 155
Ezgişler, 15, 18, 81, 94, 99, 100, 101, 115, 116, 136, 148, 154, 166, 186, 193

-F-

Ferâhiye, 53
Ferganalılar, 44 vd, 187, 188, 212-272
Ferîgûn, 217, 269
Fûrî, 64, 77, 154 (bkz. Kûrî)

-G-

Gargencan Türkleri, 81
Gencîne Türkleri, 17, 20, 262
Gurlar, 3, 15, 19, 20, 34, 56, 99, 100, 129, 130, 137, 163, 198
Gurziyanlar, 46, 58
Guzlar (bkz. Oğuzlar), 17, 25, 26, 28, 34, 43, 44, 46-48, 53, 54, 56, 58, 63-65, 91, 92, 123, 188, 190, 196
Güğercinler, 19

-H-

Hakaniler, 18, 22, 25, 27, 58, 73
Halaçlar, 3, 5, 15, 18, 29, 56, 81, 85-87, 101, 104, 106-108, 129, 130, 137, 144, 154, 186, 207
Halluhlar (bkz. Karluklar), 35, 59, 60, 63, 65, 66, 73, 93, 185
Han'âketin, Hat'âkes (Oguz boyu), 115, 127
Harezmliler, 46, 58, 131, 134, 138, 143, 177, 206, 207, 211, 270
Hattavriyan Türkleri, 19
Haym (Halluh boyu), 65
Haytallar, 60, 252
Hazarlar, 2-7, 10-12, 14 vd. 20, 24, 25, 27, 28 vd, 58-82, 83, 88, 89, 100-108, 111-141, 143, 144, 150, 152, 153, 155-169, 171, 176, 177, 187, 206, 212 vd.
Heftalitler, 3, 4, 5, 17, 20
Heskeliler, 93
Hırhız (bkz. Kırgız)
Hitâylar, Kitaylar, 19, 24, 54, 150
Hoten Türkleri, 18, 24
Hungarlar, 97, 133, 165, 207
Hunlar, 16, 17, 20
Huttallar, 43, 137

-I, İ-

İğderler, 25
İğraklar, 15, 19, 24, 25
İkabâlar, 154
İlaklar, 2, 18, 19, 24, 27, 34, 159, 171, 174, 189, 190, 196
İl-barshanlar, 154
İlbatlar, 155
İmaklar (Kimaklar), 73
İmke, 76
İmiler, 73.
İymürler (Eymürler), 155

- K -

Kanglılar, 155
Karabülükler, 25
Karaguzlar, 154
Kara-iveliler, 155
Karâ-velîler, 155
Kargınlar, 155
Karluklar, 3, 5, 15, 18-20, 22, 27, 35, 44, 56-58, 61, 62, 64, 65, 74, 78, 81, 87, 93, 101, 103, 104, 106, 119, 124, 125, 130, 131, 147, 148, 150-155 vd, 185, 186, 189, 190, 193, 195, 203, 212, 213, 242, 243
Kayılar, Kayığlar, (Oğuz boyu), 16, 20, 22, 23, 25, 28, 154, 155
Kâylar, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 28, 54, 73, 79, 92, 154, 163, 205
Kazaklar, 16
Kencaklar, 15, 19, 20, 22, 24, 25, 27
Kencine Türkleri, 19, 205
Kermûçin, 155
Kevâkinû, 16, 93
Kınıklar, 20, 25, 155, 154
Kıpçaklar, 15-22, 26, 27, 53-54, 59, 60, 65, 75, 81, 101, 109, 127, 148, 154, 186, 193
Kırgızlar, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 34, 47-53, 59,-64, 66, 68, 73, 76, 77, 79-82, 92, 101, 102, 120, 125, 127, 130, 131, 134, 137, 144, 150, 153, 155, 157, 158, 161, 162, 163, 169, 180, 193, 197-199, 203-205, 213, 229
Kiçî, 19, 205, 262
Kimaklar, Keymekler, 15, 16, 18-20, 28, 34, 35, 43, 45-48, 50, 51, 53, 54, 56-61, 67, 73, 74, 80-82, 84, 86-88, 90, 93, 101, 107-110, 115, 116, 125, 127, 131, 134, 145, 148, 151, 152, 154, 155, 159, 176, 185, 186, 189, 191, 196, 199, 201, 205, 256
Kimcî, 155
Kirayitler, 155
Kitaylar (bkz. Hitaylar), 19, 202
Kôksak-Subrak, 155
Kucetler, 19, 26
Kumanlar, 15, 18, 95, 96, 118, 119, 128, 208
Kunkgayt, 155
Kunlar (bkz. Hunlar), 15, 19, 20, 92, 205
Kûrî (bkz. Fûrî)
Kuştemîler, 155
Kutluğ, 19, 151
Kürekan, 155
Kürf, 155
Kürlâvût, 155
Küseym (Kırgız boyu), 64

- L -

el-Lan (bkz. Alanlar)
Lartlik, 154
Lav'arlar, 36, 71, 94
Lavza'âne, 49
Lâzîne (Tuhsi boyu), 67
Leban, 65
Lekz, Lekzan, 28, 43, 89
Lender, 68
Linkaz, 74
Lu'uzterâ, 154

- M -

Macarlar, 1, 9, 15-18, 20, 28, 30, 35, 38, 42, 48, 54, 57, 67, 68, 76, 85, 95, 106
Mazraba (Kimaklara komşu), 94
Mergitler, 155
Mirvatlar, 19, 46, 58, 69
Moğollar, 14, 16, 62, 155, 165
Mübeyyize, 268
Müsevvide, 189, 241

- N -

Naymanlar, 155
Nemçe, 207
Nenter, 85
Nevkerde, 19, 42, 53
Nilkaz, 59

- O, Ö -

Oğul Türkleri, 155
Oğuzlar, 8, 9, 15-25, 29, 34-36, 39, 42- 46, 53, 54, 56-61, 63, 64, 66-69, 73, 75, 79, 81-83, 91-93, 98, 101, 103, 113, 115, 121, 125, 127, 128, 130-139, 143, 145, 147, 148, 150-152, 155-157, 163-165, 175, 177, 186, 189, 191, 193, 199, 201, 202, 212, 213, 224, 243, 244, 256, 264, 266
Oyratlar, 155
Örgizler, 155

- P -

Peçenekler, 9, 10, 13, 15-17, 19, 21-25, 29, 30, 36, 37, 42, 45-48, 53-58, 60, 65, 66, 68, 69, 73, 75, 76, 94, 97, 98, 101, 107, 109, 119, 121, 125, 128, 129, 132, 136, 137, 149, 154, 160, 165, 186, 193, 203, 208

- R -

Rûkûn (Rûkürler), 154
Ruslar, 2, 6, 18, 25, 30, 31, 32, 35, 37-40, 46, 48, 50, 51, 54, 55, 67-70, 76, 86, 90, 95, 96, 98, 100, 104, 118, 120, 125, 127-136, 140, 151, 157, 161, 163, 164 vd.

- S -

Sakalar, 2, 3
Sakâlibe, Saklab, 24, 26, 28, 30, 35, 37, 44, 48, 55, 61, 68, 69, 76, 106, 111, 115, 123, 125, 131, 134, 139, 144, 163, 205
Sâkiyat, 155
Sâleviyye, 161, 171
Salgurlar, 20, 23, 25, 29, 154
Salurlar, 155
Sâmânî Türkleri, 271
Sarud (Müslüman olmayan Afganlar), 162
Satuk (Bir Türk kabilesi), 154
Sekâyit, 155
Selâviye, 162, 171
Serîr (bkz. Avarlar), 18, 40, 41
Sibâiyye, 236
Sîsanlar, 124
Slavlar, 1, 2, 18, 27, 30, 31, 37, 38, 46, 47, 55, 58, 60, 61, 65, 67-70, 86, 95, 113, 120, 125, 131, 134, 138, 154, 157, 159, 162, 177 vd.
Suğdak, 15, 24, 27
Suğdlar, 21, 44, 63, 67 vd.
Sul Türkleri, 3, 5, 186
Sûnit, 155
Sûtuk, 155
Suvarlar, 18, 20, 25, 71
Suvârin, 28
Suvîk, 154

- Ş -

Şâhiyye Türkleri, 19, 202
Şârîler, 19, 92, 188
Şikniyye Türkleri, 19, 20, 215, 221
Şinzan, 105

- T -

Tafgaçlar, 19, 24
Tafkan, 58
Talas (Bir türk kabilesi), 155
Tatarlar, 15, 16, 19, 20, 24, 35, 49, 58, 59, 62, 73, 74, 113, 119, 120, 122, 144, 150, 153, 155, 165, 162, 182, 204, 205, 207
Taylasan, 43
Teb, 43, 144
Telengûtler, 155
Tengûtler, 15, 19, 24, 155
Terkûtler, 154
Tibet, Tübût Türkleri, 15, 17-19, 21, 28, 35, 36, 45, 48, 49, 51, 57, 62, 63, 78-81, 87, 88, 101, 108, 109, 116, 117, 123, 125, 130-132, 148, 151, 152, 154-157, 160, 162, 163, 169, 173, 174
Tuğraklar, 194
Tuğuzğuzlar, Tokuzoğuzlar, 15-18, 21, 22, 28, 35, 42, 43, 45, 47-49, 51, 58-60, 63, 78-82, 98, 101, 110, 116, 145, 148, 150, 191, 192, 194-197, 205

Tuhsiler, 15, 16, 19, 20- 22, 24, 25, 27, 28, 51, 53, 54, 59, 60, 65, 66, 71, 89, 154
Tûlas, 36, 47, 56, 71, 94
Tu'mat, 154
Tûmâvut, 154, 155
Tûtel, 19
Tutirgalar, 25
Tuturgadûciran, 154
Tübbet, Tûbût 19, 24, 26, 43 (bkz. Tibet)
Tükerler, 25
Tûrcopol, 11
Türgişler, 13, 15, 18, 20, 22, 25, 27, 29, 79, 81, 89, 101, 127, 148, 154, 186, 193
Tûrkmenler, 13, 15, 20, 22, 25, 27, 29, 73, 79, 113, 142, 144, 148, 150, 160, 161, 163, 167, 171, 179, 182, 189, 202, 205, 207, 208, 211, 257
Tûsmetler, 203

- U, Ü -

Uğraklar, 26
Uğur (Bir türk kabilesi), 154
Ûhan, 19, 43, 57
Ulayunduluğlar, 25
Unkutlar, 154, 155
Uranlar, 154
Urâsatlar, 155
Urmanlar, 89
Urullar, 154
Uygurlar, 15, 16, 18-25, 73, 91, 154, 155
Uryangût-bişe, 155
Üçoklar, 155

- V -

Vahanlar, Vahan-şah, 19, 78, 79, 137, 159
Valandariye, 45
Vanandır, Nender, 19, 68, 71
Velecler, 198
Vikingler, 1, 31
Vîsûlar, 104, 146, 181, 184, 200

- Y -

Yabagular, 5, 19, 24, 28, 30, 58, 73, 154
Yağı, 154
Yağmalar, 13, 15, 19, 20, 22, 24, 25, 44, 47, 50, 51, 58-61, 65-65, 75, 110, 117, 154
Yaparlılar, 155
Yazır, Yazgır, Yazur Türkleri, 3, 25, 154
Yecnî, 19, 53, 57
Ye'cûc ve Me'cûc, 24, 28, 33, 35, 42, 57, 72, 90, 106, 118, 124, 127, 128, 139, 141-144, 148, 154, 157, 164, 175, 178, 179, 181, 187, 193, 205, 212, 225
Yemaklar (Kimaklar), 19, 24, 25, 28, 154
Yesmil (Basmiller), 19, 24, 26
Yıpalar, 25
Yîti-i tokluk, 155
Yîveler, 155
Yura, 65, 181, 184, 200
Yûdeğirler, 25

2. TÜRK HÜKÜMDARLARININ UNVANLARI

Afşın, 35
Alanşah, 35
Avar, Avarhan, 87, 205
Azernesî, 41
Bak, Bey, 140, 150
Bataltu (İltapar), 95
Bedansenkü, 89
Begâyur, 41
Beğlîlik, 67
Beğtigin, 35
Belavket, 35
Berâtiğ, 35
Beygu, 32, 35, 63
Bilig, 139, 150
Buğraç, 150
Buğrahan, 1, 35
Cebguye, 65, 186
Çupı, 28
Ezrenresî, 41
Fağfur, 35, 61
Fagîtun, 78
Filanşah, 52, 130, 142, 177
Fûrek, 186
Gûzek, Gûrek, 186, 189
Gürgendac, 52
Hakan, 28, 36, 44, 47, 51, 57, 67, 75-79, 82, 84, 86, 95, 97, 109, 131, 137, 160, 161, 170, 171, 185, 186, 190, 194, 196, 206, 208
Hakan-ı Rus, 35, 39
Hakanlar Hakanı, 44
Hamskî, 35
Han, 28, 35
Harezmşah, 96, 202, vd.
Havv el-Lekz, 111
Haylaş Erkin, 35
Haylub Hakan, 186
Hazar Hakan, 35, 169
Hidiv, 35
Hoten büyüğü, 35
İhşîd, 35, 189, 235, 259
İlas, 35
İlşad, 82
İltabar, 35, 95
İmlan (İlalmış), 84
İnal, 26
İnanç bey, 26
İntit, 85
İrhan, 44
İşâ, 36, 70
Jula, 38, 68, 85
Kadırhan, 208-210
Kalaçur, 35
Karluk Hakan 104, 106
Kimak Hakan, 64
Kitayhan, 203
Kulnakâfeş, 35
Kurtigin, 79, 80, 186
Kûtigin, 35
Kûtigin-i Leban, 35
Külbokar, 89
Külirkin, 25
Künde, 35, 95
Kürkendah, 130
Lekzanşah, 35
Mauğ, 79
Nağlîğâ, 35
Nîzek, 5, 6, 186, 189
Pûlâdemir, 95, 96
Rutbil, 5, 56
Serir Hükümdarı, 41
Sîmun-bîvî, 35
Sû, 29
Suhrab, 186
Sultan, 218
Suvîne, 35, 86
Suvît, 35, 86
Şar, 269
Şed, 73, 74, 76

Ta', 74
Tahtah, 150
Taparu, 35
Tarhan, 70, 177, 186, 188, 200
Tarhan Hakan, 70
Tarım, 26
Temrun, 186
Terken, 27
Tibet, Tübbet Hakan, 35, 61, 62
Tigin, 26, 27
Tigin-i Barshan, 35
Tigin-i Çiğil, 35
Tuğuzğuz Hakan, 35, 76, 98, 100, 145, 185, 191, 193, 195, 196
Tutuk, 35, 76
Yabagu, Yabgu, 9, 63, 65, 73, 75, 79, 89 (bkz. Beygû, Cebgûye)
Yağlîla, 89
Yelanşah, 35
Yinaltigin, 35
Yinal-beğ-tigin, 67

3. ŞAHIS ADLARI

- A -

Abdullah b. Humeyd b. Sevr, 242
Abdullah b. Mubârek, 9
Abdullah b. el-Mutezz, 218
Abdullah b. Tahir, 15, 128, 215
Abdullah el-Serahsî, 268
Abdurrahman b. Cumânet el-Bâhilî, 132,135
Abdurrahman b. Es'as, 56
Abdurrahman b. Rabîa, 127, 135
Abdurrahman b. Semûre, 188
Abdurrahman b. Zûbeyr el-Hûlânî, 7
Abdülmelik, Halife, 6, 7
Abdülmelik b. Nuh el-Sâmânî, 208
Aferîdun, 192
Afrasyab, 26, 29, 30, 34, 36, 44, 194
Afşin, 37, 188, 215, 222, 240, 241
Ahmed b. Ebî Halid, 241
Ahmed b. İsmail el-Samânî, 211, 218
Ahmed b. Kûye, 46
Ahmed b. Muhammed b. Muhtac, 222
Ali Arslan b. Baytaş, 211
Ali b. Hasan el-Şeyzerî, 17
Ali b. el-Heysem, 130
Ali b. el-Hüseyn, 17, 125
Ali b. el-Me'mun, 265
Alptigin, 29
Amîdüddevle Fâik, 257
Amr b. el-Leys, 269
Âmur b. Sav'el b. Türk b. Yâfes, 43, 44, 205, 252
Anûşirevan, 3, 4, 41, 112, 120, 131, 146, 147, 179, 180, 191
Avfî, 17, 22, 23, 91
Azak, 25

- B -

Baga (Şâbe), 4
Balar, 183
Barshan b. Türk, 31
Batlamyus, 201
Behram-çûbin, 4, 159, 169, 206
Behramgur, 52
Belâzurî, 130
Belkîk b. Hayyaveylr, 137
Beygû b. Guz, 34
Bezir Arslanhan, 208, 209
Bilge-Kûl Kadırhan, 208
Bireh-tigin (Berken-tigin), 202
el-Bîrûnî, Ebû Reyhan, 19, 142, 148, 152, 199
Budaı, 199
Buhârâhudah, 201

- C -

Ca'fer el-Huşşekî, 10, 14, 187
el-Cahız, Amr b. Bahr, 1, 2, 5, 6, 8, 10, 22, 26, 219
Cemaleddin el-Karşî, 18, 208
Cengizhan, 19
el-Ceyhânî, 18, 19, 89, 128, 254
Cun b. Burhammend el-Türkî, 127

- Ç -

Çağrı-tigin, 92
Çiğil b. Türk, 31
Çin b. Yâfes, 30

- D -

Danka, 181
Davud b. Ebî Davud, 188
Davud b. Mansur b. Ebî Ali el-Badğîsî, 137, 141

- E -

Ebu'l-Abbas el-Tûsî, 130, 147
Ebu'l-Abbas Îsâ b. Muhammed el-Mervezî, 137, 138
Ebu Abdurrahman el-Endelûsî, 198
Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhtac, 206, 230
Ebû Bekr b. Ebi'l-Dünya el-Cercerâî, 31
Ebû Bekr b. Vahşiyye, 109
Ebû Bekr el-Dımaşkî, 233
Ebû Bekr el-Râzî, 203
Ebû Dülef el-İclî, 12, 17, 21-23, 143, 145, 150
Ebu'l-Fazl el-Başğırdî, 183
Ebu'l-Futûh Abdulğaffar (Abdulğâfir) b. el-Hatûr el-Hüseyn el-Fazlî, 18, 208
Ebû Hâmid el-Endelûsî el-Granatî, 20, 152, 154, 169, 172, 173, 180, 182-184
Ebû Hanîfe, 20
Ebû Harun b. Nuaym, 187
Ebu'l-Hasan b. Hasan, 229
Ebû Hûreyre, 184
Ebû İshak İbrahim b. Alptügin, 165
Ebû Melih, 183
Ebû Musa el-Eşarî, 132
Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Lokman b. Nasr b. Ahmed b. Esed, 216, 233
Ebu'l-Mü'eyyed b. el-Nu'man, 146
Ebû Müslim el-Horasânî, 8
Ebû Nasr el-Fârâbî, 243
Ebu'l-Sâc Dâvdad b. Dâvdeşt, 241
Ebû Salih Mansur b. Nuh el-Samanî, 201, 203
Ebû Süleym Ferec el-Türkî, 9
Ebû Ubeyd el-Bekrî, 16, 20, 205
Eflatun, 194
Erava, 44
Erdeşir, 193
Esed b. Saman, 203, 213, 230
Eşnas el-Türkî, 87, 88

- F -

Fahreddin Mûbarekşah el-Mervezî, 18, 147
Fâliğ b. Amir b. Erfahşid b. Sam b. Nuh, 44
Fazl b. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek, 97, 174, 186, 193
Ferîdun, 61
Ferîgun, 217
Firdevsî, 4
Fîruz Hakan, 186

- G -

Galinos, 52
Gerdîzî, 11, 16, 15, 19, 22, 72
Gıtrîf, 269
Gok, 3
Guştâsif, 34
Guz b. Mesîl (Mîsek) b. Yafes, 30, 42

- H -

Haccac, 6, 56
Hakan b. Urtuc (Artuk), 187
Ham b. Nuh, 32, 35
Hammad el-Türkî, 8
Harâhiraf (Hankara), 256
el-Harezmî, Muhammed b. Mûsa, 22, 177
Harhan, 4
Hâris b. Abdurrahman b. Sa'îd el-Dımaşkî, 6
Harun el-Reşîd, 7, 9, 45, 46, 183, 196, 206
Hassan b. Hanzalat el-Tâî, 4
Hayr b. Ebî'l-Hayr, 246
Hazar b. Yâfes, 30, 32, 37, 133
Hâzimî, 146
Hişam b. Abdülmelik, 7, 136, 148
Hişam b. Luhrâsib (Sâib) el-Kelbî, 183
Hüseyn b. Halef el-Kâşgarî, 29
Hûsrev Perviz, 4

- İ -

İbn Abbas, 183
İbn Abd Rabbih, 9
İbn el-A'sem el-Kûfî, 7
İbn Ebi'l-Sac, 50, 200
İbn el-Fakîh el-Hemedânî, 13, 131, 143, 145, 175, 180, 193, 194
İbn Fazlan, 1, 11, 15, 16, 26, 92, 112, 129, 133, 139, 141, 146
İbn el-Ğarkî, 31

İbn Havkal, 1, 2, 14, 16, 18, 20, 22, 26, 109, 115, 116, 120, 164, 212
İbn Hurdadbih, 1, 12, 15, 16, 20, 22, 36, 42, 70, 89, 101, 128, 167, 177, 185
İbn el-Mukaffa', 15, 53, 72
İbn Rusteh, 8, 12, 13, 15, 19, 22, 37, 42
İbn Sa'îd el-Mağribî, 17, 21, 193, 207
el-İdrîsî, 11, 16, 20, 22, 25, 26, 96
İlak b. Tûrk, 31
İmam el-Harameyn el-Cüveynî, 183
İnak el-Türkî, 187
İsfendiyar b. Yustâsif, 52, 53
İshak b. İsmail el-Samânî, 128, 142, 167
İsmail b. Ahmed el-Samânî, 38, 56, 132, 181, 194, 202, 214, 218, 231, 257
İsmail b. Mansur el-Sâmânî, 208
İsmail el-Arabî, 17
el-İstahrî, 14, 22, 134, 135, 148, 156, 165
İşmuil peygamber, 204

- K -

Kâdı'l-Bulgârî, 183
Kâdis, 4
Kâkum, 4, 130
Kantûrâ bint Meftun, 196
el-Kazvînî, Zekeriyyâ, 17, 21, 22, 23, 139, 146, 182
Kemârî b. Yâfes, 30, 33-36
Keyhusrev, 32, 56
Kubad, 4
Kudâme b. Ca'fer, 13, 177, 190
Kûr-tigin, 77, 78, 185, 190
Kuteybe b. Muslim, 6, 132, 189, 241
Kutluğ-tigin, 29

- L -

Lakîk b. Cesûme, 141
Luhrâsif, 34, 36

- M -

Mahmud el-Kâşgarî, 2, 3, 15, 19, 20, 22, 24, 27, 29, 31, 32
el-Makdisî el-Beşşârî, 1, 2, 14, 16, 20, 22-24, 128, 135, 175, 251
Mânî, 44, 61, 79-81, 90, 98, 145, 194, 206
el-Mansur, Ebû Ca'fer, 8, 130, 145
Mansur b. Nuh b. Saman, 218
Manuş Hakan, 186
Marknos el-Hakîm, 117
Melîh el-Mellah, 146
Me'mun, Halife, 10, 14, 139, 187
Me'mum, Harezmşah, 166, 265
Mervan II, 7, 193
Merzuban b. Keyfesâ, 219, 237
el-Mes'ûdî, 4, 10, 13-15, 22, 26, 42, 45, 47, 48, 51, 56, 57
Mesleme b. Abdülmelik, 7, 53, 130
Minorsky, W., 15, 58, 68, 194
Mîsek b. Yâfes, 30, 31, 33
Mubârek el-Tûrkî, 8, 9, 145
Mubârekşah el-Mervezî, 154
Muhammed b. Fazl, 269
Muhammed b. Sul, 8
Muhammed b. Süleyman, 193
Muhammed b. Tâhir, 237
Muhammed b. Tükûş, Harezmşah, 149
el-Mukanna', 9, 29
el-Muktedir, Halife, 48, 129, 133, 135, 139, 206
el-Muktefî, Halife, 17
Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, 11, 14, 197
Mutasım, Halife, 7, 10, 14, 15, 139, 187
el-Mutî', Halife, 194
Müseyyeb, 269
Müslim b. el-Haccac, 4

- M -

Nasr b. Ahmed el-Sâmânî, 56, 200, 203, 215, 227, 246, 247, 267
Nasr b. Seyyar, 6, 7
Nasr b. Mansur el-Sâmânî, 202, 209, 210
Nasr Arslanhan İlik b. Ali İlik, 211
Nîzek Tarhan, 5, 6, 186, 189
Nuaym b. Hâzım, 187
Nuh b. Esed b. Saman, 10, 187, 215
Nuh b. Mansur el-Râzî el-Sâmânî, 208
Nuh b. Sâbit el-Esedî, 7

- O -
Oğulcak Kadırhan, 209, 210
Oğuzhan, 205

- P -
Pars, 60, 218
Pûlâdemir (Vîlademir), 93

- R -
Râfi' b. el-Leys, 9
Reşîd el-Tûrkî, 6
Reşidûddin Fazlullah, 18, 19, 23, 147
Romanos, 54
Rus b. Yâfes, 23, 26, 30, 32
Rutbil, 56

- S -
Saklâb b. Yâfes, 30, 33
Salih el-Abbâsî, 188
Sam b. Nuh, 32, 76
Satuk Buğrahan, 18, 208-210
Selçuk b. Kınık, 211
Sellâm el-Ebras, 187
Sellâm el-Tercüman, 16, 35, 43, 123, 135, 141, 177, 175, 187
Selm el-Hâdim, 48
(Sûleyman) Selman b. Rabîat el-Bâhilî, 45, 131, 132, 135, 180, 193
Sencer, Sultan, 16
Sîmâ el-Dımaşkî, 187
Sindbad b. Gûstâsif b. Lûhrâsif, 130
Sul-tigin, 6, 7, 8, 126, 186, 191, 192
Sulu-han, 7
Sükeyne, 6
Sürâka b. Amr, 132, 133
Süreyc, 5

- Ş -
Şâbe (Şave) Hakan, 44, 186
Şerefüzzaman el-Mervezî, 12, 17, 21
Şîraveyh, 4

- T -
el-Taberî, Ebû Ca'fer, 3, 4
Tâhir b. el-Huseyn, 10
Tarhan el-Cemmal, 8
Tavc b. Aferîdun, 206
Temîm b. Bahr el-Mutavvi'î, 137, 181, 194, 195, 196
Tîrek (Nîzek) Tarhan, 5
Togan, Z.V., 2, 3, 7, 9, 17, 20
Tulya el-Tûrkî, 8
Tûr b. Aferidun, 34, 208
Tûtel, 31
Türk b. Yâfes, 31

- U -
Ubeydullah b. Ziyad, 6
Uceyf b. Anbese, 237

- V -
Vahriz, 4
el-Vâsık, Halife, 43, 128, 135, 141, 177, 179
Vasîf el-Tûrkî, 187, 188
Velîd b. Abdûlmelik, 189
Velîd b. Tarîf el-Hâricî, 8, 9

- Y -
Ya'kub b. el-Nu'man, 181
el-Ya'kûbî, 8, 9, 12, 15, 16, 187
Yâfes b. Nuh, 30-36, 44, 57, 70, 74, 147, 196, 197
Yâkut el-Hamevî, 4, 7, 10, 15, 17, 20-23, 129, 138
Yemut b. el-Mûzerra, 8
Yezgerd III, 52, 206
Yezîd b. Mezyed, 9
Yezîd b. el-Mûhelleb, 6
Yusuf, Hazar, Hakanı, 85
Yusuf Kadırhan, 211

- Z -
Zü'l-Karneyn, 25, 29, 31, 43, 79, 126-128, 139, 142, 193
Zü'l-Riyâseteyn el-Fazl b. Sehl, 187
Züheyr b. el-Tûrkî, 8
Zülfî, 48

4. YER ADLARI

- A -

Abalığ, 253
Abaskun, 50, 62, 64, 112, 156, 160, 161, 168, 172, 175, 176, 197, 200, 271, 272
Abgar, 246, 254
Adahket, 253
Afgîne, 232
Afşana, 261
Ahşaban, 56
Ahma, 202, 204
Ahmedîlî, 188
Ahsîkes, Ahsîket, 71, 104, 199, 244, 246, 253, 255
Ahsîkes Kapıları, 244
Ahsîsek, 220, 222
Ahşaban Ribatı, 43
Ahur el-Ribat, 175, 176, 271
Ak İrtiş, 43, 56
Ak Kumaniye, 119, 121, 129
Akabe, 197
Aklebiye, 128, 129
Akrakır, 66
Albîket, 253
Alhumu, 175, 271
Alîşû, 78
Altunkan, 25
Amât, 44
Amdîze, 261
Amul (Etil), 45, 57, 105
Amul, 96, 211, 213, 220, 222, 240, 254, 262, 267, 268
Amûye, 201
Anşet, 104
Arcan, 122
Ardahuşmîsen, 222, 241
Argû, 29, 42, 44
Arkanya, 201
Arpalık, 241
Arslan Ağzı, 201
Artuç, 64, 187, 206, 209, 210
Artuş (İrtiş), 59, 78
Arvan, 254
el-Arz el-Harab, 133
el-Arz el-Mûntine (Kokutucu Toprak), 121, 123-126, 130
Asgarun, 15, 117, 208
Astur, 108, 109
Aşağı Feravez, 227, 228
Aşağı Harkâne, 227
Aşağı Nesya, 245
Aşağı Nuşcan, 145, 185, 190-192
Aşbara, 106
Aşlub, 105
Atbaş, Atbaşı, 97, 100, 190, 200, 208, 210, 260
Atlâlığ (Otlalığ), 65
Atlığ, 35
Atrâkaıa, 105
Atrûye, 128, 129
Avas, 53
Avşar, 261
Aygan, 56
Ayhan, 264, 265
Azehket, 256
Azhal, 103

- B -

Bab, 20, 44, 55, 57, 58, 146, 186, 189, 253 vs.
Bab Ahsîket, 59
Bab Barîka, 138
Bab el-Ebvab, 20, 41, 43, 45, 55, 57-59, 66, 108, 109, 112, 113, 120, 121, 130, 139, 141, 145, 150, 151, 155, 161, 162, 165-169, 171, 174, 191, 193, 197, 198, 200, 201, 205
Bab el-Hadid, 200, 240, 253
Bab el-Lan, 41, 55, 89, 130
Bab Fîlanşah, 138
Bab İranşah, 138
Bab Lazika, 138
Bab Sahib el-Serir, 138
Bab Semiscen, 138
Bab Sûl, 138

Bab Taberseranşah, 138
Bab Taruran, 138
Babarakuh, 77
Bâdga, 113, 114
Badgîs, 5, 6, 23, 217
Bağ, 217
Bağand, 271
Bağankes, 175, 241
Bağnin, 165
Bağnun, 125
Bahr-i Abaskun, 28
Bahşu, 220
Bahvan, 97, 98, 109, 113
Bakırlığ, 27
Bâkû, 50, 51, 64, 159
Balaç, 253, 256
Balasagun, 25-27, 29, 40-42, 44, 135, 200, 205, 253, 256
Balayan, 241, 243, 253
Balık, 253
Balkaş, 56
Bâlû, 29, 253
Bamkahs, 245
Bamyan, 163, 174, 200, 254
Bançkaş, 241
Baneb, 223
Banhaş, 253
Bankışlağ, 200
Banuva, 121
Bârab (Farab, Parab), 59, 74, 104, 163, 175, 176, 200, 212, 220, 236, 243-245, 248, 253, 266, 269
Barahşâ, 261
Banakuh, 65
Bancah, 261
Barcuk, 26
Bardak, 227
Barlas, 93
Barluğ, 62
Barmış, 234
Barsgan, Barshan, Barsahan, 15, 26-29, 35, 41, 43, 44, 46, 49, 66, 113, 128, 179, 200, 253, 256, 260
Barshan el-Sûflâ, 104, 106
Barshan el-Ulyâ, 98-100, 106
Barsket, 246, 253
Baruh, 253, 256
Barvan, 99, 108, 197, 228, 269
Baryâbe, 228
Bâsend, 241, 246, 254, 262
Başâğar, 246, 253
Başgırd (Vaşcırd), 133, 163, 186, 189, 190
Bâverd, 60
Bayıglığ, 89
Bayyığaç, 28
Bâzkend, 133
Bedahşan, 57, 134, 212, 220
Begunkes, 243
Beğlîlik, 67
Beğtigin, 63
Beham, 254
Behlû, 179, 256
Bekend, 255
Bekkâr, 221, 226
Belencer, 7, 24, 69, 71, 112, 120, 139, 166, 186, 188, 201, 213, 217, 220, 226, 238, 240, 258
Belh, 35, 43, 50, 56, 57, 60, 112, 120, 139, 166, 186, 188, 201, 213, 217, 220, 226, 238, 240, 258
Belhan, 199, 201, 263, 264
Bemickes, 246, 254, 261
Benakes, Benâket, 59, 237, 240, 242, 244, 246, 253, 261
Bencar, 106, 108, 115, 117
Benchir (Penchir), 163, 174, 213, 269
Bencul, 66
Bençvay, 243
Berahş, 228
Berban, 220
Berde'a, 119, 141, 168
Bereng, 245, 253
Bereş, 234
Bergizer, 227
Beri Semcan, 227
Berk, 106, 112, 115, 121, 176, 242, 243
Berknan, 235
Berkuş, 241, 243
Bermadevî, 268
Berseyan, 253
Berûket, 253, 256
Besfer, 245
Besken, 240
Beskes, 243
Bestam, 103
Beş rustakı, 249
Beşâğar, 240
Beygan, 253

Bevvan vadisi, 253
Beykend, 189, 225-227, 229, 231, 239, 242, 246, 254, 261
Beyzâ, 71, 120, 175, 186, 271
Bezahkes, 243
Bi'r el-Humeyd, 240
Bi'r el-Hüseyn, 240
Bîk, 267
Birkuş, 246, 253
Birkam, 242
Bisker, 253
Bisket, 163, 246, 253
Bişbalık, 25, 26
Bişbeşan, 245, 253
Brazas, 70
Buca, 60
Buh, 223
Buhara, 3, 20, 23, 35, 50, 57, 69, 166, 167, 189, 192, 205, 206, 212, 214, 215, 218-225-231 vd.
Buhara kapıları, 226, 260
Bûkend, 245, 253
Bulgar, 19, 28, 36, 37, 43, 47, 48, 59-63, 72, 109, 112, 126, 127, 174, 198, 203, 205, 259, 268, 271
Bulgarya, 205
Bûmeckes, 220, 239, 254, 260
Bûmeckes kapıları, 239
Bunâket, 258
Bunciket, 144, 228, 229, 233 241, 246, 255, 253, 258-260
Bundâ, 191
Bungahu Ebî Vehb, 268
Bunkes, 106, 104, 115, 123, 236, 241-243, 253, 257-258
Bunkes kapıları, 242, 258
Buntus denizi, 57, 58, 60, 70, 128, 132, 200
Bûrab, 241, 254, 261
Bûrağ, 108, 109, 227
Burem, 266
Burgar, 21, 37, 144, 228, 240, 241, 253
Burgonya, 48
Burhumî, 61
Burtas, 48-50, 60-63, 71, 79, 82, 112, 113, 121, 128, 135, 149, 153, 162-164, 166, 170, 171, 173 vd.
Bûsenc, 217
Bûter, 119
Buttem, 99, 143, 219, 222, 227-229, 235, 240, 246
Bûzmâçin, 228, 230, 234, 236, 253, 254, 259
Buznemed, 254
Bunkes, 200, 235, 236
Buzahkes, 240
Bust, 20, 31, 37, 56, 68, 198, 217, 269
Bûvve kanalı, 268
Büyük Afşin, 241

- C -

Câc (bkz. Şaş)
Câcan, 113-115
Câcistan, 260
Cağrac, 237
Camgar, 62, 66
Camuk, 253
Carav, 60
Cargar, 254
Carkan, 96
Caz, 266
Cebğûkes, 241, 253
Cebûzen, 241, 253
Celaldîze, 227
Cemûket, 53, 253, 256
Cenbalık, 25
Cen, 241
Cenbezet el-Hâkâniye, 211
Cend, 25, 45, 88, 104, 175, 200, 244, 260
Cendan, 45, 88
Cenğâkes, 41
Ceravt, 86
Cerkerd, 253
Cerzuvan, 219
Ceşîre, 264, 265
Cevsak el-Hâkânî, 187
Ceydan ülkesi, 59
Cezîret el-Bab, 58
Cibal, 60
Cidgil, 242, 244, 245, 253
Ciğerbend, 257, 264, 266, 268
Ciğerket, 253
Cil, 7
Cillîkıye, 206
Cimlîket, 63
Cinanket, 62, 87, 199, 200, 235, 243, 253
Cinânekes, 76, 81, 241

Cîred Köprüsü, 235
Cît, 264, 266
Cumruk, 97-99
Cuvîket, 185
Cûzecan, 217, 219, 269

Çağrağan, 113
Çakır-ı Oğuz, 224
Çarağ Kanalı, 228
Çay, 50
Çemişlâgû, 245, 253, 257

Dâhuva, 97
Dahkes, 241
Dâdemî, 124-126
Dağ, 104, 238
Danuba (Tuna), 57, 69
Danus (Don), 186
Dar el-Beyza (Etil), 7, 24 (bkz. Beyzâ)
Dârazencî, 241, 246, 254, 262
Darbek, 240
Darfû, 115
Darğam, 212, 228, 229, 246, 251
Dargan, 264, 266, 268
Darnuh, 122
Dartu, 113
Dâver, 165
Debihiye, 124
Debûsiye, 131, 192, 234-239, 254, 256, 261
Degizkerd, 245, 253
Dehlan, 115
Dehrat, 106
Delhi, 33
Demirkapı, 241
Demuriye, 105, 106
Demûrnah, 106, 107
Denbehe, 127
Dendânekan, 176, 272
Denfeğankes, 241
Derhaş, 162, 242
Derbend (Bab el-Ebvab), 3, 20, 24, 136, 145, 191, 241

Eban Kasvan, 191
Ebarkes, 236, 239,-241, 259, 260

Cürcan, 7, 14, 20, 21, 23, 24, 43, 49, 57, 62, 64, 69, 111, 120, 136, 157, 160, 164-166, 178, 186, 191, 193, 197, 198, 200, 201, 218, 271
Cürcâniye, 103, 166, 176, 178, 200, 217, 218, 222-224, 241, 265, 268

-Ç-

Çermîniye, 229
Çeşme, 253
Çûbin, 59
Çul, 106, 185, 190
Çulsub, 185

-D-

Derend, 113
Dergam, 200, 234-236, 254, 259
Dergaş, 165
Der-i Alan, 70
Dernik, 96
Dervâ, 253
Deskahan, 264
Destgird, 246, 262
Deyr, 144
Dış Başgırt, 21, 37, 121-124
Dış Bulgar, 21
Dış Mengûre, 238
Dih, 79, 85, 253
Dih-i Çûb, 67
Dih-i Nev, 74, 245, 253
Dih-i Nûcekes, 257
Dihistan, 24, 71, 72, 111, 120, 165, 168, 176, 197, 272
Dil, 253
Dîmes, 261
Dirizdih, 261
Dîze, 253
Dîzek, 239, 240, 242, 253
Dîzekî, 240
Duhkes, 243
Duba (Tuna), 85
Dunabs, 122, 207
Dîsûyû (Çoruh), 118

-E-

Eberkî, 185
Ebgar, 235, 236

Ebîverd, 217, 264
Ebû Keşşe, 224
Ecih, 206, 246, 253
Edahkes, 253
Enbule, 121
Enckend, 29
Endekan, 245
Ender ez-Kıfçak, 67
Enderistan, 223, 264, 268
Endeyan, 227, 241
Endîçerağ, 221, 241, 267
Enduk-ert, 31
Erbincen, 216, 226, 229, 234, 239, 242
Erbulah, 253
Erdebil, 62, 66, 182, 256
Erdehîve, 264, 265
Ergan, 232
Erhand, 241
Erhîfâ, 123
Erk, 62
Erran, 111, 120, 147, 156, 160, 161
Ersâ, 120, 161, 162, 171
Ersûbânîkes, Ersiyânîkes, 239, 243, 248, 253, 256
Erşah, 126, 127
Ervan, 227
Esbâs, 240
Esbere, 185, 245, 246
Esbîkes, 240
Esedabad, 16
Eskâsikâ, 125
el-Esker, 188
Eskîfağan, 238, 242, 254
Esrud, 238
Estebriye, 119
Esterâbad, 175, 271
Estonya, 122, 123
Eşhîhan, 253
Eşkâle, 119
Eşkîsiye, 119
Eşt, 245
Etil, 7, 20, 25, 31, 36, 40, 45, 51, 56, 59, 62-64, 68-70, 72, 78, 81, 85, 109, 125, 121, 123, 126, 129, 136, 140, 141, 158, 160, 176, 180, 198, 200, 206, 271 vs.
Eval, 203, 245
Evcine, 244
Evfer, 246, 254
Evran, 222
Ezar, 79
Ezb, 194
Ezl, 80, 81

- F -

Fagarsin, 254
Fağkes, 242, 253
Fahmî, 201
Fahrâ, 133
Fârab (bkz. Bârab), 44, 57, 85, 103, 142, 160, 166, 167, 186, 201, 205, 216, 236, 245, 248, 260
Fargar, 220, 221, 241, 267
Farhûne, 268
Farruhan, 256
Fenâ ülkesi, 92
Fenâkes, 239, 241
Fençvay, 243
Fendiye, 48
Fenkan, 239
Ferâcun, 240
Feraviz kanalı, 228
Ferdkerd, 253
Fergana, 2, 19, 20, 22, 24, 28, 35, 38, 43, 49, 50, 57, 106-109, 137, 144, 145, 150, 154, 166, 167, 175 vd, 205, 208-215, 217, 220, 232-240, 244, 245, 259, 269
Ferruhşah, 240
Fertengam, 240
Feşîrdîze kanalı, 226
Fey kanalı, 234
Firebr, 188, 197, 213, 225, 227, 229, 230, 239, 240, 254, 262, 267, 268
Firinkes, 243
Furnemed, 236, 239
Fustat, 13, 30, 260

- G -

Gadrank, 241, 243
Gâgan, 105, 106
Galiçya. 48, 55
Gamaş nehri, 108, 116

Gannac, 241, 243, 246, 253
Gannacdih, 253
Ganun gölü, 129
Gâramhîşa, 222
Garbiyan, 115
Garc el-Şâr, 269
Gargum, 113, 115
Garkend, 227, 253
Garkende, 241
Garkerd, 261
Garyan, 128
Gavhâre, 223, 224
Gavpenç, 221, 241
Gâzak, 253
Gazne, 20, 31, 37, 260
Gencdih, 104, 237, 243
Gences, 43
Genişket, 104
Gerdiz, 32
Gerket, 104
Germiye, 106, 185, 190
Gırdiman, 265
Gîl, 57, 64
Girkan, 113
Girdkuh, 268
Gök, 47, 190
Gökemen, 77
Granada, 16, 34
Gubar, 236, 244
Gûhan, 123
Gûmeyk, 137
Gûran, 124, 125
Gurdîman, 264
Gurz denizi, 58, 69, 80
Gûta, 218, 219
Guz çölü, 60
Guza, 81
Guzek rustakı, 239, 241, 246, 253
Guzkerd, 253
Gülüşcek, 243
Gümülket, 62
Gürgan, 58, 70
Gürgenç, 82, 218

- H -

Hâcistan, 190
Hakan şehri, 116
Hâket, 81
Halencan, Halîcan, 103, 164, 224
Halluh dağı, 71
Hamdan, 192
Hame kanalı, 228
Han'âketin, 115
Hanâviş, 107, 108
Hanbalığ, 36, 50, 71, 82, 97, 98, 120, 175, 186, 271
Handan (Haydan), 70
Hanf dağı, 117
Hammâhant, 124
Harân, 179, 257
Hararan, 104
Haraşkes, 241, 243, 254
Harbab, 212, 220, 221
Hardâ, 117, 118
Harencvan, 190
Harezm, 3, 5, 20, 21, 23, 31, 58, 59, 61, 68, 111, 112, 164, 170, 174, 176, 179, 212-272
Harezm şehirleri arasındaki mesafeler, 249
Harezm dağı, 91
Hargankes, 229, 235, 239, 241, 243, 253
Hargan-rud, 126, 222, 227
Harkana, 232, 239, 240, 253
Harkerur, 222
Harman, 124
Harmî, 81
Harmîsen, 228
Harşab, 244
Harude, 232
Hasakes, 90
Hasert, 200
Haş, 235, 243
Haşimgerd, 221, 240
Haşt, 235, 243, 259
Hat'âkes, 126
Hatlan, 59, 149
Hatunkes, 241, 253
Hâves, 240, 242, 261
Havlek, 104
Havsera, 111
Hayham, 107, 115
Haylam, 70, 97, 246
Hayr, 187
Hayralam, 245, 253, 255
Haytal, 1, 2, 61, 251-254, 262, 266, 267, 269
Haytal bölgesinin mesafeleri, 270, 271

Hayzan, 54, 137
Hazar, 20, 21, 23, 24 vd., 89, 118, 119 vd., 139, 140 vd., 193, 199, 200 204, 218...
Hazar dağı, 80
Hazar denizi, 20, 30, 31, 36, 55, 57, 62, 64, 70, 71 ..., 112, 118, 119, 132, 134, 156, 160, 166, 170, 175, 200, 203, 262 vd.
Hazar nehri, 62, 63, 69, 136, 232
Hazar şehri, 21, 238
Heftdilı, 175, 246
Helâverd, 221, 241, 267
Hemcan, 81
Hemedan, 7, 25, 32, 138
Henban, 254, 261
Herî, 176, 272
Hezâresb kanalı, 222, 223, 240, 241 264, 266, 268
Hindmend, 165
Hîre, 4
Hirmkî, 64
Hîsan, 126
Hîve, 222, 223, 241, 264, 266, 268
Hîve kanalı, 218
Hiyam, 114, 115
Hocâket, 81
Hocend, 171, 200, 213, 217, 220, 240, 244, 255, 269
Hokand, 62, 245
Horasan, 4, 7, 19-21, 23, 25, 26 vd. 160, 166, 172 vd.
Horluğ, 253, 256
Hoten, 22, 28, 35, 38, 40, 43, 49, 61, 78, 79, 81, 133, 200, 204, 205, 207
Hucâde, 229, 231, 254, 261
Hucâket, 253
Hucend, 59
Hude, 227
Hudeysir Ribatı, 240
Hudîmenken, 229, 254
Hulandgun nehri, 59, 62, 63
Hulbuk, 220, 221, 241, 267
Hulcan, 134
Hum, 64
Humrek, 241
Humruc, 52, 64
Hungarya, 128
Hurkutal, 35
Hurmek, 253
Hursab, 59
Husn, 77
Huşk-rud, 238
Huşmîsen, 264
Huşt, 246, 253
Hutkes, 200
Hutkuyal, 89
Huttal, Huttalan, 2, 19, 35, 42, 43, 56, 57, 139, 165, 175, 188, 189, 206, 209, 212, 213, 215-217, 220, 221, 241, 254, 262, 266, 267, 269
Huvâran, 268
Huzeynkes, 241
Hvâkend, 240
Hvâre, 59, 60, 104, 175, 176, 199, 200, 237, 244

- I, İ -

Issı, Issığ gôl, 59, 89, 66, 79, 200
İç Başgırt, 21, 37, 121, 122, 124, 165, 172
İç Bulgar, 21, 60
İç Kumaniye, 128
İç Mengûre, 238
İgrac-art, 71
İgrak vilâyeti, 75
İlâ, 25, 28
İlak, 20, 19, 20, 22, 35, 38, 106, 174, 212, 213, 229, 240, 242, 243, 245, 246, 253, 259, 268, 269
İlak nehri, 236, 243
İlşan, 78
İntût, 85
İrhan nehri, 220
İrgüzkûğat, 63
İrtiş, 25, 40, 41, 56, 67, 69, 74, 75, 79, 85, 86
İsbîcab, 25, 35, 44, 50, 149, 150, 154, 160, 163, 167, 175, 179, 180, 185, 200, 205, 208, 211, 216, 220, 235, 236, 241, 243, 245, 253, 255-257, 269
İsbîcab kapıları, 243
İsfizar, 232
İskendere, 267
İskûtiyye (İskit ülkesi), 187
İstahr, 30, 193, 225
İstebîguvâ, 241, 243
İstiyâkend, 104, 175, 246
İştîkan, 199, 200, 217, 228, 234, 237, 246, 254, 260

- K -

Kâbul, 15, 32, 35, 99, 144, 165, 174, 186, 201
Kaçgar-başı, 200
Kadar, 103, 243, 256
Kafdağı, 225
Kahuştuvan, 227
Kalas ovası, 59
Kal'at el-Lan, 149
Kâlif, 216, 254, 267, 262, 268
Kam, 48, 90
Kanberg, 267
Kantaratü Hamdune, 227
Kantarat el-Hicâra, 42, 56, 241
Kantûre Oğulları Seddi, 5
Kara Bangam, 246, 253
Kara İrtiş, 43
Kara Kayas, 28
Kara Kumaniye, 19
Karâkas, 202, 204
Karakuh çölü, 60
Kara sengir, 28
Kara-tigin köyü, 103, 176, 222, 224, 242, 264, 265
Karatigin Ribatı, 248, 256
Kara-yiğaç, 26
Karanlıklar denizi, 181, 182, 185
Karbeng, 258
Karkaya dağı, 118, 119
Karluk vadisi, 26
Karnak, 27
Karûkiye, 122-124
el-Karyet el-Hadise (Yeni-kent), 42, 56, 104, 115, 175, 176, 200, 244
el-Karyet el-Kadîme, 123
Kâs, Kât, 31, 166, 176, 180, 200, 219, 222, 223, 253-255, 263, 264, 268
Kasak, 69
Kâsan, 97, 144, 239, 246, 253
Kasî, 28
Kasîre, 136
Kasrâbas, 106, 185, 190
Kassâbun nehri, 238
Kâş, 202
Kaşgar, 6, 15, 22, 26, 27, 32, 35, 38, 40-43, 49, 64, 75, 78, 81, 133, 144, 150, 200, 204, 206, 208-211
Katolikiyye, 128
Katvan, 240, 253
Katvan-dîze, 240
Katvâne, 246, 254
Kavâririyyun Çayı, 226
Kayas, 28
Kâzark, 62
Kâzarun, 262
Kazvin, 26, 150, 186, 197
Kebaşkes, 246, 253
Kebûdenceket, 236, 246, 254, 260
Kedak, 246, 253
Kehand, 104
Keleşcik, 241
Kemad, 188
Kemeckes, 254
Kemekâs, 64
Kemîzert, 77
Kemşmîganâsur, 81
Kenclû, 81
Kend, 41, 244, 245, 253
Kendek, 240, 261
Kendeyan, 227
Kendili, 81
Kengrak, 241
Kerder, 103, 144, 150, 222, 224, 242, 255, 256, 264, 265, 268
Kerderenhaş kanalı, 222, 223, 266
el-Kerh, 38, 187, 188
Kermînîye, 227, 234, 242, 254
Kervan, 246, 248
Kerye kanalı, 268
Kesbe, 238, 246, 254, 262
Keşâniye, 200, 217, 231, 242
Keşfeğan, 254
Keşkrud, 238
Keşmir, 26, 35, 36, 41
Keşûket, 104
Ketak, 253
Kevâket, 191
Kevâkib, 196
Kevdî, 268
Keygen, 28
Kezek, 241, 243
Kezne kanalı, 223
Kızgızhan, 262
Kışevi, 175, 271
Kiçik Keygan, 28
Kiev, 126, 135, 141, 146, 162, 164, 170, 173
Kilas, 241, 242, 243
Kîlif, 220

Kilisiyan dağı, 153
Kimsîgıyâ, 62
Kinckes, 235
Kinnavc, 61
Kinve (Fîve), 127
Kirminkes, 65
Kis, 223
Kişş, 200, 213, 217, 220, 229, 237, 239, 246, 254, 260, 269
Kişş kapıları, 237, 238, 261
Kîve suyu, 126
Kiymak, 145
Kıniniye (Kîniye), 19, 120
Koça, Koca, Kuça, Kuçu, 25, 29, 26, 28, 38, 41, 42, 44, 57, 63, 81, 98, 100, 144, 150, 200
Kostantınıyye, 48, 49, 55, 57, 121, 133, 134, 153, 182
Kralın kalesi, 70
Kubâ, 59, 137, 185, 190, 200, 244, 245, 247, 255, 253, 269
Kubâdiyan, 151, 200, 217, 220, 221, 241, 254, 262, 266, 267
Kubal, 106, 185
Kuça nehri, 75
Kûhek dağı, 228
Kuh-i sîm, 241, 243
Kûhistan, 217
Kuhsun, 253
Kûkiyâ dağı, 129
Kûk-yal, 65
Kûl, 114, 189, 253, 256
Kûlan, 65, 77, 106, 180, 185, 190, 253, 257
Kûl-sûb, 106, 185, 190
Kumberkes, 79
Kûmis, 74, 252, 271
Kûmîs-urt, 63
Kunc-rustak, 217
Kûran, 146, 253
Kurarhun, 62
Kurdeket, 53
Kurtuba, 16, 32, 33
Kuşâ, 61, 144
Kûşan, 45, 205
Kuşânî, 254, 260
Kuşâniye, 235, 237, 254
Kuşmîhen, 90
Kuvâres, 102
Kuvârun, 62
Kûyâba, 19, 72, 119, 120, 141, 161, 162, 171, 172
Kuyas, 26, 27, 42
Kuykes, 185
Kuzordu, 26
Küçük Cürcaniye, 264
Kûhenkesir, 65
Kündâver dağı, 74
Kürkes, 239, 240, 242
Küşne, 227, 228, 242
Küşne kanalı, 223

- L -

Lahman, 124, 126-128
Lakrâ, 253
Lalan, 107, 108
el-Lân, 35, 55, 56, 57 vd.
el-Lan kapısı kalesi, 137
Lâzike, 57, 122
Leban, 35, 229, 253
Levkend, 221, 267
Liyûkend, 241
Lûğar, 82
Luluğ (Uluğ), 65
Lûmnük, 221

- M -

Mağs, 130
Mamnecrâbad, 63
Macaristan, 19, 60, 80, 139
Mâçın, 24, 27
Mâdankes, 253
Mâhigebran, 268
Manan, 108
Mang dağı, 115
Manhar dağı, 102
Manhar nehri, 102
Manisa dağı, 58, 59
Mankend, 28
Man-kışlağ, 27, 28, 175, 271
Marga nehri, 111, 115
Margan, 114, 115
Margâsan, 113
Marsan, 124, 125
Mâsire, 136

Mâşa, 97, 100
Matîra, 187, 188
Matlûka, 119
Matrâya, 119, 121, 125
Mâverâünnehr, 19, 20, 23, 26, 28 vd. 163, 165, 166, 173, 177, 179 vd., 212-272
Mâverâünnehr şehirleri arasındaki mesafeler, 246-251
Mâyemurg, 227, 233, 235, 238, 240, 246, 254, 259
Mayıntıs denizi, 45, 48, 51, 59, 61, 64
Medâmîsen, 264
Medînet el-Beyzâ (bkz. el-Beyzâ), 25, 40
Medînet el-Tûccar (Taraz), 22, 38, 145
Medvâ, 245, 268
Meknese, 269
Membeklû, 77
Menâre, 253
Mencan, 122
Menkur (Manhar) dağı, 152, 199
Merend, 267
Mergar, 127
Mergînan, 245, 247, 255
Mersümende, 240, 241, 246, 253, 259
Merv, 72, 189, 190, 217
Merverrud, 188, 217
Merzûban, 212, 229, 235, 254, 260
Mesâsan, 264
Mescid-i Ahyed, 226
Mescid el-Âkız, 226
Meshâ, 240, 241, 253
Meskan, 253
Mestıah, 108, 109
Meyanket, 240
Meyan-rûdan, 97, 113, 245, 246
Meyanrudiye, 253
Mez ülkesi, 44
Mezdahkan, 103, 222, 224, 264, 265
Mezdübest, 201
Meznûniye, 222, 223, 242
Mezrâ nehri, 223
Mezyâmeckes, 229, 231
Mîlat, 104, 267
Milcîkes, 65
Mink, Mînek, 240, 241, 253
Mircele, 260
Mîre, 127
Mîrekî, 253
Mirkî, 65, 257
Mirvat, 60, 80
Miskan, 245
Mişe, 119
Mitıs denizi (Nitas), 51, 64
Mskt, 70
Mûğan, 183
Mağkan, 224, 229, 230, 246, 254, 261
Muhran, 207
Mûkan, 57, 120, 156, 161, 182
Multan, 13, 30
Munk, 188, 221, 258
Mûrdkeşan, 226

- N -

Naffata ülkesi (Bakû ve civarı), 50, 62
Nağraz, 107, 108
Nâhuma, 115
Nakrîne, 227
Nârus, 119, 120
Nasrabad, 253, 255
Nây, 120
Nazhu, 102, 103
Nec'â, 107-109, 114, 150
Necâkes, 176, 241, 243, 253
Neccar-Hafter, 227
Nechir dağı, 48
Necm, 246
Necrağ, 126
Necrek, 245
Necû, 124
Nedkemîniye, 264
Nekâlık, 241, 253
Nemakiye, 67
Nemcan, 123
Nemeckes, 224, 229
Nemedlug, 241, 253
Nemedvank, 246, 253
Nemûcekes, 231, 254
Nesâ, 60, 64, 263
Nesâiye, 253
Nesef, 200, 220, 226, 231, 238, 240, 242, 245, 269
Nesef kapıları, 238
Nesyâ, 246
Neşr, 227
Neşrarı, 103

Nevâkes, 98, 100, 185, 199
Nevbağ el-Emîr, 228
Nevbahar, 227
Necve, 122
Nevdiz, 221
Neveckes, 60, 239, 241, 242
Nevhabk, 77
Nevîde, 267
Nevidih, 254, 262, 268
Nevidkes, 254
Nevîkes, 35, 65, 79, 89, 98, 104, 253
Nevkend, 113
Nevkende, 228
Nevkende kanalı, 221, 223, 226
Nevkes, 205, 241, 243, 253
Nîşâbur, 217, 256, 264, 269
Nîtas (Azak) denizi, 48, 49, 62, 66
Nûba, 60
Nûca, 13
Nûceket, 228, 248, 253, 256
Nûkad, 77, 245, 246
Nûkadû Kureyş, 238, 254
Nûkefağ, 264, 265
Nûkes, 253
Nûmeckes (bkz. Bûmeckes)
Nukket, 253
Nûr-i Buhara, 211
Nûşecan, 145, 190,-193
Nûşî, 119, 120
Nuşka (Bunşka), 121
Nuşkes, 253
Nûzavar, Nuzvar, 222, 241, 264

- O, Ö -

Oğuz Çölü, 2, 20, 36, 68, 79, 140, 165, 174
Oğuz ülkesi, 79, 121, 156, 160
Ordu, 26, 253, 257
Ordukend, 200
Oman, 30
Otluh, 253, 256, 263
Öketağ, 75
Ösh, 59
Öt Semcan, 227
Öteki Cît, 264
Özkend, 28, 78, 97, 104, 130, 174, 175, 185, 200, 208, 211, 237, 238, 244, 246, 253, 255
Özkes, 89

- P -

Pamir, 42, 56, 188, 212, 239
Pârab nehri, 71
Parman, 200
Pâyiş, 81
Pençdih (Bençdih), 107
Pencikes, 78, 89
Pencul, 81
Pençkes, 62
Peşmîn kanalı, 234
Pezde, 238, 242, 246, 254, 261
Punça, 81
Pünâkes, 200

- R -

Rabah kanalı, 227
Râbincan, 254, 261
Rahşâ, 254
Rakvan, 126, 133
Ramat, 113
Ramhah, 97
Râmîsene, 228
el-Rân, 167, 168
Rang-Rong, 62
Ras, 59, 117
Ra's el-Akabe, 106
Ra's el-Kantara, 238
Ra's el-Tâk, 226, 232, 259
Raşâka, 117
Râşt, 42, 56, 99, 186, 191-193, 198, 200, 205, 212, 239, 241, 243
Raştan, 247, 255
Rayâmîsen, 261
Rbhs, 70
Renced, 253, 255
Renhas, 41
Restûye, 81
Reşnan, 126
Revancan, 253
Ribât, 176, 268, 272
Ribat-ı Anferan, 247
Ribat-ı Ebî Ahmed, 247
Ribat-ı Ferave, 200

Ribat-ı Sa'd, 239, 247
Ribat-ı Zü'l-Karneyn, 267
Rigdeşt, 254
Rigistan kanalı, 227
Rîker, 241
Rîştan, 239, 245, 253
Rîvded, 235, 253
Rivkan, 228
Ruhaç, 56, 243
Rûda nehri, 114, 115
Roma, 43, 55, 57, 133
Ruklan, 137
Rusan, 43
Rûsiyû nehri, 126
Rustâbik, 188, 241
Rûta nehri, 68
Ruycen kanalı, 239
Ruzvend, 264

- S -

Sâbat, 239, 240, 246, 253, 261
Sablık Kayas, 28
Sabran, Sebran, 27, 104, 174, 200, 243, 244, 266
Sâbur, 218
Sâferdiz, 222, 242
Saflığ dağı, 174, 242
Sâğur Kubal, 190
Sağâniyan, 19, 35, 42, 56, 144, 145, 151, 166, 189, 191, 208, 210, 213, 220, 221, 233, 239, 241, 254, 266, 262, 267, 269
Sahank, 63
Sahkes, 35
Sakrah, 125, 132
Saksın, 27, 157, 180, 181
Sakyû nehri, 121
Sala, 171
Salığ, 35
Sam, 246, 253
Samarrâ, 25, 27, 29, 128, 142, 177, 187
Sâmesîrek, 243
Sanıhaş, 225
Samur köprüsü, 7, 24
Sarağ, 106
Sarığşen, 36, 50, 82, 90
Sârin nehri, 239
Sarsamkes, 78
Satrûya, 100
Savgar, 71
Savran, 245, 253, 256
Saymur, 30, 144
Sabânîkes, 243
Sebte, 16
Sedfer, 264
Sedur, 264, 265
Sehîlan, 111
Sekâkes, 241
Sekâve, 268
Sekin, 97
Sekkâ, 193
Semender, 45, 59, 71, 112, 113, 121, 128, 159, 161-163, 166, 169, 172, 175, 177, 178, 186, 193, 200, 206, 271
Semerkand (Semizkent), 3, 20, 27-29, 35, 43, 44, 50, 57, 128, 149, 150 vd., 196, 200, 205, 206, 209, 212-266
Semerkand kapıları, 232, 233, 259
Semrîka, 124, 127, 134
Sencerfeğan, 234, 235, 246, 254, 259
Senkerde, 262
Sepidmâşe, 227
Serahs, 166, 217
Serâves, 105, 106
Serek, 253
Serendip dağı, 60
Serir (Avar) ülkesi, 54, 60, 64, 81, 97, 98, 137, 147, 160, 163, 165, 174, 198, 203, 204, 205
Sermenci, 217, 221
Seyfu, 119
Seylan, 13, 30
Sicilmâse, 180, 264
Sicilya, 16, 33, 264
Sicistan, Sistan, 3, 14, 20, 30, 31, 35, 68, 149, 165, 174, 189, 205, 252, 263, 269
Sifâye, 240
Sikes, 81
Sikul, 66
Sîmubem, 81
Sin, 144
Sinâveb kanalı, 234
Sis ırmağı, 74
Sîsan Sîsiyan, 108, 117, 126, 133, 134
Şişeket, 246
Siyah-gerd, 240

Siyahkuh, 70, 111-113, 119, 156, 160, 161, 168, 171
Siyam dağları, 238
Slâv şehri, 120, 135
Sû vadisi, 202
Sûbah, 240, 242
el-Sufr, 53
Suğd, 5, 35, 49, 69, 143, 166, 191, 206, 209, 210, 212-269
Suğd nehri, 225, 227, 247
Suğdak, 40, 42
Sugnak, 27
Suh, 245, 246
Suhab, 238
Sûkan, 123
Sukara, 266
Sukmâniye, 124, 132, 133
Sûnec, 246, 254
Sur, 81
Sûran, 126
Sur-rûde, 238
Sus, 179, 253, 257
Sûsende (bkz. Zâmin), 239
Suvar, 27, 38, 42, 71, 121, 135, 164, 175, 177, 178, 205, 271
Sûyab, 67, 89
Suyan, 89
Sûyat, 35
Suydek, 241
Sûbânîkes, 243
Sûdnek, 63
Sükük, 30
Sülmî, 25
Sûtcen, 227
Sûtkend, 59, 103, 104, 202, 212, 243, 244
Sûtkes, 35, 62
Sûtûrket, 243
Sûtyenkcen kanalı, 239

-Ş-

Şâbahş, 227
Şâberan, 7, 24, 138
Şâdırvan, 201
Şâferî-kam kanalı, 227
Şağılcan, 253, 256
Şâkirâne, 248, 256
Şalaş, 175
Şalunya, 107
Şamgar, 260
Şarg, 190
Şârığ, 185, 190
Şaş, Câc, 2, 19, 20, 22, 35, 38, 44, 50, 57, 59, 71, 89, 100, 103, 104, 106, 115, 123, 130, 143, 154, 163, 174, 175, 176, 189, 190, 195, 199, 205, 206, 208, 210, 212-269
Şavab, 261
Şavdan, 253
Şâvekes, 246, 261
Şavgar, 215, 229, 243, 245, 253, 256, 261
Şavkes, 239
Şavzar, 235, 236
Şehdruc, 125
Şehristan, 176, 264, 271
Şekâşem, 200
Şelaş, 243, 246
Şelh, 35
Şervan, 118, 126
Şervî, 129
Şerya nehri, 105
Şevî, 253
Şeytan Seddi, 201
Şîkes, 243
Şiki, 180
Şilcî, 179, 200, 224, 229, 243, 257, 269
Şinzan, 137
Şîr, 268
Şirvan, 50, 51, 64, 161
Şîşeket, 254
Şûman, 96, 105, 151, 186, 191, 206, 221, 239, 241, 262
Şûniye dağı, 127
Şur, 253
Şûran, 125

-T-

Tabgaç Balık, 27, 97, 99, 210
Tabs el-Temr, 269
Tâbun, 129
Tafgan dağları, 62
Tagûra dağı, 126
Tâhiriyye, 222, 223, 240
Tâhûne kanalı, 226
Takûra, 124

Tamgaç, 146
Tanâbers, 208
Tanca, 186
Taraz, 20, 22, 25, 26, 28, 35, 38, 40, 41, 43, 49, 50, 57, 67, 79, 100, 103-106, 115, 138, 144, 154, 163, 179, 180, 185-198, 200, 205, 212, 216, 224, 229, 236, 243, 244, 252, 253, 257, 260, 269
Taruz-ab nehri, 187
Tarım, 26
Tarsus, 26
Taşkend, 28, 200
Tavâvis, 190, 227, 228, 229, 231, 239, 254, 261
Tâzik, 90
Tebriz, 182
Tedruf, 81
Tesfehan ırmağı, 79
Tekabkes, 179, 253, 256
Tel, 75, 162, 246, 253
Telhmekan, 63
Telhzâ, 66
Temliyat, 42, 56, 221, 241, 267
Terkesfî, 254
Termkan, 190
Teshan, 255
Tibet, Tübût, Tübbet, 4, 19, 35, 36, 60, 61, 97, 106, 118, 136, 142, 150, 160, 189, 190, 204, 213, 214, 217 vd.
Tiflis, 50, 53, 65, 82, 128, 130, 142, 147, 179
Tihâme, 116
Tirmiz, 139, 151, 188, 189, 213, 217, 220, 221, 240, 241, 253, 254, 258, 267, 262, 268
Tîterâ, 111
Toharistan, 5, 35, 86, 188, 189
Tonayas, 57
Trabzon, 118
Tubkar, 245, 253
Tûkes, Tukkes, 241, 243
Tûlas, 50, 59, 71, 82
Tuma gölü, 122
Tûmahs, 245
Tung, 79
Tenkend, 28
Tunkes, 56, 200, 241, 242, 246, 253
Tunul (Tong), 53, 66
Turar (Otrar), 248, 253, 256
Turârabend, 144, 145
Turmugan, 261
Tus, 217
Tutrâgurt, 63
Tuvab, 117
Tuz-kul gölü, 65
Tûzun-bulah, 65
Tûzun-garc, 65
Tümen nehri, 211
Tümkend, 43
Türk Kapısı, 104
Türkistan, 24, 26, 28, 43, 49, 62, 73, 89, 90, 93, 102, 104, 105, 136, 142, 147, 152, 153, 154, 189, 203, 259, 269

- U -

Uç (bkz. Uç), 28, 43, 66, 99, 77, 100, 208
Uç İskenderiye, 198
Uluğ dağ, 89
Uluğ Keykan, 28
Ulumman, 74
Urast, 59, 244, 245, 246
Urdu, 179
Urkas, 67
Urman, 89
Urtah, 60
Urunc-arc (Garc) dağları, 65
Usfuk, 74
Usrûşene, 2, 19, 20, 35, 43, 49, 50, 57, 176, 196, 200, 205, 210, 212-219, 224, 229-237, 241, 245, 246, 253, 256, 266, 269
Uş, 59, 97, 106, 137, 175, 185, 190, 200, 238, 239, 245-247, 253, 255
Uş kapıları, 245
Uşt, 245, 253
Uştîkan, 245, 253, 255
Uşturket, 240, 243, 246, 253, 258
Uval, 245, 253
Uzec, 266, 267
Uzeybî, 267
Uz-kâs, 65
Uzkend nehri, 71

- Ü -

Übülle, 218, 219
Ürüng Kayas, 28

V -

Vâdi İbrahim, 188
Vağziyye, 253
Vahan, 35, 99, 108, 200, 220, 221, 269
Vahsun, 261
Vahş, 97, 99, 103, 138, 151, 175, 188, 200, 209, 221, 241
Vahşab, 42, 56, 138, 175, 200, 209, 216, 212, 220, 221, 240
Vakvak hududu, 60
Valandar, 53, 54, 60, 69
Vanandar ülkesi, 70
Vankes, 245, 253
Var çölü, 203
Varağ, 226
Varkâ, 254
Vaşcırd (Başgırd), 21, 42, 56, 96, 105, 138, 145, 146, 150, 151, 186, 187, 198, 199, 210, 216, 220, 221, 239, 241, 269
Vazar (Vadar), 246, 254
Vedar, 260
Velvâliç, 200
Vedar, 260
Verağser, 144, 228, 233, 242, 246, 254, 259
Verdâne, 227
Verduk, 241, 243, 253
Verke, 228
Vesîc, 243, 248, 256
Vey, 144
Veyzar, 228, 236, 242
Vezak kanalı, 223
Vezkerde, 236
Vinkerd, 240, 241, 243

- Y -

Yafgu, 79
Yağan, 237
Yağma, 28
Yağsun-yâsu, 67
Yakâkuy (Banâmunî), 136
Yakaliğ, 253
Yakut adası, 102
Yârkes, 236, 246, 254, 259
Ye'cuc ve Me'cuc Seddi, 90, 100, 127, 141, 177, 178, 186, 192, 271
Yedak, 268
Yediköy, 246
Yegankes, 253, 256
Yekûyen, 81
Yemâcen kanalı, 239
Yemar, 25
Yengi-balık, 25, 26
Yeni-kent, 42, 56, 244
Yuğ, 253
Yukarı Ferâvez, 227
Yukarı Hargane, 227
Yukarı Nesya, 239, 245
Yukarı Nuşcan, 145, 185, 190-192, 195
Yuran-kaş, 204
Yuzkend, 188

- Z -

Zâba, 60
Zâbic dağları, 239
Zağarkende kanalı, 227
Zağaş, 227
Zalzîkes, 243
Zâmin, 143, 176, 239, 240, 242, 253, 250, 259, 266
Zâmul nehri, 42, 56
Zank dağı, 153
Zarah, 253, 256
Zargan, 245, 253
Zarmend, 264
Zehir dağı, 78
Zehlan kalesi, 115
Zemahşer, 257, 264, 265
Zemm, 96, 201, 213, 220, 222, 262

Zendene, 229, 231, 242, 246, 261, 267
Zenderâmiş, 245, 253
Zengibar, 13
Zengîstan, 60
Zeranket, 253
Zerduh, 264, 265
Zerman, 239, 261
Zermîsen, 246, 254
el-Zerr, 227
Zeynur, 254, 261
Zikerd, 81
Zînever, 241
Zirikran, 137
Zü'l-Karneyn Seddi (bkz. Ye'cuc ve Me'cuc Seddi), 42, 145, 177
Zülkifl Ribatı, 267

5. KİTAP ADLARI

'Acâ'ib el-dünyâ, 13, 57
Ahsen el-tekâsîm fî ma'rifet el-ekâlîm, 14, 75, 229, 251
el-A'lak el-nefîse, 13, 36
el-Âsar el-bâkiye 'an el-kurun el-hâliye, 147, 183
Âsâr el-bilâd, 8, 17, 146, 152, 182
el-Bed' ve'l-târih, 14, 18, 197
Bulgar Tarihi, 83
Câmi' el-hikâyât, 17, 91
Câmi' el-tevârih, 18, 144
el-Cemâhir fî ma'rifet el-cevâhir, 200, 202
Coğrafya (Batlamyus'un), 201
Dîvânü lüğât el-Türk, 1, 16, 24
Fazâ'il el-Etrak, 2, 5, 6
Filistin ilyadası, 204
Hudud el-âlem, 1, 3, 15, 18, 21, 24, 54, 58
İncil, 46
İrşad el-erîb, 17
el-Kânun el-mes'ûdî, 200
Kaşgar tarihi, 190, 192
Kitab el-acâ'ib, 103, 111, 118
Kitab el-ahbar, 15, 72
Kitab el-benkeş, 53
Kitab el-büldan, 8, 9, 11, 12, 17, 177, 187, 207
Kitab el-Coğrafya (İbn Saîd), 17, 207
Kitab el-evsat, 44
Kitab el-harac, 13, 174
Kitab el-havass, 203
Kitab el-hayavan, 43
Kitab el-memâlik ve'l-mesâlik, (el-Bekrî), 16, 31, 205
Kitab el-nuhab, 203, 204
Kitab Roger, 16
Kitab el-saydana, 200, 204
Kitab suret el-ekâlim, (Ebû Zeyd), 156
Mefâtîh el-ulum, 18
Mesâlik el-memâlik (İstahrî), 14, 156
el-Mesâlik ve'l-memâlik, (İbn Hurdabbih), (el-Ceyhânî), 12, 15, 89, 185
Mu'cem el-büldan, 5, 8, 11, 17, 129
Mücmel el-tevârih ve'l-kısas, 1, 11, 16, 18, 19, 30
Mülhakât el-surâh, 18, 96
Müruc el-zeheb, 11, 13, 42
Nüzhet el-müştak fî ihtirak el-âfâk, 16, 96
Rub' el-dünyâ, 15, 72
Sıfat el-ma'mur ala'l-Bîrûnî, 200
Siyer el-mülûk, 143
Sûret el-arz, 14, 212
Şecere (Târih), Fahreddin Mübarekşah'ın, 18, 154
Tahdîdü nihâyât el-emâkin, 200
Târihü Kâşgar, 18, 208
Tavzîh el-dünyâ, 15, 89
el-Tefhim li evâ'ili sınâat el-tencim, 204
el-Tenbih ve'l-işraf, 13, 56
Tevrat, 3, 46
Tuhfet el-acâib, 17
Tuhfet el-elbab ve nuhbet el-i'câb, 180
Tuhfet el-ğarâib, 148, 149
Zeyn el-ahbar, 15, 72

6. BAZI TERİMLER

Altın Kubbe: Hükümdarın sarayı ve çadırı. Türk çadırına "Kubbet el-Türk" denir (s. 161, 170).

Âmil: Vergi memurlarının bölgedeki başkanı. Âmil'in vergi dairesine tâbi olan bölgeye âmillik denir.

Balık: Şehir.

Beyt el-Mâl: Hazine.

Burtasiye: Kürk çeşidi (s. 48).

Cadde: Kervan yolu, anayol (s. 266).

Dâr el-Harb: Müslümanların hakimiyetleri dışında kalan yerler. Buna Dâr el-Küfr de denir.

Dâr el-Hilâfe: Halife'nin sarayı, Bağdad.

Dâr el-İmâre: Hükümdarın sarayı, hükümet konağı (s. 2221, 225, 231, 237-239, 242, 244, 260, 261).

Dânek: 100:000 dirheme yakın para. 4,5 dânek 420 120 dirhem eder (bk. s. 269).

Dinar: Altın para.

Dirhem: Gümüş para.

Emir el-Ümerâ: Hükümdar. Abbâsilerde Halife adına işleri yürüten kumandan, baş kumandan.

Erîsiyye: Hazar ülkesindeki müslümanlar.

Fağitûn: Şaman (bk. s. 78).

Fersah: Üç millik mesâfe.

Ğıtrîfiyye: Samânilere zamanında kullanılan bir dirhem çeşidi (bk. s. 230, 269).

Hutûvv: Bir hayvanın boynuzunun özü, mamut ve balık dişi (bk. s. 62, 64, 194, 203, 213, 268).

İsmâiliyye: Sâmâniler devrinde kullanılan bir dirhem (bk. s. 230, 237, 269).

Kam: Şaman (s. 33).

Kâs, Kât: Suğd ve Harezm dillerinde köy, şehir.

Kend: Köy, şehir (bk. 26, 131).

Keçe: Türkler keçe imâlinde çok ustadır (bk. s. 22, 194).

Keymuht: Sahtiyan.

Kûre: Vilâyet (eski bir idârî taksimat olup sancak taksimatının karşılığıdır).

Kuhendiz: Eski kale (s. 242, 243, 245, 257, 258).

Kurt motifi: (bk. s. 34, 72).

Ma'sûn: Şaman (bk. Fağînûn s. 92).

Meclis el-Zimâm: (bk. 13).

Memlûk: Müslümanlar tarafından satın almak ve devşirmek suretiyle meydana getirilen ve askerî sınıf, kölemen. Bizans ve Haçlılarda buna benzer "Türkopol" sınıfı vardır. Türkopol Türk-çocuğu manâsınadır. Gerek memlûk, gerekse Türkopol sınıfı askerler Türklerden teşkil edilirdi.

Muhammediye: Sâmâniler devrinde kullanılan bir çeşit dirhem (bk. s. 230, 237, 269).

Mükessere: Sâmâniler devrinde kullanılan bir çeşit dirhem (bk. s. 237).

Müseyyebiyye: Sâmâniler devrinde kullanılan bir çeşit dirhem (bk. 230, 269).

Nâşâdur: Nişadır (bk. s. 213, 240, 268).

Rabaz: Şehrin kale ve sur dışındaki kısmı. Mâverâünnehr'de umumiyetle rabazlar da surla çevriliydi. (s. 226, 228, 232, 233, 244, 239, 255).

Seh Türk-i Sütürk: Behram-çûbin'in üç Türk kumandanı.

Süleymâniye kılıçları: (bk. s. 39).

Şamanân: Şamaniyyûn: Şamanistler, budistler (s. 68, 81, 87, 90, 199).

Tama': Maaş, Sâmâniler devrinde her üç ayda bir memurlara ve askerlere dağıtılan 5.000.000 dirhemlik meblağ (bk. s. 216).

Tarım: Tiginlerin ve Afrâsyab Oğulları'nın kadınlarının aldığı bir unvan (bk. s. 27).

Taş Kömürü: Sâmâniler devrinde çok kullanılırdı. Taş kömürü ve Mâverâünnehr'deki diğer madenler için bk. s. 229, 235, 241, 264.

Türk fizyonomisi ve ikliminin etkisi: (bk. s. 55).

Türk adıyla ilgili bir yorum: (bk. s. 71).

Urdu, Ordu: Başkend (bk. s. 27).

Yada taşıyla ilgili bilgiler: (bk. s. 30, 32, 33, 71-72, 136, 137, 194, 203).

Yaşem taşı ve çıkarıldığı yer: (bk. s. 202, 204)

01. 06. Y. 0152 - 717